

Ա. Հ. ՀԱՐՈՒՅՑՈՒՆՅԱՆ

ՈՐՈՐԲԱԿԱՆ Ռ. ՏԵՐԱԿՈՅԻՆ
ԱՆԴՐՈՒԿԱՍ 1913 թ.
ԵՎ ՌԵԼԱԴԱՏՅՈՒՆԱԿԱՆ
ԿՈՒՂԱԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐՎԵՆՑԻԱՆ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ 1918 Թ.
ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ

A II
71946

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. О. АРУТЮНЯН

**ТУРЕЦКАЯ ИНТЕРВЕНЦИЯ
В ЗАКАВКАЗЬЕ В 1918г.
И ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ БОИ**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1984

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝
պատմական գիտությունների դոկտորներ
Վ. Ն. ՂԱԶԱԽԵՑՅԱՆ, Ն. Ղ. ՍԱՐԿՍՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել
գրախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտորներ
Ա. Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԸ և Հ. Մ. ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ

Հարությունյան, Ս. Հ.

Հ 422 Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնա-
պաշտպանական կռիվները:— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 356
էջ.

Աշխատությունը հեղինակի 1971 թ. ուսերեն լույս տեսած «Կովկասյան ռադ-
մաճակատը 1914—1917 թթ.» ուսումնասիրության շարունակությունն է: Վերլուծ-
վում են ուսական բանակի նահանջի պատճառները և բուրժուազգայնական կու-
սակցությունների ռեակցիոն դերը Անդրկովկասի ժողովուրդների ճակատագրում:
Արխիվային հարուստ նյութի հիման վրա նկարագրվում են թուրքական բանա-
կի ռադմական գործողությունները Կովկասի ուղղությամբ և Անդրկովկասի ժո-
ղովուրդների պայքարն իրենց ազատության և անկախության համար:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների
համար:

0505040000

709(02) — 84 18 — 83

ԳՄԴ. 68. 3(2) 712

9(C) 22

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սույն աշխատությունը հեղինակի «Կովկասյան ռազմականատը 1914—1917 թթ.» ուսումնասիրության շարունակությունն է:

1917—1918 թվականներին Կովկասյան ռազմականատում իրադարձությունները զարգանում էին խիստ բարդ պայմաններում: Ռազմադիվանագիտական տեսակետից ելքու խմբավորումների՝ Անտանտի և գերմանական բլոկի միջև մղվող պատերազմը ավարտվելու վրա էր: Անտանտի տերություններն ու նրանց հակառակորդները ակտիվորեն միջամբուում էին ուրիշ երկրների ու ժողովուրդների ներքին կյանքին, հրահրում զինված ընդհարումներ, ստեղծում պատերազմի բազմաթիվ օջախներ ու քատերաբեմեր՝ հանուն իրենց իմպերիալիստական շահերի: Բարդ իրավիճակ էր ստեղծվել Ռուսական կայսրության ընդարձակ տարածում: Իրենց զգացնել տվեցին կենտրոնախուս ուժերը Ուկրաինայում, Մերձբալքյան երկրներում, Միջին Ասիայում և Կովկասում:

Տեղական հակամեղափոխական ուժերը և իմպերիալիստական տերությունների միջամտությունը ծանր վիճակ ստեղծեցին Կովկասում, մասնավորապես Անդրկովկասում, իսկ օտարերկրյա ինտերվենցիան ավելի բարդացրեց դրությունը:

Չնայած այդ պրոբլեմին նվիրված շատ ուսումնասիրություններին և ժողովածուներին, այնուամենայնիվ դեռևս չկա մի ամփոփ ուսումնասիրություն, որը հանգամանորեն շարադրեր ռուսական զորքերի նահանջի ընթացքը 1917—1918 թթ. Կովկասյան ռազմականատից ու Իրանից, ազգային զորամասերի ստեղծման պատկերը, բուրժական արշավանքներն ու հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական կռիվները:

Հենվելով Մոսկվայի, Թբիլիսիի, Երևանի, Բաքվի և Լենինգրադի պետական կենտրոնական արխիվների, արտասահմանից ձեռք բերած հարուստ աղբյուրների ու պաշտոնական վավերագրերի, ինչպես նաև բուրժեքենից ռուսերեն թարգմանված աղբյուրների վրա, նպատակ ենք դրել ըստ հնարավորության ամփոփել Կովկասյան երկրամասում 1918 թ. ծավալված ռազմական գործողությունները պատմությունը:

Ինչպես սովետական շատ պատմաբանների, մեզ համար ևս աշխատանքի հիմնական դժվարությունը բուրժական արխիվների օգտագործման անմատչելիությունն է։ Չնայած դրան, աշխատել ենք օգտագործել բուրժ հեղինակների որոշ աշխատությունների ռուսերեն լեզվով կատարված բարգմանությունները, հիմնականում այն բաժինները, որոնք առնչվում են մեր թեմային։

Բացի դրանից, Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական արխիվներում մեր նախաձեռնությամբ իրականացվել են 1914—1918 թթ. իրադարձություններին վերաբերող ֆոնդերի համալրման ու նախապայմանաբար միջոցառումներ։ Պատմության պետական կենտրոնական արխիվում (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ) ստեղծվել է հատուկ հավաքածու՝ Թուրքական ազդյունները 1914—1920 թթ. իրադարձությունների մասին, ուր գլխավորապես կենտրոնացվել են 1914—1917 թթ. Կովկասյան ռազմական կառույցների և 1918—1920 թթ. բուրժական արշավանքների մասին ձեռք բերված նյութերն ու բարգմանությունները։

Մեր նպատակն է եղել ամփոփ աշխատություն ստեղծել 1918 թ. Անդրկովկասում ծավալված ռազմաքաղաքական իրադարձությունների մասին, առաջին հերթին ելնելով օտար նվաճողների ձեռնարկած ռազմական գործողությունների ընթացքից։ Որոշ հարցերի առիթով փորձել ենք հերքել առանձին հեղինակների սխալ տեսակետներն ու անհիմն պնդումները։ Օրինակ՝ հայկական բանակային կորպուսի, այլ կերպ ասած, Հայկական կադրային զորամասերի դերը բուրժական արշավանքների դեմ մղած կռիվներում։ Մենք գտնում ենք, որ ընդհանուր հավանության արժանի են միայն այն դրույթներն ու սկզբունքները, որոնք հիմնված են փաստական անհերքելի տվյալների վրա։

Աշխատության մեջ բնառվող պրոբլեմների լուծման հետ կապված տեսակետներն ըստ հնարավորության ձգտել ենք հիմնավորել փաստերով։

Մենք համոզված ենք, որ այնպիսի պրոբլեմներ, ինչպիսիք են 1917—1918 թթ. ռուսական բանակի կազմալուծումն ու նահանջը, դրսևոցիալ-քաղաքական պատճառները, բանակի ազգայնացումը, 1918 թ. բուրժական արշավանքների ժամանակ հայկական բանակային կորպուսի, կադրային զորամասերի մղած կռիվների դերի բացահայտումը, հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական կռիվները, Բաքվի սովետական իշխանության դեմ կազմակերպված ինտերվենցիայի մանրամասնությունները դեռևս կարիք են զգում լրացուցիչ ուսումնասիրությունների ու պարզաբանումների։ Նկարագրելով իրադարձությունների զարգացման ընթաց-

11

քիմիական և ֆիզիկական գիտությունները, բնական հիմքերը, և այլն, որոնցով է համընկնում կամ տարբերվում այլ հեղինակների տեսակետներից:

Հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում Վրացական ՍՍՀ Մի-նիստրների խորհրդին առընթեր գլխավոր արխիվային վարչությանը, ՍՍՀՄ ռազմական պատմական պետական կենտրոնական արխիվի դե-կավարությանը, Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական արխիվների աշխատողներին, նրանց, ովքեր օգնել են անհրաժեշտ արխիվային նյու-թեր հայտնաբերելու:

Մենք երախտագիտությամբ ենք հիշում Սովետական Միու-թյան մարշալ Հ. Ք. Բաղրամյանին, որը մեր հանդիպումների ժամանակ բազմիցս իր խորհուրդներով, հայկական գործերի ու առանձին գործիչ-ների մասին տված բնութագրումներով օգնել ու ոգեշնչել է մեզ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՏԵՂԱՔԱՇԽՈՒՄԸ

1. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱԾԱԿԱՏԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Վարչական տեսակետից 1917 թ. Անդրկովկասը կազմված էր հինգ նահանգներից (Բաքվի, Ելիզավետպոլի, Թիֆլիսի, Քութայիսի և Նրիվանի), երկու մարզից (Կարսի և Բաթումի) և մեկ օկրուգից (Ջաբաթալայի): Ընդհանուր տարածությունը՝ մոտ 180.000 քառ. կմ, բնակչության թիվը՝ 5,5 միլիոն:

Անդրկովկասը լեռնային երկիր է: Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայից հարավ ձգվում են Փոքր Կովկասյան լեռները, Իրանի կողմից ընկած են Թալիշի լեռները, իսկ Թուրքիայի կողմից՝ Հայկական բարձրավանդակը: Փոքր Կովկասյան լեռնաշղթան բաղմամբիվ տեղերում կտրտված է, նրա լայնությունը հասնում է 60—180 կիլոմետրի:

Ճանապարհների հարստությանը Կովկասյան թատերաբեմը չէր փայլում: Եթե հաշվի առնենք, որ օդային գծեր համարյա չկային, ինչպես նաև պատրաստ չէր Սև ծովի ափերով անցնող երկաթուղագիծը, ապա պարզ կդառնա թե անտեսական ու ստրատեգիական ինչպիսի նշանակություն ունեին զործող ճանապարհները:

Անդրկովկասը Հյուսիսային Կովկասին միացած է Մեծ Կովկասյան լեռնաշղթայով ձգվող Կրեստովի, Մամիսոնի և Կլուստրի լեռնանցքներով, որոնցով անցնող ճանապարհները դառնվում են ծովի մակերևույթից 2300—2910 մ բարձրության վրա:

Ինչ վերաբերում է Փոքր Կովկասյան լեռնաշղթային, ապա այն ևս բավական անանցանելի է: Այստեղ ամառվա ամիսներին կարելի էր ճանապարհորդել միայն Զեքարյան լեռնանցքով, Աշարո-Իմերեթյան լեռ-

ներուլ (բարձրությունը 2168 մետր): Հայկական լեռնաշխարհը ծովի մակերևույթից բարձր է 1500 մետր:

Մեծ ու Փոքր Կովկասյան լեռնաշղթաների միջև ընկած են մի շարք հարթավայրեր, բարձրավանդակներ, հովիտներ, ինչպես օրինակ՝ Ռիոնի, Գորիի, Կախեթի, Քուռի, Լենքորանի հարթավայրերը, Արարատյան դաշտը:

Անդրկովկասում ավելի շատ հարթավայրեր ունի Ադրբեջանը (40%), ապա Վրաստանը (13%): Անդրկովկասում անտառները նույնպես քիչ են: Ադրբեջանում անտառային տարածությունը կազմում է 15, Հայաստանում՝ 9, իսկ Վրաստանում՝ 27%:

Երկաթուղային գլխավոր ճանապարհներն էին՝ Հյուսիսային Կովկաս—Պետրովսկ—Բաքու—Թիֆլիս, Թիֆլիս—Բաթում, Միխայլովո—Բորժոմ, Սամտրեդի—Փոթի, Ռիոն—Տղվիբուլի, Շոքապանի—Սաշսերի, Թիֆլիս—Սղնախ, Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ջուլֆա, Ալեքսանդրապոլ—Կարս—Սարիղամիշ:

Պատերազմական գործողությունների վարման տեսակետից եղած ճանապարհներն ու հանգույցները խիստ անբավարար էին: Հյուսիսային Կովկասից Բաքու երկաթգծի խափանման դեպքում Անդրկովկասը կտրվում էր Ռուսաստանից: Բաթում—Բաքու երկաթուղու խափանումը խախտում էր տնտեսական ներքին կյանքը, մանավանդ նավթի մատակարարումը: Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի խափանման դեպքում Հայաստանը կտրվում էր ոչ միայն Ռուսաստանից, այլ նաև Անդրկովկասի մյուս շրջաններից:

Հասկանալի պատճառով երկրամասում կարևոր նշանակություն էր ստացել խճուղային ճանապարհների շինարարությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Անդրկովկասում գործող խճուղային ճանապարհներն էին.

Բաքու—Շամախի—Թիֆլիս, Բաքու—Սալյան—Լենքորան, Թիֆլիս—Միխայլովկա—Բաթում, Թիֆլիս—Սղնախ—Ջաքաթալա, Թիֆլիս—Շուլալեր—Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիս—Դիլիջան—Երևան, Բաթում—Սամտրեդի—Սուխում, Բաթում—Ալալցխա—Ալեքսանդրապոլ, Բաթում—Արդվին—Օլթի, Դիլիջան—Ալեքսանդրապոլ—Կարս, Երևան—էջմիածին—Կաղզվան—Կարս, Եվլախ—Շուշի—Գորիս—Ղափան, Եվլախ—Նուխի, Աղդամ—Ղարաբուլաղ—Ջեբրաիլ, Եվլախ—Գյուկչայ—Շամախի:

Այդ ճանապարհների միայն մի մասն էր բարեկարգ: Դրությունն ավելի անբարենպաստ էր Արևմտյան Հայաստանում: Թուրքերը նույնիսկ ուղիղ ճանապարհ չունեին Կոստանդնուպոլսից Անկարա—Էրզրում ուղ-

դուժյամբ: Կոստանդնուպոլսից զորքերի փոխադրման համար որպես կանոն օգտագործում էին Կոստանդնուպոլիս—Սինոպ—Տրապիզոն ծովային ճանապարհը, որից հետո փոխադրումները կատարվում էին Տրապիզոն—Արդասա—Բայրուրդ—Էրզրում գծով՝ հյուսիսից հարավ: Էրզրումից մինչև Մամախաթուն, ապա՝ Երզնկա կար խճուղի: Խճուղային ճանապարհ չկար նաև Բաթում—Տրապիզոն Սև ծովի ափերով: Թուրքերը հաճախ օգտագործում էին նաև Վան—Ղարաբլիսա—Բայազետ—Իգդիր, Վան—Խոյ—Թավրիզ—Ջուլֆա և այլ ճանապարհները: Ջուլֆայից հարավոր էր օգտվել Ջուլֆա—Նախիջևան—Բիշանաղ—Սիսիան—Գորիս—Շուշի—Եվլախ խճուղով:

Ինչ վերաբերում է ծովային ճանապարհներին, ապա Անդրկովկասի դեմ թշնամին միշտ հնարավորություն ուներ օգտագործելու Սև և Կասպից ծովերի նավահանգիստներն ու բաղաները: Սև ծովի կողմից թուրքերն ու գերմանացիները լայն հնարավորություններ ունեին օգտագործելու Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցները, Բուլղարիայի նավահանգիստները, Տրապիզոնը, Սինոպը և այլ բաղաներ: Իրանի կողմից լայնորեն օգտագործվում էր Էնզելին:

Ձորքերի փոխադրման և, առհասարակ, ռազմական գործողությունների վարման համար, բնականաբար, հաշվի էր առնվում նաև կլիմայական պայմանների բազմազանությունը: Կովկասյան ռազմական թատերաբեմի համար հատկանշական էին և՛ խիստ շոգերը, և՛ սառնամանիքները, և՛ ձյան առատ տեղումները, և՛ բարեխառն եղանակները:

Ոչ պակաս նշանակություն ունեին գետերը, որպես բնական պաշտպանական գծեր, արգելքներ: Այդպիսի գետերից էին Քուռը, Արաքսը, Ռիոնը, Ինգիրին, Կոզորը, Ճորոխը, Արփաչայը և այլն:

Տնտեսական տեսակետից, բացի գյուղատնտեսությունից, վճռական նշանակություն ունեին Բաքվի նավթահանքերը (տալիս էին տարեկան 7,4 միլիոն տոննա նավթ), Ալավերդու, Ղափանի պղնձի և Զիաթուրիի մարգանցի հանքերը:

Անդրկովկասը բազմազգ երկրամաս էր: 1917 թ. Թիֆլիսի նահանգում վրացիները կազմում էին բնակչության 44,6 տոկոսը, Բաքվի նահանգում ադրբեջանցիները՝ 58,6 տոկոսը, Երևանի նահանգում հայերը՝ 53,1 տոկոս: Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հյուսիսային Կովկասում ապրում էին այնքան հայեր, որքան Հայաստանում:

1917 թ. Անդրկովկասում 50.000-ից ավելի բնակիչ ունեցող քաղաքներն էին՝ Բաքուն, Թիֆլիսը, 25000—50000 բնակիչ ունեին Բաթումը, Քութաիսը, Ալեքսանդրապոլը, Երևանը, Երզնկան, Շուշին, 5000—

25000 բնակիչ ունեցող քաղաքներն էին՝ Ախալցխան, Գորին, Կարսը, Օլթին, Վաղարշապատը, Սղնախը, Նախիջևանը, Սալյանը, Դերբենդը, Թելավը, Զաքաթալան, Շամախին և Արդահանը:

Սրանք էին մոտավորապես այն բնատնտեսական պայմանները, որտեղ գտնվում և դործում էր Կովկասյան ճակատը:

2. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Խնչ էր ներկայացնում Կովկասյան ճակատը 1918 թ. նախօրյակին՝ ռազմատնտեսական տեսակետից:

Սկսենք գործող բանակի, առաջին գծում եղած ռուսական բանակի կորպուսների դասավորությունից: Կովկասյան գործող բանակի շտաբը սկսած 1916 թ. փետրվարից, տեղավորված էր էրզրում քաղաքում: Դա միանգամայն նպատակահարմար էր այն առումով, որ ռազմաճակատի դիժը 1916 թ. գարնանից փաստորեն էրզրումից արևմուտք էր ընկած ավելի քան 200 կմ, դեպի Հյուսիս՝ մոտ 350—400 կմ, հարավ-արևելք՝ մոտ 200 կմ, այնպես որ էրզրումը, որպես երկաթուղային ու խճուղային ճանապարհների հանգույց և բերդաքաղաք, միանգամայն հարմար էր բանակի շտաբի ու նրան անմիջապես ենթարկվող զորամասերի և ստորաբաժանումների տեղադրման ու մատակարարման համար:

Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերն ունեին հետևյալ կազմը.

1. 1-ին կովկասյան բանակային կորպուսի (հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտ Կալիտին) կազմում էին 39-րդ հետևակային և 7-րդ հրաձգային կովկասյան, 4-րդ թուրքեստանյան հրաձգային դիվիզիաները, 1-ին կուբանյան սողացող բրիգադը, 39-րդ հրետանային բրիգադը, Դոնի հետևակային բրիգադը, հայկական մեկ դումարտակ, մի քանի հրետանային առանձին դիվիզիաներ, կադակային գնդեր, ինժեներական գումարտակ, հեծյալ հարյուրյակներ և այլն: Այս կորպուսի զորամասերը բնագծեր էին զբաղեցնում Քյուփրիբջյի, էրզրումի և Երզնկայի շրջաններում:

2. 4-րդ կովկասյան բանակային կորպուսի (հրամանատարն սկզբում գեներալ-լեյտենանտ Օզանովսկին էր, հետագայում՝ գեներալ-լեյտենանտ Դե Վիտտը) կազմում գործում էին՝ 2-րդ և 6-րդ կովկասյան հրաձգային դիվիզիաները, 4-րդ սողացող և 1-ին հրաձգային բրիգադները, 66-րդ հրետանային բրիգադը, հրետանային չորս առանձին դիվիզիոններ, մեկ ինժեներական դումարտակ, մի շարք առանձին կազակալին, հետևակային, հեծյալ գնդեր ու հարյուրյակներ:

Հայտնի է, որ 4-րդ կովկասյան բանակային կորպուսը զբաղեցնում էր լայն ռազմաճակատ, սկսած Բայազետից մինչև իրանական սահմանները (նաև Վանի շրջանը)։ Ինչպես հետո կտեսնենք, ռուսական բանակի նահանջից հետո հայկական բանակային կորպուսը հիմնականում պետք է զբաղեցնի 4-րդ կորպուսի բնագծերը։

3. 5-րդ կովկասյան բանակային կորպուսը (հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտ Յաբլոչկին)¹ զբաղեցնում էր Բաթումից արևմուտք, Տրապիզոնի և Տրապիզոնից դեպի հարավ ելնող բնագծերը։ Նրա կազմում էին 123-րդ և 127-րդ հետևակային դիվիզիաները, 127-րդ հրետանային բրիգադը, երկու առանձին զնդեր, մեկ ինժեներական գումարտակ, մի քանի հրետանային առանձին դիվիզիոններ ու առանձին մարտիցներ։

4. 6-րդ կովկասյան բանակային կորպուսը (հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտ Աբաջյե) հիմնականում զբաղեցնում էր խուս-Ղալա, Բինգյուլ-Դադ բնագծերը։ Այն իր կազմում ուներ 4-րդ և 5-րդ կովկասյան դիվիզիաները, կուբանյան 2-րդ սողացող բրիգադը, 4-րդ կովկասյան հրետանային բրիգադը, 4-րդ կովկասյան կազակային գունդը, 3-րդ կովկասյան սահմանապահ հեծյալ գունդը և մի շարք առանձին մասնագիտական ստորաբաժանումներ ու զորամասեր։

5. 2-րդ թուրքեստանյան բանակային կորպուսը (հրամանատարն սկզբում եղել է Պրժևալսկին) գործող բանակի հիմնական խմբավորման հարվածային ուժն էր էրզրումից հյուսիս ուղղությամբ։ Նրա կազմում գործում էին 4-րդ և 5-րդ թուրքեստանյան դիվիզիաները, 3-րդ կուբանյան սողացող բրիգադը, սիբիրյան կազակային բրիգադը, մի քանի առանձին զնդեր, դիվիզիոններ, գումարտակներ և այլ ստորաբաժանումներ։

1918 թ. սկզբներին այդ կորպուսի որոշ զորամասեր գտնվում էին նաև Երզնկայի շրջանում։

6. Երևանյան ջոկատը, որի կազմում էին 2-րդ կովկասյան հրաձգային դիվիզիան, 2-րդ անդրբայկալյան կազակային բրիգադը և մի շարք առանձին զորամասեր ու ստորաբաժանումներ, տեղավորված էր Իդդիլի—Բայազետ շրջաններում։

7. 7-րդ առանձին կովկասյան բանակային կորպուսը (հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտ Չերնոզուբով) գործում էր Ուրմիայի շրջանում և միաժամանակ մարտական խնդիր ուներ՝ համագործակցել իրանում գործող Բարաթովի հեծյալ կորպուսի հետ՝ դեպի Մոսուլ և Բաղդադ հար-

¹ Կորպուսների հրամանատարները տարբեր ժամանակ տարբեր զորապետեր են եղել։ Մենք նշում ենք նրանց ազգանունները, ովքեր 1917 թ. ղեկավարում էին այդ կորպուսները։

ձակվելու համար: Նրա կազմում էին կովկասյան սահմանապահ հավաքական զինվորական, 4-րդ կովկասյան կազակային զինվորական, 66-րդ հետևակային զինվորական, 3-րդ անդրբայկալյան կազակային բրիգադը, բազմաթիվ առանձին զնդեր, գումարտակներ, զինվորիկներ, հեծյալ հարյուրյակներ, մարտկոցներ, վաշտեր և այլն:

8. 1-ին կովկասյան առանձին հեծյալ բանակային կորպուսը (հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտ Բարաթով), որը գործում էր Իրանում, սկսած 1915 թ. զբաղեցնում էր ընդարձակ բնագծեր: Այս կորպուսի կազմում 1917 թ. վերջերին մտնում էին՝ կովկասյան սահմանապահ հետևակային զինվորական, 1-ին կովկասյան հեծյալ զինվորական, 3-րդ և 4-րդ կուբանյան կազակային բրիգադները և մի շարք առանձին զորամասեր ու ստորաբաժանումներ: Կորպուսի հրամանատարն օգտվում էր բանակի հրամանատարի իրավունքներից և անմիջապես ենթարկվում էր ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարին (փոխարքային):

9. Բացի մարտական բանակային կորպուսներից, գործող բանակի և կովկասյան ռազմական օկրուգի մեջ մտնում էին մի շարք ամրացված շրջաններ, բերդաքաղաքներ, բերդեր, որոնք օժտված էին պաշտպանության համար անհրաժեշտ միջոցներով: Դրանցից կարելի է նշել էրզրումի ամրացված շրջանն ու բերդը, որ կար 397 տարբեր տրամաչափի հրանոթ ու մոտ 3000 հոգուց բաղկացած կայազոր, Տրապիզոնի ամրացված շրջանը, որն ուներ հրետանի, զնդացրիք և մոտ 2200 հոգուց բաղկացած կայազոր, Կարսի ամրացված շրջանը, Սարիղամիշը և այլն:

10. Գլխավոր հրամանատարութւյան ռեզերվի մեջ մտնում էին՝ 2-րդ կովկասյան կազակային զինվորական, 4-րդ կովկասյան կազակային հեծյալ զինվորական, 3-րդ կուբանյան սողացող բրիգադը, ինժեներական, ավիացիոն, ավտոմոբիլային, հեծյալ, կապի, հրետանային ու մի քանի տասնյակ այլ ստորաբաժանումներ:

Ըստ արխիվային², ինչպես նաև գեներալ-լեյտենանտ Մասլովսկոյ³ տվյալների 1917 թ. վերջերին Կովկասյան ռազմաճակատի ղորքերի կազմում կար 7 բանակային կորպուս, 16 զինվորական, 11 բրիգադ, 253 գումարտակ, 238 էսկադրոն ու հարյուրյակ, 42 ինժեներական վաշտ, 3 ավիացիոն, 298 թիթև և 243 լեռնային հրանոթ (ընդամենը 450 հրանոթ), 69 հաուբից, 1533 զնդացիր, ինչպես նաև 7351 սպա, 117.970

² ՍՍՀՄ պետական կենտրոնական ռազմապատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՍՍՀՄ ՊԿՊԱ), ֆ. 2100, ց. 1, գ. 72, թթ. 270—275:

³ Е. В. Масловский. Мировая война на Кавказском фронте, Париж, 1933, с. 23.

սվին (հետեակայիններ՝ մարտական զորամասերում), 25.233 սուր (հեծյալներ՝ մարտական զորամասերում), ընդամենը՝ 150.554 սպա ու զինվոր:

Ինչպես տեսնում ենք, թվերը բավական ազդու են: Դրանք վերաբերում են այն զորքերին, որոնք գտնվում էին ռազմաճակատի առաջին դժում և անմիջական մասնակցություն ունեին մարտական գործողություններին: Սակայն հայտնի է, որ ամեն մի ռազմաճակատ միայն այն ժամանակ կարող է իր առջև դրված խնդիրը կատարել, եթե նա լիակատար կազմակերպված է՝ սկսած ճակատի շտաբից, թիկունքից, կապի միջոցներից, ղեկի և ղինամթիւրքի պաշարներից, վերջացրած տրանսպորտի միջոցներով ու հաղորդակցութեան ուղիների պաշտպանութեամբ: Համառոտ կանգ առնենք նաև խնդրի այդ կողմի վրա, առանց որի դժվար է ընդհանուր գաղափար կազմել ռազմաճակատի մասին:

3. ԾԱՆԱԴԱՐՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅԼ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԻ,
ԷՏԱԴԱՅԻՆ ՏԵՂԱՄԱՍԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԶՈՐԳԵՐԻ ԵՎ
ՍԱՀՄԱՆԱՊԱՀ ՈՒ ԹԻԿՈՒՆՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՐԳԵՐԻ
ՏԵՂԱԲԱԾՈՒՄԸ

Կովկասյան ռազմաճակատի ճանապարհների պահպանութեան համար հրամանատարությունը ստիպված էր առանձնացնել մասնագիտական ու համազորային կարգի ստորաբաժանումներ: Նման անհրաժեշտութեան կարիքն զգացվում էր պատերազմի սկզբից մինչև վերջ, քանի որ ավազակային խմբերը, ալան-թալանի սովոր բանդաները շարունակում էին իրենց հարձակումները ռազմական բեռներ փոխադրող տրանսպորտի, գաղթականների, երբեմն նույնիսկ ռուսական բանակի առանձին ստորաբաժանումների վրա: Ինչպես հաստատում են պաշտոնական տրվյալները, 1917 թ. Բաթումից մինչև Համադան ռազմական հրամանատարությունը բոլոր բանուկ ճանապարհները բաժանել էր 58 տեղամասերի և 34 ռազմական ուղիների: Դրանք անցնում էին 263 քաղաքներով և բնակավայրերով:

Հիշյալ տեղամասերի և ռազմական նշանակություն ունեցող ճանապարհների պաշտպանութեան համար առանձնացված գումարտակների թիվը հասնում էր 26-ի, չհաշված բազմաթիվ ջոկատները, աշխարհազորային խմբերը, հեծյալ հարյուրյակները և այլն: Եթե յուրաքանչյուր գումարտակում առնվազն հաշվենք 600—700 մարդ, ապա կստացվի,

որ միայն գումարտակներում կար 16.000—18.000 զինվոր, իսկ մյուս ստորաբաժանումների հետ միասին այդ թիվը կկազմի մոտավորապես 20.000:

Անշուշտ, ռազմական բոլոր ճանապարհները հավասար նշանակություն չունենին: Առավել կարևոր էին Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարս—Սարիղամիշ—էրզրում—Նոբնեկա, Բաթումից դեպի Արդահան—Օլթի, ինչպես նաև Զուլֆա—Թավրիզ, Նրևան—Իզդիր, Բայազետ—Ալաշկերտ—Վան տանող ճանապարհները:

Ռուսական բանակի բարձր հրամանատարությունը միջոցառումները չէին սահմանափակվում միայն էտապային տեղամասերի, ճանապարհային հանգույցների պահպանության կազմակերպմամբ: Մարդկային ու նյութական միջոցների մոբիլիզացիան, երկրի խորքերից ու կենտրոնից կատարվող փոխադրումներն ապահովելու համար Կովկասյան երկրամասի քիչ թե շատ կարևոր նշանակություն ունեցող վարչատնտեսական կենտրոններում պահվում էին որոշակի քանակությամբ զորամասեր: Իրանք կառավարությունը օգտագործում էր նաև ժողովրդական հուղումների դեմ պայքարելու համար, մի՛ բան, որ հաճախակի էր բռնկվում:

Հասկանալի պատճառով Սև և Կասպից ծովերի ափերի պահպանությունը և առհասարակ պետական սահմանների այն տեղամասերը, ուր գործող բանակի զորքեր չկային, նույնպես գտնվում էին կառավարական օրգանների և հրամանատարության ուղադրության կենտրոնում:

Բացի վերը նշած վայրերից ու զորամասերից, ռազմական հրամանատարությունը համարյա նույն նպատակներով, ինչպես նաև թիկունքի քաղաքական ապահովության ուժեղացման համար հատուկ զորամասեր էր պահում Նուռոռսիսկում, Կոբուլեթում, Սամտրեդիում, Թեմիրխանշուրայում, Խասավյուրտում, Ղզլարում, Չիրչուրտում, Վլադիկավկազում, Մոզդոկում, Գրոզնիում, Գեորգիևսկում, Պյատիգորսկում, Նալչիկում, Կիսլովոդսկում, Դերբենդում, Զաքաթալայում, Թեևալում, Սդնախում, Եվլախում, Շամախիում, Ստավրոպոլում, Արմավիրում, Սլավյանսկում, Նրևանում, Գորիսում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Համամլուում, Նոր Բայազետում և այլուր⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Կովկասյան ռազմաճակատ հասկացությունը բնավ չէր սահմանափակվում Արևմտյան Հայաստանում և Իրանում գտնվող առաջին գծում կովող կորպուսներով, դիվիզիաներով, այլ ընդգրկում էր բարդ ցանց, սկսած Ռոստոմից ու Սև ծովի ափերից մինչև

⁴ Այս բոլորի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս ՍՍՀՄ ՊԿԹԱ, ֆ. 2100, ց. 1, 9, 63:

Համադան, Երզնկա և Կասպից ծովի ափերը: Բալական է ասել, որ երկաթուղագծերի, խճուղիների ու թիկունքի պաշտպանություն համար Կովկասյան ռազմական օկրուգի պետ գեներալ Վոլսկու տրամադրության տակ գտնվում էին պետական աշխարհադոր՝ 7 բրիգադ (38 դրուժինա, 9 հեծյալ հարյուրյակ, 6 մարտկոց), հեծելադոր՝ մեկ դիվիզիա, մեկ բրիգադ, Դոնի երեք հարյուրյակ, ընդամենը 47 հարյուրյակ, սահմանային պաշտպանություն՝ 13 հետևակային և 7 հեծյալ հարյուրյակ և պահեստային 3 բրիգադ, 15 գումարտակով: Բոլոր զորամասերում ծառայում էր ընդամենը 162.000 մարդ:

4. ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԳԾԻ ԶԵՆՔԻ ՈՒ ԶԻՆԱՄԹԵՐՔԻ ՊԱՀԵՍՏՆԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ

Բացի թիկունքի էտապային տեղամասերի ապահովումից, ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեւր առաջավոր գծերը հրետանային և զենքի մյուս տեսակների դինամիկներքով ու ռեզերվներով ապահովելը: 1917 թ. վերջերին և 1918 թ. սկզբներին գործող բանակի զորամասերի, զենքերի ու դինամիկների առաջավոր պահեստները դասավորված էին հետևյալ կերպ՝.

1. Կովկասյան 5-րդ բանակային կորպուս՝ Զեկզլի, էլեուս, Տրապիզոն:

2. Թուրքեստանյան 2-րդ բանակային կորպուս՝ Բայբուրդ, Պիր Ահմեդ, Կալկիտա, Խաղբերիկս, Տրապիզոն:

3. Կովկասյան առաջին բանակային կորպուս՝ Ֆամ, Մամախաթուն, Երզնկա, Մանիկա, Զելիկս:

4. Կովկասյան 6-րդ բանակային կորպուս՝ Բաշքոյ, Կիրիսկ, Սյուկլինսկ:

5. Կովկասյան 5-րդ բանակային կորպուս՝ Լյատեր, Խնուս, Դորոպիկ, Քեյսկ, Կարմուռնչ, Հաջի-Օմարի, Վան:

6. 7-րդ Կովկասյան բանակային կորպուս (Ուրմիայի շրջանում)՝ Գյուլման-Կոնսկի, Շարաֆխանա, Դանալուս, Հեյդարաբադ, Ջայան, Սոուջբուլադ, Կալապասով, Դիլման-Հերդիկ, Հորովերան, Թեմեդին, Դիզա-Գյալեր, Զուլֆա:

7. Առաջին Կովկասյան հեծյալ կորպուս (Իրանում)՝ Ղազվին, էնգելի, Քերմանշահ, Կերիդ, Սենե:

8. Ընդհանուր բանակային նշանակություն ունեցող առաջավոր պահեստներ՝ Հասանդալա, էրզրում, Սարիղամիշ, Բայազետ:

Բացի առաջավոր գծի պահեստներից, ստեղծվել էր նաև միջանկյալ պահեստների մի ամբողջ ցանց⁶:

Կովկասյան 5-րդ բանակային կորպուս՝ Պոսանտոմ, Տրապիզոն, Սուրմեն, Էլեուս, Ֆամ:

2-րդ թուրքեստանյան բանակային կորպուս՝ Բայբուրդ, Ջելելիպ, Հանս, Թեքեյ, Քյոսուպ, Բաշքիլիսա:

1-ին կովկասյան բանակային կորպուս՝ Մամախաթուն, Չելիք, Երզրենկա, Ֆան:

4-րդ կովկասյան բանակային կորպուս՝ Հաջիօմար, Խնուս, Կյում-կյում, Վադիկ, Չորթորոխ, Ղարաքիլիսա, Սանջան, Կոպ, Կարմունջ, Սովալին, Սուուկսու, Աթնիս, Վան:

7-րդ կովկասյան կորպուս՝ Խոյ, Հալաբարբադ, Սարայ, Եվգենհո-կիյ, Դեեր, Սոուլջուպազ, Դիլման, Քարվանսարա, Թավրիզ, Ուրմիա լճի նավահանգիստ Պետրապոլիս և այլն:

Համաբանակային մասշտաբի միջանկյալ պահեստներ՝ Ղարաուր-դան, Քյոփրիքոյ, Հասանդալա, էրզրում, Ենիքյո, Սարիղամիշ:

Ինժեներական կարգի ռազմական ունեցվածքի պահեստներ՝ Տրա-պիզոն, Բայբուրդ, էրզրում, Ղարաքիլիսա, Սարիղամիշ, Ջուլֆա:

Չի կարելի ասել, որ 1917 թ. վերջերին ու 1918 թ. սկզբներին կով-կասյան բանակի ռազմական պահեստներում կամ անմիջապես զորա-մասերում հղած հրետանային արկերի և զենքի մյուս տեսակների զի-նամթերքի պաշարները շատ առատ էին, բայց նաև չի կարելի ասել, որ դրությամբ ծայրահեղ վատ էր: Ահա տվյալներ այն մասին, թե զենքերի տարբեր տեսակների համար քանի միավոր զինամթերքի պաշար կար⁷:

Ռազմաճակատի առաջին գծում յուրաքանչյուր հրացանին ընկնում էր 253 փամփուշտ, 3 դյուլմանոց հրանոթին՝ 1538 արկ, 75 մմ տրամա-չափի հրանոթին՝ 605 արկ, 3 դյուլմանոց լեռնային հրանոթին (1904 մակնիշի)՝ 753 արկ, նույն հրանոթին (1909 մակնիշի)՝ 725 արկ, 48 գծային հաուբից հրանոթին՝ 745 արկ, 45 գծային հաուբից հրանոթին՝ 405 արկ:

⁶ Այս համակարգն իր հիմնական գծերով իրագործվում էր սկսած Պետրոս Մեծի ժամանակներից: Առանց նման պահեստների, բարձր հրամանատարությունը չէր կարող ազդել ռազմական գործողությունների մատակարարման ընթացքի վրա՝ իր համար ցան-կալի ուղղությամբ:

⁷ Տվյալները վերցված են՝ ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, դ. 72, թ. 270—272:

Հրամանատարութիւնը լուրջ միջոցներ էր ձեռնարկել նաև բուժ-
ասնիտարական ռազմական հաստատութիւնների կազմակերպման ուղ-
ղությամբ, որոնք, ճիշտ է, լրիւ չէին ապահովում համաճարակների վե-
րացումը կամ վիրավորների բուժումը, բայց և այնպէս 1917 թ. վերջե-
րին հասել էին որոշակի բարելավման: Այդ են վկայում հետևյալ տվյալ-
ները: 1917 թ. դեկտեմբերին և 1918 թ. հունվարին 1-ին, 4-րդ, 5-րդ և
6-րդ կովկասյան, 2-րդ թուրքեստանյան կորպուսների, Տրապիզոնի ամ-
բացված շրջանի և գործող բանակի բուժասնիտարական հաստատութիւն-
ները և ջոկատները միաժամանակ կարող էին ընդունել 12.930 մարդ,
նշված հաստատութիւնների տրանսպորտի միջոցները կարող էին փո-
խադրել 2920 մարդ: Սանիտարական-առողջապահական ջոկատների թիւը
հասնում էր 5-ի, խիտահանող ջոկատներինը՝ 15-ի, հիվանդների ու վի-
րավորների սննդի կետերի թիւը՝ 60-ի և այլն⁸:

Այս թվերի մեջ չեն մտնում Իրանում և Ուրմիայի շրջանում գործող
առաջին հեծյալ կորպուսի և 7-րդ կորպուսի բուժասնիտարական հաս-
տատութիւնները:

Ամբողջ պատերազմի ընթացքում կովկասյան գործող բանակի բուժ-
ասնիտարական կազմը կատարել է անձնուրաց աշխատանք, որի հետե-
վանքով տասնյակ հազարավոր վիրավորներ, այդ թվում նաև հայ կա-
մավորներ, վերադարձել են շարք: Հրամանատարութիւնը չկարողացավ
խուսափել միայն վանդլածային ցրտահարութիւններից, հատկապէս
Սարիղամիշի և Էրզրումի օպերացիաների ժամանակ:

Բուժասնիտարական զորամասերի, ստորաբաժանումների և դանա-
զան հաստատութիւնների ցանցը Կովկասյան ճակատում պատերազմի
տարիներին բավական կարգավորվել էր և 1917 թ. վերջերին ու 1918 թ.
առաջին շաբաթներին դեռևս լրիւ չէր կազմալուծվել:

Նշենք միայն կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի բուժասնի-
տարական հաստատութիւնների ցանկն ու տեղաբաշխումը, որի բաղադրի
վրա իր ցանցը ստեղծեց ապագա հայկական կորպուսը:

87-րդ դաշտային հոսպիտալ՝ Խնուսղալա, 6-րդը՝ Ղարաքիլիսա,
9-րդը՝ Սանջան, 10-րդը՝ Կյուլի (Հաջիօմար), 68-րդ հետևակային դի-
վիզիայի լազարնթ՝ Սեւալի, 66-րդինը՝ Կյումկիում վաղիկ, 2-րդ կով-

⁸ Նույն տեղում, թ. 271:

կասյան հրաձգային դիվիզիայի № 1 լազարեթ՝ Կալե և № 2 լազարեթ՝ Մագալիսար, ռազմասանիտարական տրանսպորտային միջոցներ՝ խնուս-
ղալա, Սալիկան, Սալլու (խնուսի մոտ), Դուտախ, Մանաղկերտու քու-
թախի բեռնակրային սանիտարական տրանսպորտ՝ խնուսղալա, Բյու-
րի, մեկ ջոկատ՝ Սուխում, № 2 բեռնակրային սանիտարական տրանս-
պորտ՝ խնուսղալա, կովկասյան բեռնակրային սանիտարական տրանս-
պորտի 5-րդ բաժանմունք՝ Վարիան, 66-րդ հետևակային դիվիզիայի
ախտահանող ջոկատ՝ Կյումկյում Վադիկ, 2-րդ կովկասյան հրաձգային
դիվիզիայի № 8 ախտահանող ջոկատ՝ Մանաղկերտ, 4-րդ կովկասյան
կորպուսի № 44 սան-առողջապահական ջոկատ՝ Կլիսղալա:

Կորպուսի հրամանատարության կողմից բուժսանիտարական հաս-
տատությունների նման տեղաբաշխումը միանգամայն նպատակահա-
մար էր և մարտական գործողությունների ժամանակ ապահովում էր
բուժօգնության կազմակերպումը:

Բացի հրամանատարության գծով ստեղծված այդ հաստատությու-
ններից, 4-րդ բանակային կորպուսի դրաղեցրած բնագծերում հասարա-
կական հիմունքներով գործում էին բազմաթիվ լազարեթներ, հոսպի-
տալներ և բուժսանիտարական կետեր:

Այսպես, կարմիր խաչի մեկ լազարեթ գործում էր խնուսղալայում,
Համառուսաստանյան Զեմսկոյ սոյուզի հրկու լազարեթ գործում էին
Մանաղկերտում և Ախթալայում:

Համառուսաստանյան Զեմսկոյ սոյուզի հրկու հոսպիտալ գործում
էին Ղարաբլիսայում, կարմիր խաչի բուժ-սննդի հրկու կետեր՝ Մեղ-
դիում և Չերքերիում, քաղաքների միության բուժ-սննդի յոթ կետեր՝
Սելիկանում, Մեղիթում, Հաջիօմարում, Կիլինկարում, Մանաղկերտում,
Կյումկյում Վադիկում, Գյունգեմիրում:

Համառուսաստանյան Զեմսկոյ սոյուզի գծով սննդի և բուժման յոթ
կետեր գործում էին խամուրեռում, Լյաթերում, Կարմունջում, Ղարաբլի-
սայում, Սանջանում, Կուրֆուղլուում և Մանաղկերտում⁹:

Այս փաստերը վկայում են, որ պատերազմի վերջին տարում ժամա-
նակավոր կառավարությունը և բարձր հրամանատարությունը լուրջ ուշա-
դրություն էին դարձնում Կովկասյան ճակատին, որոշակի հույսեր էին
կապում այդ ճակատի հետ՝ պատերազմի դրական ելքի դեպքում:

⁹ Ավելի մանրամասն տե՛ս ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ, ֆ. 2300, ց. 1, դ. 20, թթ. 5—7:

Շնորհիվ այն բանի, որ Կովկասյան ռազմական օկրուգը կարողացել էր մոբիլիզացնել երկրամասի տրանսպորտի միջոցները, ինչպես նաև կենտրոնից ստացվում էին որոշակի քանակությամբ բեռնատար մեքենաներ, 1917 թ. վերջերին Կովկասյան ռազմաճակատի կորպուսներն ու զործող բանակի թիկունքային զորամասերը համարյա բավարար չափով ապահովում էին ռազմական փոխադրումները: Այդ մասին որոշակի պատկերացում են տալիս հետևյալ տվյալները.

5-րդ կովկասյան կորպուսի տրանսպորտի միջոցները (ավտո, սայլ, ձի, ջորի, էշ) միանգամից կարող էին փոխադրել 5557, 2-րդ թուրքեստանյան կորպուսի տրանսպորտի միջոցները՝ 59.915, 1-ին կովկասյան կորպուսինը՝ 65.778, 6-րդ կովկասյան կորպուսինը՝ 32.498, 4-րդ կովկասյան կորպուսինը՝ 118.801 և բանակի թիկունքինը՝ 84.880 փութ բեռ: Այսպիսով, միայն նշված կորպուսներն ու բանակի թիկունքի տրանսպորտի միջոցները միանգամից կարող էին փոխադրել 367.229 փութ բեռ, որը տվյալ պայմանների համար բավարար էր:

Հետադաշում կերի պակասության պատճառով ձիերի քանակը շեշտակիորեն կրճատվում էր: Բնականաբար նվազում էին նաև սայլերով բեռներ փոխադրելու հնարավորությունները:

Վերլուծելով ռուսական կովկասյան բանակի խմբավորումների, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում և Իրանում դասավորված բանակային կորպուսների կազմի, ռազմաճակատի թիկունքն ապահովող նյութատեխնիկական հնարավորությունների, շնչակազմի քանակական և որակական կազմի վերաբերյալ տվյալները, դժվար չէ հղրակացնել, որ 1917 թ. վերջերին նրանք կարող էին ոչ միայն ամուր պահել զրաված բնագծերը, այլև զրավել նորերը: Պատերազմի առաջին տարվա (1914 թ. աշուն) դրությամբ համեմատությամբ զործող բանակն ուժեղացել էր քանակապես, նյութապես և կազմակերպչական կառուցվածքով:

Նշենք ևս մի կարևոր հանգամանք: Արևմտյան Հայաստանում և Իրանում զործող ռուսական զորքերի ճնշող մեծամասնությունը կազակային զորամասեր էին, որոնց բարձր մարտունակությունը հանրահայտ է¹⁰:

¹⁰ Այս մասին տե՛ս «В храм войсковой славы. Кавачьи части на Кавказском фронте 1914—1917 гг.» Брошюры №№ 1—12. Нью-Йорк, 1956 (подготовленные участником войны полковником Елисеевым), ինչպես նաև՝ «Мировая война на Кавказском фронте».

Իսկ ի՞նչ էին ներկայացնում թուրքական բանակի խմբավորումները Կովկասյան ճակատում 1918 թ. նախօրյակին:

1. Հիմնական ուժը դեռևս 3-րդ բանակն էր, որի հրամանատարն սկսած 1916 թ. Վևհիբ փաշան էր, իսկ շտաբի պետը՝ գերմանական բանակի մայոր Գուզեն: Այդ բանակի կազմը հետևյալ պատկերն ուներ.

5-րդ բանակային կորպուս, 9-րդ, 10-րդ, 13-րդ հետևակային դիվիզիաներով, յուրաքանչյուր դիվիզիայում 3 հետևակային գունդ, բացի հրետանային ու մասնագիտական զորամասերից: Կորպուսի զորքերը դիրքեր էին դրադեցնում Սև ծովի ափերից մինչև Գյումուշխանա:

10-րդ բանակային կորպուսի կազմի մեջ մտնում էին 30-րդ, 31-րդ և 32-րդ հետևակային դիվիզիաները, որոնք տեղավորված էին Գյումուշխանայից մինչև Կյակլուս բնագծերում:

9-րդ բանակային կորպուսը, 17-րդ, 28-րդ և 29-րդ հետևակային դիվիզիաներով, տեղավորված էին Մամախաթունից մինչև Կարասու գետը:

12-րդ բանակային կորպուսը, 36-րդ, 37-րդ և 14-րդ հետևակային դիվիզիաներով, հանդիսանում էր բանակի ռեզերվը:

11-րդ կորպուսի կազմի մեջ մտնում էին 18-րդ, 33-րդ և 34-րդ դիվիզիաները, որոնք գտնվում էին Մամախաթունի շրջանում:

Բացի այդ 5 կորպուսից, թուրքական 3-րդ բանակի կազմի մեջ մտնում էին՝ 2-րդ հեծյալ դիվիզիան, 1-ին և 4-րդ ռեզերվային հեծյալ դիվիզիաները և 40 առանձին զուսպարտակներ, մեծ մասամբ սահմանապահ զորամասերից, իսկ ամբողջությամբ վերցրած թուրքական 3-րդ բանակում կար 174 զուսպարտակ, 72 էսկադրոն և հարյուրյակ, մոտ 2000 զինված քուրդ հեծյալ:

2. Սկսած 1916 թ. կովկասյան ուսական բանակի դեմ թուրքերը դուրս էին բերել նաև 2-րդ բանակը, որի հրամանատարն էր մարշալ Ահմեդ Իվեթ փաշան, իսկ շտաբի պետը՝ գերմանական բանակի գնդապետ ֆոն Ֆրանկենբերգը:

2-րդ բանակի կազմն ուներ հետևյալ պատկերը.

16-րդ բանակային կորպուսը (հրամանատարը եղել է Մուստաֆա Քեմալ փաշան) իր 5-րդ, 7-րդ և 8-րդ հետևակային դիվիզիաներով տեղավորված էր Վանա լճից հարավ, Մուշի և Բիթլիսի ուղղությամբ:

3-րդ բանակային կորպուսը 1-ին, 49-րդ և 53-րդ հետևակային դիվիզիաներով հիմնականում տեղավորված էր Օգնոտի ուղղությամբ

(հնուսղաւաչից հարաւ-արեւմուտք, էրզրումից հարաւ, Խարպուտ տա-նոյ ճանապարհի վրա)։

4-րդ բանակային կորպուսը 47-րդ և 48-րդ դիվիզիաներով բնագծեր էր զբաղեցնում Օգնոտից արեւմուտք՝ Կիզի (Գիդի) շրջանում։ Կիզին նույնպէս գտնւում էր կարևոր հանգուցային ճանապարհների վրա (էրզ-րումից հարաւ, Երզնկայից հարաւ-արեւելք)։

2-րդ բանակային կորպուսը, 11-րդ, 12-րդ հետեակային դիվիզիա-ներով և ժանդարմական զնդով, նույնպէս տեղաւորւած էր Օգնոտի շրջ-ջանում։

Բացի վերը նշված բանակային կորպուսներից, թուրքական երկրորդ բանակի կազմի մէջ մտնում էին 3-րդ հեծյալ դիվիզիան, Վանի ժան-դարմական դիվիզիան, 2-րդ և 3-րդ ռեզերվային հեծյալ դիվիզիաները և մի շարք առանձին զորամասեր։

2-րդ բանակում ընդամենը հաշււմ էր 108 գումարտակ, 84 էս-կադրոն և մոտ 4000 հեծյալ։

3. Մոսուլի շրջանում գործող թուրքական զորքերից Վանի և Ռեան-դուզի ուղղութեամբ ռուսական կողակասյան բանակի դեմ էին փոխադրւել 4-րդ հետեակային դիվիզիան (9 գումարտակ) և 2000 զինւած քրդեր։

4. Իրանում գործող Բարաթովի հեծյալ կորպուսի դեմ պայքարելու համար Միջագետքում գործող թուրքական 6-րդ բանակից փոխադրւել էին 2-րդ և 6-րդ հետեակային դիվիզիաները (18 գումարտակ և 4000 զինւած քրդեր)։

Այսպիսով, 1917 թ. թուրքերը Ռուսաստանի Կովկասյան ռազմա-ճակատի դեմ կենտրոնացրել էին 309 գումարտակ, 156 հեծյալ էսկադ-րոն-հարյուրյակ և 12.000 զինւած քրդեր։

Այս տւլալները հաճախ էին տատանւում, նայած ռազմաճակատում տիրող իրավիճակին և ուժերի փոխհարաբերութեանը։

Ինչպէս հետագայում կտեսնենք, 1918 թ. սկզբներին էնվեր փաշան որոշումներ էր ընդունում նոր խմբաւորումներ ստեղծելու, և, օգտւելով ռուսական զորքերի հտ քաշւելուց, հատուկ ուշադրութեւն էր դարձնում Բաթում—Թիֆլիս—Բաքու և Ալեքսանդրապոլ—Ղարաքիլիսա, Ալեք-սանդրապոլ—Ջուլֆա ուղղութեաններում առաւել ուժեղ խմբաւորումներ ստեղծելու վրա։

Ներկայացւած հարցերը՝ երկու կողմերի մարտական ուժերի քա-նակն ու տեսակները, դրանց տեղաբաշխումը, թիկունքի վիճակը, հա-ղորդակցութեան ուղիները և գործող բանակի մարտական-տնտեսական ապահովութեան հետ կապւած մյուս բոլոր գործոնները պարզաբանում

են այն իրադրութիւնը, որ գոյութիւն ունէր 1917 թ. վերջերին և 1918 թ. սկզբին, իրադրութիւն, որի պայմաններում էլ ծաւալվեցին ռազմաքաղաքական հետագա իրադարձութիւնները:

Անշուշտ այդ իրադարձութիւնների զարգացումը բազում կողմերով պայմանավորւած էր այն սոցիալ-քաղաքական իրավիճակով, որ ստեղծվել էր առաջին համաշխարհային պատերազմի հիմնական թատերարեմներում, որտեղ և որոշվում էր պատերազմի ելքը, կոլոզ երկու խմբավորումների անհաշտ գոտեմարտերի վախճանը: Դրանցից զխաւորը Եվրոպան էր: Հայտնի է, որ այն պահից, երբ ԱՄՆ-ը պատերազմի մեջ մտավ (1917թ. ապրիլ), Անտանտի ուժերն ավելի աճեցին: Կշեռքի նժարը ծանրանում էր հօգուտ դաշնակիցների, սակայն գերմանական կողմը բնավ մտադիր չէր զիջելու իր դիրքերը: Հիշեցնենք, որ 1918 թ. սկզբներին Եվրոպայում տարածքային նվաճումներ ունէր միայն Գերմանիան: Նա օկուպացրել էր Ֆրանսիայի, Բելգիայի, Իտալիայի, Ռուսաստանի և Սերբիայի տարածքները: Փաստորեն Գերմանիան իրեն հաղթող էր համարում և նա հենց այդ դիրքերից թեւադրեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ծանր պայմանները: Սակայն, մյուս կողմից, Անտանտի տիրութիւնները ոչ միայն ուժեղացրել էին իրենց բանակների զինվածութիւնը, քաղաքացիական ռազմական տեխնիկայի արտադրութիւնը, այլև կատարելագործել էին զորքերի ու պատերազմական գործողութիւնների ղեկավարման կազմակերպչական միջոցները: Ստրատեգիական նշանակութիւն ունեցող ռազմական գործողութիւնները ղեկավարելու և կոորդինացնելու համար ստեղծվել էր Միացյալ գերագույն զխաւոր հրամանատարութիւն՝ մարշալ Ֆերդինանդ Ֆոշի հրամանատարութիւնը: Արեւմտյան Եվրոպայում գործող անգլիական, ֆրանսիական, իտալական, ամերիկյան և բելգիական բանակները պարտավոր էին կատարել Ֆ. Ֆոշի հրամանները: Այդպէս էին որոշել այդ երկրների կառավարութիւնները և դա իրենց ձեռնտու էր տվյալ պահին: Մերձավոր Արեւելքում (Սուեզի շրջան, Միջագետք, Արեւմտյան Հայաստան, Իրան) ծաւալվող գործողութիւններն իրենց բնույթով, հետապնդած նպատակներով կազմում էին երկու խմբավորումների միջև մղվող հիմնական ճակատամարտերի բաղկացուցիչ մասը, հրեման՝ դրանց արձագանքները: Սակայն Մերձա-

վոր Արևելքում մղվող պայքարի կոնկրետ արդյունքներն ու հետևանքները պայմանավորված էին նաև ուժերի այն իրական փոխհարաբերությամբ, որոնց մասին խոսեցինք վերը: Ընդ որում այդ ուժերի առարկայական արտահայտությունը, այսինքն ուսական և թուրքական զինված ուժերի խմբավորումների նկարագիրը տրվեց այնպես, ինչպես դրանք կային, քանակային տեսակետից, առանց անդրադառնալու դրանց քաղաքական-բարոյական վիճակին: Անհրաժեշտ է բացահայտել նաև հարցի այդ կողմը:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԱԼՈՒԾՈՒՄԸ ՈՒ ՆԱՀԱՆՋԸ

1. ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԱԼՈՒԾՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Պատերազմի շորրորդ տարում ցարական Ռուսաստանի սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամի ամենաբնորոշ գծերից մեկը բանակի կարգապահության անկումն ու կազմալուծումն էր:

Խնչն էր պատճառը, որ ընկել էր ռուսական բանակի մարտունակությունն ու կարգապահությունը:

Բուրժուական պատմական գրականության էջերում և պաշտոնական գրագրություններում իշխում էր այն տեսակետը, թե ցարական բանակի քայքայման պատճառը բոլշևիկների հակապատերազմական ագիտացիան էր: Այդ տեսակետը սխալ է և չի համապատասխանում իրականությանը: 1914—1917 թթ. բոլշևիկյան կուսակցության անդամների թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի, որոնց մեծ մասը հեծում էր արքայազնների, բանտերում, մաքառում ընդհատակյա պայքարում կամ ճաշակում է միգրացիայի դժվարություններն ու դառնությունները: Գործող բանակի զննչներում, դիվիզիաներում և կորպուսներում շատ քիչ բոլշևիկներ կային, իսկ շատ զորամասերում՝ առհասարակ ոչ մեկը: Դա հարցի մի կողմն է, թեև ոչ երկրորդական: Մյուս կողմից, բոլշևիկները և նրանց առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը երբեք չեն քարոզել բանակի քայքայում՝ ի հաճույս Ռուսաստանի թշնամի պետությունների: Իմպերիալիստական պատերազմի նկատմամբ լինիլյան դիրքորոշման էությունը հանրահայտ է և կարիք չկա նոր փաստարկումների կամ բացատրությունների: Ամեն մի ողջամիտ մարդ կհամաձայնվի այն տեսակետի հետ, որ 300 տարվա հզոր մարտական ավանդույթներ ունեցող 10 միլիոնանոց կայսերական բանակի քայքայումը կապված էր առավել արմատական սոցիալական պրոցեսների հետ, քան բոլշևիկների հակապատերազմական ագիտացիան:

էր: Այո, բոլշևիկները դեմ էին իմպերիալիստական պատերազմին, բայց չեն քարոզել թշնամու դեմ կռիող բանակների քայքայում՝ ի վնաս հայրենիքի շահերի:

Երդ, որո՞նք են այն սոցիալ-քաղաքական և բարոյական գործոնները, որոնք քայլ առ քայլ խարխուլում էին մարտական հիանալի ազանդույթներ ունեցող ռուսական բանակը:

Ըստ մեզ այդ գործոններն են:

1. Ցարիզմը տոգորված էր նորանոր նվաճողական պլաններով: Նոր տարածքներ նվաճելու նշանաբանի տակ սկսած պատերազմը ոգևորությամբ շնչողունեցին ղինվորական զանգվածները: Շարքային ռուս զինվորներին հազիվ կարելի լիներ համոզել, թե նրանք Գալիցիայում, Կարպատներում, Արևելյան Պրուսիայում, Սալոնիկում, Էրզրումի տակ կամ այլուր պայքարում են հանուն հայրենիքի: Պատերազմը Ռուսաստանի կողմից ևս սկսված էր որպես անարդարացի պատերազմ:

2. 1904—1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ ցարական բանակն ու նավատորմը շատ լուրջ պարտություն էին կրել: Տասը տարվա ընթացքում այդ պարտության ազդեցությունը մասսաների վիտակցությունից չէր չքացել: Եթե ցամաքային ուժերի, հատկապես հետևիակի ու հեծելազորի մարտունակության բարձրացման ուղղությամբ մինչև 1914 թ. ղգալի գործ էր կատարվել, ապա, հասկանալի պատճառով, Պորտ-Արտուրից ու Ցուսիմայից հետո այն ժամանակվա տեխնիկայի ու ֆինանսական հնարավորությունների պայմաններում հնարավոր չէր նախագծել, կառուցել և վերականգնել ծովային նավատորմը, ինչպես նաև ծանր հրետանին: Իզուր չէ, որ թե՛ ցամաքային և թե՛ ծովային ուժերի զլխավոր շտաբները պաշտոնապես ընդգծում էին, որ բանակն ու նավատորմը համակլրոպական պատերազմի համար պատրաստ կլինեն միայն 1918—1919 թթ.: Գերմանիան, որ պատերազմի առաջին շրջանում Շլիֆենի պլանի համաձայն իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր Արևմտյան ռազմաճակատում, համեմատաբար քիչ ուժեր թողնելով Արևելյան Պրուսիայում (8-րդ բանակը), հույս ուներ ավստրո-հունգարական բանակի ուժերով արգելակել ռուսական ներխուժումը բուն գերմանական տերիտորիա: Սակայն իրադարձությունները զարգացան այնպես, որ ռուսական բանակը լուրջ հաջողություն ունեցավ Գալիցիայում և ներխուժեց Ավստրո-Հունգարիայի տարածքը, իսկ Արևելյան Պրուսիայում մինչև Մազուրյան լճերի ողբերգությունը (Սամսոնովի բանակի կործանումը) նույնպես որոշակի հաջողություններ ունեցավ: Հաշվի առնելով այդ, գերմանական զլխավոր հրամանատարությունը շեշտակի փոփո-

խություն մտցրեց իր ստրատեգիայում, գործելով Շլիֆենի մտահղացում-
ներին բոլորովին հակառակ: Գերմանիան 1915 թ. իր հարվածի գլխավոր
ուղղությունը դարձրեց Արևելյան ճակատը՝ Ռուսաստանի դեմ:

Ըստ գններալ Դանիլովի տվյալների, այդ փոփոխությունը արտա-
հայտվել է հետևյալ կերպ. պատերազմի սկզբում Ռուսաստանի դեմ
կռվում էր 50 հետևակային և 10 հեծյալ, իսկ Ֆրանսիայի և Անգլիայի
դեմ՝ 83 հետևակային և 10 հեծյալ դիվիզիա: Իսկ 1915 թ. սեպտեմբերին
Ռուսաստանի դեմ կռվում էր 137 հետևակային և 24 հեծյալ, իսկ Ֆրան-
սիայի և Անգլիայի դեմ՝ 83 հետևակային և 1 հեծյալ դիվիզիա¹:

Ունենալով զինված ուժերի գերակշռություն և ղեկավարման, տրանս-
պորտի, կապի ավելի լավ միջոցներ, Գերմանիային հաջողվեց 1915 թ.
Ռուսաստանին հասցնել այնպիսի հարվածներ, որոնց հետևանքը եղավ
նահանջը մոտ 20 նահանգներից, այդ թվում նաև Լեհաստանից, 1812 թ.
հետո առաջին անգամն էր, որ ռուսական բանակը նման լուրջ նահանջ
էր կատարում:

Ո՛չ գերագույն գլխավոր հրամանատարութայն փոփոխությունը (մեծ
իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչ Ռոմանովին փոխարինեց կայսր Նիկո-
լայ Ալեքսանդրովիչ Ռոմանովը), ո՛չ էլ 1916 թ. Բրուսիլովյան հաղ-
թանակն ու էրզրումի փայլուն գրոհը այլևս ի վիճակի չեղան քիչ թե
շատ լուրջ փոփոխություն մտցնելու գործող բանակի բարոյական ոգու
մեջ: Հենց այդ պարտությունների ազդեցության տակ պետական ղու-
մայում և նույնիսկ ցարին հավատարիմ շրջաններում ուժեղացան հա-
կակառավարական տրամադրություններն ու դժգոհությունները:

3. Ցարական Ռուսաստանը աչքի էր ընկնում իր տնտեսական հե-
տամնացությամբ և կառավարման բիրտ ու բյուրոկրատական մեթոդ-
ներով: Կառավարման այն բյուրոկրատական ու ոչ ճկուն սխտեմը, որ
գոյություն ուներ երկրում մինչև պատերազմը և պատերազմի տարիներին,
բոլորովին էլ չէր կարող ժամանակին ու պատերազմի շահերին
համապատասխան որոշել գործող բանակի ու բնակչության մատակա-
րարման պրոբլեմները: Պարենի, հանդերձանքի, զենքի ու զինամթերքի
պակասը ցարական բանակի ուղեկիցն էր: Անգամ այն, ինչ ձեռք էր
բերվում բավարար չափով, ժամանակին տեղ չէր հասնում տրանսպորտի
միջոցների, երկաթուղային ու խճուղային ճանապարհների անբավարա-

¹ См. Ю. Н. Данилов, Россия в Мировой войне. Берлин, книгоиздательство
«Слово», 1924, с. 395. Պատերազմի տարիներին գններալ Դանիլովը եղել է գերագույն
շտաբի կլարտիրմետյաները (օպերատիվ վարչության պետը), հետևապես լավ տեղյակ էր
իրերի վիճակին:

րության, իսկ շատ դեպքերում պարզապես անկաղմակերպվածության պատճառով:

Հայտնի են դաշնակիցների հետ ցարական կառավարության բանակցությունները, պայմանագրերն ու համաձայնությունները՝ ղենք և զինամթերք ստանալու վերաբերյալ: Անգլիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Իտալիան այդ հողի վրա միշտ ձգտում էին ստորացուցիչ պայմաններ առաջարկել Ռուսաստանին, ընդհուպ մինչև ռուսական զորամասերի ուղարկումը Ֆրանսիա, որպիսով Արևմտյան ճակատում կռվեն Գերմանիայի դեմ՝ Ֆրանսիական հրամանատարության ներքո: Հայտնի են նաև այդ գործարքի բարոյական ծանր հետևանքները²: Անգամ ռազմական միևնույն գեներալ Պոլիվանովը գրավոր իր դժգոհությունն էր հայտնի, որ Ֆրանսիական հրացանի կամ արկի դիմաց ռուս զինվոր տրամադրվել նվաստացուցիչ է:

4. Թե հրամանատարական կադրերի մի զգալի մասի անտաղանդ լինելն ինչպես էր ազդում զինվորիանների, կորպուսների և բանակների մարտական գործողությունների վրա, կարելի է համոզվել հենց ցարական բանակի առաջավոր սպաների ու գեներալների բազմաթիվ դիմումներից ու բողոքներից, որոնք ընդգծելով տվյալ փաստը, եղրակացնում էին, որ բանակի լուրջ պարտությունների պատճառները պետք է որոնել անկարող սպաների ու գեներալների ղեկավարման արատավոր մեթոդների մեջ: Իսկ պարտությունները, ինչպես նշեցինք, բանակի բարոյական ոգու անկման հիմնական պատճառն էին: Դեռևս Հուլիոս Կեսարն է ասել, որ ռազմական արվեստում ամենադժվարը նահանջող (փախչող) բանակը կանգնեցնելն է: Այո, 1915 թ. պարտությունները խոր հետքեր էին թողել ռուսական հասարակության ամենատարբեր (նույնիսկ բուրժուական) խավերի, առաջին հերթին ռուսական բանակի ողջ անձնակազմի վրա:

Պատմությունը չգիտի այնպիսի փաստ, երբ անտաղանդ զորավարի առաջնորդությամբ որևէ բանակ մեծ հաղթանակ տանի հավասար հակառակորդի դեմ: Մյուս կարևոր գործոնների առկայության դեպքում միլիոնավոր զինված մարդկանց գործողությունները կարող են ներդաշ-

² Ֆրանսիա ուղարկված ռուսական զորքերը չէին հարմարվում օտար բանակի կարգ ու կանոնին: Նրանց նետում էին ամենավտանգավոր տեղամասերը: 1917 թ. նրանք զինված ապստամբություն բարձրացրին հայրենիք վերադառնալու համար: Ժամանակավոր կառավարության և Ֆրանսիական հրամանատարության կողմից ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց:

նակ կերպով կառավարել ու դրանց նպատակասլաց բնույթ տալ միայն տաղանդավոր, եթե ոչ հանճարեղ ղորահրամանատարները:

Ամբողջ պատերազմի ընթացքում ռուսական ղինված ուժերի գլուխ էին կանգնած, որպես գերագույն գլխավոր ղորահրամանատարներ, մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչ Ռոմանովը (մինչև 1915 թ. օգոստոսի 15-ը) և կայսր Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Ռոմանովը (1915 թ. օգոստոսի 15-ից մինչև 1917 թ. մարտի 2-ը): Թիպիտ գններալ Նիկոլայ Նիկոլանիչի կենսագիրներն ու ղինակիցները ձգտել են նրան ներկայացնել որպես ուժեղ անհատ ու տաղանդավոր ղինվորական, սակայն իրականությունը մերժում է նման կարծիքները³: Պատերազմի ամբողջ ընթացքում կայսր Նիկոլայ II-ը ավելի շատ զբաղված էր որսորդությամբ, խաղերով և նամակագրություններով՝ կնոջ հետ, խնջույքներով ու պարահանդեսներով, քան երկրի ու բանակի ղեկավարման հարցերով: Իսկ չէ որ բանակի գերագույն շտաբը, այսպես կոչված, մինիստրների կաբինետը, կամ պետական խորհուրդը բոլորովին ի վիճակի չէին առանց երկրի առաջին գեմբի բիշ Թի շատ օրեւ կարևոր որոշում ընդունել:

Երբ 1915 թ. օգոստոսին Նիկոլայ II-ը իրեն նշանակեց գերագույն գլխավոր ղորահրամանատար, բուլմաթիվ քաղաքական ու ռազմական ղործիչներ դա համարեցին ճակատագրական սխալ: Այսպես, Կովկասի փոխարքա, հեծելաղորի գններալ, կոմս Վորոնցով-Դաշկովը այդ կապակցությամբ ցարին ուղարկած նամակում գրել է. «Ձեր գերազանցությունը ցանկանում է կանգնել բանակի գլուխ, ընդ որում ռուսական ընդարձակ կայսրության հետագա հաջող ղեկավարման համար անհրաժեշտ է, որպեսզի բանակը Ձեր հրամանատարությամբ լինի միայն հաղթական: Անհաջողությունները կործանարար հետևանքներ կունենան Ձեր հետագա թագավորության վրա»⁴:

Հայտնի է այն անսահման նվիրվածությունը, որ ունեւ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը ցարի նկատմամբ, ինչպես նաև այն անբարյացակամությունը, որ Վորոնցով-Դաշկովի նկատմամբ դրսևորում էին մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչը, գերագույն շտաբի պետ գններալ Յանուշևիչը, գններալ Սուխոմլինովը: Պետերբուրգի բարձր շըր-

³ Այս տեսակետից առանձին ջանասիրություն է դրսևորել գններալ-լեյտենանտ Յու. Ն. Դանիլովն իր մի շարք աշխատություններում, նվիրված Առաջին համաշխարհային պատերազմի պատմությանը: Նա 1930 թ. Փարիզում հրատարակել է նաև «Великий князь Николай Николаевич» մեծածավալ գիրքը, որտեղ 1915 թ. պարտությունների համար Դանիլովը չի մեղադրում մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչին:

⁴ Տե՛ս Յու. Ն. Դանիլով, նշվ. աշխ., էջ 273—274:

ջաններում Վորոնցով-Դաշկովին ամենից շատ նեցուկ էր ինքը՝ կայսրը, որն իր արքունիքի նախկին մինիստրի նկատմամբ չէր կորցրել հավատն ու հարգանքը և դրա հիմքը ունեւր։ Բայց շնայած այդ բոլորին, ինչպես տեսնում ենք, հեռատես ու խորամանկ ցարական ղեկավարացեալ Կոնստանտին Կոնստանտինովիչը Վորոնցով-Դաշկովը գեռու 1915 թ. հանդերձում էր կայսրին ակնարկել, որ թույլ տրված սխալները հազիվ շուտափույթ ուղղվեն, որ ոչ հաղթական պատերազմը կարող է կործանարար հետևանքներ ունենալ Ռուսաստանի զինաստիւայի համար։

Մի նախադգուշացում ևս, որ գալիս էր բանակի վերնախաւից։ Հարավ-արեւմտյան ռազմաճակատի գլխավոր զորահրամանատար գեներալ Ա. Ա. Բրուսիլովը, որի միապետական հայացքների մասին որեւէ կասկած չիւնէ չէր կարող, սակայն, որը միաժամանակ Ռուսաստանին, իր հայրենիքին նվիրված տաղանդավոր զինվորականներից մեկն էր (այդ նա ապացուցեց ոչ միայն 1916 թ. իր փայլուն հաղթանակներով, այլև նրանով, որ Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունից հետո անցավ սովետական իշխանության կողմը և մինչև մահ նպաստեց կարմիր բանակի հզորացմանը), հիշելով ու վերլուծելով ռուսական բանակի քայքայման պատճառները, ի թիւս այլ գործոնների, նշում էր նաև Գերագույն զըլխավոր հրամանատար Նիկոլայ II-ին։ Ահա ինչ է գրել նա այդ կապակցությամբ։

«Հանցագործներ են նրանք, ովքեր ամենավճռական ձևով, ներառյալ նաև ուժով, հեռու չեն պահել Նիկոլայ II-ին Գերագույն զըլխավոր հրամանատարի պաշտոնին անցնելուց»⁵։

Այս կարծիքն այն ժամանակ բաժանում էին համարյա բոլոր խոշոր ռազմական գործիչները՝ գեներալներ Սևեքսեևը, Իվանովը, Դանիլովը և ուրիշներ։ Գեներալ Դանիլովը վկայակոչում է ռազմական մինիստր գեներալ Պոլիվանովի անհանգստությունը։ Վերջինս նույնիսկ աշխատում էր օգտագործել մինիստրների խորհրդի նախագահ Գորեմիկինին՝ ազդելու ցարի վրա, որպեսզի նա շատանձնի Գերագույն զըլխավոր հրամանատարի պաշտոնը։

Դանիլովն այդ կապակցությամբ գրում է. «Բոլորին քաջ հայտնի էր, որ կայսր Նիկոլայ II-ը օժտված չէր ո՛չ անհրաժեշտ զիտելիքներով, ո՛չ փորձով, ո՛չ կամքով և որ նրա ամբողջ ներքին կերպարը քիչ էր համապատասխանում պատերազմի վիթխարի մասշտաբներին։ Նման պայմաններում թագավորի մոտ անգամ այնպիսի վստահելի շտաբի պե-

⁵ А. Брусилов, Мои воспоминания, М., 1958, с. 58.

տի անկախությունը, որպիսին գեներալ Ալեքսեևն էր, որը նույնպես տա-
ռապում էր կամքի թուլությանը և կազմակերպչական ընդունակություն-
ների պակասությանը, ստիպում էր նրան (թագավորին—Ա. Հ.) հաճախ
խորանալ մանրուքների մեջ, չէր խոստանում անհրաժեշտ արդյունքներ»⁶:

Մեր տրամադրության տակ կան բազմաթիվ արխիվային վավերա-
դրեր և հրապարակումներ, որոնք լիովին ապացուցում են Վորոնցով-
Դաշկովի, Բրուսիլովի, Դանիլովի և մյուսների անհանգստությունը Նի-
կոլայ II-ի՝ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի պարտականություն-
ներն ստանձնելու կապակցությամբ:

Անշուշտ կային և հակառակ դիրքերից մոտեցողներ, բայց նրանք
արդեն անուղղելի շողոթորթներ ու քծնողներ էին: Նշենք նրանցից մեկին:

1967 թ. Փարիզում լույս է տեսել ցարական բանակի Գերագույն
գլխավոր հրամանատարության կայանի հերթապահ գեներալ-լեյտենանտ
Կոնստանտին «В ставке Верховного. 1914—1917 гг.» գիրքը: Ի պաշ-
տոնն հեղինակը տեղյակ էր գլխավոր կայանում ցարի ամեն մի քայլին:

Կարգավորվ այդ գիրքը նույնիսկ մեր օրերի մարդու համար դժվար
է պատկերացնել, թե ինչպե՞ս կարող էր վիթխարի կայսրության գլուխ
կանգնած անձնավորությունը երկրի համար ծայրահեղ լարված ու ճա-
կատապրական օրերին ունենալ նման վարք ու կառավարման ոճ: Հեր-
թապահ գեներալը շատ մեծ պարծանքով նկարագրում է, թե ինչպես է նա
կարգադրություններ արել գերագույն գլխավոր հրամանատարության
կայանի շրջանում (Մոգիլևում) անտառահատել և կինոթատրոնի շենք
կառուցել, ինչպես էր ցարը կազմակերպում իր հանգիստը, սնունդը, կապը
ընտանիքի հետ, ինչպես էր կայսրուհին Պետրոգրադից ժամանում Մոգիլև
և որպիսի տեսարաններ էին նրան հրապուրում: Այդ բոլորի կողքին հա-
մարյա ոչինչ չի ասում այն մասին, թե Նիկոլայ II-ը ինչպես էր «ղեկա-
վարում» 10 միլիոնանոց բանակը, որոնք էին նրա ղեկավարման ձեռք
ու մեթոդները: Նկարագրելով Նիկոլայ II-ի առօրյան Գերագույն գլխա-
վոր հրամանատարության կայանում, հեղինակը կանգ է առնում նախ
սննդի կազմակերպման վրա: Նախաճաշը միշտ երեք տեսակ էր, իսկ
ճաշը՝ չորս: Գինին լցնում էին երեք տեսակի՝ մաղերա, սպիտակ և
կարմիր»⁷:

⁶ Յու. Ն. Դանիլով, *Նշվ. աշխ.*, էջ 273:

⁷ П. К. Кондзеровский, В ставке Верховного. 1914—1917 гг. Париж, 1967, с. 78.

Այնուհետև հերթապահ գնեկրալը նկարագրում է, որ ամեն օր ժամը 3-ին մոտենում էր մեքենան և կայսրն իր շքախմբի ուղեկցությամբ գնում էր անտառ՝ զբոսանքի, որը տևում էր մի քանի ժամ: Նա վերադառնում էր ժամը 5-ին և հանգստանում, իսկ ժամը 7-ին ճաշում էին: Եթե թագուհին կամ թագաժառանգը Պետրոգրադից չէին ժամանում Մոզիլե, ապա ցարը Երեկոնները սիրային նամակներ էր գրում կնոջը: Մեր ուսումնասիրության նյութերում չհանդիպեցինք որևէ հիշատակության՝ նիկոլայ II-ի ռազմավարական ոճի վերաբերյալ:

Եթե խոսքը վերաբերեր որևէ անընդունակ գնեկրալի՝ ասենք կորպուսի կամ դիվիզիայի հրամանատարի, դա թերևս ինչ-որ չափով կարող էր մեղմացվել վերադասների՝ բանակի, ռազմաճակատի հրամանատարի ամենօրյա ներգործությամբ: Սակայն տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է հղոր կայսրության բազմամիլիոն բանակի զլուխ կանգնած անձնավորությանը, որն ուներ անսահմանափակ իրավունքներ և որի խոսքը, անկախ իր արժեքից ու բովանդակությունից, օրենք էր պետության ու բանակի համար:

5. Տնտեսապես հետամնաց երկրում, կառավարման արատավոր սիստեմի պայմաններում չափից դուրս վատ էր կազմակերպված թիկունքի ապահովման, հատկապես բնակչությանը հացով ապահովելու հույժ կարևոր գործը:

Արդեն պատերազմի հենց առաջին տարվանից գործող բանակի հաղարավոր զինվորներ նամակներ էին ստանում հարազատների նյութական զրկանքների մասին: 1916 թ. վերջերին որոշ քաղաքներում ու նահանգներում փաստորեն սով էր: Պատահական չէ, որ 1917 թ. Պետրոգրադի ցուցարարների լողուններում գերակշռում էին «հացը» և «խաղաղությունը»:

IV պետական դոմայի նախագահ, խոշոր կալվածատեր Ռոձյանկոն 1917 թ. կայսրին ուղղած նամակում գրել է. «Ժողովրդական հուզումները, որ սկսվել են Պետրոգրադում, ընդունում են տարերային բնույթ և սպառնալից չափեր: Դրանց պատճառների հիմքում ընկած է թխած հացի և ալյուրի փոխադրման պակասությունը, որ խուճապ է ներշնչում, սակայն ամենագլխավորը՝ բացարձակ անվստահությունն է իշխանության նկատմամբ, որն անընդունակ է դուրս բերել երկիրը ծանր դրությունից»⁸: Այս ամենը լուրջ կերպով ազդում էր նաև զինվորների տրա-

⁸ ՍՍՀՄ ՊԿԴՊԱ, ֆ. 601, ց. 1, գ. 2100, թ. 5:

մադրության վրա: Նրանք ղգում էին, որ երկրի տերերը կորցրել են գլուխները, չեն կարողանում ապահովել հաղթանակը՝ ճակատում և կարգ ու կանոնը՝ թիկունքում:

6. Եվ վերջապես բոլորովին չի կարելի հաշվի չառնել այնպիսի կարևոր փաստ, որպիսին բանակի կենդանի ուժի կորուստն էր: Առ 1-ը փետրվարի 1917 թ. ուսական բանակի կորուստները կազմում էին⁹.

1. Սպանված և վերքերից մահացած	սպա	շարքային անձնակազմ
2. Գաղից թունավորված	11.884	556.880
3. Վիրավոր	430	32.718
4. Խեղված	26.041	2.438.591
5. Անհայտ կորած	8.650	93.399
6. Գերության մեջ գտնվող	4.170	185.703
	11.899	2.638.050
Ընդամենը 63.074		5.975.341

Այսպիսով, պատերազմի երրորդ տարում ուսական բանակը կորցրել էր 6.038.415 մարդ, որից 63.074-ը՝ սպա: Երկու խմբավորումների կորուստներն էլ վիթխարի էին: Հասկանալի է, որ երկրում գոյություն ունեցող սպայական դպրոցների ցանցը բոլորովին անկարող էր իր շատ սահմանափակ շրջանավարտներով համալրել նման կորուստները:

Ոչ արդարացի նպատակների համար մղվող պատերազմում մարդկային նման վիթխարի կորուստները չէին կարող չխաթարել բանակի կազմակերպվածությունը, կարգապահությունը և շանդրադառնալ նրա մարտական ու բարոյական ոգու վրա:

Մոտավորապես սրանք են այն գլխավոր և սկզբունքային պատճառները, որոնցով սրայմանավորված էր ցարական բանակի բարոյալքումն ու կարգապահության անկումը, դրանցից բխող բոլոր հետևանքներով հանդերձ:

Ահա թե ինչու պետք է բացառել այն կարծիքը, թե իբր ուսական բանակի քայքայումը տեղի է ունեցել բոլշևիկյան ազդեցության հետևանքով: Վ. Ի. Լենինը կողմնակից լինելով ցարական կառավարության պարտությանը տվյալ պատերազմում, միաժամանակ նկատի ունի նաև հակառակորդ պետության կառավարության պարտությունը: Վ. Ի. Լենինը,

⁹ Նույն տեղում:

Ռուսաստանի բոլշևիկները դեմ էին ամեն տեսակի իմպերիալիստական, նվաճողական, անարդարացի պատերազմներին և ելնելով համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության շահերից, գտնում էին, որ բոլոր երկրների սոցիալիստները, բանվորները պետք է պայքարեն հանուն նրա, որ իմպերիալիստական պատերազմը վերածվի քաղաքացիականի, որը, բնականաբար, բացառում էր օտարերկրյա բանակների ներխուժման գործոնը:

Թվարկած սկզբունքային և հիմնական պատճառների հետևանքով աստիճանաբար սկսում է լայն, սպառնալից շափեր ընդունել բանակի կազմալուծումն ու կարգապահության անկումը, որն իր գազաթնակատին է հասնում 1917—1918 թվականներին:

Միևնույն ժամանակ, որպես կատարված փաստ, պետք է ընդգծել, որ հեղափոխության հաղթանակի շահերից ելնելով ռուս բոլշևիկները պետք է պայքարեին հին բանակի քայքայման համար, որպես ցարիզմի ամենահզոր հենարանի: Ցարիզմը բանակը շատ անգամ է օգտագործել հեղափոխական շարժումների ճնշման համար: Այս փաստը չի հակասում բանակի կազմալուծման մասին մեր տված սկզբունքային պատճառներին: Այնտեղ, որտեղ զորքն աստիճանաբար անցնում էր հեղափոխության կողմը, ոչ թե խոսքը գնում էր քայքայման, այլ հեղափոխական ուժերի մոբիլիզացման և ամրապնդման մասին: Բոլոր դեպքերում պիտի հաստատել, որ Հենինի և ռուս բոլշևիկների դիրքորոշումը պատերազմի հարցում երբեք նկատի չի ունեցել Ռուսաստանի պարտությունը և Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների հաղթանակը Ռուսաստանի դեմ: Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո զրպարտիչները օգտագործում էին բոլշևիկյան պարտությունը լողունգը, հիմնովին ազավաղելով նրա իմաստը: Ընդհանուր առմամբ տվյալ հարցը մենք համարում ենք ամենաբարդ հարցերից մեկը, որի տեսական ու գործնական ասպեկտների մասին կարելի է ավելի հանգամանորեն խոսել:

Պատմական զրականության մեջ որոշ մասնագետներ կոնկրետ փաստերի հիման վրա ցույց են տվել ցարական բանակի կարգապահության անկումը, սպաներին չինթարկվելը, ինքնակամ մարտական բնագծերը լքելն ու թիկունք քաշվելը: Բայց և այնպես մենք անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ ևս մի քանի փաստերի: Բնական է, որ Անտանտի տերությունների դիվանագետները Պետրոգրադում ուշի-ուշով ուսումնասիրում էին իրերի վիճակն իրենց դաշնակցի մոտ, տեղյակ էին շատ մանրամասնությունների և իրենց կառավարություններին հաղորդած ղեկուցագրերում հանդում էին այն հղրակացությունը, որ ցարական

Ռուսաստանը, որպես ռազմական դաշնակից, աստիճանաբար դադարում էր այդպիսին լինելուց:

Այսպես, Ռուսաստանում Ֆրանսիայի դեսպան Մորիս Պալեոլոգը 1917 թ. հունվարի 29-ին Պետրոգրադում հրավիրվելիք դաշնակիցների կոնֆերանսի նախօրյակին ֆրանսիական պատվիրակության ղեկավար՝ գեներալ Դումերգի հետ զրուցելիս հայտարարել է. «Ռուսների կողմից ժամանակն այլևս մեր օգտին չի գործում: Այստեղ դադարում են պատերազմով հետաքրքրվել: Ամբողջ կառավարական զսպանակները, վարչական մեքենայի բոլոր անիվները մեկը մյուսի ետևից փշանում են: Կավազույն զլուխները համոզված են այն բանում, որ Ռուսաստանը զորվում է դեպի անգլուներ: Մեղ հարկավոր է շտապել»¹⁰:

Պետրոգրադում Անգլիայի դեսպան, փորձառու դիվանագետ Զորջ Բյուկենենը 1917 թ. հունվարի 12-ին Նիկոլայ II-ի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ շոշափել է դաշնակիցների առաջիկա կոնֆերանսի օրակարգի հարցերը: Դեսպանը մռայլ գույնեղով է ներկայացրել իրադարձությունները ռազմաճակատում: Նիկոլայ II-ը իրեն հատուկ թեթևամրտությամբ հայտարարել է, որ տվյալ կոնֆերանսը վերջինն է, իսկ հաջորդը՝ նվիրված կլինի խաղաղությանը, այսինքն հաղթանակած Անտանտը իր պայմանները կթելադրի պարտված գերմանական բլոկին: Այդ առթիվ Բյուկենենը, ինչպես ինքն է գրում իր հուշերում, պատասխանել է. «Ես շատ քիչ շանսեր եմ տեսնում, որ այդ կոնֆերանսը կլինի խաղաղության կոնֆերանսի նախորդողը, քանի որ Ռուսաստանի քաղաքական դրությունը ինձ համարձակություն չի տալիս սպասելու քիչ թե շատ արդյունքներ նրա (դաշնակիցների կոնֆերանսի— Ա. Հ.) նիստերից: Եթե նույնիսկ նրան (կոնֆերանսին— Ա. Հ.) հաջողվի սերտ համագործակցություն հաստատել դաշնակից կառավարությունների միջև, այնուամենայնիվ մենք ոչ մի գրավական չունենք, որ ներկա ռուսական կառավարությունը մնալու է իր տեղում կամ թե չէ նրան հաջորդող կառավարությունը հարգելու է այդ կոնֆերանսի ընդունած որոշումները»¹¹:

Ցարի այն հարցին, թե ինչու է դեսպանն այդքան հոռետեսորեն տրամադրված, վերջինս պատասխանել է, որ ժողովրդի տարբեր խավերի միջև միասնություն չկա, հակամարտությունը թափանցել է բանակ: Իսկ երբ Նիկոլայ II-ը ինքնավստահ հայտարարել է, որ ինքն ու իր ժո-

¹⁰ М. Палеолог, Царская Россия накануне революции. М.—П., Госиздат, 1923, с. 305 (перевод с французского).

¹¹ Дж. Бюкенен. Мемуары дипломата. М., Госиздат, 1924, с. 171.

ղովուրդը միասնական են, Բյուզենները հանդգնություն է ունեցել սլա-
տասխանելու, որ այդ միասնականությունն արտահայտվում է հենց
տվյալ կառավարության նկատմամբ ժողովրդի ունեցած միասնական
անլստահության մեջ¹²։ Հանդուգն է ասված և ոչ առանց հիմքի։

Այժմ օրինակներ բերենք ցարին հավատարիմ գեներալներից։

Արևմտյան ռազմաճակատի 5-րդ բանակի հրամանատար գեներալ
Դրագոմիրովը ստիպված էր իր ղեկուցագրերից մեկում գրել. «Հնդ-
հանուր արամադրությունը բանակում օրըստօրի դառնում է ավելի լար-
ված... Պետերի ու սպաների ձերբակալությունները չեն զագարում...
Ձինվորների մեջ հարձակվելու ոչ մի ցանկություն չկա։ Նույնիսկ սովո-
րական համառությունը սլաշտպանության ժամանակ ընկել է այն աս-
տիճան, որ սպառնալիքի տակ է դրել սլատերադմի ելքի հարցը»¹³։ Դրա-
գոմիրովը օրինակներ է բերում, երբ ղինվորների պահանջով գեներալ-
ներն ու սպաները ձերբակալվել կամ հեռացվել են, իսկ ղինվորները մնա-
ցել են անպատիժ։ Նման օրինակներ կարելի է բերել տասնյակներով և
հարյուրներով։

Դա հենց այն իրադրությունն էր, երբ ներքին խավերն այլևս չէին
ցանկանում հանդուրժել ու կուլ տալ տարիների ընթացքում կուտակված
վիշտն ու տառապանքները, հարգել կառավարական ինստիտուտները,
իսկ վերջիններս նախկին ձեռքով, ավելի ճիշտ, սվինների ուժով այլևս
ի վիճակի չէին փրկելու դրությունը։

Սոցիալ-քաղաքական խռչող վերափոխումների համար ստեղծվել
էին օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պայմաններ։ Այդ վերափոխումների սկիզբը
գրեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը։

Ահա այսպիսի ընդհանուր պայմաններում ծավալվեցին իրադար-
ձությունները նաև Կովկասյան ռազմաճակատում և Իրանում 1918 թ.։

Եվ այսպես, ինչպիսի է անդրադարձել ռուսական բանակի ընդհա-
նուր կարգապահության անկումն ու բարոյալքումը Կովկասյան ռազ-
մաճակատում գործող ռուսական բանակի անձնակազմի վրա։ Այն ամենը,
ինչ կատարվում էր Արևմտյան ռազմաճակատում, այդ նույնը ընդհա-
նուր գծերով տեղի էր ունենում նաև Կովկասյան բանակում։ Այստեղ
խոսք կարող է լինել միայն որոշ առանձնահատկությունների մասին,
որոնք, իրոք, առկա էին։ Որո՞նք էին այդ առանձնահատկությունները։

1. 1917 թ. վերջերին և 1918 թ. սկզբներին ռուսական բանակի հիմ-

¹² Նույն տեղում, էջ 172։

¹³ ՍՍՀՄ ՊԿԽՊԱ, ֆ. 601, ց. 1, դ. 2100, թ. 5։

նական ուժերը, գտնվելով Արևմտյան ռազմաճակատում, իրենց դեմ ունեին ավելի ուժեղ հակառակորդներ՝ ի դեմս Դերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի: Այդ հակառակորդը, օժտված լինելով ժամանակակից ռազմական տեխնիկայով ու կազմակերպվածությամբ, դեռևս կարողանում էր ակտիվ հարձակողական գործողություններ վարել Ռուսաստանի դեմ և ստիպել նրա ուժերին նահանջելու: Կովկասյան բանակը պատերազմի սկզբից մինչև վերջ, չնայած որոշ անհաջողություններին, հիմնականում կատարել էր իր մարտական խնդիրը և, ջախջախիչ հարվածներ հասցնելով թուրքական բանակին, նվաճել էր մի ամբողջ տարածք, որը ձգվում էր 1200 կմ ճակատով և ավելի քան 250 կմ խորությամբ (որոշ տեղերում 500—600 կմ): Հաղթական ճակատամարտերը Սարիղամիշի տակ, Դիլմանի մոտ, Ալաշկերտի հովտում, Էբզրումի գոտի ժամանակ, Իրանական Ադրբեջանում այսպես թի աշնակա դրականորեն էին ազդել բանակի անձնակազմի տրամադրության վրա:

Որոշ իմաստով Կովկասյան ճակատը կտրված էր կենտրոնից: Այս հանգամանքը օգտագործում էր բանակի ղեկավարությունը, որպեսզի անձնակազմին հեռու պահի Արևմտյան ռազմաճակատում տեղի ունեցող իրադարձություններից ու քաղաքական խմբումներից: Անշուշտ դա միշտ չէ, որ հաջողվում էր:

2. Թուրքական բանակը 1916 թ. էրզրումի ճակատամարտից հետո այլևս ուշքի չէր գալիս: Բանակում մասսայական բնույթ էր ստացել դասալքությունը, վատ էր մատակարարման գործը, իրենց վարկարեկել էին բանակի վերնախավն ու պետական ղեկի մոտ կանգնած գործիչները: Կովկասյան բանակն իր դեմ ուներ համեմատաբար թույլ հակառակորդ:

3. Կովկասը բազմազգ երկրամաս էր: Աղգալին-գասակարգային հարաբերություններն այստեղ իրենց բազմազան դրսևորումներով այս կամ այն կերպ ներգործում էին նաև բանակի անձնակազմի տրամադրությունների վրա:

4. Հեկտեմբերյան հեղափոխության նախօրյակին Արևմտյան ռազմաճակատում ռուսական բանակը հիմնականում կանգնած էր պետական նախկին սահմանագծի շրջանում, իսկ որոշ տեղամասերում՝ երկրի խորքում (այն մասերում, ուր գերմանացիները առաջ էին շարժվել 1914 թ. սահմաններից դեպի արևելք): 1917 թ. դեկտեմբերյան զինադադարի ժամանակ ռուսական կովկասյան գործող բանակն ու Բարաթովի հեծյալ կորպուսը գտնվում էին Օսմանյան կայսրության ու Իրանի տարածքների խորքերում: Անկախ նրանից, որ խոսքը հիմնականում վե-

րաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, միևնույն է, ինչպես սովետական կառավարության առաջին դեկլարացիաները, նույնպես և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը հրամայաբար պահանջում էին, որպեսզի ռուսական բանակի զորքերը նահանջեն 1914 թ. սահմանները։ Այստեղից հետևում է, որ կովկասյան բանակի զորամասերը Թուրքիայի կամ Իրանի տարածքներից չէին կարող չհեռանալ։

Դեպի Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգները զորքերի նահանջը պետք է պլանավորվեր ու կազմակերպվեր մինչև Կովկաս հասնելը։ Նույնիսկ իրենք՝ ղինվորները, և՛ լեռնաշղթաների խոչընդոտված միայնակ լքել բանակը, կկանգնեին լուրջ դժվարությունների առջև։ Այո, նրանք հիմնականում պետք է հեռանային էջևրեններով, որոշակի պլանով, որը պետք է իրականացնեի կովկասյան ռազմաճակատի շտաբը, որին միշտ չէ, որ հաջողվել է նահանջին ու դեմոբիլիզացիային տալ կազմակերպված բնույթ։

Չնայած այդ մասնակի և ուշադրության արժանի առանձնահատկություններին, այնուամենայնիվ կովկասյան բանակը նույնպես ներգրավվեց ժամանակի հորձանուտը։ Կանոնավոր նահանջը վերածվեց ընդհանուր խուճապի ու անկազմակերպվածության։

2. ԲԱՆԱԿԻ ԶՈՐԱՅՐՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱԺԱԿԱՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՃԱԿԱՏԻ ՄԵՐԿԱՑՈՒՄԸ

Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն (ՕԶԱԿՕՄ) և ռազմաճակատի շտաբը, հաշվի առնելով ստեղծված վիճակը, ձգտում էին բանակի զորացրմանը տալ կազմակերպված բնույթ։ Ստեղծվել էր ռազմատեսիկական կոմիտե, որը կոչված էր միջոցառումներ մշակելու բանակի զորացրման, տրանսպորտի միջոցների օգտագործման, մատակարարման և այլ հարցերի վերաբերյալ։

Սկզբնական շրջանում այդ կոմիտեի վրա էին դրված նաև զորացրման հարցերը։ Սակայն, ինչպես ցույց տվեց իրադարձությունների զարգացման ընթացքը, ռազմատեսիկական կոմիտեն իր համեմատաբար նեղ կազմով ի վիճակի չէր պլանավորելու և իրականացնելու Կովկասյան ռազմաճակատի և Իրանի ռուսական զորքերի զորացրման բարդ գործը։

Ռուսական զորքերի նահանջը և՛ Արևմտյան, և՛ Կովկասյան ճակատներում իրագործվում էր երկու ճանապարհով։ Մի կողմից՝ ինքնու-

րույն, տարեկաններին, որի ընթացքում տեղի էին ունենում ամեն կարգի կամայականություններ, իսկ մյուս կողմից՝ բարձր հրամանատարություն, կառավարական մարմինների մշակած պլանով: Եվ քանի որ վարչատնտեսական ու պետական կարգ ու կանոնն ամենուրեք խարխուլված ու կազմալուծված էր, ապա այս դեպքում ևս տարեկանությունն ու անկարգապահությունը դառնում էին որոշիչ ու գլխավոր:

1917 թ. նոյեմբերի 17-ին ռազմատեսխնիկական կոմիտեն Թիֆլիսում գումարեց իր պլենար նիստը, որտեղ բազմակողմանիորեն քննարկվեցին զեմբելիզացիայի հետ կապված հարցերը: Կոմիտեն եկավ այն եզրահանգման, որ սովյալ պայմաններում հարկավոր է ստեղծել ինչ որ ավելի հեղինակավոր ու ճկուն մարմին, որը կոորդինացիայի ենթարկեր ու ղեկավարեր Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի զորացրման հետ կապված հարցերը: Կոմիտեի պլանների մասին կարելի է պատկերացում կազմել 1917 թ. նոյեմբերի 20-ին նրա կողմից ՕԶԱԿՕՄ-ին հղած զեկուցագրից: Փաստաթուղթը ստորագրել է կոմիտեի նախագահ ինժեներ Գոյսմանը: Ահա զեկուցագրի նախաբանը.

«Ընդունելով, որ բանակի զորացրման հարցը պահանջում է շտապ որոշում, որ այդ հարցով ղեգավորվող բոլոր հաստատությունների ու կազմակերպությունների գործունեության կոորդինացիան հանդիսանում է գործի ճիշտ գրվածքի երաշխիքը, ռազմատեսխնիկական կոմիտեն հասարակական կազմակերպությունների և ռազմական գերատեսչությունների ներկայացուցիչների հետ միասին անհրաժեշտ է համարում զորացրման գծով երկրամասի կենտրոնական իշխանությունը կից ստեղծել հատուկ միավորող օրգան»¹⁴:

Որոշ բանակցություններից հետո ռազմատեսխնիկական կոմիտեի և ռազմական կոմիսար Դոնսկոյի համաձայնությունամբ ստեղծվեց հանձնաժողով, ռազմական կոմիսարի տեղակալ Հ. Ի. Սորոկինի նախագահությամբ:

Զեկուցագրում նշված էին նաև այն դժվարությունները, որպիսիք գոյություն ունեին մոբիլիզացիայից զեմբելիզացիային անցնելու գործում: Ընդգծվում էր, որ Անգլիայում պատերազմի տարիներին ստեղծվել էր մոբիլիզացիայի, քիչ անց նաև զեմբելիզացիայի միևնույնություն, որը հիանալի կերպով իրականացված մոբիլիզացիայի հետ միասին տարիներ շարունակ նաև խնամքով մշակել է զեմբելիզացիայի

¹⁴ Վրացական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմության արխիվ (այսուհետև՝ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 1818, ց. 2, գ. 49, ք. 40:

պլան: Այն ընդգրկում էր արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, տրանսպորտի և մարդկային ռեսուրսների օգտագործման ուղիները պատերազմական իրադրությունից խաղաղ ժամանակին անցնելուն համապատասխան¹⁵:

Այդ բոլոր պահանջների մասին տվյալ փաստաթղթում ասված է՝

1. Բանակի անձնակազմի զորացրման հարցը պետք է քննարկել այն իմաստով, թե տարբեր կատեգորիայի մարդկանց ըստ խմբերի երբ ազատել բանակից, ելնելով երկրի տնտեսական կյանքի շահերից: Պետք է հաշվի առնել, թե որ խմբավորումը պահել բանակում մինչև ընդհանուր զորացրման ավարտը և որը շուտ զորացրել¹⁶:

2. Դեմոբիլիզացիայի ենթարկված զինվորական մասսաների շարժման ուղղությունները և այդ կապակցությամբ տրանսպորտի բոլոր միջոցների նախապատրաստումը, ճանապարհներին նրանց ապահովումը սննդով, ինչպես նաև բուժսպասարկումը:

3. Երթուղիների և ռազմական ու պետական ունեցվածքի ապահովության կազմակերպումը:

4. Զորացրված մարդկանց անհապաղ աշխատանքի տեղավորելը, ելնելով երկրի տնտեսական շահերից և զորացրվողների մասնագիտությունից:

5. Պատերազմի տարիներին ռազմաճակատում, մերձակատային գոտիներում և թիկունքում միլիարդների արժողությամբ կուտակված ունեցվածքի, միջոցների, տեխնիկայի օգտագործումը ժողովրդական տնտեսության մեջ: Նկատի էր առնվում, թե ինչպես, ինչ պայմանով պետք էր այդ ունեցվածքը հանձնել ձեռնարկատերերին, պետությանը կամ առանձին մարդկանց:

6. Ընդ որում հաշվի էր առնվում, թե արդյունաբերության կամ գյուղատնտեսության բնագավառում որ ճյուղերը պետք է այդ ունեցվածքով ապահովվեն առաջին և որոնք՝ երկրորդ հերթին:

7. Ինչպես զորքի, նույնպես և ժողովրդի մեջ գիտակից վերաբերմունքի դաստիարակում զորացրման դժվարին գործի նկատմամբ:

8. Պակաս նշանակություն չունեի նաև զորացրվողներին ֆինանսապես ապահովելու հարցը:

Ինչ խոսք՝ բոլոր այդ հարցերը չէր կարող լուծել որևէ ճյուղային օրգան: Պետք է ստեղծվեր ընդհանուր միջոցառումները համաձայնեցնող և միավորող մի օրգան:

¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 1818, ց. 2, գ. 29, թ. 50:

¹⁶ Նույն տեղում:

Խնդիրը պետք է լուծվեր ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև ամբողջ Կովկասի մասշտաբով, քանի որ առանց համաձայնեցնելու, ասենք, Անդրկովկասյան երկաթուղում մշակված միջոցառումները Հյուսիսային Կովկասի հետ, հաղվել թե կարելի լիներ լրջորեն խոսել զորացրվածների մասսայական փոխադրումների մասին:

Հենց վերոհիշյալ հանգամանքներն էին թվագրում հանձնաժողովին միջնորդելու ՕԶԱԿՕՄ-ին՝ ստեղծելու «Անդրկովկասյան կենտրոնական դեմոբրիլիզացիոն կոմիտե»: Այն պետք է զորացրման գործը կենտրոնացներ իր ձեռքում, բաժաներ պարտականություններն ըստ պետական կառավարական օրգանների, կազմակերպությունների և տնտեսական բնագավառների: Հենց այդ կոմիտեն պետք է իրականացներ հսկողությունը ամբողջ դեմոբրիլիզացիայի ընթացքի վրա: Առաջարկվում էր կոմիտեի կազմում մտցնել բոլոր շահագրգռված մարմինների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին (մոտ 30 մարդ):

Նկատի էր առնվում, որ, նայած քննարկվող հարցի բնույթին, կոմիտեն կարող էր հրավիրել ոչ բոլոր անդամներին կամ հրավիրել ներկայացուցիչներ շահագրգռված կազմակերպություններից, որոնք առընչություն ունեին քննարկվող հարցի հետ:

Ըստ տվյալ փաստաթղթի հեղինակների մտահղացման, դեմոբրիլիզացիայի կոմիտեն իր ներկայացուցիչների միջոցով ղեկուցում էր ռազմական գործերի կոմիսարիատին, մշակում էր իր կանոնադրությունը և առօրյա հարցերը օպերատիվ կերպով լուծելու համար ընտրում «Գործադիր օրգան»:

Հենց միայն այսպիսի հարցադրումը վկայում էր այն լուրջ ուշադրության մասին, որ դարձնում էին երկրամասի պետական ու ռազմական իշխանությունները դեմոբրիլիզացիայի հարցին:

Վրա հասնող սոցիալ-քաղաքական իրադարձությունները թույլ չտվեցին լրիվ կենսագործել այդ առաջարկությունները, հնարավոր չդարձավ զորացրմանը տալ կազմակերպված բնույթ: Տարերայնությունը ամենուրեք իր կնիքը դրեց բանակի կյանքում:

Ռազմական իշխանությունները կորցրել էին ղեկն ու հեղինակությունը: Քանի որ նահանջող ու զորացրվող ղինվորներին չէին կարողանում ապահովել սննդամթերքով ու հանգերձանքով, նրանք շատ դեպքերում ստիպված էին լինում դիմել ինքնամատակարարման, կամայականորեն բռնագրավելով պահեստներն ու խանութները: Այդ հողի վրա համարյա ամենուրեք ծագում էին միջադեպեր, երբեմն նույնիսկ զինված ընդհարումներ: Ղեկավարությունը խուսափում էր զորացրվածների շա-

րասյունները կամ գնացքները բաց թողնել խոշոր բնակավայրերով ու քաղաքներով:

Դեռևս 1917 թ. հոկտեմբերի 22-ին ռազմաճակատի շտաբի՝ ՕԶԱԿՄ-ին հղած հեռագրում ասված է. «...Հաղորդում ենք, որ Զեր № 10525 հեռագրի հիման վրա որոշված է զորացրվող բոլոր զինվորներին ուղարկել, շրջանցելով խոշոր կենտրոնները, որի մասին արված է կարգադրություն: Առաջին կովկասյան հեծյալ կորպուսի (Իրան) փոխադրումը կատարվելու է Պետրովսկ նավահանգստի կամ Աստրախանի վրայով: Ինչ վերաբերում է ընդհանրապես զորացրված զինվորներով ռազմական գնացքների ուղարկմանը, առանց Բաքու մտնելու, ասլա տեղյակ եմ պահում, որ Անդրկովկասյան երկաթուղադժի բոլոր ռազմական գնացքները Բալաջարից անմիջապես ուղարկվում են Վլադիկավկազի գիծը և Բաքու չեն մտնում»¹⁷: Նման բնույթի հեռագրերն ու գրությունները բազմաթիվ են, որոնք ասպացուցում են այն անհանգստության մասին, որ տիրում էր Թիֆլիսի ղեկավար շրջաններում: Հիշեցնենք, որ տվյալ ամիսները՝ հոկտեմբեր-նոյեմբեր, զուգադիպում էին Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության պատմական օրերին և Անդրկովկասի ղեկավար շրջանները վտանգավոր էին համարում, որ հեղափոխականորեն տրամադրված կովկասյան ճակատի զինված մասսաները շփվեն երկրամասի արդյունաբերական կենտրոնների բնակչության հետ:

Մի բան նույնպես շատ պարզ էր՝ դա երկաթուղային տրանսպորտի անբավարար վիճակն էր: Գնացքները պարզապես չէին բավարարում ո՛չ բնուների, ո՛չ էլ մարդկանց փոխադրումների համար:

1917 թ. դեկտեմբերի 1-ին ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Պրժեալսկին իր № 816 հրամանով սահմանում էր որոշ հերթականություն և կարգ՝ գեմորիլիզացիայի իրականացման համար: «Ռազմաճակատում պարենավորման հարցերում ստեղծված ծայրահեղ դժվարությունների հետևանքով,— ասված է այդ հրամանում,— կովկասյան երկաթգծի շոգեքարշերի կարողությունների արտակարգ թուլացման կապակցությամբ ես որոշել եմ իմ իշխանությամբ զորացրել և հայրենիք ուղարկել 1901, 1902, 1903, 1904 և 1905 թվերին բանակ կանչված զինվորներին և այդ մասին ցուցումներ եմ տվել շտաբին՝ անելու համապատասխան կարգադրություններ»¹⁸: Այնուհետև գլխավոր զորահրամանատարը նշում էր, որ նրանց բոլորին միանգամից

¹⁷ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1818, ց. 2, գ. 45, թ. 40:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 79:

հնարավոր չի լինի փոխադրել¹⁹, ուստի կսահմանվի որոշակի հերթականություն, իսկ իրենք՝ ղինվորները պետք է տոգորվեն ըմբռնելու ստեղծված ծանր վիճակը և որ միայն լիակատար կարգ ու կանոն պահպանելու դեպքում կարելի է երաշխավորել, որ երկաթուղիները կկարողանան կատարել փոխադրումների առաջադրանքը²⁰:

«Դիմելով ողջ կովկասյան քաջարի բանակին, հս կոչ եմ անում ղորացիվող ղինվորներին,— ասված է նույն հրամանում,— թիթեացնել երկաթուղիների աշխատանքը, լրիվ պահպանել կարգ ու կանոնը, իսկ հրամակազմն ու ղինվորական կոմիտեները պետք է օգնության հասնեն, բացառիկ համբերատարության ու կարգապահության ամբողջ անհրաժեշտությունը, որը պետք է հենց իրենց՝ ղորացիվողների շահերի տեսակետից, որպեսզի որքան հնարավոր է նրանք շուտ վերադառնան հայրենի օջախները»²¹:

Գննելով Պրժևալսկին միաժամանակ անհրաժեշտ էր համարում «Հայրենիքին առավել նվիրված ղինվորներին» թողնել բանակում, կամավորական ղորամասեր ստեղծելու համար:

Բաղմաճակատի շտաբում, իրոք, ղրուկները ծանր էր: Շտաբի պետը կամ բաժինների ու վարչությունների պետերը գիշեր ու ցերեկ ղբաղված էին ամենից առաջ ռազմաճակատի պահպանման հարցով: Իսկ Թիֆլիսում նրանք պետք է որոշեին դեմոքրիլիզացիայի հարցերը: Շտաբի պետ գեներալ Լեբեդինսկին դեկտեմբերի 9-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատին հղած հեռագրում տեղյակ էր պահում որոշ ղորամիավորումների ու ղորամասերի փոխադրումների և երթուղիների մասին: Տվյալ հեռագրում խոսքը վերաբերում է ռազմաճակատի աջ թևի և կենտրոնի՝ 5-րդ կովկասյան և 2-րդ թուրքեստանյան կորպուսների ղորքերի փոխադրումներին: Հեռագրում ասված է՝

1. 5-րդ կորպուսի ղորքերը փոխադրել Տրապիզոնի վրայով Եվպատորիա կամ Նիկողաև, Ուկրաինա՝ ուկրաինացման ենթարկելու համար, այսինքն նրանց ընդգրկելու ուկրաինական աղգային ղորքերի շարքերում:

2. Թուրքեստանյան 5-րդ դիվիզիայի ղորամասերը Տրապիզոնի վրայով փոխադրել Բաթում, Փոթի, որից հետո երկաթուղով փոխադրել Բաքու, իսկ այնտեղից Կասպից ծովով դեպի Թուրքեստանյան երկրամաս:

3. Թուրքեստանյան 9-րդ հրաձգային բրիգադն էնդելիի վրայով փոխադրել Կրասնովոդսկ:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

4. 66-րդ հետեակային դիվիզիան թողնելով տեղում, տեղալորել Թիֆլիսի նահանգի սահմաններում:

5. Հյուսիսի համար նշանակված սիբիրյան կազակային բրիգադը տեղալորել Ղարաքիլիսայում, Գյարգյառում, Ջալալօղլիում և ցրել:

6. Կովկասյան սահմանապահ հետեակային դիվիզիան փոխադրել Ստավրոպոլի երկրամաս և այնտեղ ցրել²²:

Այս փաստաթուղթը նախ մի անգամ ևս ցույց է տալիս ստեղծված ծանր իրավիճակը: Կազմակերպված փոխադրումների պլանի մեջ էին ռազմաճակատի ոչ բոլոր կորպուսներն ու դիվիզիաները, նկատի ունենալով, որ նրանց մի մասը ինքն էր իրեն ղորացրում, և երկրորդը՝ հաշվի էր առնվում, որ Հյուսիսային Կովկաս կամ Անդրկասպյան երկրներ փոխադրվող ղորամասերը տեղերում պետք է ցրվեին և ոչ թե մասնին որևէ բանակի կազմի մեջ:

Դեկտեմբերի 29-ին ռազմատեխնիկական կոմիտեն խնդիր դրեց կոմիսարիատի առջև՝ ներկայացուցիչ ուղարկել կոմիտե՝ ավիացիոն արհեստանոցների անձնակազմի դեմոբիլիզացիայի կամ ցրման հարցերը լուծելու համար, որը նշանակված էր դեկտեմբերի 30-ին²³:

Տեղերից տաղնապալի հեռադրերի հեղեղ էր թափվում Թիֆլիս, որոնցում հրատապ պահանջներ էին ներկայացվում դնացիների, տրանսպորտի այլ միջոցների, պարենի պակասության և դեմոբիլիզացիայի արագացման մասին, քանի որ բոլոր կարգի պետերը իրենց կաշվի վրա դպում էին դինվորական մասսաների ճնշման ուժը, իսկ շատ դեպքերում վերջիններս պարզապես ինքնադատաստան էին տեսնում նրանց հետ:

Դեկտեմբերի 1-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հասցեիվ Սարիզամիշից ստացվեց հետևյալ հեռագիրը.

«Սարիզամիշում կենտրոնացվել է շատ ղորք, փոխադրումը կատարվում է ծայրահեղ դանդաղ, մթերքները քիչ են: Նման իրավիճակը սպառնում է տեղիք տալ ծայրահեղ անախորժությունների: Էրզրումից փոխադրումները դանդաղում են ձյան հաստ շերտի պատճառով, իսկ երբ ճանապարհը դորժում է, անգամ այդ ժամանակ հնարավոր չէ փոխադրումները քիչ դանդաղեցնել, քանի որ շարժումը տեղի է ունենում տարերայնորեն, դժվարությամբ է քիչ թև շատ կարգ հաստատվում, մի մասն ուղարկվում է հետիտն»²⁴:

²² Նույն տեղում, թ. 82:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 99:

Այնուհետև խնդրվում էր Սարիղամիշում ներկայացուցիչների համագումարի պատգամավորներից և երկաթուղու ծառայողներից ստեղծել ինչ-որ «Գործադիր կոմիտե»՝ փոխադրումները ղեկավարելու համար: «Սարիղամիշը մինչև օրս մնացել է առանց որևէ ղեկավարութան»²⁵, — ասված է հեռագրում:

Իսկ ի՞նչ էր նշանակում Սարիղամիշից դեպի Թիֆլիս կամ այլ քաղաք հետիոտն ուղարկել գնդերի կամ զոմարտակների շարասյուներ, առանց կազմակերպելու նրանց մատակարարման գործը: Դա նշանակում էր մարդկանց մղել դեպի կամայականություն և անարխիա: Շուտով այդպես էլ ստացվեց:

Էրզրումից 1917 թ. դեկտեմբերի 12-ին գեներալ Օդիշելիձեն հաղորդում է Թիֆլիս. «Զնայած իմ կողմից նահանջի մասին առաջին կորպուսին արված միանգամայն պարզ հրամանին, կորպուսի ղորամասերն սկսել են ինքնակամ նահանջ, որը սպառնում է մոտիկ ապագայում ռազմաճակատի մերկացմանը: Այդպիսի պայմաններում այդ շրջանները զբաղեցնելու համար հայկական զնդերի հապաղումը կհանգեցնի Երզրմկայի գրավմանը, եթե ոչ թուրքերի, ապա քրդերի կողմից և, հավանական է, որ կհարկադրի ինձ այդ շրջանը լիովին մաքրել: Մենք Արևմտյան Հայաստանը անվերադարձորեն կորցնում ենք»²⁶:

Հայտնի է, որ առաջին կովկասյան կորպուսի և 2-րդ թուրքեստանյան կորպուսի ղորքերը գործում էին էրզրում—Երզնկա ուղղությամբ, որը ստրատեգիական տեսակետից գլխավոր ուղղությունն էր: Այդ ուղղության կորուստը ինքնըստինքյան պետք է անդրադառնար մյուս բնագծերի վիճակի վրա:

Դեկտեմբերի 31-ին 4-րդ կորպուսի հրամանատարն իր № 3461 ղեկուցադրում հաղորդում է՝ «Տրանսպորտի բոլոր միջոցները գրավված են դասալիքների կողմից, զինվորները փախչում են, կորպուսի բոլոր օղակները կազմալուծվում են: Հայկական զնդերն անդոր են ապահովելու պահակային ծառայությունն այդ բոլորի վրա: Թիկունքից թարմ ուժերի չուղարկման դեպքում, հետևանքների համար պատասխանատու չեմ»²⁷: Իսկ որտեղի՞ց պիտի գտնեին թարմ ուժեր:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմության արխիվ (այսուհետև՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 121, ց. 1, գ. 33, թ. 10:

²⁷ Նույն տեղում:

Դեկտեմբերի 25-ին էրզրումից հաղորդում էին, որ Քեմախ—էրզինջ գծամասում ոչ մի զինվոր չի մնացել և երկաթգիծը վերջնականապես անպաշտպան ու անօգտագործելի կլինի:

Դեկտեմբերի 26-ին Կովկասյան ռազմաճակատի զեներալ-կլարտեր-մեյստերը հաղորդում էր. «6-րդ կորպուսի ղորքերը լքել են իրենց բնա-գծերը և դնացել դեպի Սարիղամիշ: Ներկայումս իր զորքերը թողնում է վերջին՝ 17-րդ գունդը, և հունվարի 1-ին Շայթանդաղից հարավ ոչ մի զինվոր չի մնալու և ռազմաճակատն այդ կողմից լիովին մերկացած կլինի: Առաջին կորպուսի ղորքերը ևս մեծ մասամբ շարժվում են դեպի արևելք և վախենում են, որ կորպուսի վերջին ղորամասերը Երզնկայից կքաշվեն ավելի շուտ, քան որոշված է: Ընդ որում մեր ղորքերի նա-հանջը այդ բնագծերից և քրդերով դրանց զբաղեցումը կհանգեցնի թուր-քերի կողմից զինադադարի պայմանների խախտմանը և վերջիններիս ընդհանուր հարձակման անցնելուն: Զի կարելի կասկածել այն բանում, որ թուրքերի կողմից Երզնկայի գրավումը կստիպի մեզ մաքրել մեր ամբողջ արևմտյան ճակատը (խոսքը Արևմտյան Հայաստանի մասին է— Ա. Հ.): Երկրորդ՝ թուրքեստանյան և 5-րդ կովկասյան կորպուսնե-րում նույնպես հարց են բարձրացրել թիկունք նահանջելու մասին, իսկ մեր կողմից ամբողջ արևմտյան ճակատի մաքրումը ներկա պայմաննե-րում անխուսափելիորեն կհանգեցնի թուրքիայում գրավված ամբողջ տարածքի մաքրմանը: Այլ խոսքով գտնում են, որ Երզնկայի շրջանի մաքրումը հավասարազոր է ամբողջ Թուրքահայաստանի, այսինքն այն ամենի մաքրմանը, ինչին մենք հասել ենք թուրքերի դեմ եռամյա հաղ-թական պատերազմում: Ահա թե ինչու համարձակվում են կրկին հար-ցում անել Ձեզ՝ ըստ հնարավորին արագ կերպով ինձ ուղարկել թեկուղ և երկու հայկական գունդ, որոնք հնարավորութուն կտան մեզ ամրաց-նել մեր դրուժյունը»²⁸:

Նույնպիսի վիճակ էր տիրում նաև ամրացված շրջաններում, բեր-դերում և երկաթուղային կայարաններում:

Օրինակ, 1918 թ. հունվարի 6-ին Կարսից հաղորդել են ռազմաճա-կատի շտաբ, որ եթե մինչև հունվարի 10-ը ազգային ղորամասեր չուղար-կեն ամրոցի հրետանավորներին փոխարինելու համար, նրանք ինքնա-կամ կթողնեն բերդը²⁹:

Ըստ ռազմաճակատի հրետանու տեսչի վկայության, էրզրումի հրե-

²⁸ Նույն տեղում, թ. 10—11:

²⁹ Նույն տեղում:

տանալին պահեստներում տեղի էր ունենում ունեցվածքի թալան³⁰։ Այս կարգի հաղորդումների շարանը կարելի է շարունակել։ Դրանք մեկնաբանությունների կարիք չեն զգում։

Շատ բնորոշ է, որ 1918 թ. հունվարի 3-ին Կովկասյան ճակատի շտաբի կվարտերմեստերը հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նաղարեկովին դիմել է թախանձագին խնդրանքով։ Ահա այդ փաստաթղթից մի քանի տող.

«Ռազմաճակատի տարերային վիճակի և ամրացված շրջանների լքման կապակցությամբ ստեղծված բացառիկ ծանր վիճակը ստիպել է ռազմաճակատի ղորահրամանատարին Կարսի, Բաթումի և Տրապիզոնի պարետներին տալ հետևյալ հրամանը. «Գլխավոր ղորահրամանատարը հրամայում է Ձեզ, նկատի ունենալով ղինվորների և սպաների կողմից գերքերի լքումը, անհապաղ ներգրավել տվյալ շրջանում գտնվող ազգային ղորքերին բերդերի սպասարկման ու պահպանման համար»³¹։

Ամեն մի նահանջ հղի էր ծանր հետևանքներով, առաջին հերթին բրիտանյա բնակչության համար։

Երկաթուղային ու խճուղային երթուղիները պահպանող գումարտակները հետևում էին կորպուսների ղորքերի օրինակին և լքում իրենց պահպանությանը հանձնած օբյեկտները։ Քրդական կամ թուրքական հրոսակախմբերը անմիջապես հարձակվում էին լքված օբյեկտների, երկաթուղային կայարանների վրա, թալանում, տակն ու վրա անում ամեն ինչ, երբեմն հրդեհի մատնում և իրարանցում ստեղծում բնակչության շրջանում։

Հունվարի 25-ին Մակու քաղաքի պարետը տագնապով խնդրում էր ուղարկել մի քանի հայ մեքենավարներ՝ շոգեկառքերը լքածներին փոխարինելու համար։

1918 թ. հունվարի 8-ին Կարս—Մերդենեկ ուղեմասի պետը հեռագրել է՝ «Նկատի ունենալով, որ երկաթուղային բրիգադի ղինվորները, որոնք սպասարկում էին Կարս—Մերդենեկ երկաթգիծը, հեռանում են, անտեր թողնելով երկաթուղային ամբողջ ունեցվածքը և դադարեցնելով գնացքների երթևեկությունը, խնդրում եմ թույլատրել կոմպլեկտավորելու հայկական երկաթուղային գումարտակ և նրա տնօրինությանը հանձնել Կարս—Մերդենեկ գծամասի երկաթուղային բրիգադին պատկանող ամբողջ ունեցվածքը»³²։

³⁰ Նույն տեղում։

³¹ Նույն տեղում։

³² Նույն տեղում, թ. 12—13։

Հունվարի 12-ին էրզրումի ջոկատի հրամանատար գնդապետ Վիշինսկին հեռագրում է. «Անհրաժեշտ է շտապ միջոցների դիմել էրզրումի երկաթգծի պաշտպանության համար: Մարդիկ որոշել են մնալ տեղում մինչև փետրվարի 1-ը: Եթե այդ կինսական հարցը մինչև փետրվարի 1-ը չորոշվի, այն ժամանակ հայկական զորամասերը ստիպված են լինելու լքել այն և ամբողջ գործը կկործանվի»³³:

Մի այլ հեռագրում ասված է, որ «տեղում դեռևս կանգնած զորամասերի տրամադրության տակ այլևս ոչ մի սարքին ավտոմեքենա չի մնացել: Ճակատը լքողներն իրենց հետ տանում էին ինչ հնարավոր է, այդ թվում նաև ավտոմեքենաներ»:

Կարսից տրված մի հեռագրում ասված է. «Ավիացիոն զորամասի զինվորները ամեն ինչ թողել՝ փախել են»³⁴:

Ռազմատեսիկական բաժնի զեկուցագրերից մեկում ասված է, որ 3-րդ ավիացիոն ջոկատը, 5 թռիչքային մեքենաներով, 3 մարդատար և 4 ապրանքատար ավտոմեքենաներով ու 100 ձիերով, անտեղ է մնացել Շարաֆխանայում: Խնդրում էին, որ այդ բոլորն ընդունի հայկական կորպուսը:

Պահեստներում դտնվող մեծ քանակությամբ հանդերձանքը, կոշկեղենը, հեռախոսային լարերն ու ապարատները, ձիասարքը, տասնյակ միլիոնավոր փամփուռները, տասնյակ հազարավոր արկերը, նռնակները, ռազմախնժեներական ունեցվածքը թալանվում էին, ոչնչացվում կամ պարզապես անտերության մատնվում: Այն փաստը, որ ռազմաճակատի դիվիզիաների, կորպուսների հրամանատարներն իրենց թույլ էին տալիս նման տագնապալի հեռագրեր տալ, ինքնըստինքյան խոսում էր, հիրավի, տիրող ծանր դրության մասին: Իսկ այն փաստը, որ այդ բավականին բարձրաստիճան պետերը «Թարմ ուժեր» էին պահանջում, դա էլ վկայում է նրանց սահմանափակության մասին: Մարդիկ պարզապես կտրված էին արտաքին աշխարհից, չգիտեին ինչ է տեղի ունենում ամբողջ երկրում, Արևմտյան ճակատում, նույնիսկ չէին պատկերացնում, որ տվյալ իրադրության մեջ Թիֆլիսի իրենց շտաբը իր տրամադրության տակ ոչ մի թարմ ուժ չունեի, հետևապես չէր կարող օգնել:

Կցանկանայինք կանգ առնել մի հետաքրքիր հուշագրության վրա:

Պարզվում է, որ ՍՍՀՄ դիտույթյունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, աշխարհահռչակ գիտնական Անատոլի Արկադեիչ Բլազոնրավովն Առաջին համաշխարհային պատերազմի

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Նույն տեղում:

տարիներին Կովկասյան ճակատում եղել է հրետանային սպա, մարտկոցի հրամանատար և ծերության տարիներին հուշիր է հրատարակել ռազմական մամուլում: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Երբ մեզ հասան փետրվարյան հեղափոխության ալիքները, կադրային սպաները (մեզ մոտ դրանց թվին էին պատկանում մարտկոցների և դիվիզիոնների հրամանատարները) պարզ չէին պատկերացնում, թե դեպի ուր է գնում երկիրը:

Բանակում նկատվում էր կարգապահության անկում: Ավելին, նկատելի էր կարգադրությունների նկատմամբ ղինվորների անտարբեր վերաբերմունք: Հաճախակի էին կազմակերպվում միտինգներ, ուր հանդես էին գալիս տարբեր կարգի եկվոր հետադուրներ: Երբեմն լսվում էր ագիտացիա՝ «Հանուն պատերազմի մինչև վերջնական հաղթանակը»: Ելույթ էին ունենում նաև բոլշևիկները, որոնք կոչ էին անում դեմ դուրս գալ իմպերիալիստական պատերազմին: Մեր հրամանատարությունը նրանց ելույթներով էր բացատրում կարգապահության անկումը և ձգտում էր նրանց հակադրվել: Անգամ երբ հասավ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակի լուրը, Կուբանյան բրիգադի միտինգը, որին ևս ներկա էի, բանաձև ընդունեց ժամանակավոր կառավարությանն աջակցելու ոգով: Սակայն «Հանուն խաղաղության, հանուն հացի, հանուն հողի, հանուն ժողովրդական իշխանության» բոլշևիկյան լոզունգները ղինվորական մասսաների մտքի ու սրտերի վրա անչափ ալիկ էին ներգործում, քան «Հանուն մինչև պատերազմի վերջնական հաղթանակ» լոզունգը³⁵:

Ձինվորական մասսաների վրա առանձնապես ուժեղ ազդեցություն էին թողնում լենինյան դեկրետները: Խաղաղության և հողի մասին սովետական իշխանության առաջին դեկրետները նոր դարագլուխ էին բացում ռուսական կայսրության տարածքում ապրող ժողովուրդների պատմության մեջ: Զպետք է մոռանալ, որ ցարական բանակի ճնշող մեծամասնությունը աշխատավոր գյուղացիներ էին և, իրոք, նրանց առաջին հերթին հարկավոր էր հող և խաղաղություն:

Բլադոներավովը վկայում է հին բանակի ստորաբաժանումների քայքայման, կազմալուծման բնորոշ դեպքեր: «Օրերից մի օր մեր շարքերում արդեն մնացել էր մի քանի մարդ: Պայուսակներն ուսն առած նրանք հասան էրզրումի երկաթուղային կայարանը և ուղևորվեցին դեպի իրենց տները: Նման դեպքեր հաճախակի էին լինում: Մեր հրամանատարը հասավ նրան, որ արձակուրդ վերցրեց, լքեց մարտկոցը, այն թողնելով իմ

³⁵ «Военно-исторический журнал», 1974, № 6, с. 58.

պատասխանատուությանը: Ինքս էլ համոզվելու, որ մարտկոցը դադարում է մարտունակ լինելուց, ղեկուցեցի Կուբանյան բրիգադի շտաբին, որը որոշում է ընդունում մարտկոցը (ալեկի ճիշտ, այն ինչ մնացել էր նրանից) փոխադրել խորը թիկունք: Դրանից հետո ճակատից անմիջապես հանվեց նաև Կուբանյան բրիգադը:

Երբ մենք մի կերպ հասանք Սարիլամիշ քաղաքը, մարտկոցում մնացել էին երկու տասնյակ մարդ, ձիերը և 8 լեռնային հրանոթ: Ինձ ներկայացավ հայկական ազգային բանակի ներկայացուցիչը, բանակ, որ սկսել էր կազմակերպվել անդրկովկասյան հանրապետութունում: Սրտի ամենայն թիթեւությամբ ես նրան հանձնեցի նյութական մասը և ձիերը, որոնց կերակրելու հարցը դարձել էր լուրջ պրոբլեմ»³⁶:

Իսկ ինչպիսի վիճակ էր տիրում Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարության շտաբում, արդյո՞ք այնտեղ կարողանում էին բիշ թև շատ կայուն գրություն ստեղծել ռազմաճակատը ղեկավարելու համար, թե ոչ: Այդ մասին ես կարելի է որոշ եղրակացություն կազմել Բլադոնրավովի հուշերից.

«Ժամանեցի Թիֆլիս Գիտակցելով, որ դեռևս գտնվում էի ղինվորական ծառայության մեջ, ես չէի պատկերացնում, թե ինչ կարող եմ անել և ինչով պիտի զբաղվեմ: Ռազմաճակատի շտաբում կային ինչ-որ մարդիկ, սակայն փաստորեն շտաբ այլևս գոյություն չունի: Ինքը՝ գլխավոր հրամանատար Յուդենիչը ևս անհետացել էր:

Պարզվեց, որ գոյություն ունի Կովկասյան ռազմաճակատի վերացման հանձնաժողով, որը տալիս էր ինչ-որ կարգադրություններ և որոնք կատարող մարդ չկար: Միակ բանը, որ ես այդ հանձնաժողովից ստացա, աշխատավարձն էր, որ տալիս էին համաձայն կոշումների և զբաղեցրած պաշտոններին»³⁷:

Հայտնի է, որ այդ լիկվիդացիոն հանձնաժողովը միոժամանակ զբաղվում էր ռազմաճակատից թիկունք վերադարձող (ալեկի ճիշտ փախչող) զորքերի համար զնացքների չվացուցակների կազմման գործով: Քանի որ էրզրում—Սարիլամիշ—Ալեքսանդրապոլ—Թիֆլիս—Բաքու—Արմավիր—Ռոստով գիծը միակ երկաթուղային մայրուղին էր, իսկ շոգեկառների զգալի մասը վառելիքի պակասության պատճառով անգործության էր մատնված, վաղոնները չէին բավարարում, ուստի տարերայնությունն ու քառսը կրկնապատկվում էր, գրանից բխող բոլոր հետևվանքներով:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում:

Այդ ղինված ամբոխի 99,9%-ը հստակ պատկերացում չուներ, թե իրեն ինչ էր սպասում Կուբանում, Ուկրաինայում կամ Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներում: Միայն բարձր հրամանատարության հիմնական մասը, որն իր ողջ էությունը կապված էր հին կարգերի հետ, ներքուստ և արտաքուստ չէր հաշտվում ո՛չ ցարիզմի, ո՛չ էլ ժամանակավոր կառավարության տապալման հետ և, ինչպես ասում են, ի սկզբանե գրավել էր հակահեղափոխական, հակաբոլշևիկյան դիրք:

Այստեղ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև հետևյալ կարևոր փաստը: Խնդիրն այն է, որ Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական զորքերի ղեմաժողովի ղեկավար կամ փոխադրումը դեպի Հյուսիսային Կովկաս կամ Ռուսաստանի խորքերը, մասամբ ղուգադիպում էր արդեն ծավալված քաղաքացիական պատերազմին: Կալեդինը, Կոռնիլովը, Կրասնովն արդեն սկսել էին ղինված պայքարը երիտասարդ սովետական իշխանության դեմ: Ուկրաինայում գործում էին աղգայնական ուժերը: Այնպես որ կիսագրագետ, անգամ անգրագետ ռուս ղինվորներին շատ շատերը չէին կարողանում կողմնորոշվել՝ ո՛րը գնալ և ո՛ւմ միանալ: Տարերայնության ուժը մղում էր դեպի ծննդավայր, իսկ թե այնտեղ ի՞նչ էր սպասվում՝ այդ էլ որոշակի չէր:

1918 թ. հունվարի 25-ին շտաբի պետ գեներալ Լևանդովսկին տազնապալի հեռագրեր է տալիս Սևաստոպոլ, Նովոռոսիյսկ, Բաթում՝ ռազմական իշխանություններին, խնդրելով օգնել փոխադրումների կազմակերպման գործում: Բերում ենք այդ հեռագրի տեքստը:

«Նկատի ունենալով, որ Բաքվի երկաթգծի վրայով լրիվ դադարեցվել է պատերազմի ժամանակ Թուրքիայից և Իրանից պրաված շրջանների զորքերի փոխադրումը, զորքերի մի մասը կուտակվել է Սարիղամիշում և Զուլֆայում, ուր տառապում է ուժեղ սառնամանիքներից, պարենի և ձիու կերի բացակայությունից և սպասում է ազատ գնացքների, որպիսիք անդրկովկասյան երկաթգծում բոլորովին չկան, անհրաժեշտություն է առաջանում զորքերը փոխադրել Բաթում կամ Փոթի, ապա ծովով: Դրա համար Տրապիզոնի վրայով 5-րդ կորպուսի զորքերի փոխադրումը ավարտելուց հետո ազատված նավերն ուղարկել Բաթում, որպեսզի մյուս զորքերը փոխադրվեն Թեոդոսիա կամ սևծովյան ափերի որևէ այլ վայր»³⁸:

Նույնպիսի ծայրաստիճան լարված վիճակ էր ստեղծվել նաև Իրանում՝ Ուրմիայի շրջանում, ուր տեղավորված էին կովկասյան առաջին հեծյալ և կովկասյան 7-րդ կորպուսների զորքերը: Հեռագրերից մեկում

³⁸ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1818, ց. 2, գ. 45, թ. 141:

ասված է. «Ջուլֆայից նոր ժամանած 4-րդ Կուբանյան կազակային դիվիզիայի հրամանատարը հաղորդեց, որ տրանսպորտի միջոցների բացակայության պատճառով 66-րդ հրաձգային դիվիզիայի վիճակը ծայրաստիճան վատ է, իսկ Ուլուխանլուից հարավ համարյա բոլոր կայարանները փակ են, ծառայողները լքել են զինքը, չկա նավթ, չկա ջուր: Նկատի ունենալով դիվիզիայի նման ծանր դրությունը, գլխավոր հրամանատարությունը կարգադրել է Ձեզ՝ անհապաղ ձեռնարկել ամենաեռանդուն միջոցառումները՝ ազատ վազոններ տրամադրել թևկուղ մինչև Ուլուխանլու, ուր դիվիզիան կժամանի հետիոտն»³⁹: Ուրեմն Ջուլֆայից մինչև Երևան, մոտ 220 կմ, դիվիզիան պետք է անցներ ոտքով: Ըստ հրեւոյթին հենց նման դժվարություններից ելնելով է, որ ռազմաճակատի շտաբը կարգադրություն էր արել Բարաթովի կորպուսի շտաբին, որպեսզի վերջինս որքան հնարավոր է խուսափի իր զորքերը Բաքվի նավահանգիստ ուղարկելուց և հիմնականում նկատի ունենա Պետրովսկն ու Կրասնովոդսկը:

Այսպիսի պայմաններում Անդրկովկասի ազգային խորհուրդներն սկսել էին լուրջ անհանգստություն ապրել՝ ոչ միայն նրա համար, որ ռուսական զորքերի ղեալու հետեանքով ռազմաճակատը թշնամու առաջ մերկանում էր, այլ նաև նրա համար, որ Կովկասից հեռացող զորքերն իրենց հետ առնում էին նաև զենքը, զինամթերքը, նաև հրետանին:

Ինչ խոսք, որ առանձնապես անհանգստանում էր հայկական ազգային խորհուրդը: Փետրվարի 4-ին Թիֆլիսում գումարված արտակարգ հանձնաժողովի նիստում քննարկվում էր իշխան Արղութինսկու հեռագիրը, ուր ասված է. «Ալեքսանդրապոլի վրայով պետք է անցնի 24-րդ կովկասյան հրաձգային զնդի էշիլոններից մեկը, 1200 մարդով և հսկայական քանակությամբ ռազմական զույքով, այդ թվում հրանոթներ ու զնդացիներ, հանդերձանք: Այդ բոլորը պետք է տրամադրվի նորաստեղծ հայկական 8-րդ զնդին, որի համար պետք է բանակցություններ վարել էշիլոնի հրամանատարություն հետ, որպեսզի վերը նշված զենքն ու զինամթերքը թողնվի Ալեքսանդրապոլում»⁴⁰:

Արտակարգ հանձնաժողովը կոնկրետ այդ հարցը չլուծեց և դիմեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահ Գեղեչկորուն, որը նույնպես չլուծեց: Նշենք, որ այդ դժվարին հարցին թե՛ ազգային խորհուրդները և թե՛ ռազմաճակատի հրամանատարությունն անդրադարձել են մի քանի անգամ: Ընդ որում հաշվի էր առնվում, որ այդ հարցում ամեն մի կո-

³⁹ Նույն տեղում, թ. 197:

⁴⁰ Նույն տեղում, թ. 198:

պիտ միջամտութիւն կարող էր լուրջ բարդութիւններ առիթ դառնալ:

Գործը հասել էր նրան, որ իր կարգադրութիւններից մեկում ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը պահանջում էր նման դիպքերում վարվել հետեւյալ կերպ: Բացատրել տուն վերադարձող կամ Ռուսաստան փոխադրվող զինվորների՝ իրենց հետ չվերցնել զենք, մանավանդ հրացան: Եթէ չհամաձայնվեն կամալոր հանձնել զենքը, ապա թողնել նրանց կամքին:

Հենց միայն այս փաստը ցույց է տալիս, թի որքան անճարակ ու անուժ էր դարձել ղեկավարութիւնը և ինչպիսի չափեր էին ընդունել տարերայնութիւնն ու անկազմակերպվածութիւնը:

Ինչպես արդեն վերը նշեցինք, տրանսպորտի միջոցների պակասութեան, իսկ շատ դիպքերում դրանց լրիւ բացակայութեան պատճառով ամբողջ զնդեր, բրիգադներ և նույնիսկ զիվիզիաներ ստիպված էին լինում մի քանի հարյուր կիլոմետր ոտքով ճանապարհ կտրել:

Հունվարի 30-ին ռազմաճակատի շտաբում հեռագրեր էին ստացվել, որ 2-րդ թուրքեստանյան կորպուսի 4-րդ զիվիզիայի շարասյունները մի կերպ հասել են Ալեքսանդրապոլ և ենթադրվում էր, որ այնտեղից Թիֆլիս են հասնելու ոտքով⁴¹:

Այս և նման բաղմամբիւ օրինակներ ցույց են տալիս, որ Կովկասյան ռազմաճակատում 1917 թ. վերջերին և 1918 թ. սկզբներին ստեղծվել էր վերին աստիճանի լարված վիճակ: Ընդ որում տարերայնութիւնն ու կարգապահութեան անկումն սկսվել էր դեռևս մինչև Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան կնքումը: Ազգամիջյան հակասութիւններն ու բուրժուազգայնական կուսակցութիւնների գործողութիւններն ավելի էին լարում վիճակը: Ակտիւ էին գործում Ռուսաստանից անջատվելու կենտրոնախույս ուժերը, հանգամանք, որ ավելի էր ուժեղացնում քառսն ու անարխիան երկրամասում:

Այդպես էլ զորացրման համար ստեղծված մարմինը չկարողացավ քիչ թի շատ իր դերը կատարել այնպես, ինչպես պլանավորվել էր:

3. ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈԳԱՅԹՆԵՐԸ, ԽՈՒՇԱՊԻ ՈՒԺԵՂԱՅՈՒՄԸ

Անկարելի էր մտածել, որ Թուրքիայի քաղաքական-ռազմական շրջանները անտարբեր կմնային նման իրադրութիւնում: Թուրքական բարձր հրամանատարութիւնը ուշի-ուշով հետևում էր այն անբարենպաստ մըթ-

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 161:

նույնպէս, որ ռուսական բանակի համար ստեղծվել էր Ռուսաստանում ու Կովկասում և այն բարենպաստ իրադրութեանը, որ հաստատանում էր ռազմաճակատում՝ Թուրքիայի մարտական գործողութիւնները վերսկսելու համար:

Սակայն նախքան կազմակերպված հարձակման անցնելը, հարկավոր էր խճճել ռուսների հաշիվները, ավելի խառնել զորացրման պլանները, շփոթ ստեղծել երկաթուղային տրանսպորտում, խանգարել նորաստեղծ ազգային զորամասերի ռազմաճակատ փոխադրմանը: Բերկնք միայն մի քանի բնորոշ օրինակ: Թուրքական հրամանատարութիւնն ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս հանդես էր գալիս իր փորձված ղենքով՝ դեմագոգիայով ու ամբաստանագրերով, որոնցում փորձում էր ռուսական զորքերին և հայ բնակչութեանը ներկայացնել իբրև բարբարոսներ, որոնք իբր շեն խնայում տեղի մահմեդական բնակչութեանը, անխնա կոտորում են նրանց և թուրքական բանակը ստիպված է առաջ շարժվել տուժողներին պաշտպանելու համար: Հունվարի 26-ին Թուրքիայի կովկասյան բանակների զորահրամանատար Ֆերիկ Վեհիբ Մեհմեդ փաշան էրզրում հաղորդեց հետևյալ հեռագիրը.

«№ 4 խառը հանձնաժողովի անդամները տեսնելով 2-րդ թուրքիստանյան կորպուսի և 5-րդ թուրքիստանյան դիվիզիայի շտաբների տեղաշարժը և վտանգ զգալով հայկական բանդաների կողմից, միաձայն որոշել են ուղարկել անհրաժեշտ քանակութեամբ զորք՝ պաշտպանելու տեղական բնակչութեան անվտանգութեանը, ինչպէս նաև տեղերում գրտնըվող ղեների, պարենի, հանդերձանքի պահեստները»⁴², Վեհիբ փաշան տեղյակ էր պահում զենքերալ Օդիշելիձեին, որ ինքն այդ որոշումն արդեն կատարել է, այսինքն հրամայել է թուրքական զորքերին առաջ շարժվել և գրավել այն բոլոր բնակավայրերն ու բնադժերը, որոնք լքել են ռուսական զորքերը:

Ինչ խոսք, զենքերալ Օդիշելիձեն, որն այդ օրերին կովկասյան գործող բանակի հրամանատարն էր, շունք աշխատի հնարավորութեաններ, որ կարողանար անհրաժեշտ հակահարվածը հասցնել թուրքերին: Ավելի ճիշտ՝ քանակական տեսակետից նա ուժ և ղենք ուներ, բայց այդ բոլորը փաստորեն չեզոքացված էին: Պլանի համաձայն, կորպուսի զորքերի նահանջի դեպքում պետք է ստեղծվեին հալածական վաշտեր, որոնք պետք է պահպանեին ինչպէս պահեստները, նույնպէս և խառը հանձնաժողովների անվտանգութեանը: Սակայն այդպիսի վաշտեր չէին ստեղծվել և

⁴² Նույն տեղում, թ. 152:

ոչ ոք ոչ մեկին չէր կարող պատասխանատուության ենթարկել՝ հրամանի չկատարման համար: Գնե՛րալ Օդիշելիձե՛ն կարծես ներողություն էր խնդրում Վեհի՛ր փաշայից՝ նման վիճակի համար:

Թիֆլիս ուղարկած իր հեռագրում գնե՛րալ Օդիշելիձե՛ն ի միջի այլոց գրում է. «Ի պատասխան այդ հեռագրի, ես ենթադրում եմ շնորհակալություն հայտնել Վեհի՛ր փաշային հանձնաժողովի անդամների նկատմամբ: Նրա ձեռնարկած միջոցառումների համար և զրա հետ միաժամանակ խնդրել նրան՝ հա՛ջել թուրքական ջոկատը Կալկիտայից, հենց որ ես հնարավորություն կունենամ Բալբուրդում կազմել ջոկատ և ուղարկել Կալկիտա: Այնպես որ ես էրդրումից չեմ կարող ոչինչ ուղարկել, նկատի ունենալով ուժերի բացակայությունը»⁴³: Որպիսի ձևակախություն և միամտություն: Ուրեմն Օդիշելիձե՛ն մտածում էր, որ Վեհի՛ր փաշան կարող էր նույնիսկ հա՛ջել իր զորքերը:

Գնե՛րալ Օդիշելիձե՛ն տարակուսանքով էր խոսում հայկական ստորաբաժանումների ժամանման նպատակահարմարության մասին, քանի որ, ըստ նրա, հենց որ հայկական զորաբաժանումները ժամանեին Կալկիտա, անսպառնառ զինված ընդհարումներ կսկսվեին հայերի ու թուրքերի միջև, մի բան, որից նա աշխատում էր խուսափել⁴⁴: Նա հարմար էր գտնում նորաստեղծ ռուսական կորպուսի երկու վաշտ ուղարկել իր տրամադրության տակ, մինչդեռ փաստորեն զրանք գեղեկ չէին ստեղծվել:

Հենց դրանով է բացատրվում, որ ի պատասխան գնե՛րալ Օդիշելիձե՛նի հեռագրի, Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի գնե՛րալ-վարտերմեյստերն Անդրկովկասյան կոմիսարիատին հաղորդում էր, որ Օդիշելիձե՛նի հեռագրին չեն կարող դրական պատասխան տալ: Գլխավոր հրամանատար գնե՛րալ Լեբեդինսկին հետևյալ մակագրությունն է արել վերը նշած հեռագրի վրե՛ն. «Ագե՛ք ձե՛ք յո՛րդման հետ միանգամայն համաձայն եմ, բայց ռուսական զորամասեր չեմ կարող ուղարկել, քանի որ այդպիսիք չկան: Հարկավոր է խնդրել ռուսական կորպուսի հրամանատարին՝ արագացնելու թեկուղ մեկ գումարտակի կազմումը»⁴⁵:

Դժբախտաբար էրդրումից ստացված տաղնապալի հաղորդումը եղակի չէր: Թուրքերն ամեն կերպ օգտագործում էին բոլոր հարմար պահերը: Այդ տեսակետից բնորոշ է թուրքական 37-րդ հետևակային դիվիզիայի հրամանատար Քյալիմ բեյի նամակը ռուսական զորքերի Տրա-

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում:

պիղոնի կայազորի պետին: Քյաղիմ բեյը պատրվակ էր բռնում, թե իբր Տրապիզոն քաղաքի հայ բնակչութունը հարձակումներ է գործել մահմեդականների վրա, կոտորած և թալան է կազմակերպել և որ, ի պատասխան հայերի արարքների, թուրք բնակչութունը ինքը ևս հարձակումների է անցել հայերի և ռուսների վրա: Մի խոսքով, ըստ Քյաղիմ բեյի, Տրապիզոնը մնացել էր առանց իշխանության: Անարխիային վերջ տալու համար, իբր ելնկով զուտ մարդասիրական մղումներից, թուրքերը ստիպված են հետևյալ պահանջները ներկայացնել Տրապիզոնի կայազորի պետին:

1. Օսմանյան բանակը և Տրապիզոնի թուրք բնակիչները ոչ մի դեպքում չեն վնասելու ռուսներին, ընդհակառակը օգնելու են նրանց:

2. Հենց որ ռուսները թողնեն Տրապիզոնը, թուրքերը մտնելու են քաղաք, ապահովելու կարգ ու կանոնը: Միառժամանակ դադարեցվում են Տրապիզոնից արևելք տեղի ունեցող անկարգությունները:

3. Տրապիզոնի վիճակը նորմալ չէ: Երջակայքի ղինված բնակիչները, որոնք չեն մտնում թուրքական բանակի կազմի մեջ, չեն ենթարկվում որևէ իշխանության, շարունակում են ամեն տեսակ հանցագործությունները: Մյուս կողմից՝ ռուսական զորքի մի մասը (նկատի ունի հայերին) ազգային թշնամության մեջ է թուրքերի հետ և ամեն րոպե կարող է անմարդկային արարքներ թույլ տալ, այդ թվում նաև արյունահեղություն:

Թուրքական դիվիզիայի հրամանատարն այդ բոլորից իբր խուսափելու համար առաջարկում էր երեք օրվա ընթացքում Տրապիզոն քաղաքը դատարկել ռուսական զորքերից և հանձնել թուրքերին⁴⁶:

Թուրք հրամանատարը քաջ գիտակցում էր, որ Տրապիզոնը, սկսած 1916 թ. ամառվանից, դարձել էր ռուսական բանակի ու Սևծովյան նավատորմի հիմնական բազաներից մեկը, այնտեղ կենտրոնացված էին հարուստ ղինապահեստներ, պարեն, հանդերձանք, որ Տրապիզոնի վրայով փոխադրվում էին էրզրումից ու Գյումուշխանայից հյուսիս-արևելք գտնվող ռուսական զորքերը, որ այդ ժամանակ Սև ծովի ափերով ցամաքային ճանապարհներ չկային, հետևապես, եթե Տրապիզոնը ռուսների ձեռքից ընկներ՝ ողբերգություն կսկսվեր դեռևս չփոխադրված զորքերի համար: Թուրքերն այդ բոլորը լավ գիտեին և հենց դրա համար էլ նման պահանջներ էին ներկայացնում:

Քյաղիմ բեյը ռուսական զորքերի հրամանատարին Տրապիզոնում

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 152—153:

հավաստիացնում էր, որ այն ամբողջ ունեցվածքը, ղենքն ու պարենը ինչը ուսս ղինվորները շին կարողանա հետները վերցնել, կարելի է թողնել պահեստներում, փակել, կնքել, նշանակել պահապան ուսս ղինվորների, և որ իրենք՝ թուրքերը հրաշխիք են տալիս այդ բոլորը հետագայում հանձնել ուսսների, միայն թե նրանք հեռանան քաղաքից: Կեղծ, փարիսեցիական ոճով գրված այդ «նոստան» ավարտվում էր համարյա վերջնագրով՝ «Թախանձագին խնդրում եմ պայմանների և ժամկետի մասին ինձ տեղյակ պահել ոչ ուշ, քան 1918 թ. փետրվարի 7-ը (20), մինչև արևի մայր մտնելը»⁴⁷:

Սա արդեն ոչ թե սովորական պաշտոնական բանակցություններ էին, այլ Ստամբուլում խնամքով մշակված արշավների ծրագրի իրագործման ամենացինիկ ուղիների որոնումներ: Մի՞թե վիրավորական, ծիծաղելի և արհամարհական չի հնչում թուրքական դիվիզիայի հրամանատարի պահանջը, որ ուսսները իբր կարող են հանգիստ կնքել իրենց պահեստները, կարգել ուսս ժամապահներ և հեռանալ, հույս ունենալով, որ այդ բոլորը հետագայում կվերադարձվեն: Մի՞թե հասկանալի չէր (և այդ հաստատվեց 1918—1920 թթ. բոլոր իրադարձությունների ժամանակ), որ այդ խոստման փոխարեն թուրքերը ավերելու և թալանելու էին պահեստները, իսկ ուսս ղինվորներին և նթարկելու խոշտանգումների: Նույն օրը ուսսական հրամանատարության կողմից գնդապետ Կոլոսովսկին նամակով հաղորդեց թուրքական դիվիզիայի հրամանատարին, որ անկախ այն բոլոր նկատառումներից, որոնք հիմք են տալիս Քյադիմ բեյին անհանգստանալու Տրապիզոն քաղաքի ու շրջապատի բնակչության անդորրի համար, ուսսները շին կարող հրեք օրվա ընթացքում էվակուացնել մարդկանց և ունեցվածքը, ուստի պահանջում էր ոչ պակաս երեք շաբաթ, ինչպես պայմանավորվել էին ուսս-թուրքական խառը հանձնաժողովում: Ավելին, Կոլոսովսկին ավելացնում է, որ անգամ «երեք շաբաթվա ընթացքում հնարավոր չէ ռազմական գույքն ու ունեցվածքը դուրս բերել քաղաքից»⁴⁸: Այնուհետև ուսսական բանակի ներկայացուցիչը խնդրում էր, որ թուրքերն իրենց առաջապահ ջոկատները շուղարկեն Տրապիզոն: Քյադիմ բեյը բնավ մտադիր չէր նահանջելու: Նրա թիկունքում կանգնած էր մեծ ավանտյուրիստ էնվերը, որը պահը հարմար էր համարում վաղեմի իղձերն իրականացնելու համար: Նրան հարկավոր էր արագորեն զրավել Տրապիզոնը, որպեսզի հեշտացնի կապը Կոստանդնուպոլսի հետ, անհապաղ առաջ շարժվի դեպի Բաթում—Թիֆլիս—Բա-

⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 179:

⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 180:

քու։ Ուստի պատահական չէ, որ կատարելով իր տիրակալի կամքը, նույն ղեկավարի հրամանատար Քյաղիմ բխը հաջորդ օրը՝ փետրվարի 8-ին հետեւյալ վերջնագիրն է ներկայացնում ռուսական հրամանատարութեանը։

«1. Հուսամ, որ ռուսները մեզ միանգամայն հասկանում են, որ մենք հարկադրված ենք շտապել մտնելու Տրապիզոն, համաձայն մեր կորպուսի առաջ դրված խնդրի...

2. Քաղաքում ևս երեք շաբաթ մնալու համար ռուսները էական պատճառ չունեն, մանավանդ եթե հաշվի առնեն իրենց քիչ լինելը... Ես ենթադրում եմ, որ երեք օրը միանգամայն բավական է Տրապիզոնը թողնելու համար»։ Այնուհետև «խորհուրդ» էր տրվում, որ եթե նավերը քիչ են, ռուսները կարող են ոտքով մեկնել, մինչև կհաջողվի մյուս նավահանգիստներում նավեր գտնել։

«Այսպիսով պետք է երեք օրվա ընթացքում Տրապիզոն քաղաքը դատարկել և հանձնել թուրքերին»⁴⁹։ Այնուհետև, ինչպես ընդունված է նման իրադրություն մեջ, թուրքական հրամանատարությունը սպառնում էր, որ տվյալ վերջնագրի չկատարման պատասխանատվությունն ընկնում է ռուսների վրա։

Նման ծայրահեղ լարված պայմաններում, երբ ոչ մի հնարավորություն չկար հսկայական շափերի հասնող ունեցվածքը, արկերի ու փամփուշտների, հագուստի ու սննդի պահեստները, բերդային հրետանին և այլն էլակուացնելու համար, գնդապետ Կոլոսովսկին հաղորդում է Թիֆլիս, ռազմաճակատի շտաբին, որտեղից վճռական ցուցում ստացավ՝ պնդել երեք շաբաթվա ժամկետի վրա։ Փետրվարի 9-ին Կոլոսովսկին տեղյակ պահեց Քյաղիմ բեյին, որ ինքը լիազորված չէ իր վրա պատասխանատվություն վերցնելու՝ քաղաքը 3 օրում էլակուացնելու համար, ուստի ղեմել է Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը և որ պատասխանը սպասում է 3—5 օր հետո։ Կոլոսովսկու նոր նամակը Քյաղիմ բեյին ավարտվում է հետեւյալ խոսքերով. «Երեք օրվա ընթացքում ամբողջ ունեցվածքը փոխադրել անհնարին է տեխնիկական պայմանների պատճառով։ Եվ քանի որ ռուսական զորքերը Տրապիզոնից հեռանալու են ոչ ուշ, քան երեք շաբաթվա ընթացքում, ուստի ես ստիպված եմ մնալու Ձեր հյուրը Տրապիզոնում»⁵⁰։

Այս երկխոսությունը երկար չշարունակվեց, որովհետև թուրքերը շուտով առաջ շարժվեցին, իսկ ռուսները ստիպված հեռացան։ Նույնպիսի դրություն էր ստեղծվել նաև այլ կետերում։

⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 181։

⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 182։

Նահանջի գործը համեմատաբար լավ էր կազմակերպվել գեներալ Բարաթովին Իրանում՝ մասամբ շնորհիվ իր ջանքերի, մասամբ շնորհիվ նրա, որ Իրանի հետ Ռուսաստանը պատերազմական դրուժյան մեջ չէր, չնայած այնտեղ զորքեր ունեւր։ Իրանական իշխանութիւնները որոշակի համբերատարութիւն էին դրսևորում ռուսների նահանջի նկատմամբ։

Անհրաժեշտ ենք համարում նաև ընդգծել, որ նահանջող զորքերի մեծ մասը կամ միաձուլվ զորամասեր չէին, կամ էլ տեղ հասնելուց հետո արդեն այդպիսին չէին։ Մի շարք դեպքերում դնացքների անկանոն տրամադրման հետևանքով դնդի կամ գումարտակի զինվորներն ընկնում էին տարբեր վագոններ, տարբեր շարասյուններ և ինչ ասես, որ չէր պատահում այդ «խորթ» տարրերի հետ։ Եվ քանի որ Հյուսիսային Կովկասում ևս քառասային վիճակ էր, չկար միասնական իշխանութիւն, կարգ ու կանոն, Արմավիր, Ռոստով, Ստավրոպոլ ժամանած զորամասերը շատ դեպքերում մնում էին անտիրական։ Նման դեպքերում ամեն ինչ ընթանում էր ինքնահոսով, զինվորները թալանում էին այն ամենը, ինչ հնարավոր է և ցրվում՝ ով ուր կարող էր։ Բազմաթիւ օրինակներից բերենք միայն մեկը։ 1918 թ. հունվարի 31-ին Կովկասյան ռազմաճակատի, և՛ երկրորդ կարգի էր այդպես կոչել, շտաբը հաղորդում էր ռազմածովային մինիստրութիւնը հետևյալ տխուր պատկերը.

«Կովկասյան սահմանապահ լեռնային հրետանային դիվիզիոնի հրամանատարը զեկուցում է, որ առաջին մարտկոցը ժամանել է Գեորգիևսկ, զինվորները դեռ բաց չեն թողնվել, ունեցվածքը տեղում է։ Երկրորդ մարտկոցը իր ունեցվածքի ու ձիերի մի մասը հանձնել է Երևանում, իսկ նրա նյութական մասը ջախջախվել է Ելիզավետպոլի տակ։ Այդ մարտկոցի զինվորները մեկ-մեկ գալիս են Գեորգիևսկ և այնտեղ արձակվում։ 3-րդ մարտկոցը Գեորգիևսկ ժամանելուն պես թալանել է ամբողջ ունեցվածքը, իսկ նույն մարտկոցի 2-րդ էշելոնը գրավել են թաթարները։ Առաջին պարկը մեկ էշելոնով հասել է Գեորգիևսկ և ցրվում է, իսկ երկրորդ էշելոնը ջախջախվել է Ելիզավետպոլում։

Երկրորդ պարկը զինվորների որոշմամբ գալիս է Գեորգիևսկ, նրա 2-րդ էշելոնը պահվել է Զուլֆաշում՝ ունեցվածքը հանձնելու համար։

Երրորդ պարկը ժամանել է Գեորգիևսկ, ունեցվածքն ամբողջովին թալանվել է զինվորների կողմից, իսկ ձիերը տարել են, ով կարող է, զինվորներին արձակել են տները։ Դիվիզիոնի հրամանատարութիւն տրամադրութիւն տակ մնացել է 11 զինվոր։ Մնացած ունեցվածքը հանձնվում է, պլան է կազմվում զիվիզիոնի ցրման մասին»⁵¹։ Թի ինչ պլան

⁵¹ Նույն տեղում, թ. 185։

էր կազմվում արդեն գոյութիւն չունեցող զիւլիզիոնի մասին՝ հայտնի չէ։ Ահա այն իրական ռազմաքաղաքական մթնոլորտը, ուր գտնվում էին Անդրկովկասի ժողովուրդները։

Որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում գեներալ Բարաթովի կորպուսի նահանջը Իրանից։ Չնայած այդ կորպուսը գործում էր ինքնուրույն, բայց և այնպէս զլխավոր գործողութիւնները տեղի էին ունենում Կովկասյան ռազմաճակատի հետ համաձայնեցված։

4. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԷՔՍՊԵԴԻՑԻՈՆ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՆԱՀԱՆՁԸ ԻՐԱՆԻՑ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱՅԻՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՍՂԱՅԻՆՄԸ

Գեներալ Նազարբեկովը իր հուշագրութիւններում շատ դեպքերում գիմում է ընդարձակ մեջբերումների իրեն հղված նամակներից, որոնք նրա զորաւումներին տալիս են հավաստի և վավերացրական բնույթ։ Այդ տեսակետից որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում այն նամակները, որոնք նա ստացել էր Էրզրումի անկումից հետո, հայ հասարակական գործիչներից։ Օրինակ, Պապաշանովի նամակները որոշակի լույս են սփռում ռազմաճակատում գտնվող հայկական զորքերի հրամանատարութեան և Թիֆլիսում նստած հայ գործիչների փոխհարաբերութիւնների ու մտածելակերպի վրա։ Ավելին, մի քանի նամակներում արժեքավոր վկայութիւններ կան դաշնակիցների գործողութիւնների և առհասարակ ամբողջ Մերձավոր արեւելքում տիրող ռազմադիւանագիտական իրադարձութիւնների մասին⁵²։

1918 թ. մարտի 18-ին Միքայել Պապաշանովը Նազարբեկովին գրած նամակում համակողմանիորեն տեղյակ է պահում Անդրկովկասում և Իրանում գոյութիւն ունեցող իրադարձութիւններին։ Նախ նա վկայակոչում է, որ Բաքվից «Մշակի» խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի հասցեով անգլիական ծառայութեան մէջ գտնվող մի կապիտանից ստացվել է գաղտնի նամակ, որը թարգմանվել է ռուսերեն և ուղարկվել Նազարբեկովին՝ ծանոթանալու և համապատասխան հետեւութիւններ անհ-

⁵² ՀԱՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45 (գեներալ-մայոր Ֆ. Նազարբեկովի անձնական ֆոնդ)։

լու համար: խորհուրդ էր տրվում նամակն ու հեղինակի անունը գաղտնի պահել: Ահա մի քանի մեջբերումներ այդ նամակից:

«Հենց որ ուսական ղորքերն սկսեցին հեռանալ պարսկական ճակատից, Միջագետքում գտնվող անգլիական ղորքերի հրամանատարությունը բանակցությունների մեջ մտավ Լոնդոնի հետ՝ Պարսկաստանի նկատմամբ Անգլիայի վարվելիք քաղաքականության մասին: Բոլշևիկների կողմից իշխանությունը գրավելուց հետո, ինչպես այդ պարզվեց վերջին դեպքերից, Միջագետքում գտնվող անգլիական շտաբին Լոնդոնից կարգադրություն է արվել պարսկական ճակատում ակտիվ գործելու մասին: Անհապաղ ձեռնամուխ են եղել Բաղդադի և Քերմանշահի միջև նեղ-գլիժ երկաթուղի կառուցելուն»⁵³: Նշվում է, որ այն կառուցվում է հապճեպ, որ մոբիլիզացիայի է ենթարկված 15.000—20.000 բանվոր, մեծ մասամբ արաբներ, որոնց օրական տրվում է 10—15 ուրլի (լուրաքանչյուրին):

Այնուհետև նամակի հեղինակը նշում է, որ անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչները Քերմանշահում բանակցություններ են վարում ուսական կորպուսի շտաբի հետ, որի ընթացքում համաձայնություն են հիշել հետևյալ հարցերում. «Բարաթուլի կորպուսից շատերը ցանկություն են հայտնել որպես կամավորներ անցնել անգլիական ծառայության: Այդպիսիները կազմել են մեկ բրիգադ անգլիական ղորքի երեք տեսակների կազմին համապատասխան, ինչպես նաև մեկ հեծյալ դունդ, կազմված ղուտ կալակներից»⁵⁴: Այստեղ նշենք, որ այդ թվերը խիստ չափազանցված են, չնայած նամակի հեղինակը դա բացատրում է նրանով, որ անգլիացիները ուս կամավորներին նյութապես լավ են ապահովում և բարձր ուճիկ են տալիս, մի բան, որից ուս զինվորներն ու սպաները զուրկ էին Կովկասյան ռազմաճակատում: Համաձայն կապիտանի հաղորդման, անգլիացիները փաստորեն հունվարից սկսել էին իրենց հարձակումը: Օրինակ, հունվարի 13-ին մի բրիգադ գեներալ Դենստերվիլի հրամանատարությամբ արդեն հայտնվել էր Քերմանշահում: Անգլիացիները այնպիսի քաղաքականություն էին վարում արարների, լորերի և մյուս ազգերի նկատմամբ, որպեսզի ամրացնեն իրենց թիկունքը: Հենց որ Դենստերվիլի բրիգադը ոտք դրեց Քերմանշահ, այնտեղից Բարաթուլն իր շտաբը փոխադրեց Համադան, ուր նա հասավ հունվարի 22-ին: Փետրվարի 4-ին այստեղ ժամանեց Դենստերվիլը:

«Բրիգադը ունեցել է 300 մարդատար և 300 ապրանքատար ավտո-

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Նույն տեղում:

մեքենա: Բացի դրանից յուրաքանչյուր ղինվոր ունեւ մոտոցիկլետ»⁵⁵: Այս մեկը ևս, անշուշտ, ճիշտ չէ: Այն ժամանակ անգլիական բրիգադում նման քանակութեամբ տիխնիկա չկար: Սակայն նամակի հաջորդ տողերում ճիշտ է հաղորդուում, որ նույն օրը բրիգադի 400 ղինվորներից բաղկացած մի ջոկատ, որին սպասարկում էր 40 ավտոմեքենա և 3 զրահաավտոմոբիլ, շարժվել է Ղազվին—Ռիշտ—էնգելի ուղղութեամբ, խնդիր ունենալով հետադաշում հասնել Բաքու:

Փետրվարի 18-ին Համադան ժամանեց մի այլ բրիգադ, իսկ Դենստերվիլը շարժվեց դեպի Ղազվին: Փետրվարի 22-ին Համադան հասավ 3-րդ բրիգադը, որտեղից սկսել էր հեռանալ այնտեղ գտնված բրիգադը:

Հետաքրքիր է կապիտանի այն հաղորդումը, որ ինչպես անգլիական բանակի ղինվորները, այնպես էլ ռուս կամավորները չգիտեին իրենց առաջարժման նպատակը: «Դեներալ Դենստերվիլին տրված էր մի կնքած ծրար և հրամայված էր չբացել այն, մինչև դրա համար չստանար համապատասխան հեռագիր»:

«Փետրվարի 18-ին,— ասված է նամակում,— Համադան ժամանած բրիգադը հաղորդել է, որ Քերմանշահից իր հետ միաժամանակ դուրս են եկել 3 բրիգադ, որոնցից մեկը շարժվել է դեպի Համադան, մյուսը՝ Զենջանի վրայով դեպի Թավրիզ, իսկ 3-րդը՝ Սուլեյմանաբադ—Թհհրան: Նույն 3-րդ բրիգադից, որ ժամանում է Համադան, հաղորդում է ստացվել, որ նույն օրը, այսինքն փետրվարի 22-ին Քերմանշահից դուրս են եկել բրիգադներ, որոնցից մեկը Սեննյի և Սակկիդի վրայով շարժվել է դեպի Ռեանդուզ, 2-րդը՝ Բիշարի վրայով դեպի Թավրիզ, իսկ 3-րդը՝ դեպի Համադան»⁵⁶: Հետաքրքիր է նաև հետևյալ հաղորդումը:

«Փետրվարի 26-ին Համադան է ժամանում անգլիական 4-րդ բրիգադը: Փետրվարի 27-ին Համադանից Ղազվին է շարժվում 3-րդ բրիգադը, որը պետք է փոխարիներ Ղազվինում եղած 2-րդ բրիգադին, իսկ վերջինս իր հերթին պետք է փոխարիներ դեներալ Դենստերվիլի բրիգադին, որը պետք է շարժվեր անհայտ ուղղութեամբ: Նրա հետ շարժվել են նաև երկու բրիգադներ, որոնք Սուլեյմանաբադի վրայով սկսած է դնային դեպի Մոսուլ»⁵⁷: Ըստ նամակի հեղինակի, իրանում օրեցօր ավելանում էր անգլիական զորքերի թիվը, իսկ դրանց ժամանման նպատակի մասին ոչ մի հայտարարութեւն չէր արվում: Ընդամենը իրանում

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում:

կենսորոնացվել էր 10 դիվիզիա⁵⁸: «Ամեն մի դիվիզիա ունի 400 մարդատար և 600 ապրանքատար ավտոմեքենա, իսկ ամեն մի մեքենայի հզորությունը հավասար է 80 ձիաուժի»⁵⁹: Անշուշտ շատ է չափազանցված: Իրանում երբեք անգլիական 10 դիվիզիա չի կոչի:

Նամակի հեղինակը հայտնում է, որ մարտի 9-ին ինքը հրաման է ստացել մեկնել Բաքու: Գտնվելով Ռեշտում, նա իմացել էր, որ Քուշուկ խանի 5000-անոց ջոկատը մեծ արգելքներ է ստեղծել անգլիացիների առաջխաղացման համար: Նրա հրամանով Ռեշտում բանտարկել էին անգլիական բանկի դիրեկտորին և անգլիական հյուպատոսին, նրանց աղաթման համար պահանջելով մեծ փրկագին:

Մարտի 14-ին անգլիացիներն ու ռուսները հարձակվում են Քուշուկ խանի վրա, ջախջախում նրա զորքը և գերի վերցնում վիրավոր խանին, նրա շտաբով: Մինչ այդ անգլիական դեսպանն ու բանկի դիրեկտորն արդեն զնդակահարվել էին Քուշուկ խանի հրամանով: Ի պատասխան դրան, անգլիացիները ստեղծում են ահաբեկման մթնոլորտ: Ոմանք վախից անցնում են անգլիացիների կողմը⁶⁰:

Նամակի հեղինակը նաև նշում է, որ առանձին ուրախ լուր չի կարող հայտնել Իրանում հայերի վիճակի մասին:

Անշուշտ, սովյալ փաստաթուղթը լի է չափազանցություններով: Կան նաև ոչ ճիշտ հաղորդումներ, որ իբր Բարաթովն էր կարգադրություններ անում անգլիական զորքերին: Դա բոլորովին չի համապատասխանում իրականությանը: Ինչպես գեներալ Բարաթովն է գրել իր վերջին հայտնի հրամանում, նրա զորքերը, տրված հրամանի համաձայն, նահանջում էին, հեռանում Իրանից, իսկ նրանց փոխարինելու էին դալիս անգլիական զորքերը, որոնց հիմնական խնդիրն էր Իրանը լիովին դարձնել Մեծ Բրիտանիայի գաղութը կամ առնվազն լրիվ ներգրավել Լոնդոնի դիվանագիտության ցանցը: Բարաթովի վերջապահին հաջորդում էր անգլիացիների առաջապահը:

Գեներալ Ն. Բարաթովը օգտվում էր որոշակի հեղինակությունից ոչ միայն իր կորպուսի անձնակազմի, հատկապես կադակների շրջանում, այլև բավական ազդեցություն էր ձեռք բերել տեղի իշխանությունների վրա: Բանակի նահանջի մասին Բարաթովը խիստ հրաման էր արձակել, որտեղ սոված էր, որ Իրանում չպետք է թողնել ոչ մի հրանոթ, ոչ մի փամփուշտ: Նրա ջանքերով Իրանից Ռուսաստան փոխադրվեց սմբողջ

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Նույն տեղում:

զինքը, զինամթերքը և ռազմական ունեցւածքը: Էվակուացիան հիմնականում կատարւում էր կազմակերպւած: Նա մնաց Իրանում այնքան, քանի դեռ չէր մաքրել բոլոր ֆինանսական հաշիւները Իրանի հետ:

Ինչպես տեսնում ենք, վերը բերւած փաստաթղթերում, նամակներում և պաշտոնական կարգադրութիւններում ոչ մի ակնարկ չկա այն մասին, որ ռազմաճակատի կազմալուծումը և քայքայումը կազմակերպել են բոլշեիկները: Ոչ մի դիտուլութիւն չկա այն մասին, որ Կովկասյան ճակատից և Իրանից կեսմիլիոնանոց բանակի նահանջը պայմանաւորւած էր բոլշեիկյան ազիտացիայով: Ամեն ինչ պայմանաւորւած էր երկրում տիրող սոցիալ-քաղաքական գործոններով:

Մենք դեռևս առիթ կունենանք ընդգծելու, որ բուրժուական-ազգայնական կուսակցութիւնների գործունեութիւնը, հատկապես Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ նրանց թշնամական կործանարար գիծն ավելի էին խորացնում և կատարյալ ողբերգութեան վերածում գոյութիւն ունեցող առանց այն էլ ժանր գրութիւնը: Տուժողն առաջին հերթին շարքային, աշխատավոր մարդն էր:

Մի բան ակնհայտ էր: Անդրկովկասում ռուսական կազմակերպւած զորք այլևս չկար: Այն նահանջել էր, ռազմաճակատը նոսրացել էր: Թուրքական զորքերը օգտւելով հարմար առիթից, կարող էին ձեռնամուխ լինել հարձակման:

**ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՍԿԻԶԲԸ: ԲԱՆԱԿԻ ԱԶԳԱՅՆԱՅՄԱՆ
ՊՐՈԲԼԵՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ**

**1. ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԶՈԿԱՏՆԵՐԻՑ ՄԻՆԶԵՎ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ
ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ**

1917 թ. փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունից հետո ռազմաքաղաքական բարձր շրջաններում բանակցություններ են վարվել երկրում ազգային բանակներ ստեղծելու ուղղությամբ, սակայն այդ գաղափարը ոչ ամենուրեք իրականացավ:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո Վ. Ի. Լենինը և նրա ղինակիցները ազգային զորամասերի ստեղծումը դիտում էին որպես կուսակցության ազգային քաղաքականության իրականացման բնագավառներից մեկը: Այդ հարցը, որը գիտապատմական տեսակետից լուրջ հետաքրքրություն է ներկայացնում, ցավոք, անհրաժեշտ չափով դեռևս չի հետազոտվել:

Տվյալ ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս է այդ պրոբլեմի բաղմաևկողմանի հետազոտությունը: Սակայն հաշվի առնելով այն բացառիկ խճճված իրադրությունը, որ տիրում էր Անդրկովկասում, որտեղ 1918 թ. ստեղծվեցին ազգային զորամասեր՝ թուրքական ինտերվենցիայի դեմ պայքարելու համար, մենք ստիպված ենք մասնակիորեն կանգ առնել հայկական զորքերի, հայկական կորպուսի կազմավորման հարցի վրա:

Կովկասյան գործող բանակի մարտակարգերում դեռևս 1914—1915 թթ. Թուրքիայի դեմ կռվում էին հայկական կամավորական զորամասեր, ջոկատներ: Այդ հարցին մենք անդրադարձել ենք մեր աշխատություններից մեկում¹: Այստեղ կհիշատակենք միայն նշանավոր իրադարձությունները:

¹ Տե՛ս Ա. Օ. Арутюнян, Кавказский фронт. 1914—1917 гг. Изд. «Айастан», Ереван, 1971, гл. VI.

Արդ, ինչպես են ստեղծվել հայկական կամավորական և կանոնավոր զորքերը Կովկասյան ռազմաճակատում՝ 1914—1918 թթ.: Չհաշված այն նախապատրաստական աշխատանքները, որ կատարվել էին Անդրկովկասում՝ հայկական հասարակական-քաղաքական շրջաններում և կովկասյան փոխարքայության դրասենյակներում, ռուսական կայսրության պետական պաշտոնական փաստաթղթերում հայկական ազգային ուժերի ստեղծումը հետևյալ ընթացքն է ունեցել.

1. 1915 թ. հունվարի 21-ի՝ Ռուսաստանի զինված ուժերի Գերագույն գլխավոր հրամանատարի № 65 հրամանի համաձայն Անդրկովկասում ստեղծվում է հայկական հինգ կամավորական խումբ, որոնք պետք է գործեն Կովկասյան ռազմաճակատում՝ Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմում: Իրականում այդ խմբերը կազմակերպվել էին դեռևս 1914 թ. աշնանը և ռուսական կորպուսների ու զինվորականների կազմում մասնակցում էին պատերազմական գործողություններին: Այդ կատարվել էր փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի և հայկական ազգային խորհրդի միջոցով:

2. 1915 թ. ապրիլի 6-ին Գերագույն գլխավոր հրամանատարի № 255 հրամանով կովկասյան ճակատի գլխավոր հրամանատար Վորոնցով-Դաշկովին թույլատրվում է կոմպլեկտավորել ևս չորս կամավորական ջոկատ: Հայտնի է, որ նախկին 4 ջոկատները Անդրանիկ Օզանյանի (1-ին ջոկատ), Դրաստամատ Կանայանցի (Դրո, 2-րդ ջոկատ), Համադասպ Սրվանձությանի (3-րդ ջոկատ), Արշակ Քաֆաֆյանի (Քնուի, 4-րդ ջոկատ) հրամանատարությամբ ակտիվ մասնակցություն են ունեցել այն ճակատամարտերին, որոնք մղվել են Իրանական Ադրբեջանում, Սարիղամիշի ուղղությամբ, Վանի շրջանում և այլն: Բոլոր ջոկատները թե՛ մարտի դաշտում, թե՛ հայ գաղթականության պաշտպանության գործում իրենց լիովին արդարացրել են և արժանացել ռուսական գործող բանակի գեներալների ու սպաների ամենաբարձր գովաստանքին և այն գաղթական հայերի շնորհակալությանը, որոնք կենդանի են մնացել կամավորների շնորհիվ:

3. 1915 թ. մայիսի 7-ին Գերագույն գլխավոր հրամանատարի № 357 հրամանով թույլատրվում է ստեղծել 5-րդ կամավորական ջոկատը, որի հրամանատարն էր իշխան Արդուխանը: Զոկատում աչքի էր ընկնում հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար Հայկ Բժշկյանը (Գայ):

4. Հայտնի են այն հակասական հայացքները, որ գոյություն ունեն ռուսական ռազմաքաղաքական շրջաններում հայկական կամավորական ջոկատների գործողությունների գնահատման, բնույթի ու հեռանկարների

հարցում: Մենք չենք քննելու այդ հարցի բոլոր տեսանկյունները: Ընդ-
գծենք միայն, որ գործող բանակի զորամասերի ու միավորումների հա-
մարյալ բոլոր հրամանատարները բարյացակամ էին տրամադրված հայ
կամավորների նկատմամբ և ըստ արժանվույն էին գնահատում նրանց
մարտական ծառայություններն ու սխրագործությունները: Կամավորնե-
րի մեծ մասը գիտեր տեղական բնակչության լեզուն ու սովորույթները,
քաջ ծանոթ էր տեղանքին և հասկանալի պատճառով օգտակար էր ռու-
սական գործող բանակի հրամանատարների ու սպաների համար: Բար-
յացակամ էին տրամադրված նաև ռուս առաջավոր մտավորականները
և զրոյները:

Ինչ վերաբերում է ցարական բանակի վերնախավերի միապետական
մոլի գեներալներին, հասկապես ներքին գործերի մինիստրության չի-
նովնիկներին, ապա նրանք ամեն կերպ աշխատում էին խոչընդոտ
ստեղծել կամավորների թվի ավելացման, նրանց սխրագործությունների
մասսայականացման ու գնահատման գործում: Նրանք շինծու մեղա-
դրանքներ էին հորինում կամավորների հասցեին, որպեսզի վարկաբե-
կին նրանց հաստրակության աչքում: Ռուսական հետադիմական շր-
ջանները չէին թաքցնում իրենց նպատակներն ու մտադրությունները, բա-
ցահայտորեն դեմ էին հայկական որևէ լուրջ զորամասի ստեղծմանը,
տարակուսանք արտահայտելով, որ զինված ուժերի առկայությունը
կնպաստի կենտրոնախույս հակառուսական տրամադրությունների ուժե-
ղացմանը, կնպաստի անկախության հովերով տարված հայ ազգայնա-
կանների պլաններին:

Նրբ 1915 թ. օգոստոսին Վորոնցով-Դաշկովին փոխարինելու հկավ
մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռումանովը², ռեակցիոն ուժերն արդեն
բավական հող էին նախապատրաստել հայկական կամավորական ջո-
կատների դեմ: Մենք արդեն խոսել ենք Վորոնցով-Դաշկովի, այսպես
կոչված, «հայասիրության» սոցիալ-քաղաքական աստառի և պատճառ-
ների մասին, ինչպես նաև այն մասին, որ Պետրոգրադի բարձր շրջան-
ներում նա ի դեմս ցարի ունեի իր հղոր պաշտպանը: Ուներ նաև ուժեղ
հակառակորդներ, ի դեմս Ստոլիպինի, Սուխովիևսկի, Յանուշևիչի և
մյուսների: Վորոնցով-Դաշկովի դիրքերը որոշ չափով խախտու էին

² Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռումանովը պատերազմի սկզբից եղել է կայսերական զինված
ուժերի Գեներալայն գլխավոր հրամանատարը: 1915 թ. Նիկոլայ II կայսրը նրան
ազատեց այդ պաշտոնից: Նրո ծեր ու հիվանդ Վորոնցով-Դաշկովը ազատվեց փոխար-
քայի պոստից, նրան փոխարինեց Նիկոլայ Նիկոլաևիչը (1915 թ. դեոտոբ):

դարձել նաև ռազմական դժուր նրա օգնական գեներալ Միշլանսկու անփառունակ դործունեության պատճառով, Սարիղամիշի ճակատամարտի ծանր օրերին, ինչպես նաև վրաց և ադրբեջանցի ազնվականների, բեգերի անվերջ դժգոհությունների ու դավերի հետևանքով։ Վերջիններս պատճառաբանում էին, որ փոխարքան հավասար աչքով չի նայում իր հպատակներին, իբր առավելություն է տալիս հայերին։

Գալով Թիֆլիս, Նիկոլայ Նիկոլանիչը իր մի շարք պաշտոնական գրություններում առհասարակ մերժում է հայկական հարցի կամ հայկական ինքնավարության գաղափարի գոյությունը, պատճառաբանելով, որ ռուսական կայսրը բոլոր հպատակներին պետք է հավասար աչքով նայի։ Նրա միջնորդությամբ 1915 թ. օգոստոսին Գերագույն զլխավոր հրամանատարությունը հրաման արձակեց ցրել հայկական կամավորական ջոկատները և ստեղծել կադրային վեց գումարտակներ։

Պետք է ասել, որ իրենց՝ կամավորների համար, այն որոշ չափով դրական երևույթ էր։ Խնդիրն այն է, որ ըստ գոյություն ունեցող կարգի, կամավորների հանդերձավորման, պարենավորման և ֆինանսական ապահովության պարտականությունը դրված էր ազգային խորհրդի վրա։ Վերջինս ոչ մի շոշափելի օգնություն ու աջակցություն չստանալով հայ հարուստներից, հայ բուրժուազիայից, ստիպված էր սահմանափակվել միայն հայ աշխատավորությունից հանդանակության կարգով հավաքած միջոցներով։ Հասկանալի է, որ այդ միջոցները սուղ էին, ուստի կամավորական ջոկատների հրամանատարները մեկ անգամ չէ, որ բողոք են գրել Թիֆլիս, խնդրելով հագուստ, մթերք, դրամ, փոխադրական միջոցներ։

Երբ ստեղծվեցին գումարտակներ՝ կադրային ղերամասերին հատուկ սկզբունքներով, ամբողջ մասակարարման հոգսն ընկավ ռուսական հրամանատարության վրա։ Սա, անշուշտ, դրական էր։

Բացասականն այն էր, որ ժողովուրդը զրկվում էր սեփական ապավինն, ղինված պաշտպան ունենալու հնարավորությունից։ Հիշենք, որ Վանի, Ալաշկերտի, Իսկ հետագայում նաև Երզնկայի, Էրզրումի շրջանից ռուսական զորքերի նահանջի օրերին, երբ հայ զաղթականների անօգնական խմբերը շարժվում էին դեպի ռուսական սահմանը, թուրքական, բրդական զորախմբերից նրանց ապահովելու խնդիրը կատարում էին կամավորական զորախմբերը։ Կամավորները հայ ժողովրդի լայն խավերում հույսի ու հավատի ողի էին արթնացնում։ Հայ հասարակությունը խիստ բացասական վերաբերմունք ցույց տվեց ցարիզմի նկատմամբ՝ կամավորական ջոկատների կազմավորման կապակցությամբ։

5. Ռազմաճակատում և հրկրամասում ստեղծված բարդ իրադրու-

Յայն պայմաններում 1917 թ. մայիսին Կովկասյան ռազմաճակատի գըլխավոր հրամանատարությունը միջնորդեց (Հեռագիր № 25058) Գերագույն գլխավոր հրամանատարի առջև, որ գոյություն ունեցող հայկական 6 զոմարտակները վերակազմվեն զնդերի, սկզբում յուրաքանչյուր զունդ երկու, իսկ հետագայում՝ 3, ապա՝ 4 զոմարտակից: Գերագույն գլխավոր հրամանատարը մերժեց այդ միջնորդությունը (Հեռագիր № 777, 10-ը մայիսի 1917 թ.):

Նույն թվականի մայիսի 13-ին Կովկասյան ճակատի հրամանատարությունը միջնորդագիր հղեց Պետրոգրադ, որպեսզի ստեղծվի հայկական հեծյալ զունդ, սակայն այդ միջնորդությունը ևս մերժվեց³:

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունն իր միջնորդությունները հիմնավորում էր բավական լուրջ փաստարկումներով: Այսպես, միջնորդագրերից մեկում ասված է. «Բնանալի կազմալուծումը և նրա առողջացման երկարատև ընթացքը հիմք են տալիս կասկածելու, որ Հարավ-արևմտյան և Հյուսիսային ռազմաճակատների անուղղելի անհաջողությունները կարող են կրկնվել նաև Կովկասյան ճակատում...

Այդ երևույթը (խոսքը կազմալուծման մասին է— Ա. Հ.) չի տարածվել հայկական զորամասերի վրա: Հայկական զորամասերի կայունությունը բացատրվում է նրանով, որ նրանց պաշտպանած գործը նրանց համար կենսականորեն ու անմիջականորեն մոտ է ու հարադատ»⁴: Ընդ որում փաստաթղթի տեքստում ուղղակի ասված է, որ ավյալ միջնորդությունը չի կատարվում, ելնելով աղբյուրն որևէ հարցից, այլ հաշվի են առնվում բացառապես ռազմաճակատի շահերը: Ռազմաճակատի պատասխանատու տեղամասերում ունենալով հայկական զորամասեր, ըստ հրամանատարության կարծիքի, կարելի էր կայուն վիճակ ստեղծել և կանխել զերմանացիների ու թուրքերի ներխուժումը Կովկաս:

6. 1917 թ. մայիսի 27-ին իր № 17184 ղեկուցագրով Կովկասյան ճակատի հրամանատարությունը կրկին միջնորդեց Գերագույն գլխավոր հրամանատարությանը⁵, որպեսզի հայկական զոմարտակների բազայի վրա ստեղծվեն երկուական զոմարտակով զնդեր և վերջիններիս հիման վրա կազմակերպվի հայկական բրիգադ: Իսկ հետագայում յուրաքանչյուր զունդ ունենալու էր երեք զոմարտակ:

Նույնպիսի միջնորդություն կատարել էր նաև Անդրկովկասյան հա-

³ Վերը շարադրած բոլոր փաստերի մասին տե՛ս ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ, ֆ. 2003, ց. 2, գ. 338, թ. 24—76 և նույն ֆոնդի այլ գործեր:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, թ. 24—26:

սուկ կոմիտեն (ՕԶԱԿՈՄ), Պապաշանովի և Նազարյանցի ստորագրութեամբ⁶։

7. Բոլոր միջնորդութեանների արդյունքն այն եղավ, որ 1917 թ. հունիսի 19-ին, իր № 480 հրամանով Գերագույն զխաւոր հրամանատարութեանը թուլատրեց հայկական գումարտակները վերամիաւորել և ստեղծել երկուական գումարտակից կազմված զնդեր։ Այնուհետև ռազմական միջոցները թուլատրեց առանց հապաղելու իրագործել զնդերի կազմակերպումը և դրանց հիման վրա ստեղծել հայկական զինվորականներ⁷։

Առավել կարեւոր փաստաթղթերից մեկը, որտեղ տեսականորեն և գործնականորեն հիմնաւորված է հայկական զորամասեր ստեղծելու անհրաժեշտութեանը, հանդիսանում է ՕԶԱԿՈՄ-ի ղեկավար խաւրամովի 1917 թ. ամռանը Ա. Ֆ. Կերենսկուն գրած ղեկուցագիրը, որից անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի մեջբերումներ կատարել։

Նկարագրելով ռազմաճակատում նկատվող անկարգութեանների տխուր պատկերը, զորքերի մարտունակութեան թուլացումը, հիշյալ ղեկուցագրում նշվում է, որ ստեղծված իրագործութեանը պահանջում է ձեռնարկել մի շարք միջոցներ, «որոնք ընդունակ լինեն բարձրացնելու կարգապահութեանը, փրկելու դեմոկրատիայի ծովն-ծովն եղած շարքերը և ուժեղ հիմք ստեղծելու պետական շինարարութեան համար։ Նման միջոցառումներ առաջ քաշելու դեպքում, բնականաբար, մեր հայացքները առաջին հերթին հառնում են բանակին։ Բանակի կարգապահութեանը բարձրացնելու, նրա մարտունակութեանն ու Կովկասի պաշտպանութեանը ուժեղացնելու նպատակով հարկավոր է ստեղծել առողջ կենտրոններ։ Ռազմաճակատի ուժեղացման համար այդպիսի կենտրոններ, ի միջի այլոց, կարող են լինել նաև հայկական գումարտակները, որոնք գոյութեան ունեն Կովկասում։ Ռուսական զինված ուժերին օգնութեան ցույց տալու գործում այդ գումարտակների գործունեութեան պատմութեանը վկայում է, որ նրանք ամենայն արժանապատւութեամբ կատարել են իրենց վրա դրված խնդիրները, ուժեղ են իրենց երկաթյա կարգապահութեամբ և կատարած գործի կարեւորութեան զիտակցումով։ Մեծ հեղաշրջումը քայքայում չի առաջացրել հայկական գումարտակների շարքերում։ Դա հաստատւում է բարձր պետերի կարծիքներով, որոնք պարզել են, որ հայկական գումարտակներն ուժեղ են գաղափարական

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Նույն տեղում, թ. 27։

համախմբվածության, հեղափոխության նպատակների պարզ գիտակցության»⁸։ Այնուհետև բավական գունազարդելով իրերի իսկական վիճակը և անտեղյակ լինելով հայկական գումարտակների անձնակազմի տրամադրություններին, զեկուցագրի հեղինակը շարունակում է իր հիմնավորումները. «Հայկական գումարտակներում կարգապահությունը չի խաթարվել, դասալքությունից զերծ են մնացել և ռուսական հեղափոխության բախտի նկատմամբ ունեցած պատասխանատվության գիտակցումն ավելի քան ուժեղացրել է նրանց մարտական ոգին... և, հիրավի, այն ժամանակ, երբ բանակի մնացած մասը տառապում էր դասալքության և անգամ ամբողջ դիվիզիաներ էին ետ քաշվում խոր թիկունք, հայկական բոլոր գումարտակները լիակատար կազմով մնացել և մնում են իրենց բնագծերում»⁹։

Զեկուցագրի հեղինակը նույնիսկ կանգ է առնում հարցի հոգեբանական կողմի վրա, նշելով, որ հայ զինվորների մեծ մասը, լինելով լավ մարտիկներ, ռուսաց լեզուն լավ չիմանալով կամ բոլորովին չտիրապետելով, ոչ հայկական զնդերում չեն կարողանում լիովին դրսևորել իրենց ընդունակությունները, որի պատճառով երբեմն օգտագործվում են ոչ շարային դժով։ Նթե հայ զինվորները լինեն միաձուլ զորամասերում և նրանց հետ բացատրական աշխատանքները տարվեն մայրենի լեզվով, ապա նրանք ավելի բարձր մարտունակություն կդրսևորեն մարտի դաշտում¹⁰։

Նշվում է նաև այն նպաստավոր վիճակի մասին, որ հայկական զորամասերի կոմպլեկտավորումը կատարվելու էր մյուս զորամասերում ծառայող հայ զինվորների, սպաների հավաքագրման միջոցով, այսինքն, այդ զինվորներին ու սպաները իրենց ծառայության տեղն էին մեկնելու արդեն հանդերձավորված։ Զեկուցագիրը ավարտվում է հետևյալ եզրակացությանով՝ «Նկատի ունենալով այս բոլորը, ինչպես նաև անձնական բանակցությունների ժամանակ ծանոթանալով հայ զինվորների ու սպաների տրամադրություններին, մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեր կողմից եռանդուն կերպով պաշտպանել միջնորդությունը և խնդրել Զեկ՝ այդ հարցը որոշել դրական իմաստով»¹¹։

Կովկասյան ռազմաճակատի պատմությանը զբաղվող ռուս գեներալ Կուլեբյակինը, որ քաջածանոթ էր ոչ միայն ռազմական գործողություն-

⁸ ՍՍՀՄ ՊԿԴԱ, ֆ. 1818, ց. 2, դ. 12, թ. 8։

⁹ Նույն տեղում, թ. 9։

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 9։

¹¹ Նույն տեղում, թ. 10։

ների ընթացքին ու բարձր հրամկազմին, այլ և բավական հստակ պատկերացում ունիւր երկրամասում տիրող քաղաքական իրադրութեան մասին, իր հուշագրութեանն ընդմէջ մեկում նշում է, որ ռուսական բանակի նահանջի կամ նրա քայքայման օրերին «ռազմաճակատը փրկելու համար բարձրագույն հրամանատարութեան և կովկասյան բանակի կոմիսարիատի կողմից առաջ էր քաշվել և կշանքի կոշվել ղորքերի աղգայնացման սկզբունքը և սկսվել էր հայկական կորպուսի և վրացական ղորամասերի կազմավորումը: Հատուկ նշանակութիւն էր տրվում հայկական կորպուսին, քանի որ հայերը հանդիսանում էին առավել շահագրգռված կողմ՝ Ռուսաստանի՝ այնքան զոհողութեանն երկու և հենց իրենց՝ հայերի թափած առատ արյունով թուրքերից ազատագրված իրենց երկիրը պաշտպանելու գործում»¹²:

Այս փաստերը մեկ անգամ ևս վկայում են, որ աղգային ղորամասերի, մասնավորապէս հայկական բանակային կորպուսի ստեղծման նախաձեռնութեանը բխում էր ոչ միայն այն բանից, որ հայերը ուրիշ ելք չունէին, բացի ինքնապաշտպանութեանից, այլ հենց ռուսական բանակի բարձր հրամանատարութեանից, քանզի վերջինս ոչ պակաս շահագրգռված էր կանխելու ռազմաճակատի փլուզումը:

8. Օգոստոսի չորսին Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի անգամ Նաղարչանցը կրկին միջնորդութեան հարուցեց Պետրոգրադ, ուր հիմնավորելով հայկական ղորամասերի ծավալման անհրաժեշտութեանը, խնդրում էր, որպէսզի Կովկասում, առանց ուշացնելու, ստեղծվեն նոր ղորամասեր, այն հաշվով, որ հնարավոր լինի կոմպլեկտավորել երկու հայկական դիվիզիա, յուրաքանչյուր դիվիզիայում ունենալով 4 գունդ, իսկ ամեն մի գնդում՝ 3 գումարտակ: Այդ լուրջ կազմակերպչական աշխատանքները ավարտվելուց հետո Նաղարչանցը պահանջում էր, որ հիշյալ դիվիզիաները միավորվեն մեկ բանակային կորպուսի մեջ, այսինքն առաջ էր քաշվում հայկական առանձին բանակային կորպուս ստեղծելու խնդիրը: Նաղարչանցի միջնորդութեան ըստ երևույթին տրվելով պայմաններում չէր համընկնում ռազմաճակատի շտաբի հայացքներին: Պետք է ենթադրել, որ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեում նստած հայ գործիչները մտածում էին որքան հնարավոր է արագ ստեղծել հայկական ղորամասեր, առանց խորամուկ լինելու այդ շափաղանց պատասխանատու գործի հետ կապված դժվարութեանների ու բարդութեանների մեջ: Հետագայում մենք ամփոփում ենք հանգամանորեն ցույց կտանք, որ

¹² ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, դ. 38, թ. 2:

այնքան էլ հիմնավոր չէր այն տեսակետը, թե տուն վերադառնալու ցանկությամբ վարակված էին միայն ոռու զինվորները, իսկ հայերը բացառությամբ էին կազմում: Տեսականորեն կարծես թե այդ այդպես էլ պետք է լիներ, քանի որ հայ զինվորները կազմում էին իրենց հողի վրա, հանուն իրենց ժողովրդի գոյության պաշտպանության: Սակայն կարգապահության ընդհանուր անկման ալիքն ընդգրկել էր նաև հայ զինվորներին:

Երբ Գերագույն գլխավոր հրամանատարության կայանից հարցում արվեց Կովկասյան ճակատի շտաբին՝ հայկական կորպուս ստեղծելու վերաբերյալ, նաղարշանցի միջնորդության մասին Թիֆլիսից հաղորդվեց Պետրոգրադ, որ տեղում հաղիվհաղ են կարողանում եղած երկգումարտակային հայկական դնդերը վերածել եռագումարտակային զնդերի, որ Կովկասյան ռազմաճակատում տվյալ պահին հաստիքով նախատեսված անձնակազմը չի լրացված մոտ 100.000 մարդով: Թիֆլիսի շտաբայինները հիմքեր ունեին անհանգստանալու նաև այլ հանգամանքներից: «Հայկական կորպուսի մասին հաստատուն որոշում ունենալու դեպքում,— ասված է հեռագրում,— անպայման հարց կծաղի նաև վրացական կորպուսի վերաբերյալ, որ արդեն միջնորդություն կա ամբողջ ռազմաճակատում եղած մահմեդական զինվորներին կենտրոնացնել մեկ զնդում»¹³: Գերագույն գլխավոր հրամանատարության կայանը այդ օրերին դեռևս համաձայն չէր, որ հայկական զորամասերի քանակն ավելացվի:

Սակայն ռազմաճակատի հեղհեղուկ վիճակը շարունակում էր անհանգստացնել զինվորական, քաղաքացիական իշխանություններին և չնայած Պետրոգրադից դեռևս հատուկ ցուցումներ չկային հայկական կորպուս ստեղծելու վերաբերյալ, բայց առկա էին բազմաթիվ այլ կարգադրություններ՝ հայկական ղանազան զորամասեր կամ ստորաբաժանումներ ստեղծելու մասին:

Այսպես, սեպտեմբերի 4-ին Կովկասյան ճակատի շտաբի պետ գեներալ Լեբեդյինսկին, հիմք ընդունելով Գերագույն գլխավոր հրամանատարի № 460 հրամանը, կարգադրեց կոմպլեկտավորել հայկական լեռնային հրետանային մարտկոց¹⁴:

Սեպտեմբերի 30-ին նույն գեներալը գեկուցեց Պետրոգրադ, որ հայկական գումարտակները չեն լքել իրենց բնագծերը, դիմադրում են թուրքերին, վստահիլի են և միջնորդում էր, որ թույլ տրվի ստեղծել հայկական նոր զորամասեր:

¹³ ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ, ֆ. 2003, ց. 2, գ. 338, թ. 75:

¹⁴ Նույն տեղում:

1917 թ. հոկտեմբերի 23-ի Գերագույն գլխավոր հրամանատարի № 785 հրամանում ասված է. «1. Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարի տրամադրություն տակ կոմպլեկտավորել 2-րդ հրաձգային բրիգադը... 2. Հայկական 1-ին, 2-րդ և 5-րդ հրաձգային գնդերը ընդգրկել 1-ին հայկական հրաձգային բրիգադի կազմում...»¹⁵:

Ունենալով երկու հրաձգային բրիգադ և մի շարք առանձին զորամասեր ու ստորաբաժանումներ, արդեն կարևոր էր մտածել հայկական բանակային կորպուս ստեղծելու մասին: Եվ, հիրավի, Պետրոգրադից ցուցմունք արվեց ձևափոխել լինել հայկական կորպուսի ստեղծմանը, որի կազմում պետք է լինեին երկու հրաձգային դիվիզիա և այլ զորամասեր: Այդ բոլոր գրադրությունների ու միջոցառումների շնորհիվ վերջապես Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբը մշակեց հայկական բանակային (армейский) կորպուս կազմավորելու հետևյալ սխեման.

1. Վերակազմավորված հայկական 6 հրաձգային գնդերի բազայի վրա կոմպլեկտավորել 8 գունդ, եղած 12 գումարտակների փոխարեն ունենալ 24 գումարտակ:

2. Վերակազմավորված 8 գնդերից ստեղծել 2 հրաձգային դիվիզիա: Յուրաքանչյուր դիվիզիայի համար նախատեսվում էր հետևյալ կառուցվածքը. երեք հետևակային գունդ, դիվիզիայի վարչություն (շտաբ), դիվիզիայի տրանսպորտային ստորաբաժանումներ, վերակապական և ախտահանման ջոկատներ, հացի երկու դաշտային շարժական փուռ:

3. Յուրաքանչյուր դիվիզիայի կազմում պետք է լինեին մեկական ինժեներական վաշտ, հրետանային բրիգադ, պարկային հրետանային բրիգադ:

4. Հրամանում ասված է, որ վերը նշված բոլոր միավորումներն ու զորամասերը պետք էր ի մի կենտրոնացնել, ստեղծելով հայկական հատուկ բանակային կորպուս:

Հայ դիվիզիոններից ու սպաններից շատ կարճ ժամանակում կազմավորվեցին նաև հետևյալ զորամասերը՝ մեկ հեծյալ բրիգադ, մեկ ծանր հրետանային դիվիզիոն, մեկ սակրավոր գունդ, կորպուսի ռադիո-հեռագրային բաժանմունք:

Ինչպես Պետրոգրադից, նույնպես և Թիֆլիսից բազմաթիվ հեռագրեր էին հաղորդվում համապատասխան բանակներ ու ռազմաճակատներ, պահանջելով, որ հայ սպաներն ու մասնագետները գործուղվեն հայկական կորպուսի տրամադրության տակ¹⁶: Եվ պետք է ասել, որ այդ կար-

¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 2003, ց. 2, գ. 42, թ. 17:

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 18—27:

զադրությունները կատարվում էին, հայ սպաները ցանկություն էին հայտնում ծառայելու հայկական կորպուսում:

Նշենք կոմպլեկտավորման ուղղությամբ մի քանի հարցեր:

1917 թ. նոյեմբերի 25-ին Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբը ռազմական օկրուգի շտաբին գրում էր հետևյալը. «Ի լրումն մեր ս. թ. նոյեմբերի 16-ի № 60817 գրության, կրկին խնդրում եմ Ձեր կարգադրությունը շտապ կերպով ուղարկել 4200 ղինվոր՝ համալրելու նոր ստեղծվող հայկական հրաձգային զնդերի երեք գումարտակները, այդ թվում՝ հայկական հինգերորդ հրաձգային զնդի համար 1200 մարդ և 1-ին ու 2-րդ հայկական հրաձգային զնդերի համար՝ 1500-ական մարդ:

Հաշվի առնելով ստեղծված դրությունը, ռազմաճակատի մի քանի ղերամասերին հանդիստ տալը խիստ անհրաժեշտ է, որի համար հարկավոր է արագացնել հայկական ղերամասերը ճակատ ուղարկելը:

Խնդրում եմ հաղորդել, թե ե՞րբ և ո՞ր զնդերից պետք է կատարվի համալրումը, ինչպես նաև տեղյակ պահել, թե որքան հայեր կան օկրուգի պահեստային ղերամասերում և ե՞րբ կարող ենք նրանց արագ կերպով կենտրոնացնել 223-րդ պահեստային զնդում¹⁷:

1917 թ. դեկտեմբերի 1-ին Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարության շտաբի հերթապահ գեներալի վարչությունից հայկական կորպուսի հրամանատարին տեղյակ պահվեց, որ Թուրքահայաստանի գեներալ կոմիսարի շտաբը կարգադրություն է արել Վանա ծովի նավատորմի կոմպլեկտավորել հայերով և որ այդ կապակցությամբ կորպուսի հրամանատարությունը պետք է կապ պահպանի Վանի հետ¹⁸:

Քանի որ ողջ երկրով մեկ արդեն հայտնի էր, որ ռազմաճակատներից ու թիկունքային ղերամասերից հայ ղինվորներին ու սպաներին փոխադրում են հայկական կորպուս, 1917 թ. դեկտեմբերին Թիֆլիսի հայկական ռազմական խորհուրդը իր № 101 և № 102 գրություններով դիմեց Կովկասյան ճակատի Կովկասյան օկրուգի շտաբների պետերին¹⁹, որ վերջիններս, ըստ հնարավորին, տեղյակ պահեն, թե որտեղից և ինչ համալրում է սպասվում՝ հատկապես Արևմտյան ռազմաճակատից, Սիբիրից, Թուրքիստանից²⁰:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, ֆ. 2100, ց. 2, գ. 42, թ. 95:

¹⁹ Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբը գործող բանակի շտաբն էր, իսկ օկրուգի շտաբը մեծ մասամբ զբաղվում էր կազմակերպչական և մոտոսկարարման հարցերով:

²⁰ Այնչի մանրամասն այս մասին կարելի է կարդալ նաև գեներալ Նազարբեկովի ձեռագիր հուշագրություններում:

Մոտավորապես այսպիսին է գործողությունների այն ընթացքը, որը հանգեցրեց հայկական կորպուսի ստեղծմանը:

2. ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱՅՐԱՍՏԻՃԱՆ ԼԱՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ ԵՎ ԲԱՐՁՐ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Դեկտեմբերի վերջերին դրուժյունը ռազմաճակատում ծայրաստիճան սուր էր: Կարևոր վալերագրերից մեկը, որտեղ մոռյլ գույնհրով է ներկայացված ռազմաճակատի վիճակը էրզրում—Երզնկա ուղղությամբ, գործող բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշելիձեի 1917 թ. դեկտեմբերի 22-ի հեռագիրն է՝ ուղղված Կովկասյան ռազմաճակատի ղորահրամանատարին: Այդ հեռագրից կարելի է լիովին պատկերացնել ռազմաճակատի հիրավի աննախանձելի վիճակը:

«Վկայում եմ, որ ամբողջ ռազմաճակատում ստեղծված ծանր դրության մասին Դուք հստակ պատկերացում չունեք, այլ կերպ ես ոչ մի ձևով չեմ կարող ինձ համար պարզել, թե ինչու է էրզրումի ուղղությամբ հայկական զնդեր փոխադրելու գործը ձգձգվում»,— գրել է գեներալ Օդիշելիձե²¹: Այնուհետև նա ավելացնում է՝ «6-րդ կորպուսը իր բնագծերը թողել է բախտի քմահաճույթին և գնացել դեպի Սարիղամիշ: Ներկայումս դեպի Սարիղամիշ են շարժվում այդ կորպուսի վերջին զնդերը:

Հունվարի 1-ին Շեյթանդաղից հարավ արդեն ոչ մի զինվոր չի լինի և ռազմաճակատն այդ կողմից լրիվ մերկացված կլինի: Առաջին կորպուսի ղորքերի մեծ մասը ևս շարժվում է դեպի արևելք և վախենում եմ, որ կորպուսի վերջին ղորամասերը Երզնկայից ավելի շուտ նահանջեն, քան այդ մասին պայմանավորված էր: Առաջին կորպուսից առանձնացված հայկական թույլ վաշտերը, ինչպես երևում է, նույնպես ձգտում են դեպի թիկունք և հեռագրում եմ, որ նրանց Երզնկայի շրջանում պահելը դժվար կլինի և նրանք կգնան: Ընդ որում մեր ղորքերի հեռանալը Երզնկայից և քրդերի կողմից այն զբաղեցնելն անխուսափելիորեն կհանգեցնի թուրքերի կողմից զինադադարի պայմանների խախտմանը և ընդհանուր հարձակմանը: Չի կարող կասկած լինել այն մասին, որ թուրքերի կողմից Երզնկայի շրջանի գրավումը կստիպի մեզ մաքրել ամբողջ Երզնկայի ճակատը, իսկ հետագայում՝ Բուրքեյայում մեր գրաված բոլոր տարածքները»²²:

21 ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 11, թ. 2:

22 Նույն տեղում:

Բանակի հրամանատարը մույլ գույներով է ներկայացրել նաև 2-րդ թուրքեստանյան և 5-րդ կովկասյան կորպուսներում տիրող ընդհանուր մթնոլորտը: Ամենուրեք՝ կարգապահության անկում, կամայականություն:

Հեռագրի վերջում Օդիշելիձեն ավելացնում է. «Ես որոշել եմ կրկին խնդրել Ձեզ, որ Դուք հնարավորության սահմաններում շուտ ուղարկեք թևկուղ կրկու հայկական գունդ, որոնք մեզ հնարավորություն կտան ամրացնել մեր դրուժյունը Երզնկայի շրջանում»²³:

Բնորոշ է, որ ղեկուցագրերից ոչ մեկում չի նշվում, որ թուրքերը ռուսներին նեղում են իրենց քանակական գերակշռության շնորհիվ: Այդ համարյա գոյություն չունեցող ռազմաճակատի և ոչ մի տեղամասում: Ամբողջ դժբախտությունն այն էր, որ չկար կազմակերպվածություն, չկար դիմադրելու ձգտում, չկար կարգ ու կանոն: Ինքը՝ Օդիշելիձեն, համարյա ոչ մի արտակարգ միջոցի չէր դիմում վերականգնելու կարգ ու կանոնը:

1917 թ. դեկտեմբերի 22-ին (Օդիշելիձեի հեռագրի օրը) Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի հերթապահ գեներալը, ի դեմս գնդապետ Կորգանովի, խնդրեց օկրուգի շտաբին, որ վերջինս հայկական սակրավոր գումարտակին տրամադրի 663 ձի²⁴:

1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին գնդապետ Կորգանովի ստորագրությամբ հեռագիր ուղարկվեց Տրապիզոնի ամրացված շրջանի պետին՝ այնտեղ կապի վաշտի բոլոր հայ զինվորներին գործուղելու Ալեքսանդրապոլ՝ հայկական սակրավոր գումարտակի հրամանատարի տրամադրության տակ²⁵:

1917 թ. դեկտեմբերի 28-ին Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի կարգադրությամբ 5-րդ կովկասյան մորտիրային դիվիզիոնի հայ զինվորները փոխադրվեցին հայկական հրետանային զորամասեր²⁶:

Մեկ այլ հեռագրում (1917 թ. դեկտեմբեր, ամսաթիվ չկա) ասված է. «Համաձայն Կովկասյան ռազմաճակատի զլխավոր հրամանատարի գաղտնի հրամանի (№ 136) և ռազմաճակատի հրետանու տեսչի հեռագրային կարգադրության, 3-րդ մարտկոցը և 2-րդ պարկը պետք է առանձնացվեն հայկական հրետանային, մորտիրային դիվիզիոնի և պարկային դիվիզիոնի համալրման համար: Համաձայն հրետգնդի հրամանատար գնդապետ Գամաղովի հեռագրային կարգադրության, բոլոր հայ

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում, ֆ. 2100, ց. 2, դ. 42, թ. 81:

²⁵ Նույն տեղում, թ. 87:

²⁶ Նույն տեղում, թ. 89:

զինվորներին պետք է փոխադրել 3-րդ մարտկոց և 3-րդ սլարկ²⁷։ Հեռագրում զգուշացվում էր, որ հրամանը պետք է կատարվի անհապաղ, որ հապաղելու դեպքում մեղավորները կապտվին։

Նույն թվականի դեկտեմբերի 29-ին հայկական կորպուսի հրամանատար գնհերալ Նազարբեկովը դիմեց ռազմաճակատի շտաբին, հետևյալ հարցով. «Մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն Թիմիր խան-Շուրա քաղաքի (Դաղստանի մարզ) 3-րդ սլահաստային լեռնային մարտկոցում կան հայ զինվորներ ու սպաներ, որոնք խիստ անհրաժեշտ են հայկական կորպուսի մեջ մտնող հրետանային զորամասերի կոմսլեկտավորման համար։

Հաղորդելով այդ մասին, խնդրում եմ Ձեր հեռագիր-կարգադրությունը՝ հիշյալ սպաներին ու զինվորներին փոխադրելու Թիֆլիս, իմ տրամադրություն տակ...»²⁸։

1918 թ. հունվարի 4-ին Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբից կարգադրություն արվեց՝ հիշյալ սլահաստային մարտկոցի բոլոր հայ զինվորներին ու սպաներին ուղարկել հայկական կորպուսի հրամանատարի տրամադրություն տակ²⁹։

Բնորոշ է, որ ռազմաճակատի շտաբում ոչ մի հապաղում չէր նկատվում հայկական կորպուսի համալրման հետ կապված հարցերի լուծման գործում։

Մինչև թիկունքում տեղի էին ունենում վերը նշված գործողությունները, ռազմաճակատում դրությունը դառնում էր ավելի տագնապալի։

Այսպես, դեկտեմբերի վերջերին ռազմաճակատի շտաբի պետը զեկուցում էր գլխավոր հրամանատարին, որ «խնդրեալ կերպով դիրքերը լքելու հետևանքով ռազմաճակատում ստեղծվել է ծանր դրություն, այն փաստորեն մերկացել է»³⁰։

Ստեղծված դրությունից մի կերպ դուրս գալու նպատակով շտաբի պետը հրաշխավորեց առաջին գիծ ուղարկել ազգային զորամասեր և դրանց առջև մարտական խնդիր դնել՝ սլահաստային 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ի զինադադարով նախատեսված դեմարկացիոն գիծը։

Մասնավորապես առաջարկվում էին հետևյալ կոնկրետ միջոցառումները.

²⁷ Նույն տեղում, թ. 90։

²⁸ Նույն տեղում, թ. 98։

²⁹ Նույն տեղում, թ. 99։

³⁰ Նույն տեղում, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 11, թ. 37—38։

1. Տրապիղոնի ամրացված շրջանի պաշտպանությունը հանձնարարել վրացական բրիգադին (ոչ միայն քաղաք-նավահանգստի ամրացված շրջանները, այլ նաև ծովափնյա ճանապարհները):

Այստեղ նշենք, որ իրականում վրացական նման բրիգադ դեռևս գոյություն չունի, այն պետք է ստեղծվի, հետևապես այս առաջարկությունը առարկայական հիմք և ուժ չունի:

2. Վրացական կորպուսին հանձնարարվում էր որոշ ռեզերվներ կենտրոնացնել Սարիղամիշում և անհրաժեշտության դեպքում օգնել ռուսական ու հայկական զորքերին՝ արգելակելու թուրքերի հնարավոր առաջխաղացումը:

3. Հայկական կորպուսին, որի հիմնական զնդերն արդեն համարյա համալրված էին կամ համալրվում էին, առաջարկվում էր որպես մարտական խնդիր՝ պաշտպանել էրզրում—Խնուս և Բիթլիս—Վան ուղղությունները:

4. Ինչ վերաբերում է Իրանում Թավրիզ—Ղազվինի ուղղություններին, ապա դրանց պաշտպանությունը հանձնարարվում էր կազակներին և ասորիներին նորաստեղծ ստորաբաժանումներին³¹:

Ըստ երևույթին տազնապալի հեռագրերը, ղեկուցագրերը և ղանապան գրադրություններն ու հարցումներն այնքան շատ էին ու իրարամերժ, որ Թիֆլիսում նստած շտաբի գեներալներն ու սպաները երբեմն չէին կարողանում նույնիսկ իրենց իսկ տված հեռագրերում կամ կարգադրություններում հստակություն մտցնել:

Հենց դրանով պետք է բացատրել այն, որ հայկական կորպուսին տրված ռազմաճակատի շտաբի կարգադրությունները իրարամերժ էին³²:

Դեկտեմբերի 23-ին ռազմաճակատի շտաբից գեներալ Շատիլովը հեռագրից հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովին, որ դրությունը Բայազետի ու Կարմուշի (Վանից արևմուտք) ուղղությամբ բոլորովին անհուսալի է դարձել, անգամ տրանսպորտի ու ղինամթերքի պահեստների ու պաշարների պաշտպանությունը ձախողված է, որ քրդերի հարձակումները սպառնալիք են ստեղծել հանգուցային ճանապարհների համար: Նա պահանջում էր, ինչ գնով էլ լինի, շտապ թարմ ուժեր ուղարկել³³: Քանի որ արդեն պարզ էր դառնում, որ նշված բոլոր ուղղություններն ու բնագծերը հղած միջոցներով հնարավոր չէր պաշտ-

³¹ Նույն տեղում, թ. 42:

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում, թ. 43:

պանել, գննորդել նաղարբեկովին հանձնարարվում էր գոնե ասպհովել հնուա, Վան, Ախլաթ ուղղութիւններին պաշտպանութիւնը³⁴:

Վերը նշված փաստերը համողիչ կերպով ցույց են տալիս, որ հայկական բանակային կորպուսի ստեղծումը, նրա ղորամասերի ու շտաբների համալրումը չէր ընթանում, այսպես ասած, խաղաղ պայմաններում: Կորպուսի գնդերի հրամանատարները հնարավորութիւն չեն ունեցել գոնե հիմնականում համալրել ու զինել իրենց ստորաբաժանումները, քիչ թե շատ համախմբել անձնակազմը, վարժեցնել, ինչպես նաև ուսումնասիրել ենթակա սպաների թույլ և ուժեղ կողմերը՝ մարտի դաշտում ճիշտ կողմնորոշվելու համար: Փաստորեն ստեղծվել էր այնպիսի դրութիւն, երբ մի կողմից գնդերը կոմպլեկտավորվում էին, իսկ մյուս կողմից ստեղծված սպառնալից պայմանները կորպուսի հրամանատարութեանը ստիպում էին դեռևս կազմավորվող գնդերը նետել ռազմաճակատի առաջին գիծ: Այս առանձնահատուկ վիճակը ինչ-որ հասարակ, երկրորդական նշանակութիւն ունեցող փաստ չէր, այլ շատ էական գործոն՝ ռազմական կյանքում:

Դրութեան նման վատթարացումը մասամբ պետք է բացատրել հենց իր՝ գործող բանակի հրամանատար գննորդ Օդիշելիձեի անհաջող ղեկավարութեամբ:

Մեզ համար անհասկանալի է մնում այն փաստը, թե ինչո՞ւ, ռազմական ո՞ր կանոնագրերի համաձայն կամ բարոյական ինչ նորմաներով էր ղեկավարվում գննորդ Օդիշելիձեն, երբ իր հրամանատարութեան տակ ունենալով բավական ուժ ու զենք, փոխանակ առավելագույն լարվածութեամբ կազմակերպելու թեկուզ կարևոր հանգույցների սովորական պաշտպանութիւնը, ռազմաճակատի շտաբը հեղեղում էր խուճապային հեռագրերով:

Վերը մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես նա դեկտեմբերի 22-ին էրզրումից հեռագրում էր, որ իր կորպուսներով չի կարող կազմակերպել պաշտպանութիւնը, ուստի խնդրում էր շտապ հայկական երկու գունդ ուղարկել: Իսկ դեկտեմբերի 29-ին Թիֆլիս ուղարկեց մի հեռագիր, որտեղ ասված է. «Նկատի ունենալով, որ հայկական կորպուսի կամ նրա որևէ դիվիզիայի շտաբ դեռևս չի ժամանել էրզրում, իսկ բանակի շտաբը այլևս չի կարող սպասել, ուստի առաջարկում եմ Երզնկայի շրջանում գնդապետ Մորելի ղեկավարութեամբ ստեղծել ժամանակավոր շտաբ (1-ին կովկասյան կորպուսի շտաբի փոխարեն), հանձնարարելով նրան

³⁴ Նույն տեղում:

կաղմակերպելու Երզնկայի շրջանի պաշտպանությունը մինչև հայկական դիվիզիայի շտաբի ժամանումը: Ինչ վերաբերում է խնուսի ուղղությանը, ուր տեղավորված էր 4-րդ կովկասյան կորպուսի շտաբը, ապա նրան փոխարինելու համար խնդրում եմ ուղարկել Անդրանիկին»³⁵:

Այսպիսով, բանակի հրամանատարը սպառնում էր, որ եթե իր շտաբը և իր կորպուսների շտաբները շտապ կերպով չփոխարինվին հայկական զորքերի շտաբներով, ապա իրենք կլքեն ռազմի դաշտը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, գտնվելով վերը նշած իրադարձությունների ազդեցության տակ և հստակ պատկերացում չունենալով վերահաս փուլզումների մասին, նույնպես ռեալ ենթադրություններ չէր անում ազգային ղորամասերի ստեղծման ուղղությամբ և մեծ հույսեր էր կապում դրանց հետ: Դեկտեմբերի վերջերին, քննարկելով ռազմաճակատում ստեղծված իրավիճակը, կոմիսարիատը հետևյալ կարգադրություններն արեց ռազմական իշխանություններին.

«Անդրկովկասյան կոմիսարիատը գտնում է, որ Կովկասյան ճակատի հյուսիսում զորքերը հուսմյա ծանր կոիլներին ու ծառայություններին հետո պետք է փոխարինվեն այլ զորքերով»³⁶: Ռազմական գործին անծանոթ այդ նորահայտ գործիչները կարծում էին, թե հեշտությամբ կարող էին նման փորձ կատարել:

Հաստատվեց կովկասյան նոր բանակ ստեղծելու հետևյալ կարգը:

1. Ի լրումն ազգային ղորամասերի ստեղծման (հայկական, վրացական, մահմեդական, ուկրաինական, ասորական, հունական, լեհական), կարգադրվում էր անհասպաղ կազմավորել նաև վելիկոռուսական կորպուս՝ մյուս ղորամասերի համար ընդունված կարգի համաձայն: Հնդհանուր կարգը հետևյալն էր. «Յուրաքանչյուրը կարող է ծառայել այն ազգային ղորամասում, որտեղ ցանկանում է և որտեղ նրան կընդունեն»³⁷: «Ով որտեղ ցանկանում է...»:

Այնուհետև կոմիսարիատը հայտարարում էր, որ ամեն մի ղինվոր, բացի ներկայումս իրեն հասանելիք նորմաներից, կստանա ևս երկու ռուբլի: Սպաները օգտվում էին նախկինում գոյություն ունեցող մատակարարման բոլոր տեսակներից: Ծառայությունն ազգային ղորամասերում համարվում էր պարտադիր և մեկ օրը հաշվվում է երկու օր: Ով ընդունվում էր ազգային ղորամաս, պետք է ծառայեր մինչև պատերազմի վերջը:

³⁵ ՍՍՀՄ ՊԿՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 11, թ. 54:

³⁶ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 736, թ. 209:

³⁷ Նույն տեղում:

ինչ վերաբերում է վելիկոռուսական կորպուսին, ապա այն պետք է կազմավորվեր Հյուսիսային Կովկասում³⁸։ Ինչ խոսք, որ սա գործնականորեն որոշում չէր՝ դրուժյունից դուրս գալու համար։ Որ ղեկավարութիւնն իր գլուխը կորցրել էր, երևում էր նաև, նրանից, որ, մի կողմից, որոշումներ ընդունելով ազգային դիվիզիաների մասին, կարծես նա դրուժյունից ելք էր որոնում, իսկ, մյուս կողմից, իր գործունեությամբ քաոս էր ստեղծում տեղերում։

Դեկտեմբերի 30-ին ռազմաճակատի շտաբից գնհերալ Շատիլովը Ուրմիայի շրջանի կորպուսի հրամանատարին, ռազմաճակատի հրետանու պետին, հաղորդակցության ճանապարհների բաժնի պետին և ղրաքըրման բաժնի պետին տվեց հետևյալ հեռագիրը. «Հաղորդում եմ, որ երկրորդ զինամթերքի պարկի ամբողջ ունեցվածքը պետք է հանձնել Թիֆլիսի զինապահեստ, իսկ մարդկանց ուղարկել իրենց հայրենիքը։ Պարկի ձիերը ենթակա են բնակչությանը հանձնելու, լուծարքային հանձնաժողովի կողմից սահմանված գներով»³⁹։ Նույն գնհերալ Շատիլովը հաջորդ օրը, դեկտեմբերի 31-ին, հեռագրից Երևան՝ գնհերալ Օբրազցովին. «Ռուսական դիվիզիաների կազմավորումը գտնվում է հանկուկային վիճակում։ Մարդիկ համարյա չկան, որի հետևանքով ունեցվածքը ընդունող չկա։ 5-րդ և 6-րդ գնդերի ունեցվածքը հարկավոր է հանձնել Երևանի հայկական գնդին՝ պահպանելու համար և կարգադրել՝ պահակութիւն հաստատել այդ ունեցվածքի վրա, մինչև ռուսական դիվիզիաների ներկայացուցիչների ժամանելը»⁴⁰։ Նույն օրը մի այլ հեռագրով նա գնհերալ Օբրազցովին հայտնում էր, որ ռուսական դիվիզիաների ներկայացուցիչների շժամանելու դեպքում ձիերը ու ունեցվածքը կվաճառվեն բնակչությանը։

Այս փաստերը շատ բնորոշ են և հանգեցնում են այն հղրակացությանը, որ դարերի ավանդույթի հիման վրա ստեղծված ռազմական բարդ օրգանիզմի քայքայումն ու նրա բազայի վրա նորի ստեղծումը վիթխարի դժվարութիւնների հետ կապված խնդիր էր։ Այլ բան է, ասանք գործարանի ազգայնացումը կամ կալվածատիրական հողը բռնագրավելը և գյուղացիներին հանձնելը, և բոլորովին այլ բան է զինված ուժերի վերափոխումը, առավել ևս, այսպես կոչված, ազգայնացումը։ Ի վերջո, բացի ռուսներից, մյուսները դարեր շարունակ չեն ունեցել իրենց ազ-

³⁸ Ավելի մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, թ. 285—286։

³⁹ Նույն տեղում, թ. 202։

⁴⁰ Նույն տեղում, գ. 236, թ. 202։

դային ղորամասերը և փորձ շունեին, էլ չենք խոսում հոգեբանական կողմի մասին: Բայց և այնպես հարցը դրված էր և փորձերը կատարվում էին:

Որպեսզի պատկերը ամբողջական լինի, հարկ ենք համարում վկայակոչել մի քանի պաշտոնական վավերագրեր ևս, որոնք ուղարկվում էին Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբից, մասնավորապես այն վավերագրերը, որ առաքվում էին շտաբի պետի տեղակալ, հետագայում հերթապահ գնդերալին փոխարինող Գ. Կորգանովի ստորագրությամբ:

Դեկտեմբերի 1-ին № 4945/8025 զրույթյամբ շտաբի կողմից ցուցում արվեց Վանա լճի նավատորմիկը կոմսլենկտավորել միայն հայկերով⁴¹:

Դեկտեմբերին № 101/102 զրույթյամբ Ռիֆլիսի ալգային խորհուրդը դիմելով ռազմաճակատի և ռազմական օկրուգի շտաբների պետերին խնդրում էր՝ բավարարել արևմտյան ռազմաճակատների, Սիբիրի ու Թուրքեստանի ռազմական օկրուգների, հեծյալ բանակները, թիկունքային ղորամասերի այն հայ ղինվորների ու սպաների դիմումների, ովքեր ցանկություն էին հայտնում ծառայել հայկական ղորամասերում և տալ համապատասխան տեղեկանքներ⁴²:

Դեկտեմբերի 22-ին ռազմաճակատի շտաբից գնդապետ Կորգանովի ստորագրությամբ № 472 զրույթյան մեջ կովկասյան օկրուգի շտաբին խնդրվում էր հայկական կորպուսի համար առանձնացնել 71 շարային և 592 բեռնատար ձի⁴³:

Դեկտեմբերին մի այլ հեռագրով Մոզդուլի հրետգնդի հրամանատարին կարգադրվում էր հայ հրետանավորներին ուղարկել հայկական կորպուս:

Բոլոր կարգադրությունները, հրամանները, հեռագրերը, զրույթյունները կրում էին շտապողականության կնիքը՝ արագացնել, որքան հնարավոր է շուտ ստեղծել հայկական կորպուս:

Մենք ուշադրությամբ ուսումնասիրել ենք նաև այլ արխիվային ֆոնդեր և վրացական կամ ադրբեջանական կորպուսների համալրման ուղղությամբ նման բան չենք հանդիպել: Մասամբ անհանգստություն է դրսևորվում Բաթումի մատուլյանների պաշտպանության համար, և այդքանը միայն:

Այստեղ մենք հնարավորություն չունենք ավելի հանգամանորեն

⁴¹ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 42, թ. 95:

⁴² Նույն տեղում, թ. 76:

⁴³ Նույն տեղում, թ. 81:

խոսակառու առհասարակ ազգային զորամասերի, ազգային բանակների ստեղծման էվոլյուցիայի մասին: Ամբողջությամբ վերցրած տվյալ պրոբլեմը, ինչպես նշել ենք, արժանի է դիտական բազմակողմանի ուսումնասիրության⁴⁴:

Ինչպես տնտեսական, կուլտուրական, քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում, ազգական շինարարության ասպարեզում ևս ընդհանուր ձգտում կար հրաժարվել հին, չափից դուրս կենտրոնացած դեկավարման սխտեմից և դեմոկրատացնել հասարակական կյանքը: Տվյալ հարցի քաղաքական մեծ նշանակությունն այն է, որ ցարիզմի ժամանակ բանակը լայն չափով օգտագործվում էր ազգային ծայրամասերում ծավալվող կուլյթներն ու հուղումները ճնշելու համար, որի պատճառով շարքային մարդկանց աչքում ավելի ցցուն հրեում էր բանակի հինց այդ կողմը: Ազգային զորամասերի ստեղծումով կատարվում էր ապակենտրոնացում, ինչ-որ չափով ժողովուրդներն ու ազգերը համոզվում էին, որ այսուհետև բանակը ճնշման գործիք չի ծառայելու: Այո, այս կրիվուլյթը որոշ չափով բարձրացնում էր կրիտասարգ սովետական հանրապետության հեղինակությունը ամենալայն մասսաների շրջանում: Սակայն, ինչպես հետո կտեսնենք, տվյալ կարևոր միջոցառումն ուներ նաև իր բացասական կողմը:

Խնդիրն այն է, որ բուրժուական-ազգայնական ուժերը աշխատում էին օգտվել բարենպաստ հանգամանքներից և ազգային զորամասերն օգտագործել իրենց կենտրոնախույս նպատակների համար: Այդպես են վարվել լեհ ազգայնամոլները, այդպես էր վարվում ուկրաինական ռադան: Ազգային զորամասերի ստեղծումը կապված էր նաև կազմակերպչական, տեխնիկական մեծագույն դժվարությունների հետ, մասնավորապես տրանսպորտի հարցում: Ռազմաճակատից թիկունք, թիկունքից ռազմաճակատ, հյուսիսից հարավ, հարավից հյուսիս կատարվող մարդկային (այն էլ զինված) ղանգվածային տեղափոխությունները խախտում էին առանց այն էլ անմխիթար վիճակում գտնվող երկաթուղային տրանսպորտի աշխատանքային ռիթմը: Որոշ նորաստեղծ ազգային զորամասեր, չունենալով դեռևս անհրաժեշտ նյութատեխնիկական բազա, երբեմն դիմում էին բռնությունների, կամայականության՝ հանուն մա-

⁴⁴ Տվյալ հարցին մասամբ անդրադարձել է Ա. Ն. Մնացականյանի իր «Ի. Ի. Լենինը և ազգային հարցը 1917—1923 թթ.» աշխատության մեջ, Երևան, 1967: Ավելի մանրամասն կարևոր է ծանոթանալ «Военная деятельность А. Ф. Мясникова» փաստաթղթերի ժողովածուում, ուր խոսվում է ուկրաինական և լեհական ազգային զորամասերի ստեղծման մասին: Տե՛ս «Բաների Հայաստանի արխիվների», № 1, 1976, Երևան:

տակարարման ապահովման: Այդ առանձնապես ակնհայտ էր Ուկրաինայում: Բաղմաթիվ բողոքների էին ստացվում տեղերից, ուր նկարագրվում էին կամայականություններն ու բռնությունները: Հենց այդ հանգամանքն էլ հիմք էր հանդիսացել, որպեսզի կարմիր բանակի Գերագույն գլխավոր հրամանատարությունը միառժամանակ կասեցներ կամ դանդաղեցներ բանակի ազգայնացման ընթացքը:

Այդ մասին է վկայում կարմիր բանակի Գլխավոր զորահրամանատար Կոնիենկոյի 1917 թ. դեկտեմբերի 8-ի № 8728 հրամանը, որը ստորև բերում ենք աննշան կրճատումներով. «Այն ծանր վիճակը, որի մեջ այժմ գտնվում է ռազմաճակատը, ստիպում է ինձ ժամանակավորապես հետաձգել և սահմանափակել ազգային-տերիտորիալ հիմունքներով բանակի ստեղծման ու վերակառուցման ուղղությամբ սկսած վիթխարի աշխատանքը: Գործող բանակում ղեկավորներին ըստ ազգությունների առանձնացնելը, նոր մարտական միավորումների կազմակերպումը, այդ նպատակով երկաթուղային տրանսպորտի միջոցների օգտագործումը ծայրաստիճան դժվարացնում են ընթացիկ աշխատանքները, խախտում բանակի նորմալ կյանքը: Բացի այդ, առանձին ազգային զորամասեր, հատկապես, ուկրաինական ազգային զորամասեր ստեղծելու պատրվակի տակ թույլ են տալիս բռնի գործողություններ: Ինքնակամ հեռանալով ռազմաճակատից, նրանք ամբողջ ժանրությունը թողնում են մնացողների լրբա»⁴⁵: Գերագույն գլխավոր զորահրամանատարը հիշեցնում էր, որ բուրժուազիան ձգտում է ազգային զորամասերն օգտագործել սովետական օրինական իշխանության դեմ պայքարելու համար, հատկապես Ուկրաինայում: Նկարագրելով վերը նշած կարևոր հանգամանքները, Կոնիենկոն հրամանի վերջում գրում էր. «Նս ստիպված եմ ժամանակավորապես դադարեցնել բանակի ազգայնացման ընդհանուր ընթացքը... Կտրականապես հայտարարում եմ, որ դադարեցումը կրում է ժամանակավոր բնույթ, մինչև կանցնի ներկա սուր պահը»⁴⁶:

Նման բնույթի հրամաններ շատ են եղել և՛ ռազմաճակատներում, և՛ կենտրոնում, ընդ որում այդ հրամանների կամ կարգադրությունների բովանդակությունն, ուղղությունը երբեմն փոխվում էին և դրանում զարմանալի ոչինչ չկա: Ժամանակները բարդ էին: Իրադարձությունները զարդանում էին խելահեղ արագություն, իսկ նորաստեղծ կարգերի երիտասարդ ղեկավարները գտնվում էին ստեղծված վիճակից դուրս գալու որոնումների մեջ:

⁴⁵ ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ, ֆ. 1818, ց. 2, գ. 12, թ. 30:

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 30—31:

Հայկական զորամասերի կամ առանձին բանակային կորպուսի ստեղծման հետ կապված արտաքին ու ներքին զործոնները, անշուշտ, նման չեն մյուս ազգային զորամասերին: Կռիլենկոն խոսում էր սովետական իշխանության տարածքում ստեղծված աղբային զորամասերի մասին և ոչ Անդրկովկասի, ուր դեռ չէր հաղթանակել սովետական իշխանությունը:

Գլխավոր առանձնահատկությունը նաև այն է, որ հայերի համար ինքնապաշտպանության, ավելի ճիշտ նրանց «լինել-չլինելու» հարցը դարձել էր օրհասական: Կալ թե վատ, հայերը պետք է կռվեին թուրքերի դեմ, արգելակելին նրանց ներխուժումը:

Հայկական կորպուսի ստեղծման բուն պատմությունը, նրա մարտական գործողություններն ընթանում էին այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ Ռուսաստանում առկա էր սովետական իշխանությունը, իսկ Հայաստանը մեկուսացված էր Սովետական Ռուսաստանից: Սա լուրջ փաստ է, որի հետ պատմաբանը պարտավոր է հաշվի նստել:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿՈՐՊՈՒՍՆ ՈՒ ՆՐԱ ԿԱԴՐԵՐԸ

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ Ռուսաստանի, թե՛ Անդրկովկասի կենտրոններում ինչ-որ նմանություններ կային բանակի ազգայնացման հարցում: Ասենք նաև, որ չնայած Անդրկովկասի ազգայնականները կենտրոնախույս քաղաքականություն էին վարում Ռուսաստանի նկատմամբ, այնուամենայնիվ բանակի ղեկավարությունն իրեն կապված էր համարում Ռուսաստանի հետ:

Այժմ ավելի մանրամասն հայկական կորպուսի կազմի մասին: Վերը նշեցինք, որ այն ընդհանուր գծերով սկսել էր ձևավորվել 1917 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին: Առաջին հոգսը ղեկավար հրամկազմի ընտրության հարցն էր, որին բացի ռազմաճակատի հրամանատարությունից, միջամտում էին նաև ազգային խորհուրդները:

Հայկական առանձին բանակային կորպուսի հրամանատար նշանակվեց գեներալ-լեյտենանտ Ֆոմա Իվանովիչ Նաղարբեկովը (1854—1929), ազգությամբ հայ, ծնվել է Թբիլիսիում: Նաղարբեկովը մասնակցել է 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, պորուչիկի աստիճանով և Արդահանի տակ ցուցաբերած խիզախությունների համար պարգևատրվել է շքանշաններով: 1904—1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմում զնդապետի աստիճան ունեւր և հերոսությունների համար

արժանացել էր ռազմական բարձր պարգևների: 1914—1916 թթ. որպես կովկասյան 2-րդ հրաձգային բրիգադի, ասլա դիվիզիայի, հետագայում զորախմբի հրամանատար մի շարք փայլուն հաջողություններ է ունեցել Կովկասյան ճակատում, հատկապես, 1915 թ. ապրիլին Դիլմանի շրջանում և արժանացել բազմաթիվ մարտական շքանշանների: Լինելով պրոֆեսիոնալ և ընդունակ ղեկավորական, նա համեստ, խոհուն և կարգապահ հրամանատար էր: Անշուշտ հաճելի չէր, որ նա հայերեն չգիտեր: Տվյալ պայմաններում մայրենի լեզուն անհրաժեշտություն էր:

Իր բավական ընդարձակ հուշագրություններում, որոնք պահվում են Հայկական ՍՍՀ սպորտության պետական կենտրոնական արխիվում, Նազարբեկովը գրում է, որ 1917 թ. հոկտեմբերի 20-ին ինքը գտնվում էր Կարմունջում (Վանա լճից արևմուտք), երբ Թիֆլիսից հեռագիր ստացավ կորպուսի հրամանատար նշանակվելու մասին: Նա Մանազկերտ—Կաղզվան—Իդդիր—Էջմիածին ճանապարհով գալիս է Երևան: Այստեղ նրան հայտնում են, թե ինչպես 5-րդ և 6-րդ զնդերի անձնակազմերը պահանջել են իրենց ուղարկել Հյուսիսային Կովկաս, որ նույնիսկ գնհրալներ Պրժեալսկու, Շատիլովի ճառերը ոչ մի ազդեցություն չեն ունեցել: Այնուհետև Նազարբեկովը նկարագրում է, թե որքան դժվար էր հրամանատարական կազմի ընտրությունը: Ամեն մեկը պահանջում էր բարձր պաշտոն, ավելի բարձր աշխատավարձ՝ քան ստանում էր ռուսական ծառայության մեջ: «Մեծ մասը խուսափում էր հեռու վայր կամ ռազմաճակատ մեկնելուց: Զէր երևում հայրենասիրական ոգևորությունը»,— գրել է Նազարբեկովը⁴⁷:

Սկզբում շտաբի պետ նշանակվեց Մասլովը, ապա՝ փոխգնդապետ Սկլյարեկչը:

Հայկական կորպուսի շտաբն սկզբում տեղավորվեց Թիֆլիսում, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության շենքում, Բեյբութովի փողոցի վրա: Գուցե և դա ճիշտ էր, որովհետև ղեկավարման ու մատակարարման բոլոր թևերը գտնվում էին Թիֆլիսում: Սակայն հասկանալի պատճառով շտաբը և կորպուսի հրամանատարը Թիֆլիսից չէին կարող ղեկավարել ռազմաճակատի այն հատվածը, որի պաշտպանությունը հանձնարարված էր հայկական կորպուսին: Հետագայում Նազարբեկովը շտաբը տեղափոխեց Ալեքսանդրապոլ:

Սկզբնական շրջանում զնդերի տեղաբաշխումն ուներ հետևյալ պատկերը. 1-ին գունդը տեղավորված էր Քանաքեռում, 2-րդը՝ Խնուսում,

⁴⁷ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, Նազարբեկովի հուշերը, տետր 2, էջ 30:

3-րդը՝ Դիլիջանում, 4-րդը՝ էջմիածնում, 5-րդը՝ Վանում, 6-րդը՝ Նրեմանում, հեծյալ գունդը՝ Թիֆլիսում, 7-րդը՝ Սարիղամիշում, 8-րդը՝ Ալեքսանդրապոլում, իսկ 2-րդ հեծյալ գունդը կազմավորվում էր:

Որոշ բանակցություններից հետո որոշվեց առաջին դիվիզիայի հրամանատար նշանակել գեներալ Արեշովին, իսկ 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար՝ գեներալ Սիլիկովին: Համապատասխանաբար, դիվիզիաների շտաբների պետեր նշանակվեցին գնդապետ Աթաևը և կապիտան (հրետանավոր) Վեքիլովը: Հեծյալ բրիգադի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Կորգանովը:

Առհասարակ, ինչպես խոստովանում է գեներալ Նաղարեկովը, կադրերի ընտրության հարցը բավական դժվար հարցերից էր: Թիֆլիսում գործում էր, այսպես կոչված, հայկական ռազմական սեկցիա, որի նախագահն էր ոմն Արսեն Շախմազյան: Նույնիսկ կորպուսի հրամանատարի նշանակման հարցը քննարկվում էր այդ սեկցիայում: Սեկցիան գործում էր աղգային խորհրդի հետ համագործակցած:

Նրբ արդեն նշանակված էին դիվիզիաների հրամանատարներն ու նրանց շտաբների պետերը, ղեկավարութունը ձևոնամուխ եղավ մյուս պաշտոնների համար թեկնածուների ընտրությանը: Այսպես, կորպուսի ինտենդանտ նշանակվեց գնդապետ Զումարովը, կորպուսի հրետանու պետ՝ գեներալ-մայոր Պողևը, կորպուսի զլխավոր բժիշկ՝ Պուտնովը, կորպուսի դատախազ՝ պրոպորշչիկ Ստ. Նդիաղարովը, կորպուսի արիբունալի նախագահ՝ գնդապետ Քիշմիշևը:

Գնդերի հրամանատարներ նշանակվեցին հետևյալ սպաները՝ հրետանային գնդում՝ գնդապետ Կուլտանովը, ապա՝ գնդապետ Գամաղովը, 1-ին հեծյալ գնդում՝ ռոտմիստր Բեկ Փիրումովը, 2-րդ հեծյալ գնդում՝ գնդապետ Զալինովը, 1-ին հրաձգային գնդում՝ գնդապետ Կարակիշիմովը, 2-րդում՝ Սամարցևը, 3-րդում՝ Լ. Հովսեփյանցը, 4-րդում՝ Ար. Հովսեփյանցը, 5-րդում՝ Պավել Փիրումովը, 6-րդում՝ Մելիք-Մուրադովը, 7-րդում՝ Բեյ-Մամիկոնյանը, 8-րդում՝ Արդուլթինսկին, 9-րդում՝ (կամ «Լոռի»)՝ Կորգանովը: 10-րդ (Ղաղախի) և 11-րդ պահեստային գնդերի հրամանատարների աղգանդունները հնարավոր չեղավ պարզել: 12-րդ (Ալեքսանդրապոլի) գնդի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Ապրեսովը: Սակրավոր գումարտակի հրամանատար նշանակվեց փոխգնդապետ Ունջիևը:

Բացի հիշյալ զորամասերից, Լեռնային Ղարաբաղում կազմավորվեց նաև առանձին զորախումբ՝ փոխգնդապետ Մելիք-Շահնաղարյանի հրամանատարությամբ:

Ինչ վերաբերում է Անդրանիկի հրամանատարությանը հայկական առանձին հարվածային զորամասի ստեղծմանը, դրան կանդաղառնա՞նք առանձին, իսկ առայժմ ընդգծենք, որ այն պետք է հիմնականում ստեղծվեր արևմտահայերից: Այդ դիվիզիայի շտաբի պետ էր նշանակված գնդապետ Զինկելը:

Ստացվում է, որ 1917 թ. վերջերին Անդրկովկասում հիմք էր դրվել ազգային կորպուսների ստեղծմանը, հայկականը՝ գնե՛րալ Նազարբեկովի, ռուսականը՝ գեներալ Դրացենկոյի, վրացականը՝ գնդապետ Ախմետիևի, ադրբեջանականը՝ գեներալ Շիրախնսկու հրամանատարությամբ, որոնցից քիչ թև շատ իրական ուժ էր ներկայացնում միայն հայկական կորպուսը:

Ռուսաստանի նախկին դաշնակիցներն անտարբեր չէին այդ փոփոխությունների նկատմամբ: Անգլիայի ներկայացուցիչ գեներալ Շորոմը, Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ գնդապետ Շարդինեն, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ գեներալ Սմիթը ուշի-ուշով հետևում էին իրադարձություններին և ձգտում ամեն ինչ առաջին հերթին տանել իրենց համար ձեռնառու հունով:

Երբ ղեկավար հրամանատարական կազմն արդեն նշանակված էր, հասկանալի է, որ պետք է ձեռնամուխ լինեին նաև զորամասերի անձնակազմի համալրմանը: Որտեղի՞ց պետք է հավաքագրվեին շարքայիններն ու կրտսեր հրամանատարները:

1. Նկատի էր առնվում, որ տեղում Կովկասյան ռազմաճակատի և նրա թիկունքի զինծառայողները պետք է համալրվեին ազգային համապատասխան զորամասերում:

2. Արևմտյան ռազմաճակատի հայ զինվորներն ու սպաները, ինչպես նաև վրացիներն ու ադրբեջանցիները պետք է վերադառնային Անդրկովկաս և ծառայության անցնեին իրենց ազգային զորամասերում:

3. Չէր բացառված ղեների ընդունակ այն քաղաքացիների նոր մորիլիզացիան, որոնք մինչ այդ բանակ չէին կանչվել:

Այս երեք օղակներն էլ կապված էին շատ մեծ բարդությունների հետ: Թե՛ Կովկասյան և թե՛ Արևմտյան ճակատում ռուսական զորամասերում ծառայող հայերի զգալի մասը զերադասում էր ռուս զինվորների հետ վերադառնալ տուն կամ գնալ Ռուսաստան, անցնել խաղաղ կյանքի, քան ծառայել ազգային զորամասում: «Ամոթ մեղ,— գրել է գեներալ Նազարբեկովը,— շատ հայեր, որպեսզի խուսափեն հայկական զորամասեր կանչվելուց, դիտավորյալ ռուսական զորամասերի հետ գնացել են, միայն թև ծառայության շատնեն հայկական զորամասում»⁴³:

⁴³ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45:

1918 թ. հունվարին Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութեանը բոլոր ղորամասերի հրամանատարներին կարգադրեց նազարբեկովի տրամադրութեան տակ զինել ցրման ենթակա կամ արդեն ցրված ղորամասերի լազարեթները, հոսպիտալները և ակտահանման ջոկատները, ինչպես նաև զենքի բազմաթիւ պահեստները: Կարգադրութեանը հիմնականում կատարվեց, չնայած տրանսպորտի միջոցների սղութեանը:

1918 թ. հունվարի սկզբներին հայկական կորպուսը համարյա համալրված էր: Գնդերին արդեն տրված էին համապատասխան № №-ներ և որոշված նրանց նոր տեղաբաշխման հարցերը:

1918 թ. հունվարի 10-ին № 1 հրամանով զեներալ Լեբեգինսկին հրամայեց նորաստեղծ հրաձգային զնդերից մեկը տեղաւորել Շուլավերում, իսկ մյուսը՝ Շուշիում: Առանձին հրաձգային դումարտակների տեղաւայրեր ընտրվեցին Նուխիի դաւառի Վարդաշեն գոյուղը, Ախալքալաքը, Նախիջևանը, իսկ պահեստային գունդը տեղաւորվելու էր Նիզաւլետադում:

Կազմավորվեցին ևս երեք հրաձգային զնդեր՝ կոմունիկացիաների պաշտպանութեան համար, ինչպես, օրինակ, Վանի և Նրզնկայի զնդերը, Մակուի հատուկ գունդը, յուրաքանչյուրը բաղկացած երեք դումարտակից:

Նույն հրամանով դոյութեան ունեցող 7 հրաձգային զնդերից ստեղծվելու էին երեք հայկական առանձին բրիգադներ՝ իրենց շտաբներով և սպասարկող ստորաբաժանումներով:

Այսպիսով, հայկական ղորամասերը 1918 թ. հունվարի կեսին արդեն կազմավորված էին ու տեղաբաշխված:

4. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆ: ՀԱՐԱՎԱՂՈՐ ԷՐ

ԱՅՆ ԿԱՏԱՌԵԼ, ԹԵ ՈՉ

Իրերի բերումով նորաստեղծ հայկական կորպուսը կոչված էր իրագործելու շատ բարդ մարտական-քաղաքական խնդիր: Նրա ղորամասերը պետք է՝

1. Փոխարինեին ռազմաճակատը լքող ռուսական զորքերին և արգելակեին թուրքական զորքերի առաջխաղացումը:

2. Իրենց վրա վերցնեին բերդաքաղաքների (Էրզրում, Կարս, Սարիղամիշ և այլն) և ամրացված շրջանների պաշտպանութեանը:

3. Ըստ հնարավորին փրկեին վիթխարի չափերի հասնող ռազմական ունեցվածքը թալանից ու ոչնչացումից:

4. Թուրքերի և քրդերի հնարավոր առաջխաղացման դեպքում ապահովելին հայ բնակչության տեղափոխումը ռազմաճակատի գծից դեպի Թիկունք, այսինքն՝ դեպի Անդրկովկաս և Հյուսիսային Կովկաս:

Հնարավոր էր այդ բոլորի կատարումը, թե ոչ: Եթե հնարավոր էր, ինչո՞ւ չկատարվեց, եթե չի կատարվել, ապա որոնք են դրա գլխավոր պատճառները:

Նախ պատասխանենք մի այլ հարցի: Կարո՞ղ էր արդյոք ռուսական բանակը շնահանջել և մնալ իր մարտական բնագծերում: Ուղղակի պատասխանենք՝ ոչ: Այն չէր կախած ո՞չ Անդրկովկասյան կոմիսարիատից, ո՞չ սեյմից և ո՞չ էլ բուրժուական կուսակցությունների կամքից: Կովկասյան ռուսական բանակը համառուսաստանյան բանակի անբաժան մասն էր և քանի որ բանակի հիմնական մասը արդեն նահանջել էր, լքել Արևմուտյան ռազմաճակատը, մյուս մասը՝ Կովկասյան բանակը ևս ենթակա էր նույն ընթացքին: Մոտ կես միլիոն զինված մարդկանց անհնար էր պահել օտար աշխարհում, երբ նրանք դիտակցում էին, որ իրենց բուն հայրենիքում սոցիալական մեծ վերափոխություններ էին տեղի ունենում, իսկ իրենք ինչու պետք է մնային Արևմտյան Հայաստանում, Իրանական Ադրբեյջանում կամ Քրդստանում:

Պատասխանենք նաև մի շատ փափուկ հարցի: Արդյո՞ք Անդրկովկասի ժողովուրդների բոլոր խավերն էին շահագրգռված թուրքական արշավանքի դեմ պայքարելու հարցում: Բնա՞վ: Նրանք, ովքեր վտանգ չէին տեսնում թուրքերի առաջխաղացման մեջ, ում ֆիզիկական կյանքը սպառնալիքի տակ չէր, առանձին ոգևորություն չէին դրսևորում թուրքերի դեմ կռվելու համար:

Մենք արդեն տեսանք, որ շնայած հայկական, վրացական և մահմեդական կորպուսների կազմավորման մասին միաժամանակյա կարգադրություններին, այնուամենայնիվ, փաստորեն միայն հայկական կորպուսի ղեկավարությունն էր ձևոնամուխ եղել իր դորամասերի համալրմանը: Գինեթալ Նալարբեկովը վկայում է, որ Թիֆլիսում սեյմի նիստում, երբ քննարկվում էր այն հարցը, թե թուրքերի հնարավոր հարձակման դեպքում ազգային կորպուսներից որն ինչ ուժեր կարող էր դուրս բերել, մահմեդական կորպուսի հրամանատարը, գինեթալ Շիխլինսկին, պատասխանել է, որ ինքը բացի կորպուսի շտաբից (այն էլ ոչ լրիվ) ոչ մի զորամաս դեռ չունի (շնայած անցել էր երեք ամիս այդ կորպուսի կազմավորման մասին որոշումից):

Վրացական կորպուսի հրամանատար գեդապետ Ախմետելիևը պա-

տասխանել է, որ ինքն ունի միայն մի գնդի շափ ստորաբաժանումներ, որոնք նշանակված են Բաթումի պաշտպանության համար:

Կառավարության անդամ Խան-Խոյսկին տեղից բացականչել է, որ եթե ազգային կորպուսները ոչինչ չեն անելու, ապա ինչ կարիք կա ծախսեր կատարել և կորպուսներ սլահել⁴⁹: Այն ժամանակ գեներալ Նա-զարբեկովը հայտնում է, որ հայկական կորպուսն արդեն ունի 8 դունդ, հեծյալ դունդ, հրետանային մարտկոցներ, մասնափոխական այլ դորամասեր և կազմավորման ընթացքում գտնվող մի քանի այլ ստորաբաժանումներ⁵⁰:

Այս միջադեպը հետաքրքիր է և քիչ բան չի ասում մուսավաթական Խան-Խոյսկու ու նրա համախոհներին դիրքորոշման մասին: Կառավարության ազդեցիկ անդամը ոչ թե անհանգստանում էր, որ կորպուսների ղեկավարները միջոցներ չէին ձեռնարկել ղորամասեր ստեղծելու ուղղությամբ, այլ փորձում էր բացառել ղորանց ստեղծման անհրաժեշտությունը: Այդ նույն խանխոյսկիներն ու նրանց ղինակիցները մի քանի ամիս անց ջերմեռանդորեն հավաքագրում և հզորացնում էին դեպի Բաքու առաջացող Նուրի փաշայի իսլամական բանակի շարքերը:

Ճշմարտությունն այն է, որ ամբողջ ռազմաճակատում ռուսական զորքերի նահանջից հետո փաստորեն մնացել էին հայկական զնդերն ու ստորաբաժանումները: Ո՛չ Վանի շրջանում, ո՛չ Նոյնկայի ու Էրզրումի և ո՛չ էլ ռուս-թուրքական ռազմաճակատի այլ կարևոր հատվածներում 1918 թ. հունվարին, բացի հայկական ղորամասերից ուրիշ զորքեր համարյա չկային:

Ստեղծվել էր յուրահատուկ ու բարդ իրադրություն: 1915—1917 թթ. թուրքական կանոնավոր և ոչ կանոնավոր բանակների դեմ մաքառում էին ռուսական կորպուսները: Ռուսական կադրային կորպուսներն ունեին բավականին փորձված հրամանատարական կազմ, որի ղգալի մասը մասնակցել էր 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական և 1904—1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմներին: Կովկասյան զործող բանակն ուներ միասնական ղեկավար կենտրոն՝ ի դեմս կովկասյան փոխարքայության և ռազմական օկրուգի, որոնց որոշումները բանակի համալրման և մատակարարման դործի կազմակերպման ուղղությամբ պարտադիր էին բոլորի համար: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ անհրաժեշտության դեպքում կայսերական կառավարությունն ու Գերագույն ղլխավոր հրամանատարությունը ամբողջ դիվիզիաներով դեսանտներ էին փոխադրում

⁴⁹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, դ. 45:

⁵⁰ Նույն տեղում:

Տրապիղոն կամ Էնդելի՝ կովկասյան բանակի գործողություններն ապահովելու համար: Սա անառարկելի պատմական ճշմարտություն է:

Այժմ այդ բոլորի փոխարեն նույն թուրքական բանակների դեմ-հանդիման կանգնած էր միայն մեկ հայկական կորպուս, որը դեռ չէր հասցրել նույնիսկ հաստիքային սահմաններում լրիվ համալրվել, հանդերձալորվել և զինվել:

Մի շարք տեղերում մեկ զնդին որպես պաշտպանության բնագիծ տրված էր մոտ 300 կմ ճակատ:

Այդպիսի բարենպաստ պայմանները թուրքերը օգտագործեցին իրենց պանիսլամական ու պանթուրքական պլանների իրականացման համար:

1914—1917 թթ. թուրքական բանակի բոլոր հարձակողական գործողությունները ըստ էության հետապնդում էին միայն մեկ նպատակ՝ օկուպացիայի ենթարկել Անդրկովկասը: Տարբեր էին միայն հարձակման գլխավոր հարվածի ուղղությունները: Եթե Սարիղամիշի ճակատամարտի ժամանակ թուրքական 3-րդ բանակի երկու կորպուսները սրընթաց հարձակում էին սկսել ուսական բանակի հիմնական՝ Կարս—Սարիղամիշյան խմբաւորման աջ թևի դեմ, ապա 1915 թ. Ալաշկերտի օպերացիայի ժամանակ հարձակվում էին այդ նույն խմբաւորման ձախ թևի դեմ: Երկու դեպքում էլ պլանաւորված էր Ալեքսանդրապոլի, Երևան—Ղաղախի վրայով թափանցել Թիֆլիս և Ելիզավետպոլ, իսկ խալի բեյի պլանի նպատակն էր՝ Զուլֆա—Նախիջևան, Գորիս—Շուշի ուղղությամբ դուրս գալ Ելիզավետպոլ ու Բաքու:

Ինչպես տեսնում ենք թուրքական բանակի հարձակողական գործողությունների գլխավոր ուղղությունն ու նպատակը 1914—1917 թթ. անփոփոխ էր: Եթե թուրքիան այդ տարիներին չհասավ իր նպատակին, ապա դրա հիմնական պատճառը պետք է տեսնել առաջին հերթին ուսական բանակի, հիրավի, հերոսական դիմադրության ու հարձակողական բարձր ոգու մեջ: 1918 թ. այդ մարտունակ և քաջարի բանակն այլևս չկար: Հարց է ծագում, ինչու՞ թուրքերը պետք է լռեին: Գերմանիան դեռ պարտված չէր: Նա ոչ միայն թելադրեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստրկական պայմանները, այլև նույն 1918 թ. մարտին ուժեղ հարձակում սկսեց անգլո-ֆրանսիական բանակների դեմ: Նա միաժամանակ ձգտում էր ակտիվացնել իր գործողությունները Մերձավոր Արևելքում:

Այսպիսի նպաստաւոր պայմաններում թուրքիայի հրամանատարությունն իր շահերի տեսակետից միանգամայն ճիշտ գնահատելով ստեղծված իրավիճակը, ձեռնամուխ եղավ մի կողմ նետելու 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Նրզնկայում կնքված զինադադարը, իսկ հետագայում՝

նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրերը և անցնելու հարձակման՝ հայկական փոքրաթիւլ և ոչ կայուն զորքերի դեմ:

Այժմ փորձենք ընդհանուր և սեղմ գծերով նկարագրել թուրքական արշավանքը նախ Հայաստանի, ապա Բաքվի վրա և ցույց տալ այդ արշավանքներում հայկական զորամասերի խաղացած դերը, որը մեզ կօգնի ճշմարիտ պատասխան տալ այն հարցին, թե հայկական զորքերը արդյո՞ք կարող էին 1918 թ. թուրքական ներխուժումից պաշտպանել Հայաստանի սահմանները, թե՛ ոչ և եթե ոչ՝ ապա ինչո՞ւ:

Այդ պրոբլեմը մենք քննարկելու հնք նաև Բաքվի սովետական իշխանութւյան տապալման կապակցութեամբ: Ինչո՞ւ պարսոյկց Բաքվի կոմունան: Հնարավո՞ր էր ետ մղել թուրքական արշավանքը, թե ոչ:

Հենց այստեղ էլ հիշեցնենք, որ Թուրքիայի գլխավոր հրամանատարութեան հոգսը միայն Անդրկովկասը չէր, չնայած դա գլխավորն էր: Թուրքիան կոչում էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի դեմ Մերձավոր Արեւելքում, Միջագետքում, Միջերկրական ծովի ավազանում, Սուեզի նեղուցի շրջանում: Նրա բանակը մեծ կորուստներ էր կրել, հոգնած էր պատերազմից: Այս հանգամանքը նպաստաւոր էր հայկական զորքերի դիմադրութեան կազմակերպման համար: Հայ ժողովուրդը, անկախ այն բանից, թե որտեղ էր նետել բախտը նրա բեկորներին, ղգում էր, որ օրհասական օրեր է ապրում: Լինել, թե չլինել, այս էր օրվա հարցը: Հենց այդ ահաւոր վտանգի պահին ամենուրեք ծավալվեցին բազմակողմանի միջոցառումներ՝ հանուն ինքնապաշտպանութեան: Այդ միջոցառումները և, որ ամենապիւսաւորն է, պատերազմական գործողութեանների հետագա ընթացքի նկարագրութեւնը մեզ կհամոզեն, որ հայկական զորամասերը չէին կարող լիովին պահպանել 1914—1917 թթ. ռուսական բանակի կողմից դրաւած բոլոր շրջաններն ու բնագծերը, սակայն կարող էին անել ավելին: Ավելին չեն արել, որովհետեւ բացակայում էին այն անհրաժեշտ պայմանները, որ պետք էին զորքերի հրամանատարութեանը և զորքերին՝ թշնամուն վճռական հակահարված տալու համար:

Գ Լ ՈՒՆ Զ ՈՐՐ ՈՐ Դ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԸ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

1. «ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԼԻԳԱՆ»

Անշուշտ, հայկական կորպուսի և զորամասերի ստեղծումն ու թուրքական հորդանների դեմ նրանց ինքնապաշտպանական կռիվները հանդիսանում են հանուն գոյատևման մղվող պայքարի բուռն դրսևորումներից մեկը և գլխավորը: Բայց, ինչպես ցույց են տալիս պատմական փաստերը, 1918 թ. ինքնապաշտպանության, գոյատևման համար անհանգըստացած էին հայ հասարակայնության ամենատարբեր շրջանները: Եվ ոչ միայն Թիֆլիսում: Դա միանգամայն բնական էր: Արևմտյան Հայաստանը նվաճված էր թուրքերի կողմից, 1,5 միլիոն բնակչությունը ոչնչացված, իսկ կենդանի մնացածները դեգերում էին արաբական կիզիչ անապատներում, հանգչում Դևր-Ջորի ավազուտներում:

Թուրքական նոր արշավանքը Անդրկովկաս, Արևելյան Հայաստան, հավասարազոր էր պատմության թատերաբեմից հայ ժողովրդի իսպառ ոչնչացմանը: Անկախ ապրելատեղից, հասարակական-քաղաքական դիրքից, հայերը հուզվում էին, անհանգստանում իրենց հայրենակիցների բախտով. կղիմանա՞ն արդյոք, թե ոչ, և ինչով կարող են օգնել, որպեսզի հայ ժողովրդի զինված ուժերն արգելակեն թուրքական ներխուժումն ու բարբարոսությունները:

Եվ հենց այս հողի վրա առաջ քաշվեց ժողովրդի ռազմական կազմակերպությունների լայն ցանցի ստեղծման խնդիրը:

Սա, ըստ էության, նոր հարց չէր: Այն վերածնվեց նոր պայմանների ոգուն համապատասխան:

Մենք վճռականորեն հերքում ենք հայ ֆիդայիների, 1914—1916 թթ. հայ կամավորական ջոկատների գործունեությունը ժողովրդի ինքնա-

պաշտպանական կոիվներին անջատելու ամեն մի փորձ, դիտելով այն որպես պատմական իրականությունը կեղծելու միտում:

1914—1916 թթ. ռազմական գործողությունները ցույց տվեցին, որ Արևմտյան Հայաստանում չէին բացառվում ռուսական զորքերի նահանջներն ու անհաջողությունները՝ դրանից բխող ծանր հետևանքներով: Ավելին, հեռատես մարդիկ կանխադրում էին, որ թուրքերը կարող էին հայա-նըվել նաև Արևելյան Հայաստանում, Կովկասում:

Նվ, հիրավի, 1914 թ. թուրքերը հայտնվեցին Սարիղամիշում, Բաթումի տակ, 1915 թ. ամռանը հասան մինչև Կաղզվան, Դիլման, 1916 թ. ակտիվացրին իրենց գործողությունները Իրանական Ադրբեջանում և այնքան համառորեն կռվում էին էրզրումի համար: 1917—1918 թթ. գերմանական զինքի որևէ նոր հաջողության դեպքում Արևելյան Հայաստանը նույնպես կարող էր կանգնել աղետների առջև: Դրա հիմքերը մեկից ավելի էին:

Այս բոլորը ստիպում էին հայ ժողովրդի համարյա բոլոր խավերին խորհել ինքնապաշտպանության բոլոր հնարավոր ձևերի մասին:

Մեր տրամադրության տակ կան բազում վավերագրեր, որոնք լույս են սփռում ժամանակի մտայնության վրա: Այստեղ խոսքը նախ և առաջ վերաբերում է, այսպես կոչված, «Համահայկական ռազմական լիգայի» հիմնադրմանը: Թե ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում լիգայի հիմնադիրները, հայ սպաները, կարևոր է իմանալ հենց այդ սպաների բացատրադրից և լիգայի կանոնադրությունից:

Ահա ինչ է ասված բացատրադրում:

Նախարանում նկարագրվում է հայ ժողովրդի տառապանքներով լի ուղին վերջին հինգ դարում, անարդանքի սյունին են գամվում հայկական հարցում մեծ տերությունների խարդախությունները՝ Բեռլինի տըր-րահոշակ կոնգրեսում և դրանից հետո: Բացատրադիր-կոչում ասված է, որ այդ կոնգրեսից հետո սուլթան Համիդը հվրոպական պետությունների թողալովության պայմաններում մեկը մյուսի ետևից հայերի նորանոր զանգվածային ջարդեր կազմակերպեց, որոնց հետևանքով մոտ 30 տարում անպաշտպան հայ ժողովուրդը կորցրեց մոտ մեկ միլիոն մարդ¹:

Խոսելով այն մասին, որ հայերին ձեռնտու չէր Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելը, վավերագրի հեղինակներն ընդգծում են, որ երբ այն տեղի ունեցավ, այսինքն Թուրքիան մտավ պատերազմի մեջ, հայերի համակրանքը դաշնակիցների (իմա՝ ռուսների) կողմն էր²:

¹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 32, թ. 79:

² Նույն տեղում:

Բացառադրի հեղինակները հաստատում են հայության շրջանում իշխող այն կարծիքը, թե միայն Գերմանիայի և Թուրքիայի դեմ դաշնակիցների հաղթանակը կարող էր քիչ թե շատ մեղմել հայերի վիճակը: Միևնույն ժամանակ նշվում է, որ ամեն մի հայ, որտեղ էլ գտնվելիս լինի, պարտավոր է մտածել, հոգալ իր արյունակից եղբայրներին ձեռք մեկնելու մասին³:

Ահա այդ շարժառիթներից նկնելով է, որ բազմաթիվ հայ զինվորականների խմբեր, սպաներ և զինվորներ որոշեցին հիմնել «Համահայկական ռազմական լիգա» («Всеобщая армянская военная лига»)⁴:

Լիգան մշակել էր իր կանոնադրությունը, ուր սեղմ շարադրված են կազմակերպության նպատակը, միջոցները, կառուցվածքը:

Ինչպիսի՞ն է այդ կանոնադրության հիմնական բովանդակությունը:

Առաջին բաժնում խոսվում է կազմակերպության նպատակի ու միջոցների մասին:

«1. Համընդհանուր հայկական ռազմական լիգան նպատակ ունի ի մի համախմբել բոլոր հայ զինվորականներին, սպաներին ու զինվորներին, որոնք մարտնչում են ռուսական բանակի շարքերում՝ արդի պատերազմի տարբեր ռազմաճակատներում, ինչպես նաև այլ զինապարտների, որոնք զինակոչվել են այս պատերազմում մոբիլիզացիայի կարգով կամ թե զորամասեր են մտել կամավոր կերպով, որի համար՝

ա. իր տրամադրության տակ եղած բոլոր հնարավոր միջոցներով նպաստում ու աջակցում է իշխանություններին, ինչպես ռուսական, նույնպես և դաշնակից, հայկական նոր զորամասերի կազմակերպման և ուսուցման գործում, որոնց ստեղծումը կբխի իրադարձությունների վիճակից ու նշված կլինի ռազմական իշխանությունների կողմից:

բ. Աջակցում է հայկական զորամասերի կարգապահության ամրապնդմանը, ինչպես ներկայումս գոյություն ունեցող, այնպես էլ այն զորամասերում, որոնք կարող են ստեղծվել Ռուսաստանում կամ դաշնակից երկրներում:

գ. նյութական ու բարոյական օգնություն է ցույց տալիս հայ հաշմանդամներին, նրանց ընտանիքներին, որբերին, ինչպես նաև վիրավոր ու հիվանդ հայ զինվորներին:

2. Լիգան անկուսակցական կազմակերպություն է և նրա անդամ-

³ Նույն տեղում:

⁴ Մեզ չհաջողվեց լրիվ բացահայտել «Всеобщая армянская военная лига» կազմակերպության հետ կապված մի շարք հարցեր, այդ թվում նաև տեղեկություններ նրա հիմնադիրների մասին:

ները, որպէս այդպիսին, ոչ մի քաղաքական նպատակ չեն հետապնդում:

3. Ռուսաստանի կամ դաշնակից երկրների նկատմամբ ցուցաբերած լիզայի ամեն մի անդամի լոյալությունից և դաշնակիցների հետապնդած նպատակներին հաւատարիմ լինելուց բացի, լիզայի ամեն մի անդամի սրբազան պարտքն է խստագույն կարգապահության ասպնջութեամբ ոչ միայն զորամասերի շարքերում, այլև լիզայի ու նրա ղեկավար օրգանների ներսում:

Լիզայի անդամի այն գործունեությունը, որ հակասում է վերը նշված դրույթներին և անհամատեղելի է զինվորականի արժանապատիւթյանն ու կոչմանը, կհանգեցնի մեղավորներին լիզայի անդամությունից հեռացնելուն:

4. Լիզայի ֆինանսական միջոցները գոյանում են անդամավճարներից և նվիրատւություններից»⁵:

Կանոնադրության երկրորդ բաժնում խոսւում է լիզայի կառուցվածքի և ղեկավար օրգանների մասին:

«5. Լիզայի անդամ կարող են լինել հայ զինծառայողները և զինապարտները, ինչպէս իսկական զինվորական ծառայության մեջ գտնւողները, այնպէս էլ պաշտոնաթողները, առանց աստիճանի ու պաշտոնի տարբերության:

Մանրութիւն.— Լիզայի անդամ չեն կարող լինել դատարանով իրաւունքից զրկւածները:

6. Ով ցանկանում է ընդունւիլ լիզայի կազմում, դիմում է ներկայացնում լիզայի հիմնադիրներին: Դրանք դիմում ներկայացնելուց հետո սովյալ անձը համարւում է լիզայի իրիւով անդամ, որից հետո ոչ մի առանձին ընտրութիւն կամ քվեարկութիւն չի լինում:

7. Ոչ հայ զինվորականները, ինչպէս նաև աշխուղները, որոնք համակրում են լիզայի խնդիրներին և աչքի ընկնող ծառայութիւններ են մատուցել նրան, համապատասխանաբար կարող են ընտրւիլ լիզայի պատւաւոր անդամներ»⁶:

Իսկ ինչպե՞ս էր կառուցւած լիզան, որո՞նք էին նրա ղեկավար օրգանները:

Կանոնադրության երրորդ բաժնում այդ մասին ասւած է հետևյալը.

«Լիզայի գործերը ղեկավարում են՝

ա. Լիզայի խորհուրդը

բ. Լիզայի զլխավոր կոմիտեն

5 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 32, ք. 1—3:

6 Նույն տեղում:

գ. լիզայի կենտրոնական և տեղական կոմիտեները

դ. լիզայի ընդհանուր ժողովը

և. լիզայի բաժանմունքների ժողովները:

Սահմանված էր, որ լիզայի խորհուրդն ու գլխավոր կոմիտեն, որպես աշխատավայր, գտնվում են Պետրոգրադում:

Լիզայի կենտրոնական կոմիտեները գտնվում են. մեկը՝ Թիֆլիսում, իսկ մյուսը՝ Լոնդոնում կամ Փարիզում, նայած գործերի ընթացքին»⁷:

Այնուհետև կանոնադրության վերջում ասված է, որ տեղական կոմիտեները ստեղծվում են լիզայի խորհրդի կամ գլխավոր կոմիտեի միջոցով և տեղաբաշխվում են, ելնելով գործի ընթացքից ու շահերից:

Այն փաստը, որ լիզայի կենտրոններ էին դարձել Պետրոգրադը, Թիֆլիսը, Լոնդոնը կամ Փարիզը, ենթադրել է տալիս, որ տվյալ ռազմական կազմակերպության հիմնադիրներն իրոք նպատակ են ունեցել որքան հնարավոր է լայն ընդգրկում տալ իրենց գործունեությանը, իրենց հայացքը հասել ամենուր, որտեղ հայեր էին ապրում:

Անկախ նրանից, որ այդ կազմակերպության իրական գործունեության դրսևորումներին քիչ ենք հանդիպում և սակավ նյութեր ունենք նրա գործիչների մասին, այնուամենայնիվ լուրջ նշանակություն ենք տալիս համահայկական ռազմական կազմակերպություն ստեղծելու մասին հայ զինվորականների դադափարի հասունացմանը:

2. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏՆԵՐԸ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ ԵՎ ԿՐԱՆՑ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսաստանի նախկին տիրապետությունների հայաբնակ վայրերում 1918 թ. կողմավորված, այսպես կոչված, կոմիսարիատները մասամբ ստեղծվել են տարերայնորեն, իսկ հետագայում ինչ-որ չափով անցել են իրավական լիազորություններ ունեցող կազմակերպությունների շարքը: Հեղափոխության սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատը (Ի. Ստալին) օժտված էր բավական մեծ լիազորություններով և զբաղվում էր ռուսական նախկին կայսրության մեջ մտնող ժողովուրդների ճակատագրով, ներառյալ նաև այն երկրամասերի, որտեղ սովետական իշխանությունը դեռևս հաղթանակ չէր տարել: 1917 թ. դեկտեմբերին ազգությունների գործերի ժողովմատի կառուցվածքում ստեղծվում է «Հայկական գործերի կոմիսա-

⁷ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 32, թ. 1—3:

յին խորհուրդը, որը շատ հարցերում համերաշխ էր գործում սեյմի, կոմիսարիատի հետ, ձգտում էին սկսված հայրենասիրական շարժմանը տալ նեղ ազգային գունավորում: Երբեմն տեղ չէր հասնում կենտրոնից ուղարկվող նյութական օգնությունը, իսկ գաղթականությունը սովամահ էր լինում (և ոչ միայն գաղթականությունը): Կամավորներ էին ուղարկում թուրքերի դեմ կռիվում համար Բաքվի և Կարսի ուղղությամբ, սակայն նրանք գամված էին մեռած այս կամ այն կայարանում, որովհետև գնացքներ չէին տրամադրվում: Այդ կարգի երևույթները հզակի չէին: Երբեմն տեղի էին ունենում նաև օրհնքից դուրս արարքներ, ինչպես, օրինակ, առանց տեղի սովետական օրգանների զիտության հայ բնակիչներից հարկեր էին հավաքվում:

Դրությունն ավելի վատացավ 1918 թ. սամանը, երբ Սովետական Ռուսաստանն ապրում էր ծանր պայմաններում և արտաքին ու ներքին հակահեղափոխությունը նեղում էր հրիտասարդ հանրապետությանը: Ազգային հիմունքներով ստեղծված կոմիսարիատները միշտ չէ, որ արգարացնում էին կենտրոնի հույսերը:

Որպեսզի վերջ դրվեն կենտրոնախույս ուժերին և հնարավորություն ընձևենվի ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին և նրա կառուցվածքային սխտեմում գործող հայկական գործերի կոմիսարիատին կենտրոնացված ձևով տոն տալու աշխատանքներին, Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը 1918 թ. հուլիսի 19-ին որոշում է ընդունում ազգային խորհուրդների և նրանց կազմակերպությունների ցրման, իսկ դրանց ունեցվածքն ու գործերը ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի հայկական գործերի կոմիսարիատին հանձնելու մասին:

Այնուամենայնիվ, պետք է հաշվի նստել հետևյալ կարևոր հանգամանքի հետ. ոչ Արևմտյան և ոչ էլ Արևելյան Հայաստանում փաստորեն որևէ օրգան չկար, որ սատար լիներ հայ ժողովրդին: Այդ, այսպես կոչված, ազգային խորհուրդները, ռազմական կոմիսարիատները և այլն չարիքի փոքրագույնի դերն էին կատարում սպասվող նոր գեներդի սպառնալիքի պայմաններում:

Ճիշտ է, ազգային խորհուրդներում և ռազմական կոմիսարիատներում կային ոչ միայն նեղ ազգայնական մտայնություններով տոգորված գործիչներ, նույնիսկ թունդ-դաշնակցականներ, բայց և այնպես փաստ է նաև այն, որ մինչև 1918 թ. Հայաստանում բուրժուական հանրապետության հաստատվելը որևէ կառավարական, պետական օրգան չկար, իսկ արտաքին ինտերվենցիայի և հեղեղի սպառնալիքն առկա էր,

ուստի ինքնապաշտպանության պայքարի ղեկավարման գործը պետք է որեւէ մեկն իր ձեռքը վերցնէր: Այդպիսի օրգաններ, մարմիններ, կազմակերպություններ տվյալ պահին հանդիսանում էին ազգային խորհուրդները, ռազմական կոմիսարիատները և, անշուշտ, առաջին հերթին հայկական բանակային կորպուսի ղիվիզիաներն ու ղորամասերը:

Մենք հակված ենք կարծելու, որ այն յուրահատուկ ու բարդ պայմանները, որոնցում պատմական ասպարեզ իջան այդ օրգանները և այն խիստ ու սահմանափակ հնարավորությունները, որոնցով օժտված էին նրանք, հաղիվ թե բարոյական իրավունք ունենան նրանցից ավելին պահանջելու: Կոպիտ սխալներից խուսափելու համար մենք պատմական իրադարձությունները ոչ թե պետք է դնահատենք պատրաստի և կանխավ սերտած բանաձևերով, այլ ժամանակի ներքին և արտաքին իրադարձությունների դիալեկտիկական միասնության ընդհանուր զարգացման տեղեկնյի և ֆոնի վրա: Այդ դիրքերից մոտենալով հարցին, անկախ հայկական կոմիսարիատների գործունեության ոլորտում եղած թերություններից, այնուամենայնիվ, նրանք հիմնականում կատարել են դրական գործ:

Այդպիսի կոմիսարիատներից մեկը գործում էր Ուկրաինայում և Մոլդավիայում և կոչվում էր «Ուկրաինայի, Մոլդավիայի և Ղրիմի հայկական ռազմական կոմիսարիատ»:

1918 թ. փետրվարի 17-ին իր № 545 ղեկուցագրով՝ ուղղված հայկական ռազմական գերագույն կոմիսարին, Ուկրաինայի, Մոլդավիայի և Ղրիմի հայկական ռազմական կոմիսար Տոնիկը տեղյակ էր պահում, որ հունվարի 7-ից Կիևում սկսել է գործել հայկական ռազմական կոմիսարիատ, որը ձեռնամուխ է եղել հայ ղինվորականների հավաքագրմանը՝ Հայրենիք ուղարկելու համար:

Կոմիսար Տոնիկը հաղորդում էր այն լուրջ դժվարությունների մասին, որոնք դոյություն ունեին ղինվորների հավաքագրման ու առաքման գործում: Ռազմաճակատում իրադարձությունների արագ փոփոխման ու անկայունության հետևանքով հնարավոր չէր հավաքագրումն անցկացնել կազմակերպված ձևով: Այսպես, ռումինական ռազմաճակատում նախապատրաստում էին Կովկասյան ճակատ ուղարկել կովկասյան 3-րդ հրաձգային ղիվիզիան, ուր շատ հայեր էին ծառայում: Սակայն Բեսարաբիայի հարցում Ռուսաստանի և Ռումինիայի միջև ծագած հայտնի վեճի պատճառով Ռումինիան այդ ղիվիզիան ղինաթափ էր արել, որին հետևել էին Վ. Ի. Լենինի և Զիլերինի վճռական բողոքներն ու միջամտությունը: Ռումինական և արևմտյան ռազմաճակատների հրամանատար-

ները հատուկ հրամանով թուլատրել էին զորամասերի պետերին՝ բոլոր հայ զինվորականներին ուղարկել Կովկաս, նորաստեղծ հայկական կորպուսում ծառայելու համար։ Դժվարությունները կայանում էին նրանում, որ այդ ժամանակ Ուկրաինայում իշխանությունը ձեռքից ձեռք էր անցնում և հայկական ռազմական կոմիսարիատը ամեն անգամ ստիպված էր նոր բանակցությունների մեջ մտնել որևէ նորաստեղծ օրգանի հետ, որոշելու փոխադրական միջոցների, զենքի և մատակարարման հետ կապված կարևոր հարցերը։

Տոնիկի ղեկուցումից պարզվում է, որ գործող կենտրոնական ռազմական կոմիսարիատի բաժանմունքները կամ գործադիր կոմիտեները գտնվում էին. Քիշնևում՝ գործադիր կոմիտե, Նախագահ՝ պորուչիկ Մելիք-Հարությունյան, Օդեսայում (խերսոնի նահանգ)՝ կոմիսար՝ գնդապետ Մելիքյան, Ղրիմում՝ կոմիսար՝ բժիշկ Միքելյանց, Սիմֆերոպոլում, Խարկովում, Ռումինական ճակատում՝ կոմիսար՝ բժիշկ Տեր-Գրիգորյանց, Հարավարևմտյան ռազմաճակատում՝ կոմիսար՝ պորուչիկ Կոջանյանց։

«Այդ բոլոր կոմիսարիատները,— գրում է Տոնիկը,— աշխատում են լիակատար համաձայնությամբ և բոլոր հայերի փոխադրումն աստիճանաբար կսկսի ծավալվել»⁹։

Զեկուցագրում հաղորդվում է նաև հետևյալը.

«Փետրվարի 17-ին երկրորդ էշելոնով Կիևից ուղարկվել է ուսանողական առաջին հարյուրյակը՝ 130 ուսանողներով։ Խարկովից արդեն ուղարկվել է մի քանի խումբ։ Օդեսայում պատրաստվում են ուղարկել 300 մարդ, իսկ Սիմֆերոպոլում՝ 700»¹⁰։

«Ենթադրվում է ամբողջ աշխատանքներն ավարտել ոչ ուշ, քան մինչև մարտի կեսերը և հույս ունենմ, որ Ուկրաինայի, Մոլդավիայի և Ղրիմի տերիտորիաներում չի մնա ոչ մի հայ, որը որևէ բանով օգտակար չլինի հայրենիքին»¹¹,— գրում է Տոնիկը։

Եվ այսպես, խնդիր էր դրված ամբողջ Ուկրաինայի, Ղրիմի և Մոլդավիայի բոլոր հայերին, ովքեր որևէ կերպ կարող էին օգտակար լինել, պարտադիր ուղարկել Հայաստան՝ հայրենիքը պաշտպանելու։

Սա, իրոք, շատ համարձակ և գործնական միջոցառում էր, որ ձեռնարկվում էր և որի իրականացումը պահանջում էր ձեռնհրեցություն և

⁹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 1, ք. 80—81։

¹⁰ Նույն տեղում։

¹¹ Նույն տեղում, ք. 25։

պատասխանատվության զգացում հարազատ ժողովրդի բախտի նկատմամբ:

Մոսկվայում ստեղծվել էր «Հայաստանի պաշտպանության Մոսկվայի խորհուրդ», որի որոշումով հայտարարվել էր զինակոչման ենթակա բոլոր հայերի հավաքագրում:

1918 թ. ապրիլի 19-ին իր № 507 հրամանով Վորոնեժի հայկական ռազմական կոմիսարիատը, հենվելով Մոսկվայի նշված խորհրդի որոշման վրա, հայտարարել էր 18—32 տարեկան բոլոր հայերի ընդհանուր հավաքագրում: Դրա հիման վրա «բոլոր հայերը, ովքեր ապրում են Վորոնեժ քաղաքում կամ նրա արվարձաններում, պարտավոր են ներկայանալ հայկական կոմիսարիատ (Большая Московск. ул. бывш. магазин Бр. Давыдовых) երկու օրվա ընթացքում, մայիսի 14-ին և 15-ին (նոր տոմարով) օրվա ժամը 10—2-ը և երեկոյան ժամը 4—6-ը: Չներկայացողները համարվելու են դասալիքներ և կենթարկվեն պատասխանատվության: Կոմիսար Ավանեսով»¹²:

Այս կարգադրությունը տպագրվել էր տեղական բոլոր թերթերի էջերում: Փուլջ չէ, որ հայերը Վորոնեժում կամ որևէ այլ քաղաքում համարվում էին Ռուսաստանի տվյալ վայրի քաղաքացիներ և հասկանալի պատճառով ենթարկվում էին տեղական ընդհանուր քաղաքացիական օրենքներին, սակայն տվյալ իրադրության մեջ հանդես էին եկել նաև ազգային կոմիտեներ ու կոմիսարիատներ, որոնք իշխանություն էին բանեցնում հանուն իրենց ազգակիցների, իրենց ժողովրդի գոյատևման:

Ռազմական կոմիտեներն ու նրանց բաժանմունքները լայն ցանց էին ստեղծել ողջ երկրում: Անգամ Հեռավոր Արևելքի և Սիբիրի քաղաքներում լարված աշխատանք էր կատարվում հիշյալ ուղղությամբ:

1918 թ. ապրիլի 16-ին Իրկուտսկում հայկական հյուպատոս Ա. Ս. Յազուբովը (Յազուբյանը) հետևյալ հրահանգն է ուղարկել հայկական կոմիսարիատներին.

«Մտացված է Մոսկվայի հայկական ազգային խորհրդի կարգադրությունը՝ Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում եղած հայ զինվորներին շտապ ուղարկելու Մոսկվա, Հայաստանի պաշտպանության կոմիտեի տրամադրության տակ և հարկ դնելու բոլոր հայերի վրա ազգային կարիքների համար (կցվում է № 776 հեռագրի պատճենը)»:

Հայտնի է, որ վերը նշված կոմիսարիատների ձևոնարկած միջոցառումների հետևանքով Սիբիրում բավական մեծ քանակությամբ հայ

զինվորների հալաքագրվեցին Հայաստան դալու համար, սակայն նրանք չկարողացան ժամանակին անցնել Հայաստանի սահմանները, որովհետև միակ երկաթգիծը՝ Բաքու—Նիդավհատուլ—Թիֆլիս—Երևան, գտնվում էր մուսալաթականների և մենշևիկների հսկողության տակ։ Հայ զինվորները Բաքուում մնացել էին անհեղինակ վիճակում, ոչ ոք տեղ չէր կանգնում նրանց։

1918 թ. մայիսի 13-ին Ուկրաինայի հայկական կոմիսարիատն իր № 11879 ղեկուցագրով հաղորդում էր Մոսկվայի Հայաստանի պաշտպանության խորհրդին իր գործունեության մասին¹³։ «Զորս ամսվա ընթացքում, — ասված է ղեկուցագրում, — Անդրկովկաս են ուղարկվել մոտ 5000 հայ զինվորներ և զորակոչի ենթակա 4000 քաղաքացիներ»¹⁴։

Զեկուցագրում կրկին նշվում են այն լուրջ դժվարությունները, որ կրում էին կոմիսարիատի աշխատողները Ուկրաինայում՝ գերմանացիների օկուպացիոն իշխանությունների հարուցած խոչընդոտների, նյութական ու ֆինանսական կարգի դժվարությունների հետևանքով։

Ուշադրավ է այն փաստը, որ կոմիսարիատը բացի զինվորների հալաքագրումից, երբեմն զբաղվում էր նաև հայ քաղաքացիների նյութական և իրավական շահերի պաշտպանության հարցերով։

Զեկուցագրի վերջում այն միտքն է արտահայտված, որ Մոսկվայի Հայաստանի պաշտպանության կոմիտեի օգնության շնորհիվ Ուկրաինայի հայկական զինվորական կոմիսարիատը դեռևս կարող էր շարունակել իր գործունեությունը և կատարել հետևյալ պարտականությունները.

1. Լինել հայերի ներկայացուցիչը Ուկրաինայում.

2. Պաշտպանել Ուկրաինայում բնակվող հայ քաղաքացիների նյութական և իրավական շահերը.

3. Հայաստանի պաշտպանության գրոշի տակ կանգնած զինվորականների ընտանիքների շահերի պաշտպանությունը.

4. Կազմակերպել և Անդրկովկաս ուղարկել այն բոլոր զինվորներին ու քաղաքացիներին, որոնց մինչ այդ դեռ չեն ուղարկվել։

Իր պարտականությունների կատարման հետ կապված ծախսերը հոգալու համար կոմիտեն Մոսկվայից խնդրում էր 20.000 ռուբլի¹⁵։

Պետք է ենթադրել, որ Մոսկվայի հայկական ռազմական օրգանն էր գլխավորում մյուս բոլոր կազմակերպություններին։ Տարբեր երկրամասերում, քաղաքներում գտնվող այդ ռազմական կոմիսարիատները, բա-

¹³ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, դ. 1, թ. 38։

¹⁴ Նույն տեղում։

¹⁵ Նույն տեղում։

ցի դորակոչից, ազգային խորհուրդներին տեղյակ էին սահում ռազմական և քաղաքական իրադարձությունների մասին:

Այս տեսակետից լուրջ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հյուսիսային Կովկասի և Դոնի Հանրապետության հայ ղինվորների ռազմական կոմիսարի 1918 թ. հունիսին և հուլիսին Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհրդին ուղարկած զեկուցագրերը:

Ռազմական կոմիսար Գրիգորյանի հունիսի 28-ի № 62 ղեկուցագրից՝ «Հարավարևմտյան Ռուսաստանը և Հյուսիսային Կովկասը ներկայումս վերածված են անվերջ կոիվների մի մեծ թատերաբեմի և մեծ վտանգի տակ է դրված խորհրդային իշխանությունը»: «Ռուրը գրաված վայրերում վերականգնվում են միապետական կարգերը... կրկին հրավիրել են ժանդարմներին, ոստիկանապետներին, պրիստավներին»¹⁶: Այնուհետև խոսելով գերմանացիների մասին, նշվում է, որ նրանք գյուղերից տանում են «հաց և այլ ուտելիքներ, կաշի, մանուֆակտուրա, խոտ, ծղոտ և այլն»: խորհրդային իշխանության դեմ ուղղված խռովություններ էին տեղի ունենում Տուապսեի, Կավկազսկայա կայարանի, Լաբինսկի, Նկատերինոգարի, Թերեքի շրջաններում:

Ինչպես երևում է Հյուսիսային Կովկասի և Դոնբասի հայկական ռազմական կոմիսարիատի ղեկուցագրի տեքստից, այդ կոմիսարիատը խնդիր ուներ՝ օգնել Բաքվի սովետական իշխանությանը թուրքերի դեմ մղվող կռիվում, ինչպես մթերքներով, զենքով, այնպես էլ կենդանի աժով, բայց ստեղծված խառը վիճակի պատճառով լուրջ դժվարություններ էր կրում: «Զենք առայժմ շատ քիչ կա: Բավականաչափ կա Գեորգիևսկում, Արմավիրում և Կավկազսկայա կայարանում, սակայն դրանք էլ բաց չեն թողնում: Որպես կենդանի ուժ առայժմ Բաքվի համար մնում են հայկական տարրերը, որոնց մեծ մասը Թիֆլիսից են անցել: Նթե միջոց լինի և զենք, նրանցից կարելի է մինչև 6—7 հազար նախկին ճակատային զինվորացուներ հավաքագրել և ուղարկել Բաքու»¹⁷, ասված է Գրիգորյանի ղեկուցագրում:

Հյուսիսային Կովկասում հայերի համար ընդհանուր դրությունն անտանիլի էր: Տասնյակ հազարավոր գաղթականներ լցվել էին կայարանները և տեղական իշխանություններն առանձնապես շահագրգռվածություն չէին ցուցաբերում այդ թշվառականներին տեղավորելու համար: Սովին ու համաճարակը հնձում էին մարդկանց:

¹⁶ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 158, թ. 29:

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 35:

Մյուս կողմից՝ Շամխորի դարհուրելի դեպքերը և անդրկողկասյան ազդայնական կուսակցությունների հակառուսական քաղաքականությունը խիստ բացասաբար էին անդրադարձել Հյուսիսային Կովկասի ուսումնականությանը; մասնավորապես կադակների տրամադրության վրա: Նրանք վայրացած էին, որ իրենք 3—4 տարի մաքառել էին թուրքերի դեմ, իսկ այժմ իրենց եղբայրներին Շամխորում կոտորել են: Լինում էին դեպքեր, որ հակահեղափոխական բանակների սպաները գրավելով որևէ վայր, հայերին սպառնում էին՝ եթե կարմիր բանակի շարքերն անցնեն, նրանց լրիվ կկոտորեն կամ առնվազն կքշեն Հյուսիսային Կովկասից:

Վալերազերում բացահայտ էին ռազմական կոմիսարների դժգոհություններն այն մասին, որ Հյուսիսային Կովկասի հանքային ջրերի շրջանների հայ հարուստները ազգի թշվառների համար այդ ծանր օրերին ոչ մի կոսիկ չեն դոհաբերում:

Հուլիսի 10-ի ղեկուցադրերից մեկում Հյուսիսային Կովկասի հայ ղինվորների ռազմական կոմիսարը հաղորդում էր, որ Արմավիրից, Կիսլովոդսկից հավաքած զոհարների մի մասն ուղարկվել է Բաքու, իսկ մյուս մասը՝ Թիֆլիս:

Կային նաև մի շարք այլ հայկական պաշտպանական բնույթի կազմակերպություններ: Օրինակ՝ Ցարիցինի «Հայաստանի և հայերի պաշտպանության խորհուրդը»: Նրա ղեկավարության գործունեության հիմքում ամենից առաջ ընկած էր Բաքվի կոմունայի պաշտպանությանն աջակցելը: 1918 թ. հունիսի 24-ին հիշյալ խորհուրդը Սովետական Ռուսաստանի ազդությունների գործերի ժողովրդական կոմիսար Ի. Ստալինին ուղղված ղեկուցադրում պարզաբանում էր, որ տվյալ ժամանակաշրջանում հայկական քաղաքական, հասարակական և այլ կազմակերպություններից «Ցարիցինում միակ իսկական հեղափոխական օրգանը հանդիսանում է Հայաստանի և հայերի պաշտպանության խորհուրդը, որը գոյություն ունի արդեն շուրջ երեք ամիս և գործում է խիստ համագործակցված սովետական իշխանության, հատկապես նրա տեղական օրգանների հետ»¹⁸:

Ձեկուցադրից պարզվում է, որ հիշյալ խորհուրդը բանակցությունների մեջ էր Մոսկվայի մարզային ռազմական կոմիսարիատի հետ, որ Մոսկվայի հայերից ստացվում էին անհրաժեշտ նյութական-ֆինանսական միջոցներ ու զենք՝ Բաքվի կարմիր բանակին օգնելու համար:

¹⁸ Սովետական բանակի սկսական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՍՊԳԿԱ), ֆ. 40435, ց. 1, գ. 23, թ. 450:

Յարիցիների «Հայաստանի և հայերի պաշտպանության խորհուրդն» իր գործունեության բնորոշ կողմերից մեկը համարում էր այն, որ նա «առանց ընդմիջման կամավորներն է ուղարկում Բաքվի կարմիր բանակի շարքերը համալրելու համար, ուղարկել է 100.000 ռուբլի համապետական դրամանիշով»¹⁹։ Զեկուցագրում ասված է, որ դրամի ստացման մասին կա հավաստի տեղեկանք և որ այդ բոլորը կատարվում է միայն ու միայն Բաքվի հեղափոխական ուժերին օգնելու նպատակով։ Յարիցիների վերը նշած խորհուրդը Ստ. Շահումյանի կողմից գլխավորվող Բաքվի կոմունան համարում էր «միակ հեղափոխական կենտրոնը Բաքվում»²⁰։

Այսպիսի փաստերը եղակի չեն։ Մերձվողյան այն քաղաքներում, որտեղ քիչ թիվ շատ հայ բնակչություն էր կենտրոնացած, աշխատում էր որևէ կերպ օգնել Բաքվի սովետական իշխանությանը։

Այսպիսով, ամենակարևոր հետևությունը, որ կարելի է անել վերը նշածներից, այն է, որ Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերում բնակչության ամենատարբեր խավերում շատ անհանդիստ դրություն էր ստեղծվել ինքնապաշտպանության կազմակերպման կապակցությամբ։

Հայկական ռազմական կազմակերպությունների, զանազան խորհուրդների, կոմիսարիատների գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն նյութական միջոցներ հայթայթելով, մարդկանց մոբիլիզացիայով։ Մեծ նշանակություն ունի նաև քաղաքական, բարոյական աջակցությունը, որ նրանք ցույց էին տալիս հայ զաղթականներին, ոգեշնչում նրանց։ Այդ ռազմական կազմակերպությունները շատ դեպքերում կոչիւր էին հրապարակում, որոնց էջերում ժողովրդին բացատրում էին սպառնացող վտանգի դեմ վճռական պայքարի կազմակերպման անհրաժեշտությունը։

Մեր տրամադրության տակ է երկու կողմի մեկը ռուսերեն, մյուսը հայերեն։

Ռուսերեն կողմը վերնագրված է. «Կովկասյան ռազմաճակատի հայ զինվորներին»։ Կոչի սկզբում նշված է, որ ոմանց կողմից զինադադարի պայմանները և երկրի ներքին դրությունը ճիշտ չհասկանալու հետևանքով ռազմաճակատից խուճապահար նահանջում են և փաստորեն մերկացնում ճակատը, որը մահացու վտանգ է ստեղծում հայ ժողովրդի համար։

«Ընկեր զինվորներ, դուք որպես հայեր, որպես Կովկասի զավակներ, պետք է գիտակցեք, որ ի՞նչ ճակատը անմատչելի չլինի մինչև խա-

¹⁹ Նույն տեղում։

²⁰ Նույն տեղում։

ղալ բանակցութիւնների վերջը, թշնամին օգտվելով որևէ առիթից, ներ-
խուծելու է մեր սահմանները և այն ժամանակ գեղեցիկ Կովկասը կդառ-
նա դժոխք, ինչպես այդ տեղի ունեցաւ Տաճկահայաստանի հետ, որի
ականատեսներն եր դուրս:

Նկատի ունենալով այդ բոլորը, մենք խնդրել ենք ռազմաճակատի
շտաբին, թույլ տալ հայ զինվորներին մնալ ռազմաճակատում՝ հայկա-
կան զորամասեր կազմակերպելու համար...

Ընկերներ, ով չի ցանկանում թուրքական լուծը, բոլոր նրանք, ով-
քեր չեն ցանկանում դառնալ բռնակալական Թուրքիայի ստրուկները, այլ
ցանկանում են մնալ Մեծ Ռուսաստանի հանրապետութեան քաղաքացի-
ներ, բոլորին մենք կոչ ենք անում աննկուն կերպով կանգնել ռազմա-
ճակատի առաջին գծում՝ հեղափոխութեան և Հայրենիքի փրկութեան
համար»²¹:

Կոչի տակ նշված է՝ Հայկական ռազմական խորհրդի գործադիր կո-
միտե: Պետք է ենթադրել, որ այս կոչը գրված է 1918 թ. սկզբներին:

Երկրորդ կոչը բաց է թողնված Երևանի հայոց ազգային ու զինվո-
րական խորհուրդների հատուկ կոմիտեի կողմից²²: Այստեղ ևս ժողո-
վըրդին ահազանգվում էր ստեղծված վտանգավոր վիճակի մասին:

«Հայրենիքը վտանգված է: Այսօր սպառնալիքի և ոչնչացման ան-
դունդի ծայրին է կանգնած ոչ միայն մոխրակույտերով ծածկված Թուր-
քահայաստանը, այլև կովկասահայ ժողովուրդը և, ընդհանրապես, մեր
գեղեցիկ Կովկասը:

Բոլոր հայաբնակ գավառները, հասարակական գործիչներն ու զին-
վորականները լիազորներ են ուղարկված՝ հայ զինվորներին հավաքա-
գրելու համար:

Հայ զինվորներ.

Հանձնարարված է հավաքել Երևանի նահանգի վեց գավառի՝ Երե-
վանի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Նոր Բայազետի, Շարուր-Դարալագյազի,
Նախիջևանի և Գանձակի նահանգի մի գավառի՝ Զանգեզուրի հայ զին-
վորներին:

Ամեն ոք պարտավոր է այս կոչն ստանալու հետևյալ օրն իսկ հաղ-
նել իր զինվորական համազգեստը, վերցնել երեք օրվա սլաշար ու ճա-
նապարհ ընկնել հետևյալ տեղերը.

1. Երևան քաղաքի, Երևանի գավառի 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ (Ախհա-
մալլուի, Ղամարլուի ու Դավալուի) տեղամասերի, Նախիջևանի, Շարուր-

²¹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 1, թ. 33:

²² Նույն տեղում, թ. 39:

Դարալագյաղի ու Զանգեզուրի գավառների ղինվորները պիտի գան Երևան քաղաք՝ հայկական պահեստի գունդը:

2. Երևանի գավառի առաջին (Ղրիս-բուլաղի) տեղամասի ու Նոր Բայազետի գավառի ղինվորները՝ Քանաբեռ, Ա հայկական գունդը:

3. Էջմիածնի գավառի Ա, Գ և Դ (Վաղարշապատի, Սարգարապատի ու Թալինի) տեղամասերի ու Սուրմալուի գավառի ղինվորները՝ Վաղարշապատ, 4-րդ հայկական գունդը:

4. Էջմիածնի գավառի 2-րդ և 5-րդ (Աշտարակի ու Ապարանի) տեղամասերի ղինվորները՝ Աշտարակ, 3-րդ հայկական գունդ: Նշանակված տեղերում ղինվորներին կընդունեն այդ նպատակի համար կարգված լիազորները, իսկ բժշկական քննությունը լինելու է զնդերում:

Հայ ղինվորներ.

Ռազմաճակատի դատարկվելը, կուլկասի ու հատկապես հայ ժողովրդի ծանր կացությունը, հակահեղափոխական մոթ ուժերի զլուխ բարձրացնելու փորձերը մեզ հրամայում են՝ դիմել ամենակտրուկ ու ամենախիստ միջոցներին»²³:

1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին հրահանգ հրապարակվեց ղինակոչից ազատվողների մասին: Նշված են այն առավել կարևոր բնագավառները, ուր ղինակոչիկների աշխատանքն ունեւ պաշտպանական նշանակություն և նրանց տեղում մնալը հույժ անհրաժեշտություն էր²⁴:

Ազգային խորհուրդն իր վրա վերցրեց բանակ կանչվածների ընտանիքների ապահովման գործը: Բանակից վերադարձողներին իրավունք էր վերապահվում գրավելու իրենց նախկին պաշտոնները²⁵:

Դեկտեմբերի 24-ին կարգադրություն արվեց, որպեսզի Երևան քաղաքից չբացակայեն ղինակոչի հնթակա քաղաքացիները, առանց հատուկ թույլտվության²⁶:

Մի այլ կոչով հայ ուսուցիչներին, ուսանողներին, աշակերտներին, նախկին ֆիդայիներին խնդրվում էր կամավոր գրվել հայկական ղորամասերում:

Անշուշտ, այդ կոչերը որոշակի ազդեցություն էին ունենում հասարակության ամենատարբեր խավերի տրամադրությունների վրա և հայկական ղորամասերը ինչ-որ չափով ոգեշնչվում էին:

Վերը նշվածից պետք է հանգիլ հետևյալ եզրակացությանը:

²³ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 1, թ. 38:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում, թ. 41:

²⁶ Նույն տեղում, թ. 42:

Ռուսական բանակի նահանջի և թուրքական զորքերի արշավանքների հետևանքով ստեղծված ծանր պայմաններում հայ ժողովրդի ամենալայն շրջաններում բնական անհանգստություն էր առաջանում իրենց գոյության համար: Վտանգը ունի էր և զարհուրելի հետևանքներն անխուսափելի:

Ինչ խոսք, դաշնակցության առանձին գործիչներ կամ օրգաններ այս կամ այն շափով, այս կամ այն օղակում կցանկանային այդ բնական ու ունալ ինքնապաշտպանության շարժումն իրենց ձեռքը վերցնել և ուղղել իրենց համար ցանկալի ուղղությամբ, սակայն ինչպես ցույց են տալիս իրական փաստերը, այդ նրանց չհաջողվեց: Ինքնապաշտպանության համար ստեղծված մարմինները և նրանց կատարած աշխատանքը պետք է սահմանադատել աղգայնական կուսակցությունների նեղ հասարական գործունեությունից և այն գնահատել աշխարհի մյուս ճնշված ժողովուրդների, ասենք, Բալկանյան երկրների ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հետ համեմատելով, որպես նույնպիսի պայքարի դրսևորումներից մեկը, անշուշտ, իր առանձնահատկություններով հանդերձ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԸ

1. ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՁԻՆԱԴԱԴԱՐԸ

1917 թ. վերջերին ռուսական բանակը Կովկասյան ճակատում և Իրանում զբաղեցնում էր բնագծեր, որոնք անցնում էին Սև ծովի ափերով՝ Տրապիզոն նավահանգստից արևմուտք, Գյումուշխանա, Մամախաթուն, Քեմախ, Նրզնկայից արևմուտք՝ Ալաշկերտի հովտով, Վանա լճի հարավարևմտյան ափերով՝ Մուշ, Բիթլիս, Իրանում՝ Ուրմիա լճի հարավային ափերով մինչև Ռեանդուդ, Սուլեյմանիե, Քերմանշահ, Սուլեյմանապատ և այլն։ Ռազմաճակատի երկարությունը 1200 կմ ավելի էր, իսկ խորությունը տեղ-տեղ հասնում էր 600 կիլոմետրի՝ 1914 թ. սահմաններից հաշված։ Դա պատերազմի իրավունքով նվաճված մի վիթխարի երկրամաս էր, որն ավելին էր, քան Անդրկովկասի տարածքը։

Ցարական կառավարությունը ի դեմս արտաքին և ներքին գործերի մինիստրությունների, հողագործության մինիստրության, Գերագույն գլխավոր հրամանատարության և Կովկասի փոխարքայության, 1915—1917 թթ. մի շարք միջոցառումներ էր մշակել վերափոխելու Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումները և սոցիալ-քաղաքական նախադրյալներ ստեղծելու օկուպացված երկրամասերի յուրացման համար։ Այդ առաջին հերթին վերաբերում էր Թուրքիայից զրավված երկրամասերին։ Արդեն 1916 թ. նիկոլայ II կայսեր կողմից հաստատվեց գեներալ-նահանգապետություն, որի կենտրոնական ղեկավար օրգանների մեջ մտնում էին ռազմական գեներալ-նահանգապետի շտաբը, զրասևնյակը, ռազմասանիտարական, ռազմաանասնաբուժական վարչությունները, տեխնիկական բաժինը, հսկիչների վարչությունը, հարկերի վարչությունը, լեռնային հարստությունների վարչությունը և այլն։ Գրավված տարածքը

բաժանված էր 29 օկրուգի: Ժամանակավոր կառավարության օրոք Արևմտյան Հայաստանը բաժանված էր Վանի, Խնուսի, էրզրումի և Պոնտոսի մարզերի: Հաստատված էր յուրաքանչյուր մարզի, օկրուգի ոստիկանական ուժերի քանակն ու կառուցվածքը: Իհարկե, հայկական ոչ մի ինքնավարության մասին խոսք չկար և չէր կարող լինել:

Կովկասի նոր փոխարքա, մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը 1916 թ. հուլիսի 3-ին արտգործմինիստր Ս. Դ. Սազոնովին գրում է. «Ես Ձեզ հետ միանգամայն համաձայն եմ, որպեսզի հինց այժմվանից, առանց սպասելու պատերազմի ավարտին, մշակվեն ղեկավար դրույթներ Թուրքիայից պատերազմի իրավունքով մեզ անցած մարզերի ղեկավարման համար, և հս գերադանց հասկանում եմ հայկական հարցի որոշման դժվարություններն ու բարդությունները»:

Հայկական հարցը ռուսական կայսրության գոյություն ունեցող ներկա սահմաններում, ըստ իմ խորին համոզման, բոլորովին բացակայում է, քանի որ ռուսահպատակ հայերը փոխարքայության սահմաններում իրավահավասար են ռուսահպատակ մահմեդականներին, վրացիներին և ռուսներին: Ես գտնում եմ, որ ինձ վստահված Կովկասյան երկրամասում իշխանությունը պետք է ձգտի բոլոր ազգությունների լիակատար իրավահավասարության, առանց բացառության, և չի կարող թաքցնել մինչև այժմ երկրամասում գոյություն ունեցող ազգային խլրտումները, որոնցում լուրջ նշանակություն է ունեցել նաև երկրամասի իշխանությունների կողմից արված ոչ զիտակից ուղղությունը...»¹: Այնուհետև՝ «Ես կարծում եմ, որ պետական տեսակետից հայկական հարցը, որպես այդպիսին, կար մինչև պատերազմը գոյություն ունեցող կայսրության սահմաններից դուրս, այսինքն այն վիճակներում, որոնք այժմ գրավված են մեր կողմից»²:

Որոշ բարձրաստիճան գործիչներ գտնում էին, որ հայերին պետք է թույլ տալ՝ խոսել, գրել մայրենի լեզվով, ունենալ դպրոցներ և եկեղեցիներ, ինչպես նաև թույլ տալ գաղթականներին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը, որպեսզի շունչ տան տնտեսական կյանքին, օգնեն բանակի կերակրմանը:

Հանրահայտ է ժամանակավոր կառավարության որոշումը Արևմտյան Հայաստանի մասին, ուստի մենք չենք անդրադառնա դրան, բայց անհրաժեշտ ենք համարում հիշեցնել հետևյալը:

¹ ՌԱՔԱ (Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ), ֆ. «Քաղարխիվ», 1915—1917 թթ., գ. 3481, թ. 14:

² Նույն տեղում:

Ժամանակավոր կառավարութիւնը 1917 թ. հատուկ որոշում ընդունեց Արեւմտյան Հայաստանի մասին, ըստ որի Արեւմտյան Հայաստանը և Թուրքիայից գրավւած մշուս շրջանները վարչական տեսակետից անջատւում էին Կովկասյան նախկին փոխարքայութեան տիրապետութեանից և անմիջապէս պետք է ենթարկւէին Պետրողրադին:

Անդրկովկասյան երկրամասի ղեկավարման համար ստեղծվեց հատուկ օրգան (նշանակված Ժամանակավոր կառավարութեան կողմից), այսպէս կոչված Օղակում:

Օղակումն իր գործունէութիւնը պետք է կոորդինացնէր նախ Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի հետ, որը ոչ միայն Փետրվարյան, այլ անգամ Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնից հետո շարունակում էր իր դոյութիւնը և տեղի աղգայնական կուսակցութիւնների հետ: Այն բանից հետո, երբ Կովկասի փոխարքա մեծ իշխան Նիկողայ Նիկողանիչը³ նշանակվեց Գերագոյն գլխավոր հրամանատար, Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց կովկասյան գործող բանակի հրամանատար Ն. Ն. Յուդենիչը, որը հայտնի էր իր թունդ մոնարխիստական հայացքներով և որը նախկինում եղել էր ռազմական օկրուգի շտաբի պետը: Յուդենիչը չէր կարող հաշտվել ստեղծված քաղաքական իրավիճակի, ղեկավարական կոմիտեների և դեմոկրատական բնույթի այլ ինստիտուտների հետ, ուստի և շուտով հեռացավ Կովկասից, իսկ Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնից հետո դարձավ հակահեղափոխական բանակների առաջնորդներից մեկը:

Յուդենիչին փոխարինեց ղեկերալ Պրժեւսկին, որը մինչ այդ եղել էր կորպուսի հրամանատար, իսկ Յուդենիչին Թիֆլիսի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնին փոխադրելուց հետո նշանակվել էր գործող բանակի հրամանատար:

Ժամանակավոր կառավարութեան օրոք արեւմտյան ռազմաճակատում 1917 թ. հունիսին սկսած հարձակումն անհաջողութեամբ էր ավարտվել: Կովկասյան ճակատի համար ավելի նպատակահարմար էր համարվել նրա ձախ թեւում, իրանում և Ուրմիայի շրջանում տեղավորված կովկասյան առաջին հեծյալ և կովկասյան 7-րդ կորպուսների ուժերով իրականացնել Մոսկուի օպերացիան: Այս օպերացիան սկսվեց հաջող և ռուսական զորքերը զգալի կերպով առաջ շարժվեցին Միջագետքի ուղղու-

³ Ժողովրդական մասսաների ճնշման տակ Ժամանակավոր կառավարութիւնը շեղյալ հայտարարեց իր որոշումը և Նիկողայ Նիկողանիչը չստանձնեց Գերագոյն գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը:

թյամբ: Հետագայում, վրա հասած շոգերը և մատակարարման բազաներից կտրված լինելը ձախողեցին օպերացիայի սովորուժումը:

Ըստ Գերագույն գլխավոր հրամանատարության մտահղացման, Կովկասյան բանակի համար այլ զործողությունների ձեռնարկումը նպատակահարմար չէր համարվում: Սևակոմբեր—Հոկտեմբեր ամիսներին արևմտյան ռազմաճակատում գերմանացիները ուժեղացնում են իրենց ճնշումը և ռուսական բանակը նահանջում է համարյա բոլոր ուղղություններով: Հատկապես վտանգավոր դրություն է ստեղծվում Պատրոկլապի ուղղությամբ: Կարգապահության անկումը վտանգավոր չափերի է հասնում: Հրամայական պահանջ է դառնում ղինադադարի կնքումը ռազմաճակատներում դեմ հանդիման կանգնած հակառակորդների միջև, բայց այս մեկը հնարավոր է դառնում միայն Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Անդրոկլիկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունների զարգացման կարևոր հետևանքներից էր 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին (18-ին) ռուսական և թուրքական զործող բանակների միջև Երզնկայում կնքված ղինադադարը, որի հիմնական բովանդակությունը հետևյալն էր: Պայմանագիրը ուժի մեջ էր մտնում նույն օրը՝ ժամը 1-ից, և երկու կողմերը պետք է կատարեին նրա պայմանները, մինչև կողմերի միջև վերջնական հաշտություն կնքելը: Կողմերից որևէ մեկը՝ պայմանագիրը խախտելու դեպքում, պետք է տեղյակ պահեր 14 օր առաջ: Պայմանագիրը ուժի մեջ մտնելուն պես դադարեցվելու էին ռազմական զործողություններն ամբողջ ճակատում՝ ցամաքում, օդում և ջրում: Դադարեցվելու էին զորքերի օպերատիվ տեղաշարժերը, վերախմբավորումները՝ թիկունքից առաջին գիծ: Դեմարկացիոն գծի շրջանում թույլատրվում էին տեղական նշանակություն ունեցող շարժումներ: Հրացանային և գնդացրային ուսումնական հրաձգություն թույլատրվում էր կատարել դեմարկացիոն գծից 5 կմ հեռու, իսկ հրետանայինը՝ առաջավոր խրամատներից 15 կմ հեռու: Երկու կողմերը թույլ չէին տալու բնակիչներին և ղինվորականներին հայտնվելու շիդք գոտում, բացառությամբ ջուր վերցնելուց: Մյուս դեպքերում նրանք կարող էին գերի վերցվել: Թյուրիմացությունների դեպքում հարցը լուծվում էր բանագնացների միջոցով:

Պայմանագրում (11-րդ հոդված) նշված է, որ «Թուրքական հրամանատարությունը պարտավորվում է զործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի ստիպի քրդերին ճշտությամբ կատարել ներկա պայմանագրի բոլոր պա-

հանջները: Քրդերի կողմից թշնամական գործողություններ թույլ տալու դեպքում ուսական զորքերն իրենց դեմարկացիոն գծի սահմաններում նրանց հետ վարվելու են որպես ոչ մի իշխանություն չճանաչող ավաղակներ⁴:

Շատ կարևոր է 12-րդ հոգվածի 2-րդ մասը, որ ասված է, որ ուսական հանրապետության և կենտրոնական տիրությունների (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա) միջև ղինադադար կնքելու դեպքում բոլոր կետերը պարտադիր էին լինելու նաև Կովկասյան ճակատի համար (ինչպես այդ և զաւլ Բրիտ-Լիտուանի պայմանագրից հետո):

Սև ծովում ղինադադարը կնքվում էր հատուկ հանձնաժողովի միջոցով: Սահմաններից 10 վերստ հեռավորության վրա արգելվում էր նավերի մոտեցումը և որևէ կարգի ռազմական գործողությունների ծավալումը:

Հայտնի է, որ հաստատված դեմարկացիոն գիծը հիմնականում համապատասխանում էր այն բնագծերին, որտեղ կանգնած էին ուսական զորքերը 1917 թ. ամռանը:

Վերը խոսելով ուսական բանակի կազմալուծման և նահանջի մասին, մենք կանգ առանք Երզնկայի և էրզրումի շրջաններում զորքերի կարգապահության անկման և կազմալուծման հարցի վրա: Այժմ խոսենք այն մասին, թե ինչպես թուրքերը մտածված կերպով խախտեցին Երզնկայի ղինադադարի պայմանները և անցան հարձակման: Ինչպես միշտ, 1918 թ. հունվարին ևս թուրքերը հարձակման պատրվակ էին դարձնում հայերի կողմից թուրքերի նկատմամբ իբր գործադրվող հետապնդումներն ու զաղանությունները:

2. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԶՈՒԱՍԻ ԿՈՒՎՆԵՐՆ ՈՒ ՆԱՀԱՆՁՐ

Թուրքական զորքերի առաջին լուրջ հարձակումն սկսվեց Երզնկայի ուղղությամբ: 1918 թ. հունվարի առաջին օրերին, ըստ գեներալ Նաղարեկովի տվյալների, Երզնկայում և նրա շրջակայքում կային հետևյալ հայկական զորքերը.

1. Երկրորդ թուրքեստանյան կորպուսի զորամասերի հայերից կազմավորված չորս վաշտ, ընդամենը 1400 սվին:

2. Արևմտահայ կամավորների 4 վաշտ՝ 500 սվին:

⁴ Документы внешней политики СССР. т. I, Госполитиздат, М., 1957, с. 53-57.

3. Հնծյալ հարյուրյակ՝ 100 սուր:

4. 2 դաշտային և 2 լեռնային հրանոթ՝ 4 հրանոթ:

5. Փամբլի գումարտակը՝ 3 վաշտ (մեծ մասամբ կամավորներ)⁵, 350 սվին:

6. Մի քանի այլ ստորաբաժանումներ:

Ըստ գեներալ Գ. Ղորղանյանի տվյալների, թուրքերի հարձակման նախօրյակին Երզնկայի կայազորի կազմը հետևյալն էր՝ մեկ հետևակային գունդ, մեկ կամավորական գումարտակ, մեկ դաշտային հրետանային մարտկոց, մեկ լեռնային հրետանային դասակ: Ընդամենը ջոկատում կար 1800 սվին, 120 սուր, 4 դաշտային, 2 լեռնային հրանոթ և 6 գլխավոր:

Անձնակազմում կար 902 մարդ:

Երզնկայի ջոկատի պիտ նշանակվեց զնդապետ Մորելը, որի խնդիրն էր պաշտպանել Երզնկա—Փամբ ճանապարհը՝ 70 կմ ճակատով:

Հրամանատարությունը ենթադրում էր, որ ձյան հաստ շերտը և սառնամանիքները թուրքերին կխանգարեն խոր թիկունքից զորքեր փոխադրել, ուստի հայկական զորքերի հնարավոր ռեալ խնդիրը համարում էին բնակչությանը քրդական բանդաների հարձակումներից ղերծ պահելը:

Մեկ վաշտ Փամբում պաշտպանում էր Մամախաթունը հարավից: Երկու վաշտ Երզնկայից հյուսիս ապահովում էին կարևոր ճանապարհները Զելիք ձորի մոտ:

Բաճախի շտաբի հետ (էրզրում) ջոկատը համարյա կապ չուներ: Կապավորները լքել էին հեռախոսակապանները: Երզնկայի ջոկատը կտրված լինելով էրզրումից (150 կմ հեռավորության վրա), ոչ մի նյութական օգնություն չէր ստանում:

Հունվարի 22-ին վեհիբ փաշան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Պրժեկալսկուն հղած հեռագրում կրկնում էր այն հերհյուրանքը, թե իբր հայերը բռնություններ են գործադրում թուրքերի նկատմամբ: Կանխազգալով թուրքերի մտադրությունները, քրդերը հունվարի 27—28-ին շտապեցին հարձակվել Սուր-Փիրան գյուղի վրա: Տեղի ունեցավ համառ մարտ, որ քրդերը տվեցին 60 զոհ: Նույն օրը մար-

⁵ ՆՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, էջ 72: «Գեներալ Նազարբեկովի հուշագրություններ», տետր 2/13, էջ 72:

⁶ Ղորղանյանի տվյալները համընկնում են գեներալ Կուլբյակինի տվյալների հետ: Ղորղանյանը եղել է ռազմաճակատի շտաբի պատասխանատու աշխատող, հետագայում հայկական հնծյալ գնդի հրամանատար:

տեր ծաւալվեցին նաև Երզնկա—էրզրում ճանապարհի վրա գտնվող
ևսան գյուղի մոտ:

Այդ ծանր օրերին զնդապետ Մորելը մի քանի հեռագիր հաղորդեց
ոչ միայն էրզրում, բանակի շտաբ, այլև Թիֆլիս, ռազմաճակատի գլխա-
վոր հրամանատարությանը:

Անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել գլխավոր հրամանատարու-
թյան կողմից զնդապետ Մորելին տրված հեռագրերից մեկի տեքստը, որը
պատկերացում է տալիս նրա հեղինակների մտադրությունների մասին:
Մորելը ավգուսյամբ ֆրանսիացի էր, ռուսական բանակի սպա: «Այս
պահին ստացվել է թուրքական բանակների Կովկասյան ռազմաճակատի
հրամանատարի ռադիոհեռագիրը, որով Վեհիբ փաշան ղեղաշարում է
ինձ, որ նկատի ունենալով ստեղծված վիճակը, նա ստիպված է, չխախ-
տելով զինադադարը, մի քանի ղերամասեր առաջ շարժել դիպի մեր
զբաղեցրած շրջանները:

«Հրամայում եմ, թուրքական ղերամասերի Երզնկայի վրա հարձակ-
վելու դեպքում, որի մասին հավանական է դուք կղեղաշարվեք թուրքերի
կողմից, հավաքելով ամբողջ ջոկատը և կովի առիթ շտաբով թուրքերին,
սկսել աստիճանաբար նահանջել դեպի Կարճիլու: Մի շտապեք նահան-
ջել, և թե հնարավոր է՝ կանգնեցնել Չելիկից արևմուտք, դեպի Նփրատի
կիրճը տանող ճանապարհի սկզբին, որպեսզի հնարավորություն տաք
Չելիկից և Փամբից դուրս բերել պաշարները: Երզնկայում և մյուս կի-
տերում եղած պաշարները ոչնչացնել»⁷:

Բարձր հրամանատարությունը, ինչպես տեսնում ենք, հենց սկզբից
մտահոգված էր ոչ թե դիմադրության կաղմակերպումով, այլ նահան-
ջով: Այդ տրամադրությունը ժամանակի ընթացքում ներգործելու էր
ամբողջ ճակատի անձնակազմի վրա:

Երզնկայում, իրոք, լուրեր էին պատվում, որ շուտով թուրքերն անց-
նելու են ընդհանուր հարձակման:

Փետրվարի 10-ին թուրքական մեկ գումարտակ, օդովելով մառա-
խուղից, առաջ շարժվեց և զրավից Չարդախլու բնակավայրը:

Փետրվարի 13-ին, վաղ առավոտյան, թուրքերն անցան ընդհանուր
հարձակման՝ Քեմալ և Սեբաստիա տանող խճուղիների վրա և հասնելով
Երզնկայից 10 կմ արևմուտք, փորձեցին շրջապատել քաղաքը: Թշնամու
հեծելազորը գործում էր ակտիվ: Գնդապետ Մորելի վիճակը ծանրա-
նում էր: Նա իր տրամադրության տակ շուներ անհրաժեշտ քանակու-

⁷ ЗУУЗ ԴԿԴԱ, ֆ. 374, ց. 1, դ. 30, թ. 10:

թյամբ ղորամասեր ու տեխնիկա և չէր կարող միաժամանակ հակահարված տալ և՛ քրդերին, և՛ թուրքական կանոնավոր զորքերին: Կտրուված լինելով էրզրումից (չնայած այնտեղ էլ գրությունը բարվոք չէր) և առհասարակ որևէ օգնություն ստանալու հույս չունենալով, հայկական ստորաբաժանումները մի կերպ կենտրոնացան Ջելիկի մոտ, մեկ օրվա մեջ անցնելով 40 կմ ճանապարհ: Զոկատը Երզնկայից դուրս եկավ փետրվարի 13-ին, ժամը 15-ին երկու շարասյունով և բավական լարված ու դժվարին ճանապարհ անցավ գաղթականության հետ: Առատ ձյունը, մառախուղը, դարանակալ բանդաների հարձակումները, սառնամանիքը, գաղթող բնակիչների՝ այդ թվում կանանց, երեխաների ճիչն ու հուսահատական ջանքերը, ստեղծել էին ողբերգական պատկեր:

Այնուամենայնիվ նահանջող ջոկատում որոշ կարգ էր հաստատված, կային առաջապահ և վերջապահ ստորաբաժանումներ, որոշ ապահովություն էր ստեղծված նաև աջ ու ձախ թևերում քրդերի հարձակումներից պաշտպանվելու համար:

Այսպես, համեմատաբար առանց ուժեղ ընդհարումների ջոկատը հասավ Չորս: Այստեղ խոր կիրճը և նրան շրջապատող հարմար բարձունքները շատ նպաստավոր էին անցնող շարասյան վրա անակնկալ գրոհ կաղմակերպելու համար: Փետրվարի 14-ին քրդական հորդաները խաչածե կրակի տակ վերցրին զորքին ու գաղթականությանը: Շուտով յուրեր ստացվեցին նաև թուրքական հեծելազորի մոտենալու մասին:

Գնդապետ Մորելը, կատարեց ուժերի որոշ վերախմբավորում, հրավիրեց Մուրադի խումբը և անձամբ գլխավորելով հակադրոհը, մոտ 5-ժամյա մարտերից հետո քրդերին քչեց բարձունքներից և ճանապարհ հարթեց շարասյան նահանջի համար: 25 սպանված և 120 վիրավոր՝ հայերի կողմից: Այնուհետև Մորելի հոգսը դարձավ Չորս և Թխջանին գլուղերի մոտ Եփրատի կամուրջների ապահովությունը, որոնք նույնպես վտանգի տակ էին և կարող էին հակառակորդի կողմից օգտագործվել նահանջող զորքերի ու բնակչության դեմ: Եվ, իրոք, պարզվեց, որ քրդերը այրել են կամուրջը: Այստեղ վերսկսվեցին կատաղի մարտերը: Զոհվածներին մի կերպ թաղում էին, վիրավորներին ու հիվանդներին ձեռքերով և գրաստներով փոխադրում Եփրատի մյուս ափը, մի կերպ համախմբում ջոկատի ստորաբաժանումները, շարունակելով երթը դեպի էրզրում: Միայն փետրվարի 16-ին ջոկատը տվեց 23 սպանված, 61 վիրավոր և 90 ցրտահարված:

Նկարագրելով այդ ողբերգական օրերը, գեներալ Գ. Ղորղանյանը նշել է. «Փետրվարի 17-ին, ժամը 1-ին ջոկատը հավաքվեցավ Մամախա-

թուն, պահապաններ դնելով նփրատի հունի մոտ: Քարճիլի և Մամախա-
թունի մեջ ջոկատին միացան շուրջ 2000 նոր փախստական հայեր: Ան-
հրաժեշտ էր հոգալ այդ մարդիկը կոնակ ուղարկելու մասին, վասնզի
առանց այն ալ սակավաթիվ ջոկատը հարկադրված էր, իբրև պահպան,
ուղեկցել ժերոնիներու, կիններու և երեսաներու խեղակորույս բաղմու-
թյան, պարագա մը, որմն մեծապես կտուժեր ռազմական գործունեու-
թյունը»⁸:

Բայցուրդ հասած Մորելի ջոկատը տեղի կայազորի հետ դիմադրու-
թյան ինչ-որ ուժ էր ներկայացնում: Սակայն, քաղաքում լուրեր էին
պտտվում թուրքերի ու քրդերի սպասվող ուժեղ հարձակման մասին՝
ոչ միայն Բայցուրդի, այլև էրզրումի վրա:

Այնուամենայնիվ գնդապետ Մորելը հրաման արձակեց դիշերվա
կեսին ուղղություն վերցնել դեպի խան, ուր տեղավորված էին զենքի ու
ղինամթերքի, պարենի և հանդերձանքի պահեստները: Շարասյան առ-
ջևից գնում էին 2 վաշտ (թուրքեստանյան կորպուսից առանձնացված
հայեր, ապա հրետանին, տնտեսական մասը, իսկ վերջապահը կամա-
վորների խումբն էր՝ Մուրադի հրամանատարութեամբ: Լուսաբացին Չե-
լիկի մոտ շարասյունը կրկին ընկավ քրդական բանդաների խաչածե-
կրակի տակ: Չելիկում տները չբավարարեցին դադթականներին տեղա-
վորելու համար, ուստի նրանց մեծ մասը մնաց բաց դաշտում:

Փետրվարի 19-ին ջոկատը մի կերպ հասավ Ենիքյոյ, ուր տեղավոր-
վեցին դիշերելու: Նույն գիշերը Մորելին հեռախոսով կանչեցին էրզրում:

Փետրվարի 24-ին Երզնկայի ջոկատը հասավ էրզրում: Այստեղ տե-
ղացիներից հավաքագրված որոշ հայերի հետ Երզնկայի ջոկատի բա-
ղայի վրա ստեղծվեց, այսպես կոչված, Երզնկայի դունդը, որը պետք
է մասնակցեր էրզրումի պաշտպանութեանը:

Պետք է եզրակացնել, որ գնդապետ Մորելը, չնայած անբարենպաստ
պայմաններին, հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, կլիմայական
ծանր պայմաններում ոչ միայն ջոկատի հիմնական մասը, այլև մի քա-
նի հազար դադթականների հասցրեց էրզրում: Նրա նահանջը ռազմական
տեսակետից արդարացի է, որովհետև ջոկատը մեկուսացված էր. օգնու-
թյուն չէր սպասում դրսից և միայնակ չէր կարող դիմադրել թուրքերին
ու քրդերին: Չնահանջելու դեպքում նրա ջախջախումն անխոս սպիելի էր:

Այդ ամբողջ գործողությունների ընթացքում գնդապետ Մորելը վե-
րադասներից ոչ մի օգնություն, անգամ ցուցում չստացավ:

⁸ Գ. Ղուղանյան, Հայերի մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին,
էջ 41 (160):

Էրզրումը միշտ համարվել է համարյա անառիկ ամրոց: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նրա ամրություններն ու պաշտպանության գծերը կատարելագործվել էին գերմանական ռազմական մասնագետների անմիջական ղեկավարությամբ: Այն պաշտպանվում էր 11 ամրացնորով (ֆորտերով) և մի քանի ամրացված գոտիներով, ինչպես նաև բնական պաշտպանական գծերով: 1916 թ. ամրոցում կար 405 հրանոթ, որի մի մասը հնացած էր: Էրզրումն արևելքից պաշտպանվում է Դեկ-Բոյնի լեռնաշղթայով:

Էրզրումը, որպես կարևորագույն ստրատեգիական ճանապարհների հանգույց, հավասարը շունհր Մերձավոր Արևելքում: Այդտեղից են ելնում խճուղիները դեպի Տրապիզոն, Երզնկա, Միջագետք, Վան, Մուշ, Բիթլիս, ապա Սարիղամիշ—Կարս—Ալեքսանդրապոլ, դեպի Օլթի, Արգահան և այլն:

1916 թ. 30 աստիճան սառնամանիքի պայմաններում ոռոս հերոս զինվորները, հաղթահարելով արգելքները, փետրվարի 3-ի վաղ առավոտյան գրոհեցին քաղաք-ամրոցի կենտրոնը, կատարյալ պարտության մատնելով թուրքերին: Բավական է ասել, որ միայն Էրզրումի գրոհի ժամանակ ոռոսական բանակը վերցրեց 8000 զինք, 9 դրոշ և 315 հրանոթ: 1914—1916 թթ. ոռոսական կովկասյան բանակի ամենանշանակալից հաղթանակը Էրզրումի գրավումն էր: Նվ, ահա, 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին, այսինքն երկու տարի հետո, նորից Էրզրումի մատուցներում ծավալվեցին ռազմաքաղաքական մեծ նշանակություն ունեցող իրադարձություններ:

Երզնկայի գրավումից հետո թուրքական բարձր հրամանատարությունը որոշեց արագ շարժվել Էրզրում—Սարիղամիշ—Կարս—Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ: Թուրքական հարձակումը պետք է շարունակվեր նաև Արգահան—Բաթում, Տրապիզոն—Բաթում, Բաթում—Բիթլիս ուղղություններով: Ուշագրության կենտրոնում էր Միջագետքում, Իրանական Ադրբեջանում թուրքական նվաճողական պլանների կատարումը: Անհավատալի է, որ բանակի գլուխ կանգնած, ռազմական բալական փորձ ունեցող փաշաները, իրենց գերմանական խորհրդականներով ու զինակիցներով, այդ աստիճան գերազնահատկին իրենց ուժերը և հավատալին, որ կհաջողվի այդքան ցրված, իրարից անշատ և վիթխարի տարածքների վրա հաջողության հասնել:

✓ Տվյալ պահին ուշագրություն ուղղված էր Կովկաս, ուր այլևս չկար

2
ռուսական բանակը: Ոչ մի Նրդնկայի հաշտութուն չէր կարող թուրքերին ետ պահել: Մեհմեդ Վեհիբ փաշան ցինիկորն չհաղորդել էր, որ Նրդնկայի զինադադարի բոլոր պայմանները պահպանելու են, բացի դեմարկացիոն գծի մասին հոգւածից:

Ճակատի մերկացումը ռուսներին և հայկական զորքերով այն պաշտպանելու գաղափարը մեծագույն համարձակության հետ կապված մտահղացում էր: Նրդնկայի անկումը լուրջ ահազանգ էր վերահաս աղետի մասին:

Թիֆլիսում նստած հայ ազգային խորհրդի և, այսպիս կոչված, ապահովագրական խորհրդի մեծամասնության կարծիքն այն էր, որ այդ ծայրահեղ լարված պահին էրզրումի՝ Մերձավոր Արևելքի խռոշ ամրոցի, Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնի, Կովկասի նախադուռն, ճանապարհների հանգույցի պաշտպանության համար հարկավոր էր մեծ ժողովրդականություն վայելող ազգային զործչի ներկայությունը:

Անդրանիկին նրանք հարմար էին համարում, չնայած կային շրջահայաց մարդիկ, որոնք, սիրելով Անդրանիկին և բարձր գնահատելով նրա փառքը ազգային-ազատագրական շարժման պատմության մեջ, համոզված էին, որ դա կարող էր վատ վերջանալ նրա համար: Այդ օրերին Անդրանիկին շնորհվել էր գնեկրալ-մայրոքի կոչում, որ պետք է շուք տար նրան և բարձրացնէր հեղինակությունը կադրային սպաների շրջանում:

Սակայն նախքան Անդրանիկի էրզրում ժամանելուն անցնելը, հիշեցնենք այն ուժերի մասին, որոնք գտնվում էին էրզրումում և որոնց վրա էր դրված այդ բերդի և քաղաքի պաշտպանությունը, նրա հսկայական պաշարներով: Ըստ գնեկրալ Գ. Ղորղանյանի տվյալների, էրզրում ժամանելուց հետո էրզրումի ջոկատի կազմը հետևյալն էր.

1. էրզրումի հետեակային զունդ՝ 2 վաշտ կամ 600 սվին. 2. Նրդնկայի հետեակային զունդ՝ 3 վաշտ կամ 1400 սվին, 3. 1-ին հայկական հրաձգային զունդ՝ 2 վաշտ կամ 500 սվին, 4. 4-րդ հայկական հրաձգային զնդի մեկ վաշտ կամ 300 սվին. 5. էրզրումի պահեստի վաշտ՝ 300 սվին. 6. Կամավորական հեծյալ խմբեր՝ 400 սվին. 7. Բերդի հրետանին, մոտ 400 հրանոթով, որից պիտանի էր միայն 16-ը:

Կովկասյան զործող բանակի շտաբի վայրում՝ էրզրումում կենտրոնացած էին բանակի բոլոր կազմակերպությունները, ինժեներական, տրանսպորտի, սանիտարական վարչությունները և այլ հաստատություններ: Այստեղ էին գտնվում 2-րդ թուրքհաստանյան, 1-ին կովկասյան, իսկ հետագայում նաև 6-րդ կովկասյան կորպուսների շտաբները: էրզրումի վրա թուրքերի հարձակման նախօրյակին ռուսական բանակն ար-

դեն հաճանքիլ էր: Սակայն էրզրումի պաշտպանության բարձիթող վիճակը չի կարելի բացատրել միայն այդ հաճանքով: Այդ առիթով էրզրումում ստեղծվել էին դեմոկրատական կարգի բաղմամբիլ կազմակերպություններ, ի դեմս կովկասյան բանակի երկրային խորհրդի, Անդրկովկասյան դյուզաքիական խորհուրդների կենտրոնի, քնդային կոմիտեների, կոմիսարների, աղգային խորհուրդների, որոնցից յուրաքանչյուրն իշխանութուն էր ու տնօրին, և յուրաքանչյուրն իր պարտքն էր համարում միջամտել հրամանատարության ֆունկցիաներին: 3—4 տարվա ճակատային ծանր կյանքից հոգնած ու հյուսիսած զինվորական զանգվածները, հոգեբանորեն տրամադրված լինելով լսելու նոր խոսք, նոր դադափար, ստիպված էին դեգերել, լսել և՛ խորհուրդներին, և՛ կոմիտեներին, և՛ էսէններին ու մենշևիկների ներկայացուցիչներին, իսկ հայերը՝ նաև հայ աղգային գործիչներին:

Ինչպես նշել ենք վերը, այդ ամենի մեջ իշխողը տուն վերադառնալու ձգտումն էր: 1917 թ. դեկտեմբերին և 1918 թ. հունվարին Ելիզավետպոլում և Շամխորում մենշևիկների ու մուսավաթականների դավերով կազմակերպված ռուս անմեղ զինվորների և սպաների կոտորածը խորապես ցնցել էր ողջ հրկրամասի առաջադեմ բնակչությանը և զինվորական զանգվածներին, անկախ նրանց աղգային պատկանելութունից: Իրենք, Անդրկովկասի աղգայնական հակահեղափոխական գործիչները չէին ցանկանում, որ Կովկասում մնան ռուս զինվորներ, անգամ բնակիչներ:

Ահա այսպիսի պայմաններում կազմալուծվել էր նաև էրզրումի պաշտպանության գործը: Հրանոթները ծածկված էին ձյան շերտով, մեխանիզմները սառած էին կամ ժանգոտած, դեպի ամրոցները տանող և նրանց իրար միացնող խրամատներն ու ճանապարհները ավերված էին, իսկ շատերը չէին նշմարվում ձյան տակ: Բացակայում էին հրանոթների հաշվարկները, արկերի պաշարները, որոնց մի մասը վաղուց դասավորված էր ըստ ֆորտերի, թաղված մի քանի մետր հաստությամբ ձյան շերտի տակ: Տխրահույս գնեհալ Օդիշլիձեի հրամանատարության օրերին, որի գործնական քայլերը ճակատը կազմալուծելու և բանակի շտաբն անգործության մատնելու ուղղությամբ հավասարադր էին դավաճանության, ավելի էին կազմալուծել էրզրումի պաշտպանությունը:

Հետագայում, երբ Անդրանիկը ժամանեց էրզրում, անմիջապես ցանկացավ շրջագայել և իմանալ բերդերի վիճակը և ահա ինչ տեսավ նա ըստ ուղեկցող անձանց վկայության:

«Այստեղ կան 8—10 տղա, որոնք ստացած են հաց, շաքար, թեյ և նստած են ծակերուն մեջ:

Տղաք, ի՞նչ կ'ենք այստեղ, կհարցնեն Անդրանիկ:

— Ոչինչ չենք ըներ փաշա, կալատասխանն անոնցմե մեկը: Ռումբերը դուրս են դրված, ձյուններու տակ թրջված, անհոգ, անխնամ, որբացած վիճակի մեջ:

Անդրանիկ կարգադրություններ կ'են, տասնապետ կընտրուի, հրահանգներ կուտա և կգլխիմ ուրիշ բերդ:

Նույն ողբալի դրությունը:

Մյուս տեղերը միենույն թշվառ կացությունը: Բերդերու վրա կային մոտ 700 թնդանոթներ, մեծ և փոքրիկ (գա ճիշտ չէ, 700 հրանոթ չկար Ա. Հ.) չէր հաշվեր անգործածելի դարձածները»⁹:

Սա իսկական պատկերն էր:

Գիներալ Կուլեբյակինը, ռուս գեներալ և պատմաբան, իրադարձություններին ակնատեսն ու քաջատեսչակ, խորը ցավով գրում է. «Ոմանք հաճախակի հանդես գալով ղինվորական ժողովներում ղինվորներին ներշնչում էին, որ Կովկասը անջատվել է Ռուսաստանից և այն կարիք չկար պաշտպանելու»¹⁰:

Ռուսները նահանջելիս շատ մեծ դժվարությամբ էին ղենքն ու ղինամթերքը հանձնում հայկական նորաստեղծ ղորամասերին ու ստորաբաժանումներին, նրանց անվանելով «բուրժուազիայի սպասարկուներ»:

Նյութական մասի և կարգապահության նման քառասյին վիճակից բացի, Կուլեբյակինը նկարագրում է, թե ինչպես թուրքերը, որոնք Արևելյան Անատոլիայի քիչ թե շատ նշանավոր կենտրոններում ստեղծել էին մահմեդական, պանիսլամական, պանթուրքական դադանի կազմակերպություններ, ամենայն եռանդով գործում էին նաև էրզրումում:

«Թուրքական բաղմամբիվ լրտեսները,— գրել է Կուլեբյակինը,— որոնք ցրված էին մահմեդական դյուղերում, տենդորեն տանում էին պանիսլամական պրոպագանդա, հրահրելով բնակչությանը անիշխանական ղործողությունների, որն անհրաժեշտ էր հող պատրաստելու թուրքական հարձակման համար դեպի Կովկաս»¹¹: Կուլեբյակինը նշում է, որ պանիսլամիզմի պրոպագանդան ամենալայն մասշտաբներով մղվում էր ոչ միայն Արևելյան Անատոլիայում, այլև Անդրկովկասում և հատկապես

⁹ Արսեն Մարմարյան, Զորավար Անդրանիկ և իր պատերազմները, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 333—334:

¹⁰ ՀՀՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, ք. 18:

¹¹ Նույն տեղում:

Ներկայացված նախագիծը, ուր, ըստ նրա, համարյա ամբողջ ժողովուրդը ղինված էր¹²:

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում իրենից էրզրումի բնակչությունը 1918 թ. թուրքական արշավանքի նախօրյակին: Այնտեղ կար մոտ 25.000 հայ բնակչություն՝ ծերեր, կանայք, երեխաներ, անկազմակերպ տղամարդիկ, իսկ թուրքերն ունեին մոտ 25.000 տղամարդ, որոնց զգալի մասը հասցրել էր ղինվել և պատրաստվել խռովության:

Արսեն Մարմարյանը (Վահան Թոթովենցի մոտ ընկերը), նույնպես իրադարձություններին մասնակից և ակնատես, ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է 1918 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին էրզրումում տիրող մթնոլորտը: Խոսելով զուտ հայկական կազմակերպությունների մասին, որոնցից յուրաքանչյուրը նաև իշխանության դեր կատարելու հավակնություն ուներ, Մարմարյանը գրում է. «Կարնո մեջ գոյություն ունեին զանազան և զարմանազան իշխանություններ, գունդեր, աշիրեթներ, միահեծանություններ:

Առաջինը՝ Հայ ղինվորական միությունը, որուն գլխավոր անդամն էր Տիգրան Աղամալյանը, մի վարժապետ, որ անխղճություն ունեցած էր խառնվելու ղինվորական գործի մեջ: Այս մարդը ուներ զանազան պաշտոններ:

1. Հայ ղինվորական միության նախագահ,
2. Կարնո շրջանի կառավարիչ,
3. Կարնո կոմիսար,
4. Մի շարք մթերանոցներու ընդհանուր կառավարիչ,
5. Աղգային խորհրդի Կարնո մասնաճյուղի նախագահ:

Կար այստեղ Մոսկվայի հայկական քոմիտեն իր լիազորով: Ասիկա կիս քաղաքական մարմին էր, որովհետև մեկ քանի տարի է ի վերջո գործած էր Կարնո մեջ և վարկ ձեռք բերած: Քոմիթեն իր ձեռքին տակ ուներ մթերանոցներ և զորք:

Կար այստեղ Աղգային խորհուրդը, կար այստեղ Հայաստանի ապահովության խորհուրդը, Թորգոմը իր գունդով և հրկյակ պաշտոնով:

Օդիշելիձեն իր վերջին հեղինակությամբ (Օդիշելիձեն մեկնած էր, բայց իր շտաբը կմնար տակավին):

Մուրադի սպայակազմը, Քղիի գունդը իր մեծով, Նրզնկայի գունդն իր մեծով, Բաբերդի գունդն իր մեծով:

¹² Նույն տեղում:

Այս բոլորը իրարու հետ վեճի և պայքարի մեջ, ամեն մեկը մյուսին համար անսիրելի»¹³։

Նույն հեղինակը նկարագրում է նաև, թե ինչպես ոմն Զանփուլայան, որը ի պաշտոնն պետք է հսկեր բերդերի վիճակը, ոչ մի տեղ չէր եղել և ոչինչ չէր արել։ Անդրանիկը տեղն ու տեղը մերկացնում է վերը նշված, «ազգային գործիչ» Տ. Աղամալյանին, որը զբաղված էր աճուրդով, 400 փութ շաքար անօրինական կերպով հանձնել էր ոմն Թորոսյանին՝ սպեկուլյացիայի համար։ Մի այլ տեղ տեսնում է, որ ղինամթերքի պահեստի հսկողությունը վստահված է թուրքի, իսկ հայ ղինամթերքը քնած են հարևան տանը։ Մեկը նրան ղևկուցում է, որ 8 օրվա պաշար կա, իսկ երբ ստուգում է, պարզվում է, որ 8 ամսից ավելի կբավարարի մթերքների պաշարը։

Ահա այսպիսի կացություն մեջ էր էրզրումը, երբ Վեհիբ փաշան գնեցրալ Լեբեղինսկու անունով Թիֆլիս ուղարկած վերջնագրում հաղորդում էր հետևյալը. «Թուրքական մարզերում մահմեդական բնակչության կյանքի ապահովության համար նա առաջ է շարժվելու մինչև որ շփման մեջ մտնի ռուսական զորքերի հետ։ Հայկական ազգային զորքերը նա զորք չի համարում»¹⁴։

Էրզրումից խնդրում էին, որպեսզի Թիֆլիսից մի քանի վաշտ ուղարկվի այնտեղ, որպեսզի նրանց դասավորեն պաշտպանության առաջին գծում։ Սակայն նման ոչինչ չէր կարող կատարվել, որովհետև բացի հայկական կորպուսից, մյուս ազգային կորպուսներում և Դրացիեհյույի ռուսական կորպուսում ոչ մի զորամաս փաստորեն չկար։

Վեհիբ փաշան լիովին տեղյակ էր թե՛ թիկունքի և թե՛ ռազմաճակատի ամբողջ դրությունը։ Ինչպես հիշատակվեց հետագայում, թուրքական հետախուզությունը մի քանի անգամ բարձր էր կանգնած, քան նրա հակառակորդներինը և այդ ամենից առաջ այն պատճառով, որ պանիսլամիզմի խիստ ցանցում ամենուրեք գործում էին թուրքական էմիսարները։

Տվյալ դեպքում Վեհիբ փաշան հիանալի դիտեր, որ ռազմաճակատում այլևս ռուսական զորքեր չկան, զիտեր, որ մոտ 600 կմ ճակատի վրա, լավ թե վատ դասավորված են հայկական զորքերը, ուստի և ներկայացրել էր այնպիսի պահանջ, որի դեմ ո՛չ սեյմը և ո՛չ էլ ռազմաճա-

¹³ Արսեն Մարմարյան, Զորավար Անդրանիկ և իր պատերազմները, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 329—330։

¹⁴ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, «Գնեցրալ Նազարբեկովի հուշագրությունները»։

կառնի հրամանատարութիւնը ոչինչ անել չէին կարող: Նա ռուսական զորքերին կարող էր հանդիպել միայն Հյուսիսային Կովկասում:

Նվ որպեսզի պատկերն ավելի պարզ լինի, ասենք, որ հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ Ֆ. Նաղարբեկովը գեռես գտնվում էր Թիֆլիսում և ճիգեր էր դործադրում կորպուսի զորամասերի ու ղեկավար օրգանների կազմավորման ավարտի համար: Փետրվարի 20-ին նա որոշեց իր շտաբային ստորաբաժանումներով փոխադրվել Ալեքսանդրապոլ: Հատկանշական է, որ Նաղարբեկովին Թիֆլիսի կայա-րանում ոչ ոք չէր ճանապարհում: Փետրվարի 20-ին, 21-ին և 22-ին նա իր շտաբով, հեծյալ 100-յակով սպասում էր Թիֆլիսի կայարանում, բայց ինչ-ինչ պատճառներով մենշևիկները նրան վազոններ չէին տրա-մադրում: Ստիպված դիմում է կայարանապետին, սպառնալով, որ ուժով կզադարեցնի ամբողջ երթևեկութիւնը: Վերջապես փետրվարի 22-ին գնացք արվեց և կորպուսի հրամանատարը փետրվարի 23-ին ժամանեց Ալեքսանդրապոլ: Նորից զարմանալի մի միջադեպ: Զնայած Թիֆլիսից հեռագրիկ էին Ալեքսանդրապոլ գեներալ Արեշովին, որպեսզի նա տեղա-կան իշխանութիւնների հետ հոգ տաներ կորպուսի շտաբի համար հա-մապատասխան շէնք առանձնացնելու, սակայն վերջինս ոչինչ չէր արել: Կայարանում չղիմաւորեց նաև կորպուսի հրամանատարին: Նաղարբե-կովը գրում է, որ այդ ժամերին Արեշովը առետուր էր անում նահան-ջող ռուսական 66-րդ դիվիզիայի էշերներին հետ, ձիեր էր գնում: Ավելին, նա խաբում էր Նաղարբեկովին, որ իբր հանձնարարել է զբաղվել կոր-պուսի շտաբի տեղաւորման հարցով: Պարզվեց, որ այդպիսի հանձնա-րարութիւն չէր արվել: Կորպուսի հրամանատարն ստիպված եղաւ ան-ձամբ զբաղվել այդ գործով: Քաղաքապետը ևս չղիմաւորեց հայկական կորպուսի հրամանատարին:

Մենք այս դրվագները մեջ բերեցինք, ցույց տալու համար թէ ինչ-պիսի անպատասխանատւութիւն, անհոգութիւն և անկազմակերպվա-ծութիւն էր տիրում, այսպես կոչված, և՛ հայ ազգային գործիչների և՛, ցամոք, նաև հայ զինվորականների մի մասի մոտ: Զէ՞ որ տվյալ պահին ամբողջ հայ ժողովրդի ճակատագիրը, նրա լինել-չլինելու հարցը պետք է որոշեր այդ կորպուսը, որի հրամանատարի ոչ թի օրերն ու ժամերը, այլ նույնիսկ բոլորներն ու վայրկյանները պետք է օգտագործվէին նպատա-կասլաց պաշտպանութեան կազմակերպման համար:

Ավելի զարմանալի է Նաղարբեկովի հետևյալ հայտարարութիւնը:

Պարզվում է, որ Անդրանիկին Թիֆլիսից էրզրում էին ուղարկել առանց կորպուսի հրամանատարի գիտության:

«Ես նրա ռազմաճակատ մեկնելու մասին իմացիլ եմ պատահաբար: Երևի իր երկրպագուների շնորհիվ էր Անդրանիկը նշանակվել էրզրումի ջոկատի պետ և էրզրումի պարետ, գնդապետ Մորելի փոխարեն»¹⁵: Նա-
զարբեկովը, բարձր գնահատելով Անդրանիկի անձնական քաջագործու-
թյունները, արժանի ժողովրդականությունը և պարտիզանական կարգի
կուլի մեծ փորձը, այնուամենայնիվ գտնում էր, որ Թիֆլիսի գործիչները
սխալ են թույլ տվել, Անդրանիկին նշանակելով էրզրումի նման ստրա-
տեգիական մեծ նշանակություն ունեցող բերդաքաղաքի պաշտպանության
պետ:

Չի կարելի նորմալ համարել այն երևույթը, երբ Թիֆլիսի նույն
օրգանները, նշանակելով և՛ Նազարբեկովին և՛ Անդրանիկին, հարկ
չէին համարել խորհրդակցել կորպուսի հրամանատարի հետ, կամ գոնե
տեղյակ պահել նրան այդ մասին:

Անդրանիկի էրզրում դալուն պես սկսեցին քաղաք ժամանել ամեն
տեսակ կամավորական խմբեր՝ իրենց խմբապետներով: Փաստերը ցույց
են տալիս, որ նրանցից համարյա ոչ մեկը պարտք չէր համարում ներ-
կայանալ շտաբ, ղեկուցել իր ուլ լինելու մասին, քանի հոգուց է բաղկա-
ցած խումբը, որտեղ է տեղավորվել և ինչով է զբաղված:

Անդրանիկի ժամանումից հետո գնդապետ Մորելի վրա հիմնակա-
նում պարտականություն դրվեց բերդերում որոշ կարգ ու կանոն հաս-
տատել, իսկ Անդրանիկն ավելի շուտ զբաղվում էր քաղաքից դուրս Բալ-
բուրդ, Մամախաթուն, Թաշուղիլ, Օլթի և այլուր տանող ճանապարհների
հսկողության ու պաշտպանության գործով: Ընդ որում, նրան դեռևս հա-
մարյա ոչ ոք չէր համարում տեղի բարձր իշխանություն: Իսկ ինքը աշ-
խատում էր ստիպել քաղաքի «ղեկավարներին», որպեսզի հաշվի նստեն
իր հետ:

Անդրանիկի հոգսերից մեկը եղավ այն, որ նա արագորեն կազմա-
կերպեց ներքին հետախուզությունը, հայտնաբերեց պատրաստվող դա-
վադրության գլխավորներին և վնասազերծ արեց նրանց: Հակառակ դեպ-
քում էրզրումից ոչ մի հայ զինվոր կամ բնակիչ չէր փրկվի: Արդեն
փետրվարի 19—21-ը Անդրանիկի հրամանով պորուշիկ Մելիք-Միրզա-
խանովի գլխավորած ստորաբաժանումը ձերբակալեց էրզրումում գոր-
ծող թուրքական գաղտնի կազմակերպության գլխավորներին, ինչպես
նաև հարևան գյուղերը մաքրեց այնտեղ ծվարած բանդաներից:

¹⁵ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45. «Գեներալ Նազարբեկովի հուշագրություններ»:

վերջապես նշենք բերդերի հրետանու պետ, փոխդինգապետ, սեհար-յուրակային սպա Տվերդոխլեբովի դավաճանական վարքագծի մասին, որը ոչ միայն ոչինչ չարեց հրետանին մարտական վիճակում պահելու համար, այլև անձնատուր հղավ թուրքերին, դարձավ նրանց ծախու գրո-չակը և հազար ու մի զրպարտություններ հորինեց ուսական բանակի, հայկական զորամասերի և հատկապես Անդրանիկի հասցեին: Թուրք պատմաբանները մինչև օրս էլ այդ դավաճանի բարբաջանքներն օգտա-գործում են իրենց հակառուսական և հակասովետական հորինվածք-ներում:

Ընդհանուր գծերով ինչպիսի՞ն էր իրադարձությունների զարգացման ընթացքը էրզրումում 1918 թ. փետրվարի 12-ից մինչև 27-ը, այսինքն մինչև այն թուրքերի կողմից գրավելը¹⁶:

Փետրվարի 10—11-ին էրզրումից դեպի Բայբուրդ և Մամախաթուն տանող ճանապարհներն ուղարկվեց մեկ ջոկատ, կապիտան Ստոյանկի-նի հրամանատարությամբ, կազմված էրզրումի հետևակային զնդի 3 վաշտերից, մոտ 300 սվին, 200 հեծյալներով, 2 զնդացրով և 2 լեռնային հրանոթներով: Այդ ջոկատը դիրքեր գրավեց Կորչմայի, Աշկալայի, Ենի-յոյի լեռնանցքի և Կապդաղի մոտ:

Փետրվարի 13-ին այդ առաջավոր ջոկատը հարձակման ենթարկվեց թուրքական 300 հեծյալների և քրդական բանդաների կողմից: Տեղի ունեցավ փոխհրաձգություն Ենիյոյի լեռնանցքի և Աշկալայի մոտ:

Թուրքական 700 հոգուց բաղկացած առաջավոր ջոկատը փետրվարի 14-ին գրոհեց Աշկալայի կողմից: Հրետանու դիպուկ կրակով և հայկա-կան երկու վաշտերի համարձակ գրոհով թշնամու հարձակումը հտ մղվեց:

Փետրվարի 15-ին, օգտվելով թանձր մառախուղից, թուրքերը Աշկա-լայի մոտ կենտրոնացրին զգալի ուժեր: Ակնհայտ էր նրանց մտադրու-թյունը՝ վաղ առավոտյան գրոհել հայերի դիրքերը: Կապիտան Ստոյա-

¹⁶ Տվյալ իրադարձությունը նկարագրելու համար օգտագործել ենք հետևյալ աղբյուր-ները. Е. В. Масловский. Кавказский фронт первой мировой войны, Париж, 1932; Ген. Кулебякин. Оборона Эрзерума. Рукопись, ЦГИА Арм. ССР, Ф. Назарбеков. Воспоминания. Рукопись, ЦГИА Арм. ССР. Դեն. Ղ. Ղոզալյան, Հայերու մասնակ-ցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին, «Հայրենիք», ամսագիր (տարբեր տարիների համարներ), Աստեն Մաւմաւյան, Զորավար Անդրանիկը և իր պատերազմ-ները, Կ. Պոլիս, 1920 թ.: «Զորավար Անդրանիկի հուշագրությունները Կովկասյան ճա-կատի վրա»: Վ. Մխմիստյան, Կարսի անկումը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1935, մի քանի համարներ, Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968: Ս. Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն, Փարիզ, 1928: ՍՍՄՄ ՊԿԳՊԱ, ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ և բազմաթիվ այլ արխիվային ու հրատարակված նյութեր:

կինը գնահատելով իրադրությունը, հրաման արձակեց իր ստորաբաժանումները Ալիջայի մոտ քաշելու մասին: Թուրքերը չհետապնդեցին:

Փետրվարի 16-ի կեսօրին թուրքական առաջապահ ղորքերը (200 հետևակայիններ և 300 հեծյալներ) Կորչմալի կողմից գրոհեցին Ալաջայի դիրքերը: Անդրանիկն անձամբ հայտնվեց մարտի վայրում, քաշակերեց հայ ղինվորներին, որոնք հաջողությամբ հու մղեցին թուրքերին:

Փետրվարի 17-ին հայտնի դարձավ, որ թուրքերը էրզրումի հյուսիս-արևմուտքից հեծյալ ղորամասերով աշխատում են շրջանցել Ալաջայի ջոկատի երկու թեկերը: Հայկական ջոկատը նահանջեց դեպի Ալաջա, անմիջապես էրզրումից հյուսիս: Այդ ժամանակ Անդրանիկը դորժադրեց նոր ջանքեր, ոգևորեց 1-ին հրաձգային ու էրզրումի զինղի մի քանի վաշտերի և նրանց ևս շարժեց դեպի Ալաջա, ուժեղացնելու Սոռլակինի ջոկատը, որն այդ ժամանակ գրավել էր Արադ գյուղը:

Փետրվարի 19-ին և 20-ին շարունակվում էին Անդրանիկի, Բեժանբեկովի, Մորելի ջանքերը՝ մեղմացնելու խուճապը քաղաքում և ուժեղացնելու էրզրումի մատուցների պաշտպանությունը:

Փետրվարի 21—22-ին պորոչիկ Մելիք-Միրզախանովն իր ոչ մեծ ջոկատով գրավեց Արշիկ—Իսավանք բնագիծը և ապահովեց Սոռլակինի ջոկատի ձախ թեկը:

Փետրվարի 18—22-ին շարունակվում էր թուրքերի կենտրոնացումը Ալաջա գյուղի շրջանում և նրանց դանդաղ առաջխաղացումը:

Փետրվարի 23-ին թուրքական ուժերը՝ մոտ 300 սվին, 200 հեծյալ, 2 լեւնային հրանոթ, 2 հաստոցավոր զնդացիր, հրետանային պատրաստությունից հետո անցան հարձակման Արշիկ, Արինքարա գյուղերի ուղղությամբ: Այդ նույն ժամանակ 150 թուրքեր գրոհեցին Իսավանքի վրա: Անդրանիկը հայտնվեց առաջին զծում: Մելիք-Միրզախանովի ջոկատը և կամավորների մի խումբ հրետանու օգնությամբ միահամուռ կրակ բացեցին թուրքերի դեմ, ստիպելով նրանց հու քաշվել:

Փետրվարի 24—25-ին թուրքերը, մոտ մեկ դիվիզիայի ուժերով, կենտրոնացան Ալաջայի շրջանում և սկսեցին առաջ շարժվել Ադադեր-Պուչիկ ուղղությամբ:

Փետրվարի 27-ին, վաղ առավոտյան թուրքերը հրետանային ուժեղ կրակ տեղացին հայերի դիրքերի վրա, իսկ հեծյալ ուժերը շրջանցեցին դրանք թեկերից: Թուրքական հրամանատարությունը տեղյակ էր, որ շնագած Անդրանիկը վերացրել էր դավադրության ղեկավարներին, այնուամենայնիվ մոտ 7000 մահմեդականներ էրզրումում զենք ունեին և հարմար

պահի կարող էին նրանց տրամադրել քաղաքի հայ բնակչության բնա-
ջնջմանը ձեռնամուկս լինելու համար:

Առաջին հրաձգային գնդի ղինվորների մի մասը թուրքական ուժե-
ղացող կրակի և շրջապատման վտանգի տակ տատանվում էր: Գնդապետ
Բեժանբեկովի ջանքերով միառժամանակ դրուձյունը կայունացավ: Նույն
օրը ժամը 9-ից հետո թուրքերը աստիճանաբար ուժեղացրին հարձա-
կումը: Բեժանբեկովը նկատում է, որ ուժերը խիստ անհավասար են և
թուրքերը պարզորոշ ձգտում էին լրիվ արքանի մեջ վերցնել հայկական
ստորաբաժանումները: Հասկանալի է, որ ոչ մի հայ ղինվոր չէր ցան-
կանում գերի ընկնել: Գնդապետ Բեժանբեկովը հրամայեց քաշվել դեպի
էրզրումի պարիսպների կողմը, միաժամանակ խնդրելով Անդրանիկին՝
օգնել թարմ ուժերով՝ դրուձյունը վերականգնելու համար: Մոտավորա-
պես ժամը 10-ին Անդրանիկը մարտի դաշտ նետեց միակ ուղերվը՝ Եր-
զընկայի գնդի գումարտակը և խնդրեց Մուրադին՝ մարտի տանել իր 100
հեծյալներին: Մոտ ժամը 12-ին Բեժանբեկովի ջոկատը մարտերով հո-
քաշվեց Գյոզ գյուղի և քաղաքի շրջակայքի փշալարացանցի շրջանը:

Երբ ժամը 1-ին Գյոզի մոտ ժամանեցին նշված գումարտակն ու
Մուրադի 100-յակը, նույն ժամին նրանց առջև հայտնվեց Անդրանիկը,
խրախուսանքի խոսքեր ասաց, կոչ անելով հակահարձակման անցնել և,
ինչ գնով էլ լինի, հոշ պրտել թուրքերին ու գրավել լքած բարձունքները:
Բոլորը հետևեցին Անդրանիկին և նետվեցին հակադրոհի: Թուրքերը,
որոնց դիրքերը բավականին նպաստավոր էին և որոնք տվյալ պահին
իրոք գերազանցում էին հայերին, հրացանային, գնդացրային ու հրե-
տանային կրակ բացեցին դրոհի նետվող հայերի դեմ: Հայերի հակա-
դրոհը ձախողվեց: Ստորաբաժանումները ետ քաշվեցին փշալարացանցի
շրջանը: Այնուամենայնիվ հայերը չէին վհատվում: Երբ ժամը 13-ին
թուրքերը փորձեցին առաջ շարժվել, հանդիպեցին հայերի միահամուռ
համադարկերին և ստիպված հզան դադարեցնելու հարձակումը: Հակա-
դրոհին դորժոն օգնութուն էր ցույց տալիս մի քանի ֆորտերից տրված
հրետանային կրակը: Դա նպաստում էր Մեկիք-Միրզախանովի և մյուս
ստորաբաժանումներին՝ դուրս գալու թևերից սպասվող վտանգից: Մի
քանի խմբեր, որոնք համարյա շրջապատման մեջ էին ընկել, համար-
ձակորեն ճեղքեցին թշնամու օղակը և դուրս եկան ամրոցների պատերի
տակ: Այդ օրը ջոկատից սպանվեց 32 և վիրավորվեց 94 հոգի: Նույն
ժամանակ Մամախաթունի կողմից դեպի էրզրում էր շարժվում թուրքա-
կան 2 հետևակային և մեկ հեծյալ գունդ, հրետանու հետ:

Փետրվարի 20-ի գործողութունները ցույց տվեցին, որ էրզրումի

պաշտպանները կազմակերպվածություն, կամքի և համարձակության դեպքում կարող էին ոչ միայն կանգնեցնել, այլև պարտություն մատնել թուրքերին: Սակայն ինչպես Կուլեբյակինն է նշել, «Այդ բոլորին խանգարում էին ղինլորների բարոյական թուլությունը և թիկունքի կենտրոններից հկող կանխորոշված նահանջելու անկումային տրամադրությունները: Ամեն մի ղինլոր առաջավոր դիրքերում գիտեր, որ Թիֆլիսում վաղուց որոշել են, որ թուրքերի դեմ պայքարն անհուսալի է, հետևելապես դիրքերում մնալը ժամանակավոր է... Հայերի հոգեկան վիճակը կոտրված էր անհուսալիորեն և շատ դեպքերում ոչ նրանց մեղքով»¹⁷:

Այդ օրերին մարտական գործողություններ էին ծավալվել նաև Գիդիի, Բաշագելյանի, Բաքլա-Դարասիի, Յազմուրադժիի, Մալիբլիի և այլ տեղամասերում:

Փետրվարի 21-ին Մունկիչյայի կողմից Սոդուալի և Մուզդուլուկ գյուղերի վրա գրոհ կազմակերպեցին քրդերը:

Փետրվարի 24-ին 400 քրդեր Մաջմարջլիի մոտից նետվեցին հայկական վաշտերի վրա:

Անդրանիկը հրետանավորներին հրամայեց առաջ շարժվել և ավելի հարմար դիրքերից կրակել, սակայն ձիերի պակասն ու ճանապարհների ավերվածությունը խանգարում էին: Մեծ հերոսություն ցուցաբերեց զինդապետ Թորգոմն իր ջոկատով, որը սրբությանը կատարում էր Անդրանիկի կարգադրությունները: Նա մի քանի վճռական ու համարձակ գրոհներ կազմակերպեց թշնամու դեմ, խափանելով նրա հարձակումը և ապահովելով Ալաջայի մոտ վտանգավոր վիճակում գտնվող ջոկատի նահանջը: Ընդ որում Թորգոմն անձամբ էր գրոհի տանում իր ղինլորներին, երկու անգամ նրա ձին վնասվեց, 3 անգամ ինքը վիրավորվեց, բայց և այնպես ջոկատը դուրս բերեց շրջապատումից, տալով 23 սպանված (այդ թվում 3 սպա) և 70 վիրավոր:

Փետրվարի 26-ի երկկոյան, ըստ հետախուզության տվյալների, թուրքերը պատրաստվում էին ընդհանուր հարձակման:

Էրզրումի դեմ նրանք կենտրոնացրել էին մեկ կանոնավոր զինվորիս՝ 3000 սվին, 12 զնդացիր, 12 լեռնային հրանոթ, 300—400 մարդուց բաղկացած ոչ կանոնավոր զորք և մոտ 2000 քրդերից բաղկացած ուժ:

Այս բոլորի դեմ Անդրանիկի համալրումն ուներ 2000 սվին, 300 հեծյալ, 24 զնդացիր, 8 լեռնային, 20 դաշտային հրանոթ, չհաշված ամբողջում հզաժները: Ինչ խոսք, եթե լինեիր բարձր կազմակերպվածություն,

¹⁷ ՀԱՍՏ ՊԻՊԱ, ք. 120, ց. 1, գ. 1, թ. 55:

ապա այդ ուժով, գտնվելով նման ապահով ամբողջներում, միանգամայն հնարավոր էր դիմագրել թուրքերին: Սակայն, ինչպես քանիցս նշել ենք, անհրաժեշտ կազմակերպվածություն չկար, ավելին, հենց հայերի ճնշող մեծամասնությունն էր հակված նահանջելու:

Փետրվարի 26-ին, երեկոյան ժամը 8-ին Անդրանիկը հրավիրեց խորհրդակցություն, ուր բացի ջոկատների պետերից, ներկա էին զնգապետներ Զինկելիչը, Դուլսիսանովը, բժիշկ Զավրիևը և ուրիշներ: Չնայած Տվերգոսիերովը ևս հրավիրված էր, բայց շնորհալույցով, որովհետև կանխորոշված էր նրա սև դործը: Խորհրդակցության համարյա բոլոր մասնակիցների կարծիքը նույնն էր՝ քանի որ զինվորները կռվել չէին ցանկանում, շարիքի փոքրագույնը կազմակերպված նահանջն էր և գաղթականության փոխադրման ապահովումը: Մեծ վտանգը խուճապն էր, որ կարող էր բաղմապատկել կորուստները:

Անդրանիկի վիճակը ծանր էր: Նա գտնում էր, որ եթե նախօրոք լավ դիրքեր գրավեն Բեյութ-Քերեմեթի, Քուչուկ և Սուրբ Նշան ամբողջներում, հնարավոր կլիներ մի քանի օր ևս դիմագրել: Նա կարծում էր, որ թիկունքից թարմ ուժեր կգան, բայց դրանք զուր հույսեր էին:

Էրզրումում և նրա մատուցներում դրությունը օրհասական էր: Ոմն է. Լանխ, որ այդ ծանր օրերին ամեն օր շփվում էր Անդրանիկի հետ և լրիվ տեղյակ էր էրզրումի վիճակին, գրում է.

«Էրզրումեն, Բաբերդեն, Քղիեն և ամբողջ Կարնո գաղտնե երկու տարի է վեր բշված հայ ժողովուրդը քաղաք թափած է սալլերով, չգիտե, թե ո՞ւր պիտի մնա, ի՞նչ պիտի ըլլա իր բախտը: Հիվանդանոցները լեցուն էին հին ու նոր վիրավորներով, ոտքեն, ձեռքեն սառած զինվորներով: Ամեն կողմ հայեր են, լացող մայրեր, դունաթափ քույրեր և անտեր որբեր»:

«Դրությունը լուրջ է, զինվորներեն ոմանք գիշերանց իրանց դիրքերին հեռացած են»¹⁸:

Նկարագրելով փետրվարի 26-ի թուրքական ուժեղ հարձակման ժամանակ Բեթանբեկովի հուսահատ վիճակն ու ճիգերը, ականատեսը գրում է. «Հայտնեցեք գեներալին՝ թուրք զորքը շարժվում է առաջ: Մեր զորքը թողնում փախչում է: Հարկադրված եմ քաշվել դեպի Գյուլ»:

«Հրամանատարին սենյակն եմ: Այստեղ սպառնալույթ, զնգապետներ Զինկելիչ, Հախվերդով, Մորիկ, Կոբսոյ Զավրիև, Մուրադ, Ժամկոչյան, Զանփուլադով և այլն, խորհրդակցություններ անվիրջ: Մեծ կանաչ

¹⁸ Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, Ժ—Ժ տարի, 1916—1920 թթ., էջ 141:

ծածկոցով սեղանին վրա փռված է քարտեզ։ Սպայակույտի անդամներն իրենց ռազմական տեսակետները կհայտնեն։ Անդրանիկ լուռ հենտեի... ոտքի կկանգնի և ձեռքը կրծքին ծեծելով կսէ. «Այս քառսը ստեղծողը Թիֆլիզը եղավ... Կարինը թշնամիին հանձնելը միտքը դիս կփոխերկե»։

«Պահեստի վերջին զորամասերը գացած են կովի։ Տենդադին, աններդաշնակ ու տարերային շարժումը կա քաղաքին մեջ. ձիեր, սալեր, կիներ, դինվորներ, քույրեր, ռազմամթերքով բռնված կառքեր, թնդանոթներու փոխադրություն, ամեն ինչ խառնիխուռն։ Աջ ու ձախ կվազեն բոլորը, ոչ մեկը չգիտեր թե ի՞նչ կեն, ինչո՞ւ և ուր կվազեն. կփախչի՞, թե կգիմազրեն...»։ Աղզովին կործանված անդունդին եղբը կանգնած՝ միփթարության կայան մը կփնտրենք»։ «Պատկերը զարհուրելի է...»¹⁹։

Ահա և էրզրումի պատկերը փետրվարի 25—27-ը։

Փետրվարի 26-ի ուշ երեկոյան, երբ Անդրանիկը խորհրդակցում էր դիմադրության հնարավոր ուժեղացման մասին՝ ինչպես քաղաքում, նույնպես և դիրքերում, դինվորներն սկսեցին լքել իրենց բնագծերը և շարժվել դեպի արևելք։ Գիշերվա ժամը 3-ին Անդրանիկը անձամբ մի քանի փորձ արեց կանգնեցնելու փախչող դինվորներին, բայց ապարդյուն։ Գնդապետներ Զինկելին ու Մոռելը նրան խորհուրդ տվեցին հրաման տալ գումակի փոխադրման մասին։ Համաձայն օրհնքի դորքը պետք է կովեր՝ մինչև գումակն ու բնակչութունը հեռանային քաղաքից։

Փետրվարի 27-ի վաղ առավոտյան (ժամը 7-ին), ալսուկս կոչված, Կարսի դարպասներից մի քանի հարյուր դինվորներ դուրս թափվեցին խուճապահար, մի կողմ նետեցին ժամապահներին և ճանապարհ բնկան դեպի Հասանղալա։ Թուրքերն սկսեցին զրոհել քաղաքի վրա մի քանի ուղղություններով։ Զինված մահմեդականները պահը հարմար համարելով, տներից սկսեցին կրակել նահանջող հայ դինվորների և խաղաղ բնակչության վրա։ Մի քանի ստորաբաժանումներ քաղաքում ընկան թուրքական կանոնավոր զորքերի շրջապատման մեջ և պետք էին դերմարդկային ջանքեր՝ ճեղքելու օղակը և դուրս գալու արևելք։ Անդրանիկը նետվեց Հասանղալայի խճուղին և փորձեց կատարեց կանգնեցնելու նահանջող զորքին, սակայն իդուր։ Զորք այլևս չկար։ Այն դուրձել էր ամբոխ։ Մի կերպ, որոշ սպաների օգնությամբ Անդրանիկին հաջողվեց կանգնեցնել առանձին ստորաբաժանումներ՝ թշվառ զաղթականության փոխադրման գործը դիթ նվաղագույն չափով ապահովելու համար։

Էրզրում ներխուժելուց հետո թուրքերը սկսեցին ալան-թալանը, բեր-

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 148—149.

նությունները: Եթե թուրք սպաները նույնիսկ ցանկանային, չէին կարող իրենց ասկարներին դուրս հանել տաք տներինց:

Թերևս դա հայկական զորքերին և գաղթականությանը հնարավորություն էր ապրիս շարժվել դեպի Սարիղամիշ—Կարս:

Այսպիսով, էրզրում քաղաքն իր առաջնակարգ ամրոցներով, զենքի, զինամթերքի, պարենի և հանդերձանքի մեծ պաշարներով համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում ընկալ թուրքերի ձեռքը: Անշուշտ, չի կարելի ասել, որ հայկական զորքը լրիվ պատսիլություն էր մատնվել: Մենք տեսանք, որ Անդրանիկը և նրան աջակցող հայ սպաները գերմարդկային ճիգեր էին գործադրում դրությունը փրկելու համար, բայց տիրող ընդհանուր մթնոլորտը գործում էր ի վնաս Անդրանիկի: Գեներալ Նազարբեկովը, որ ժամանել էր Ալեքսանդրապոլ, առանձին ակտիվ ներգործություն չդրսևորեց Անդրանիկին օգնելու համար: Թուրքերը հնարավորություն ունեին նոր ուժեր փոխադրել էրզրումի շրջան՝ ձեռք բերելու բացարձակ գերակշռություն հայկական զորքերի նկատմամբ: Սակայն այդ օրերին նրանք բոլորովին էլ ուժեղ չէին և, ինչ խոսք, եթե էրզրումի պաշտպանությունը կազմակերպված լիներ ինչպես հարկն է և պաշտպանների միջև իշխեր միասնությունը, կարգապահությունը, զենքի ու զինամթերքի օգտագործման հմտությունը, թուրքերը փետրվարին ունեցած ուժերով չէին կարող մոտենալ էրզրումին: Էրզրումի անկումը ոչ միայն ռազմական, ստրատեգիական, քաղաքական, այլև բարոյական տեսակետից ծանր տպավորություն գործեց հայկական բանակային կորպուսի անձնակազմի վրա:

Կասկածից վեր էր, որ մի քանի օրից թուրքերը շարունակելու էին առաջխաղացումը դեպի Սարիղամիշ—Կարս:

Ինչ վերաբերում է Վանի շրջանին, այդ օրերին աչքի ընկնող ճակատամարտ տեղի չի ունեցել: Զգալով, որ Իրանական Ադրբեջանից ռուսական զորքերն արդեն նահանջել են, իսկ հայկական զորամասերը թողել են էրզրումը, Վանի շրջանում եղած հայկական ստորաբաժանումները ևս հետ են քաշվել 1914 թ. սահմանները:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՐՊՈՒՄԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ
ԷՐՋՐՈՒՄԻ ԱՆԿՈՒՄԻՅ ՀԵՏՈ ԶՈՐՔԵՐԻ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ
ՈՒ ՏԵՂԱԲԱՇԽՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ

Երզնկայի ու Էրզրումի անկումից հետո, ռազմաճակատում հայկական կորպուսի հրամանատարությունը ձգտում էր ըստ հնարավորին զորամասերի խմբավորումները հարմարեցնել կարևոր նշանակություն ունեցող հանգույցներին, ստրատեգիական ուղղություններին և օբյեկտներին²⁰:

Էրզրումից և Վանից նահանջող հայկական զորամասերը միշտ չէ, որ կենտրոնանում էին վերադասի հրամանով որոշված կետերում: Զորամասերի հրամանատարները շատ դեպքերում շարժվում էին ըստ իրենց հայեցողության ապահով ճանապարհներով, որտեղ կարելի էր հայթայթել պարեն՝ մարդկանց և կեր ձիերի համար: Բաղմաթիվ են փաստերը, երբ միևնույն գնդի զումարտակները բոլորովին տարբեր ուղղություններով էին շարժվում: Դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ քրդական կամ թուրքական բանդաները դիմում էին ամեն միջոցի՝ ոչնչացնելու հեռադրավարները, հեռագրասյուները, ավիերիւս կամուրջները, դատաստան տեսնելու զինվոր-սուրհանդակներին, փոստատարներին հետ:

Հայկական կորպուսի հրամանատարի հոգսերից էր Երևանի ուղղությամբ բավարար քանակությամբ ուժերի կենտրոնացումը: 1918 թ. մարտին գեներալ Սիլիկովի հրամանատարությամբ ստեղծված Երևանյան խմբավորման շտաբը Նաղարեհկովի հրամանով տեղավորվեց Էջմիածնում: Նաղարեհկովը հետևյալ տեղեկություններն է հաղորդում խմբավորման մասին.

«Երևանյան ջոկատում փետրվարի վերջերին և մարտի սկզբներին գտնվում էին հետևյալ զորամասերը.

1. 6-րդ հայկական հրաձգային գունդը, որը տեղավորված էր Վաղարշապատում: Գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Դուրխանովը:

2. Պարտիզանական հետիոտն զունդ, հրամանատարն էր գնդապետ Պերեկրեստովը:

3. Հեծյալ պարտիզանական գունդ, հրամանատարն էր գնդապետ Կորուկովը:

²⁰ Էրզրումի անկումից հետո Անդրանիկը չի մասնակցում Սարիգամիշի և Կարսի մարտերին, նա գնում է Թիֆլիս: Հետո նրան հանձնարարվում է Ալեքսանդրապոլի շրջանում արևմտահայերից կազմավորել հայկական հորվածային զորամաս: Հետագայում նա մասնակցում է Ալեքսանդրապոլի, Զալաթոլու շրջաններում մղված կռիվներին:

Այդ գնդերը կազմավորվել էին Երևանում:

4. Քանաքեռում կանգնած էր հայկական 2-րդ հեծյալ գունդը, որի հրամանատարն էր գնդապետ Սիլվինը:

5. Վանի շրջանից նահանջելուց հետո ժամանեց 5-րդ հայկական հրաձգային գունդը, որի հրամանատարն էր Պավել Փիրումովը: Գունդը տեղավորված էր Ղուրգուղուխում:

6. Հայկական 2-րդ հրաձգային գնդի 1-ին գումարտակը, որի հրամանատարն էր գնդապետ Սամարցե: Գումարտակը հետագայում ուղարկվեց Սարիղամիշ, միանալու իր գնդին:

7. Թիֆլիսից ժամանել էր նոր կազմավորված Զեյթունի հեծյալ գունդը (մտնում էր հատուկ ջոկատի մեջ):

8. Երկու հետևակային գունդ՝ մեծ մասամբ արևմտահայերից. Վանի 1-ին գունդը, հրամանատար՝ գնդապետ Յուզբաշև, Վանի 2-րդ գունդը, հրամանատար՝ գնդապետ Զախմաշև:

Այդ երկու գնդերից և հեծյալ գնդից կազմվել էր բրիգադ, գնդապետ Բաղդասարովի հրամանատարությամբ:

9. Երևանի խմբավորման մեջ մտնում էին երեք դաշտային ռադիոկայան և 3 օդանավ, որ ստացվել էր նահանջող սուսական զորքերից:

10. Բացի այդ զորամասերից, կար նաև հրետանային բրիգադ, բաղկացած 6 մարտկոցներից, ամեն մարտկոցում 4 հրանոթ: Բրիգադը կազմավորել էր գնդապետ Արարատովը²¹:

Այնուհետև հիշատակվում է, որ խնուսի և Վանի կողմից նահանջող կանոնավոր զորքերի հետ ժամանել էին նաև մի քանի խմբեր, որոնք գնդերալ Սիլվիովը մտադիր էր օգտագործել իր զորախմբում, սակայն նրանք բոլորը ցրվեցին, չցանկանալով ենթարկվել ռազմական կարգապահությանը:

Ինչպես տեսնում ենք, Երևանի ուղղությամբ, ըստ էության, ստեղծվում էր բավական լուրջ ռազմական խմբավորում, այն է՝ 9 գունդ, մեկ հրետանային բրիգադ և մի շարք մասնագիտական զորամասեր ու ստորաբաժանումներ:

Սարիղամիշի պաշտպանությունը փետրվար-մարտ ամիսներին հայկական կորպուսի հրամանատարության գլխավոր հոգսերից էր:

Գնենք ալ Նաղարբեկովը գրում է, որ Սարիղամիշի ուղղությամբ փետրվարի վերջերին և մարտի սկզբներին հայկական զորքերի խմբավորումը թույլ էր և նույնիսկ գտնում է, որ թուրքերը կամ չգիտեին այդ

21 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45: «Գնենք ալ Նաղարբեկովի հուշագրությունները»:

մասին կամ իրենք այնքան թույլ էին, որ չէին կարող հարձակվել: Սակայն հենց իր՝ նաղարբեկովի հաղորդած տվյալները հսկաստամ են իր ասածներին:

Կորպուսի հրամանատարութեան առաջին հոգսերից էր նաև Սարիղամիշը գաղթականութունից աղատելը, ղենքի, հանդերձանքի, մթերքների պաշարները ըստ հնարավորին ժամանակին Ալեքսանդրապոլ, Ղարաբեխիսա փոխադրելը: Դա, հիրավի, կարևոր խնդիր էր, բայց դրա լուծումը դժվարանում էր նրանով, որ երկաթուղային տրանսպորտի փոխադրամիջոցները շատ սահմանափակ էին: Պատահական, արկածախնդիր տարրերը, այդ թվում նույնիսկ առանձին սպաներ աշխատում էին օգտվել ստեղծված դրությունից, տրանսպորտի սուղ միջոցներն օգտագործել իրենց անձնական նպատակների համար:

Մարտի 6-ին Սարիղամիշի շրջանի պաշտպանութեան հրամանատար նշանակվեց գեներալ Արեշտը:

Մարտի սկզբներին Սարիղամիշում և նրա մատուցներում տեղավորված էին հետևյալ ուժերը.

1. 1-ին, 2-րդ, 4-րդ և 7-րդ հայկական հրաձգային դնդերը, յուրաքանչյուրում 3 գումարտակ, ամեն գումարտակում 1000 սվին, ունեին 12.000 մարդ:

2. Սեպուհի, Մուրադի և Դալի-Ղաղարի կամավորական հեծյալ և հետիոտն խմբերը:

3. Չորս լեռնային և դաշտային մարտկոցներ, յուրաքանչյուրում՝ 4, ընդամենը՝ 16 հրանոթ:

4. Նոր Սելիմում տեղավորված էր հատուկ բրիգադ, որի կազմում մտնում էր 2 հստեակային գունդ:

5. Հատուկ ջոկատի 3 մարտկոցները (12 հրանոթ) և մեկ հեծյալ գունդ:

6. Մեկ զրահապատ գնացք, որ կանգնած էր Բեգլի-Ահմեդում:

7. 1-ին հայկական հեծյալ գունդը:

8. Սարիղամիշին մոտենում էր ռուս սպանների ջոկատը, գնդապետ Եֆրեմովի հրամանատարութեամբ:

Այսպիսով, ստացվում է, որ մարտի առաջին օրերին Սարիղամիշի ամիջական պաշտպանութեան համար կենտրոնացվել էին 6 հստեակային, 2 հեծյալ դնդեր, 7 հրետանային մարտկոցներ, 28 հրանոթներ, 3 կամավորական ջոկատ, սպայական ջոկատ և այլն: Միայն 6 հստեակային գնդերում հաշվվում էր 18.300 սվին:

ինչպես տեսանք, էրզրումի վրա հարձակվելիս թուրքերը շունեին այդ ամենի անգամ կեսը:

Կարսի ամրոցում տեղավորված էր հայկական 3-րդ հրաձգային դունդը, ռեզերվային և ուժեղացված գումարտակը, բերդային հրետանային գունդը, բերդային սակրավորների վաշտը, ռուսական և հունական կամավորական ջոկատները, հատուկ ջոկատի 1-ին հեծյալ գունդը, 2 դաշտային մարտկոցներ, բերդային հրանոթներ, մի քանի օդանավեր:

Ալեքսանդրապոլում որպես ռեզերվ կենտրոնացված էին հայկական 8-րդ հրաձգային գունդը՝ բաղկացած 3 գումարտակից (մոտ 3000 սովին), պահեստային գունդը, սակրավորների գումարտակը, պահեստային հեծյալ էսկադրոնը, դաշտային 2 մարտկոց (8 հրանոթ):

Ջալալօղլիում տեղավորված էր Լուու գունդը, Ղազախում՝ Ղազախի գունդը և, այսպես կոչված, Ղարաբաղի գունդը, որը տեղից տեղ էր շարժվում, ձգտելով քննել Ղարաբաղ: Ախալքալաքում և Ախալցխայում կազմավորվել էին մի շարք ստորաբաժանումներ:

Ամփոփելով Երևանում, Սարիղամիշում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Ջալալօղլիում, Ղազախում և մյուս շրջաններում տեղավորված զորքերի քանակական և տեխնիկական հնարավորությունները, ինչպես նաև նկատի ունենալով, որ Անդրանիկը ևս արդեն ձեռնամուխ էր եղել հարվածային դրամասի ստեղծմանը, դժվար չէ եղրակացնել, որ հայկական զորքերը սովյալ կոնկրետ պահին, այն է՝ մարտի սկզբներին բոլորովին էլ սակավ չէին: Ավելին, նրանք այդ ժամանակ գերադանցում էին դեմ հանդիման կանգնած թուրքական զորքերին: Այդ խոստովանել է ինքը՝ կորպուսի հրամանատար, պենհրալ Նազարբեկովը, որը գրել է.

«Զորամասեր կազմավորվել էին ղգալի քանակությամբ և շնայած դասավորության փաստերին, քանակով մեր ուժերը, անշուշտ, գերադանցում էին թուրքերին՝ նրանց հարձակման ժամանակ: Եվ այդ ուժերը միանգամայն բավական էին, որպեսզի ոչ միայն ետ մղվեր թուրքերի սկզբնական հարձակումը, այլ անգամ՝ հաջողությոն ունենայինք»²²:

Այդ ուժերը ստեղծվել էին շափաղանց դժվարին պայմաններում և դրանց ստեղծման համար գործադրվել էին վիթխարի էներգիա, ջանքեր, տնտեսական զոհողություններ: Եթե հաշվի առնենք, որ նահանջող ռուսական զորքերը թողել էին հսկայական քանակությամբ զինքի, զինամթերքի, պարենի պաշարներ, ապա դժվար չէ կռահել, որ 1918 թ. դարնանը, երբ Թուրքիան պաշարում էր մի քանի ճակատներում (Եվրոպա,

²² ՀՍՍՀ ՊԿՊՍ, ֆ. 45: Գեներալ Նազարբեկովի հուշագրությունները:

Սուեղի ջրանցքի շրջան, Միջագետք, Իրանական Ադրբեջան), երբ դասալքութիւնը, սովն ու մերկութիւնն այդ բանակի ուղեկիցներն էին, ապա հայերի հայրենասիրական բուռն պոռթկման և կազմակերպւածութեան, համառութեան պայմաններում գոնե այդ շրջանում թուրքերը չէին կարող ճեղքել ճակատը: Սակայն, ինչպես ցույց կտա իրադարձութիւնների վարգաճման հետագա ընթացքը, միշտ չէ, որ հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը դրսևորել է հմտութիւն ու ճկունութիւն:

5. ԱՍՌԻՂԱՄԻՇԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Մարտի 15-ին Թիֆլիսից տրված կարգադրութեան համաձայն Օլթիից մինչև Մակու ողջ բնագծերի պաշտպանութիւնը հանձնվեց հայկական կորպուսին, հրամանատար՝ գեներալ Նաղարբեկով, իսկ Օլթիից Բաթում՝ վրացական զորքերին: Օղիշևիձին էրզրումից «Ժամկետից շուտ» մեկնել էր Թիֆլիս, սակայն, ինչպես կոտսնենք, նա Թիֆլիսում ևս զրաված բարձր դիրքի շնորհիվ շարունակում էր իր անփութունակ և քայքայիչ գործունեութիւնը:

Փետրվարի 27-ից հետո էրզրումից շարունակվում էր անկանոն զորասյունների և դաղթականների տարերային շարժումը դեպի Սարիղամիշ: Վրացական և հայկական կորպուսներին հատկացված ռազմաճակատների գործողութիւնների կոորդինացումը իրականացնում էր Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբը: Գլխավոր հրամանատարի պարտականութիւններն այդ ժամանակ կատարում էր գեներալ Լեբեդինսկին:

Մարտի 14-ին էրզրումից արևելք շարժվող զորքն ու ամբողջ հասան 1914 թ. պետական սահմանին: Ղարաուրղանի և Միջինկերտի շրջանում որոշ պահպանութիւն թողնվեց, իսկ մյուսները մտան Սարիղամիշ: Այդ նույն օրերին հայկական զորքերը նահանջեցին նաև Վանի, Խնուսի շրջանից: Հայկական Ձ-րդ հրաձգային դունդը Քյոփրիքյոյի մոտ միացան էրզրումից նահանջող զորքերին, իսկ մյուս զորամասերը ուղղութիւն վերցրին դեպի Կոպ—Մանազկերտ—Ղաքաբլիխսա:

Սարիղամիշում գեներալ Արեշտվի հրամանատարութեան տակ կար ընդամենը 13 հետևակային վաշտ, 30 հրանոթ (դաշտային ու լեռնային) և չորս հեծյալ գումարտակ:

Ալաշկերտի հովտում և Վանի շրջանում թշնամու հետ շփման մեջ էին գտնվում հետևյալ զորամասերը՝ հայկական Ձ-րդ բրիգադի չորս վաշտ և 8 հրանոթ, Վանի 1-ին և Ձ-րդ զնդերի վեց վաշտ, 8 հրանոթ:

Սարիղամիշը, Խնուսը, Ղաքաբլիխսան, Վանը, Ալաշկերտի հովիտը

համարվում էին պաշտպանութեան առաջին գիծը: Պաշտպանութեան երկրորդ գիծը կազմում էին Երևանը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլը:

Անհրաժեշտութեան դեպքում գեներալ Նազարբեկովը կարող էր առաջ շարժել Լոռու, Ղազախի և Ախալքալաքի գնդերը: Իսկ Շուշի, Նախիջևան, Գանձակ և Ախալցխա քաղաքներում գտնվող գնդերը պետք է մնային իրենց տեղերում: Դրանք գլխավոր ռեզերվներ էին՝ խորը թիկունքում:

Եթե հանրագումարի բերենք Սարիղամիշից մինչև Բաքու, համարյա ողջ Անդրկովկասում ցրված հայկական զորամասերի քանակը, նրանց տեղաբաշխումը, ապա դժվար չէ նկատել հետևյալ երեք առանձնահատկությունները:

1. Բացառիկ կարճ ժամանակամիջոցում, այն է 1917 թ. դեկտեմբեր—1918 թ. հունվար ամիսներին հայ ժողովուրդը, չնայած 1914—1917 թթ. կրած անլուր զրկանքներին, անհամար զոհերին ու զոհողություններին, այնուամենայնիվ, հայկական կորպուս կազմավորելու գործում դրսևորեց զարմանալի կենսունակություն ու եռանդ, կազմակերպչական տաղանդ ու հնարամտություն:

2. Չնայած այդ դրական կողմին, ցավոք, կորպուսի հրամանատարությունը չկարողացավ արագորեն կողմնորոշվել սպասվող վտանգի գլխավոր ուղղությունների հարցում, որպեսզի ըստ այնմ էլ պլանավորեն զորքերի տեղաբաշխումը:

Հայկական զորքերը ցրված էին ամբողջ երկրամասում և այն ժամանակվա փոխադրամիջոցների պայմաններում դժվար էր արագ կերպով վերախմբավորումների կատարել՝ ուժեղացնելու առավել վտանգավոր ուղղությունը:

3. Վրացական զորքերի ձախ թևում և հայկական զորքերի աջ թևում այդպես էլ մինչև թուրքերի ակտիվ առաջխաղացումը և դրանից հետո ոչ մի կոնկրետ միջոցառում չձեռնարկվեց համագործակցության համար:

Այդ ամենի վտանգավոր հետևանքները շուտով թուրքական հարձակումների ժամանակ իրենց զգացնել տվեցին, չնայած անհաջողությունները միայն դրանով բացատրելը ճիշտ չէր լինի: Կային նաև այլ պատճառներ:

Սարիղամիշի շրջանի զորքերի խմբավորման հրամանատարն էր, ինչպես նշվեց, գեներալ Արեշովը: Նազարբեկովի հրամանով հիշված խմբավորումից առանձնացվեց մի ջոկատ, համապատասխան հրետանիով, գնդապետներ Զուլտարյովի և Մորեիի հրամանատարությունում,

խնդիր ունենալով պաշտպանել Սարիղամիշի հեռավոր մատույցները Բարդուխի և Օլթիի կողմերից եկող ճանապարհների վրա:

Մի քանի օր Սարիղամիշում և նրա շրջապատում տիրում էր համեմատական անդորր: Հայկական զորքերի հրամանատարությունը ջանքեր էր գործադրում այն օգտագործել Սարիղամիշն ու Կարսը հնարավորին չափ բեռնաթափելու գաղթականությունից և ավելորդ ուղմական ունեցվածքից:

Սակայն այդ, այսպես կոչված, «խաղաղ օրերին» թուրքական հրամանատարությունն պլանով թուրքական և քրդական բանդաները սիստեմատիկաբար հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա և ավերածություններ, կոտորած կալմակերպում:

Մարտի 9-ին Կարսի մարզի կոմիսարը Թիֆլիս հաղորդեց հետևյալ հեռագիրը. «Թուրքերի և քրդերի շարժումը Կարսի մարզում ընդունել է ուղմական մեծ օպերացիաների բնույթ: Մահմեդական ջոկատները շրջապատել են Մեղրենեկն ու Արդահանը և այժմ այնտեղ մարտեր են գնում: Հեռագրային կապը Կարսի, Օլթիի և Արդահանի միջև կտրված է: Հանուն Կովկասի բանալի՝ Կարսի ամրոցի պահպանման, խնդրում եմ ուղարկություն դարձնել այդ վիճակի վրա: Ռազմական կաղմակերպությունների և ազգային խորհուրդների միացյալ նիստերի որոշմամբ Կարսի մարզում պետք է հայտարարել ուղմական դրություն և ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացնել ուղմական իշխանությունների ձեռքում»²³: Կարսի մարզի կոմիսար Ջամուկը խնդրում էր իրեն տեղյակ պահել ընդունած որոշման մասին: Չնայած Թիֆլիսում մարտի 5-ին Սեյմի մեծամասնությունը, բացառությամբ Ադրեքջանի ներկայացուցիչների, որոշեց վճռական միջոցների դիմել 1914 թ. սահմաններում ստեղծված անարխիայի դեմ, բայց այդ որոշումը չէր կարող իրագործվել, որովհետև, բացի հայկական զորքերից, մյուս զորամասերն առանձին շահագրգռվածություն չէին ցուցաբերում: Այդ օրերին Սարիղամիշ ժամանեցին գեներալ Նաղարեկովը, գեներալ Վիշնևսկին և ուրիշներ: Գեներալ Նաղարեկովը գեներալ Արեշովի ուղեկցությամբ անձամբ եղավ Զևինի և Ղարաուրդանի դիրքերում, դիտեց պաշտպանության բնագծերը և ցուցումներ տվեց Արեշովին: Ըստ Նաղարեկովի, թուրքերը դեռևս նշաններ չէին ցույց տալիս հարձակման համար և եղած ուժերը բավական էին պաշտպանության համար: Բոլորովին իզուր էր գեներալ Ղորղանյանը չափազանցնում, թե հայերը մարտին առաջին դժուր ունեին

²³ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 20, թ. 279:

ընդամենը 15.000 ղրինվոր, իսկ թուրքերը՝ մի քանի կադրային ղրվի-
ղիա: Մենք արդեն տեսանք, թե էրզրումի տակ թուրքերը ինչ ուժեր էին
կենտրոնացրել:

Մարտի 23-ին թուրքերը Ղարաուրդանի մոտ գրոհեցին հայկական
կամավորական ջոկատի պաշտպանության բնագիծը: Վերջինս նա-
հանջեց խան-Դերի բնագիծը: Սարիղամիշից օգնում էին ջոկատին՝
կանգնեցնելու թուրքերի առաջխաղացումը:

Մարտի 30-ից մինչև ապրիլի 4-ը թուրքերն ու քրդերը հարձակում-
ներ էին գործում Բարդուսի, Զերմուկի, Ղարաքիլիսայի, խան-Դերի, Նոր
Սելիմի ուղղութիւններով: Որոշ տեղերում թուրքերը նեղում էին հայ-
կական ստորաբաժանումներին: Երևում էր, որ նրանք հյուսիսից և հա-
րավից ձգտում էին թևանցել և շրջապատել Սարիղամիշի հայկական
ջոկատը: Գնեհրալ Արեշովը որևէ կտրուկ միջոցի չդիմեց թուրքերի հար-
ձակումները հոտ մղելու համար, նա հենց սկզբից տրամադրված էր նա-
հանջելու և նաղարբեկովին ու մյուսներին ապացուցում էր, որ ուրիշ
էլք չկա:

Բոլորովին չի կարելի համաձայնվել գեներալ Ղորղանյանի փաս-
տարկումներին հետ, որը ցանկանում է ետին թվով արդարացնել Արեշովի
վարքագիծը. «Թեև ջոկատի ղրբերը Սարիղամիշի մոտ չափազանց ան-
նպաստ էին, զորավար նաղարբեկովին, աշխուժեցնելով, որոշած էր
պահել այդ կետը ըստ կարելիին երկարատեմ, որպեսզի միջոց տրվի
հեռացնելու Կարսի շրջանի աղգաբնակչությանը և մանավանդ պարպե-
լու Կարսի բերդը, որի լիակատար պաշարումը թուրքերու կողմեն միայն
ժամանակի խնդիր էր»²⁴:

Ապրիլի 5-ին թուրքերը Վաթիշանի մոտ գրոհեցին Մորիլի ջոկատը,
որը որոշ զիմադրութունից հետո նահանջեց: Գնեհրալ Արեշովը հավա-
նություն տվեց նահանջին և հրամայեց ոչնչացնել երկաթգիծն ու որոշ
պահեստներ: Ապրիլի 6-ին գնդապետ Մորիլը կազմակերպեց հակա-
գրոհ և թուրքերին հոտ շարտեց Վաթիշանից: Մակայն շուտով թուրքերը
վերսկսեցին իրենց հարձակումները:

Առանձնապես դրուժյունը սրվեց Ենգիջա—Բեզիրգեան—Քեազաչ—
Օլուխլու բնագծերում: Այդ լարված օրերին, ապրիլի 7-ին, գեներալ նա-
ղարբեկովը գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանից ստացավ հեռագիր, որտեղ
ասված է, թե իբր գեներալ Արեշովը հիվանդացել է և հրամանատարու-
թյունը զրված է իր՝ Բեյ-Մամիկոնյանի վրա:

²⁴ Կ. Ղաղանյան, Հայերու մասնակցութունը համաշխարհային պատերազմին, էջ
48—158, գլուխ 18, Սարիղամիշ:

Ինքը՝ Բեյ-Մամիկոնյանը սարսափով է խոսում, որ թուրքերը Բար-դուսի կողմից կարող են 1914 թ. դեկտեմբերյան հարձակման օրինա-կով շրջապատել Սարիղամիշը՝ հյուսիսից, այսինքն՝ կտրել Սարիղա-միշ—Կարս երկաթգիծը:

«Ինձ սարսափելի կերպով զարմացրել է այդ հեռագիրն իր անսպա-սելիությանմբ,— գրել է գեներալ Նազարբեկովը,— ամենից առաջ՝ Արե-շովի հիվանդության մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէր, և վերջապես՝ նա այնքան կորցրած չէր դիտակցությունը, որ շկարողանար տալ հետադա-կարգադրությունները: Նա պետք է իր հիվանդության մասին հայտնի ինձ հեռագրով և սպասեր իմ հետագա կարգադրություններին: Գուցե ես ուրիշի եմ նշանակում տեղակալ, և երկրորդ, Սարիղամիշից նահան-ջելու համար ոչ մի հարգելի պատճառ չկար և այդքան արագ կերպով այն դատարկելու հիմքեր չկային:

Այն փոքրաթիվ ուժերը, որոնք իբր պիտի շրջանցեին Սարիղա-միշը, լուրջ սպառնալիք չէին կարող ստեղծել»²⁵:

Այնուհետև կորպուսի հրամանատարը նշում է, որ իր տրամա-դրության տակ բավականին հնարավորություններ ունեւ ուժեղացնելու Արեշովի ջոկատը և կանգնեցնելու թուրքական հարձակումը: Պարզվեց, որ մինչև Թիֆլիս մեկնելը, Արեշովն արդեն հրաման էր արձակել Սա-րիղամիշից նահանջելու մասին, սակայն պարզապես թույլ էր տվել կեղծիք, պահանջելով, որ գրավոր հրամանի տակ ստորագրի գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանը:

Հայկական կորպուսի շտաբի պետ գեներալ Վիշնևսկին ղայրույ-թով պահանջում էր գեներալ Արեշովին դատել դաշտային դատարա-նով: Սակայն, գեներալ Նազարբեկովը, շնայած իր հիշողություններում ղայրույթով է գրում Արեշովի մասին, բայց իր վագոնը տրամադրել էր նրան՝ Թիֆլիս ճանապարհվելու համար: Ինչպես հետո պարզվեց, Արե-շովը այդ վագոնով փաստորեն իր ավարն էր փոխադրել:

Սարիղամիշի տակ հետագա իրադարձությունները զարգացան հե-տևյալ կերպ:

Ապրիլի 8-ին թուրքերը հարձակվեցին Նոր Սևիմ գյուղի և Նոր Սևիմ կայարանի վրա: Երզնկայի գունդը նահանջեց գյուղից հարավ: Հայերի հարձակումից հետո այդ ջոկատը ուժեղացվեց լրացուցիչ զորա-մասերով, այդ թվում մեկ հեծյալ զնդով և հրետանիով: Թուրքերը չդի-մանալով 14 հրանոթների, 10-ից ավելի գնդացիների և հետևակի հրա-ցանային հուժկու կրակին ու համազարկերին, մոտ երկու վերստ ետ

²⁵ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45: «Գեներալ Նազարբեկովի հուշագրությունները»:

նահանջեցին գրաված դիրքերից: Սակայն գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանը շօգտագործեց այդ նպաստավոր պահը՝ թշնամուն հետապնդելու համար, չնայած բալական ուժեր ունեւ: Ընդհակառակը, այդ հաջող հակա-գրոհից հետո նա հրամայեց ետ նահանջել եւման դիրքերը՝ Բաշքոյ—Բեզիրպէն—Քելիկ—Ենգիշա գծից արեւելք: Թուրքերը ըստ նազարբեկովի, զարմացած էին հայկական զորքերի նման չհիմնավորված նահանջից:

Կորպուսի հրամանատարը շուտով գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի փոխարին նշանակեց գեներալ Տեր-Ակոպովին, իսկ շտաբի պետ նշանակեց փոխգնդապետ Սկարեկչը:

Ապրիլի 10-ին թուրքերը ուժեղացրին ճնշումը Սարիղամիշի հյուսիս-արեւմտյան կողմից և սպառնալիք ստեղծեցին քաղաքի համար: Հաջողությունները փոփոխակի էին: Սկզբում առաջ էին շարժվում թուրքերը: Ապա Բաշքոյի մոտ հայկական ստորաբաժանումները նրանց ստիպեցին վերադառնալ իրենց եւման դիրքերը:

Մի քանի օր հայկական զորքերը նորից կորցրին հետապնդելու համար պահը: Չնայած գեներալ Նազարբեկովի հրամանին, գեներալ Տեր-Ակոպովը ձգձգեց հարձակումը, իսկ այդ ժամանակ թուրքերը ստանալով համալրում, փորձեցին թեւանցել Սարիղամիշը՝ Մերդենեկ—Արգահան գծից:

Այդ օրերին սկսվեցին չարաքաստիկ Տրապիզոնի խաղաղության բանակցությունները՝ Զխենիկելու գլխավորած պատվիրակության և թուրքերի միջև:

Թիֆլիսից Պապաջանովը նամակներով ուժեղացրեց էր գեներալ Նազարբեկովին՝ հանուն հայ ժողովրդի գոյատեւման ինչ գնով էլ լինի որեւէ վճռական տեղամասում հաղթանակ տանել թուրքերի դեմ, քանի որ վրացական մենշեկիները Բաթումում իրենց լավ չէին դրսևորել և թուրքերն օրեցօր ավելի հանդուգն էին դառնալու: Նազարբեկովը հիմքեր չունէր հուսադրելու Թիֆլիսի աղգային գործիչներին:

Ապրիլի 10-ին թուրքերը համարյա լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, գրավեցին Սարիղամիշը: Սարիղամիշի պաշտպանության համար հայկական զորքերի խմբավորման գործողությունները պետք է համարել անբավարար: Պարզապես նրանք շօգտագործեցին իրենց հնարավորությունները, թվական գերակշռությունը: Գեներալներ Արեշովի և Տեր-Ակոպովի, գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի վարքագիծը այդ օրերին դատապարտելի է բոլոր կողմերով: Նրանք հնարավորություն տվեցին թուրքերին համարյա անպատիժ կերպով գրավել Սարիղամիշը և վտանգի տակ դնել Կարսը:

Չնայած Սարիղամիշի անկմանը, այնուամենայնիվ գեներալ Նազարբեկովը հակված էր կարծելու, որ կազմակերպվածություն ու հայրենասիրական հոանդի գեպքում կարելի էր թուրքերին հարվածներ հասցնել և արգելակել նրանց հետագա առաջխաղացումը դեպի Կարս։

Այդ մասին վկայում է դեներալ Դեկի 1918 թ. ապրիլի 1-ի հրամանը, պրկած Նազարբեկովի ցուցումների հիման վրա։ Հրամանի տեքստը բերում ենք որոշ կրճատումներով։

«Հ ր ա մ ա ն

Կարսի մարզի պաշտպանության համար
1-ը ապրիլի, 1918 թ., ժամը 14-ն անց 30 ռուպե

ՊԱՐ. 1

Հսկառակորդի ղերամասերը զբաղեցնում են Ղարաղալա—Ղամիշլու—Սեյդաթ Ալաուդ լեռը։

Քրդական բանդաներ են հայտնվել Մերդենեկ—Ջալամուս—Գրենադերյան շրջաններում։ Տեղեկություն կա, որ Արդահանը ղավթել են թուրքերը։

Հայկական առանձին կորպուսի ղերամասերը զբաղեցնում են Ենգիջա—Բիղերխան—Քեչիկ, նոր Սելիմ, Ղարադյուղ—Տելխնիս—Պասլի բնագծերը։

Արդահան—Մերդենեկ—Օլթի ուղղությունը պաշտպանում է վրացական կորպուսը, որի մասին տեղեկություն չունենք։

Ամրոցից ուղարկված է հետախուզություն, նպատակ ունենալով պարզելու Ջալամուս—Մերդենեկ ուղղությունը, իսկ Մահուրայի շրջան և Պրոխլադնայա ուղարկված է զաղտնի պահպանություն²⁶։

Այնուհետև գեներալ Դեկը, ելնելով դեներալ Նազարբեկովի ցուցումներից ստեղծեց զորքերի հետևյալ խմբավորումները, որոնց առջև խնդիր դրվեց պաշտպանել Կարսն ու նրա մատույցները։

1. Պաշտպանության առաջին շրջանը Կարսի մատույցներն էին, որի կարևոր օբյեկտները համարվեցին Կարս գետից մինչև Բլազդոդարնի խճուղին՝ Ալեքսանդր II-ի ճանապարհը, հին կամուրջը ներառյալ, Բու-

²⁶ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45: «Գեներալ Նազարբեկովի հուշագրությունները»։

կիշիւն, Ռոտպի և Լուիս-Մելիքովի ամրոցները և դրանց մատուցները: Այդ օբյեկտների պաշտպանութեան համար առանձնացվեց 4 հետեակային վաշտ, 3 հրետանային մարտկոց, 3 առանձին ջոկատ և սակրավորների դասակ (հիմնականում հայկական 3-րդ հրաձգային գունդը և Կարսի բերդի կայազորը): Պաշտպանութեան շրջանի պետ նշանակվեց գնդապետ Փիրումյանցը: Շտաբի վայրը՝ Ալեքսանդրապոլի ամրոցը²⁷:

2. Երկրորդը Կոխանովի պաշտպանութեան շրջանն էր, որի հիմնական օբյեկտն էր Կարսից հյուսիս ընկած Բլագոդարնի բնակավայրից դեպի Ալեքսանդրապոլ տանող խճուղին, ներառյալ Ալեքսանդր II-ի ամրոցը (Կարսում), հին կամուրջից արևմուտք, գերեզմանոցների շրջանը: Այդ շրջանի պաշտպանութեան համար առանձնացվեց 4 հետեակային վաշտ, մեկ հրետանային մարտկոց և սակրավորների մեկ վաշտ: Պաշտպանութեան շրջանի պետ նշանակվեց գնդապետ Միգակիշը:

Առանձնացված ստորաբաժանումները մեծ մասամբ Կարսի կայազորից էին (բերդից) և 3-րդ հրաձգային գնդից: Խմբի շտաբի վայրը՝ Կոխանով ամրոցը:

3. Երրորդը, այսպիս կոչված Ֆադեևյան պաշտպանութեան շրջանն էր, որն ընդգրկում էր Կարսաչալ գետից և Ալեքսանդրապոլի խճուղուց մինչև Ղարադաղի փեշերը: Այս խնդրի կատարման համար գնեւերալ Դեւեր առանձնացրեց 3 հետեակային վաշտ, մեկ բերդային հրետանային մարտկոց և սակրավորների վաշտ: Պաշտպանութեան շրջանի պետ նշանակվեց գնդապետ Կարամիշը: Շտաբի վայրը՝ Միխայիլի ամրոցը:

4. Պաշտպանութեան 4-րդ շրջանն ընդգրկում էր Ալեքսանդրապոլից մինչև Ղարադաղի փեշերը տանող խճուղին, մինչև Կարսաչալը, Հարավարևելյան հրկաթուղային, Հարավային, Օրյոլ, էստոնկա և Լադարե ամրոցները: Այս պաշտպանութեան շրջանը կոչվում էր Կիզելոյ: Առանձնացվեց 7 հետեակային վաշտ, 3 հեծյալ էսկադրոն, 3 մարտկոց բերդային հրետանի և սակրավորների մեկ վաշտ: Պաշտպանութեան շրջանի պետն էր գնդապետ Քալանթարովը, շտաբի վայրը՝ Լադարե ամրոցը:

5. Որպես ամրոցի ռեզերվ առանձնացվեց 3 պումարտակ, գնդապետ Փիրումովի հրամանատարութեամբ²⁸:

Հրամանի 6-րդ կետով գնեւերալ Դեւեր պետերից պահանջում էր մանրամասն ծանոթանալ իրենց վստահված շրջանների ամրոցներին,

²⁷ Որպես կարգ էրգորմի, Կարսի ամրոցների ֆորտերից ամեն մեկը կրում էր առանձին անուն և ոչ համար:

²⁸ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, դ. 70, թ. 120:

նրանց մոտեցող ճանապարհներին ու հնարավոր այլ ուղիների և սահմանել բարձր ղգոնություն, խիստ կարգապահություն: Պաշտպանության շրջանների պետերից պահանջվում էր նշանակել ամբոցների հրամանատարներ և ղեկուցել այդ մասին: Կարգադրվում էր որպես կապի միջոցներ օգտագործել ռադիոն, հեռախոսը, հեծյալ ու հետիոտն կապավորներ և այլն:

Գեներալ Դեկը պահանջում էր պետերից՝ կազմակերպված անցկացնել մարտական պարապմունքները, անձնակազմին ծանոթացնել ամբոցների տեխնիկային, ասպահովել փոխադարձ համապարփակցություն և բացատրական լուրջ աշխատանք տանել:

Հրամանի 11-րդ կետում նշված է վիրավորներին փոխադրելու, բուժօգնություն ցույց տալու կարգի մասին:

Գեներալ Դեկի տեղակալներն էին զնդապետներ Կարամիշևը և էդլերը:

Այսպիսով, ստացվում էր, որ Սարիղամիշի անկումից հետո Կարսի շրջանի հրամանատարության տրամադրության տակ կար 27 վաշտ, հսկայական դաշտային ու բերդային հրետանի, սակրավորների գումարտակ, հեծյալ գունդ և այլ միջոցներ: Գեներալ Նազարբեկովը գրում է, որ անհրաժեշտության դեպքում կարող էր առանձնացնել նաև լրացուցիչ այլ ուժեր, բայց ո՛չ գեներալ Դեկը և ո՛չ էլ մյուս հրամանատարները նման խնդրով իրեն չեն դիմել:

Իսկ ինչպես էր գնահատում իրադրությունն ինքը՝ հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը: Նա գտնում էր, որ եթե թուրքերը շատ մեծ ուժերով հարձակվեին, գուցե և հայկական ուժերը քիչ համարվեին, սակայն «հաշվի առնելով թուրքերի դորքերի քշությունը և մեր դաշտային դորքերի ամբողջականությունը, նրանց (թուրքերի—Ս. Հ.) խնդիրն այնքան էլ հեշտ չէր: Հակառակ պարագայում թուրքերը վաղուց եռանդուն հարձակում կսկսեին ամբոցի (Կարսի) գրավման համար»²⁹: Նազարբեկովը գրում է, որ եղած ուժերը բավական էին ոչ միայն դիմադրության, այլև հաջողության համար:

Կարս քաղաքը բնականորեն վատ չէր պաշտպանված, դրան ավելացրած ամբոցներն ու պատկառելի ուժ ներկայացնող հրետանին:

Կարսի պաշտպանության օրերը ղուգադիպում էին տխրահուշակ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, Զիննկելու կառավարության «բուռն գործունեության» շրջանին, որը բանակցությունների մեջ մտավ թուր-

²⁹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45: «Գեներալ Նազարբեկովի հուշագրությունները»:

քական բարձր հրամանատարության հետ՝ զինադադար կնքելու ի հաշիվ Կարսի, Սարիղամիշի, Արգահանի շրջանների տարածքների, կատարյալ ապակողմնորոշում և կազմալուծում մտքրեց հայկական զորքերի շարքերում:

Կարսը պաշտպանող հայկական զորամասերի գործողությունների վրա ճակատադրական նշանակություն են ունեցել երկրամասի քաղաքական-վարչական կենտրոնից տրվող հակասական, որոշ դեպքերում բացարձակ դավաճանական կարգադրությունները, հատկապես Չխենկելու և գեներալ Օդիշելիձեի կողմից:

Մենք տեսանք, թե ինչպիսի զորավար էր Օդիշելիձեն էրզրումի և Երզնկայի շրջանում և ինչպիսի անփառունակ վախճան ունեցան նրա ղեկավարած տեղամասերն ու բնագծերը: Սեյմի տիրապետության օրերին արդեն նա ներկայացնում էր ռազմական բարձր իշխանությունը Ռիֆլիսում:

Ամեն մի գործող բանակ կարող է հաղթանակ ապահովել միայն այն ժամանակ, եթե տողորված է հավատով, անկոտրում կամքով և ունի վստահելի թիկունք:

Կարսի պաշտպանության ամենաթայրահեղ լարված օրերին Չխենկելին սկսեց բանակցությունները թուրքական հրամանատարության հետ, նպատակ ունենալով առանց հայկական ռազմական իշխանությունների կարծիքի, ամբողջ ճակատում զինադադար հայտարարել: Այդ քայլին նա դիմեց այնպիսի պահի, երբ Կարսի շրջանի հայկական զորքերը քիչ թե շատ կարողացել էին կասեցնել թուրքերի գրոհները քաղաքի մատույցներում:

Գեպքերին և իրադարձություններին քաջատեղյակ գեներալ Գ. Ղորյանյանը նկարագրում է, որ 1918 թ. ապրիլի 23-ին, երբ Կարսի պաշտպանական դիմն անցնում էր Սամավաթ—Հարամ—Վարդան գյուղերի, Բոյուք Թեփե և Գյունեյ բարձունքներով, Աղբաբա և Գանիքյոյ գյուղերով, այսինքն՝ փաստորեն Կարսի մատույցներով, մարտերի թեժ պահին, ժամը 13 և կեսին գեներալ Նադարբեկովը ստացավ հետևյալ հեռագիրը, հասցեագրված իրեն և վրացական զորքերի հրամանատար Գաբաևին:

«Հրամայում եմ Ձեր տրամադրության տակ եղած ռադիոկայանների միջոցով հաղորդել մերձակա թուրք ռադիոկայաններին հետևյալ ռադիո-հեռագիրը՝ Անդրկովկասի անկախության մասին. Պետրոգրադ,

Բեռլին, Լոնդոն, Կ. Պոլիս, Փարիզ, Հռոմ, Վիեննա, Վաշինգտոն, Տոկիո, Սոֆիա, Մադրիդ, Կիև, Ստոկհոլմ, Թեհրան, Կոպենհագեն»³⁰:

Այս սենսացիոն սկզբին հետևում էր գեներալ Օդիշելիձեի հրամանը՝ դադարեցնել ամբողջ ճակատում պատերազմական գործողությունները, սկսած ապրիլի 23-ի ժամը 17-ից, համաձայնության դալով թուրքական իշխանությունների հետ: Նույնպիսի հրաման արձակեց նաև ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկին:

Ղորղանյանը վկայակոչում է նաև Զխենկելու խիստ դադախի հեռագիրը Վեհիբ փաշային, ուր ասված է. «Կարսի հանձնման մասին բանակցելու համար պատվիրակներ ուղարկելու հրամանը իմ կողմից կտրվի այսօր, իսկ ոչ ավելի ուշ քան վաղը նրանք կհասնեն թուրքական զորքերի դադարեցրած վայրը», որից հետո Զխենկելին խնդրում էր, որ թուրքերը ևս դադարեցնեն պատերազմական գործողությունները և մեկ ամիս ժամանակ տան Կարսը դատարկելու համար³¹:

Գեներալ Նազարբեկովը, որը կանգնած էր կատարված փաստի առաջ, միայն խնդրում էր Թիֆլիսում գտնվող Կարճիկյանին, որպեսզի կառավարությունը որքան կարող է հաստատուն մնա թուրքերին ներկայացրած իր պահանջներում՝ Կարսի դատարկմանը դոնե մեկ ամիս ժամանակ տրամադրելու համար:

Վերադասից նման կարգադրություն ստանալուց հետո գեներալ Նազարբեկովը շտապեց ձեռնամուխ լինել դրա կատարմանը: Նա հրամաններ տվեց էջմիածին՝ գեներալ Սիլիկովին և Կարս՝ գեներալ Տեր-Ակոպովին՝ ապրիլի 23-ի ժամը 13 և կեսին ամենուրեք դադարեցնել կրակը թուրքերի դեմ: Դրան հետևում էր բանագնացների մեկնումը առավել մոտ կանգնած թուրքական զորամասերի հրամանատարների մոտ: Նրանք ներկայացնելու էին իրենց պահանջները կրակի դադարեցման ու դեմարկացիոն գծի մասին: Հետաքրքիր է, որ գնդապետ Մորելը, որը նույնպես բանագնաց էր, Բեդլի-Ահմեդ հասավ ժամը 19-ին (իսկ հայերը կրակը դադարեցրել էին ժամը 13 և կեսին), ուր թուրք հրամանատարը հայտարարեց, թե իր վերադասներից ոչ մի կարգադրություն չունի կրակի դադարեցման մասին, բայց խոստանում էր Մորելի նամակը հասցնել Սարիղամիշ՝ իր պետին: Ժամը 22-ին Սարիղամիշից պատասխանեցին, որ վերադասից՝ Վեհիբ փաշայից ոչ մի հրաման չեն ստացել կրակի դադարեցման մասին, ուստի ապրիլի 24-ին շարունա-

³⁰ ՏՃԿ Դ. Ղորղանյան, Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատին վրա:

³¹ Նույն տեղում:

կելու էին հարձակումը նույն փաշայի կողմից տրված հրամանի համաձայն և, որ հայերը լավ կանեն, եթե չդիմադրեն ու Կարսը հանձնեն առանց կռիւի:

Այսպիսով, ստեղծվել էր խառնիճաղանջ վիճակ, որի մեղքի մի մասը պետք է որոնել Ձխենկելի—Օդիշելիձեի տհաս որոշումների մեջ: Մի՞թե քիչ թե շատ լուրջ պետական-ազգային գործիչը կարող էր տրվել պահին նման անհեթեթ հրաման արձակել: Ինչո՞ւ պիտի թուրքերը դադարեցնեին իրենց առաջխաղացումը, երբ կարող էին հեշտությամբ շարժվել դեպի Կովկաս: Մի՞թե հաղթող, առաջ շարժվող կողմը հնարավորութուն կտար նահանջողին իր հետ տանելու դենքի, ղինամթերքի և պարենի պաշարները:

Ենթադրենք, որ, իրոք, ըստ Ձխենկելի—Օդիշելիձեի, թուրքերը կարող էին նման խոստումներ տալ, իսկ ո՞վ պիտի կատարեր և ի՞նչ միջոցներով: Հայտնի է, որ թշնամին կանգնած էր մի քանի կիլոմետր քաղաքից ու բերդից հյուսիս և արեմուտք: Լուրջ վտանդի տակ էր Կարս—Ալեքսանդրապոլ երկաթգիծը: Քաղաքի և շրջակա բնակավայրերի բնակչությունը խուճապահար փախչում էր դեպի Ալեքսանդրապոլ: Գնացքները նույնիսկ չէին բավարարում ծանր վիրավորներին փոխադրելու համար, էլ ուր մնաց, որ բերդապահը կամ որեւէ այլ իշխանավոր կարողանար ջոկատներ ստեղծել, որ բարձեին ունեցվածքը, տեղահան անեին ծանր հրանոթները, կայարան փոխադրեին հազարավոր տոննա արկեր, փամփուշտներ, ցորենի կամ ալյուրի պաշարներ: Եվ այդ բոլորը պետք է կատարվեր թուրքերի շրջապատման պայմաններում, նրանց աչքերի առջև: Դժվար չէ համոզվել այդ ամենի անհեթեթության մեջ:

Ապրիլի 24-ին, առավոտյան ժամը 11-ին, զնդապետ Մորելը Պետրովկայի և Վլադիկարսի միջև հանդիպեց թուրքական ղորամասի հրամանատար փոխպետ Քյազիմ Բեյին, որը խորամանկորեն և հեղինակավոր հայտնեց, թե քանի որ Անդրկովկասի կառավարությունը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի համաձայն կարգադրել է Կարսի մարզը հանձնել թուրքերին, ըստ էության ոչ մի բանակցությունների կարիք չկա: Թուրքերը պարզապես կմոտենան Կարսին և կանգ կառնեն երկու կիլոմետր բերդից հեռու, իսկ հայերն անհասպաղ, առանց կրակի պետք է հեռանան: Ընդ որում ոչ մի փաստաթուղթ չստորագրվեց: Նույն օրը, երեկոյան, զնդապետ Մորելը երրորդ անգամ եղավ թուրքերի մոտ, որպեսզի Կարս—Ալեքսանդրապոլ երկաթգիծը ազատ թողնեն էվակուացիայի համար: Մինչև նրա տեղ հասնելը Ձխենկելին չէր զլացել ևս մեկ հեռագիր հղելու Վեհիբ փաշային, ուր հաղորդում էր, որ թուրքերի բո-

լոր պահանջները կատարված են և հաշվական ղորքերին կարգադրված է շղիմադրել: Իսկ Վեհիբ փաշայից Մորենը ապրիլի 24-ի հրեկոյան ստացավ հետևյալ վերջնագիրը.

1. Կարսաշայի ձախ ափին գտնվող բերդային ամրությունները պետք է թուրքերին հանձնել ապրիլի 25-ի կեսօրին, իսկ մնացած ամրոցները՝ նույն օրը հրեկոյան:

2. Անդրկովկասյան կառավարության ղորքերը պետք է ապրիլի 25-ին հեռանան Կարսից:

3. Նույն ղորքերը հրեք օրից հետո պետք է անցած լինեն Արփաշայի արևելյան ափը:

Ինչպես տեսնում ենք, Չխենկելու խնդրած մեկ ամսվա ժամկետի դիմաց թուրքերը չհամաձայնվեցին նույնիսկ մեկ օրով հետաձգել Կարսի աղատումը:

Դրանից հետո քաղաքը թողնելու ժամկետը հրկարաձգելու մասին բոլոր փորձերը ոչ մի արդյունք չտվեցին:

Ապրիլի 25-ի առավոտյան քաղաքն արդեն համարյա դատարկված էր, իսկ հրեկոյան ժամը 9-ին թուրքական առաջապահ ղորարածանուները գտնվում էին քաղաքի մատուցներում:

Զավիշտական է, որ այդ նույն օրը Չխենկելին և գեներալ Օդիշելի-ձեն մի անգամ ևս Թիֆլիսից «ղեկավարելով» Կովկասյան ռազմաճակատը, հեռագրեցին Նաղարեկովին, որ Կարսի մարզը լրիվ պետք է դատարկվի, ինչպես նաև Արփաշայի աջ ափի ամրությունները՝ Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ: Առանց պատասխանատվության ղգացումի նրանք հայտարարում էին, որ Կարսի էվակուացիայի համար կառավարությունը թուրքերից մեկ ամիս ժամկետ է խնդրել, չնայած ներքուստ համոզված էին, որ թուրքերը չեն գործում Թիֆլիսից արված հրամաններով:

Այս միջադեպերը ցույց են տալիս, թե որպիսի խառնաշփոթ վիճակ էր ստեղծվել ռազմաճակատում: Ինչպիսի՞ հերոս պետք է լիներ Նաղարեկովը, որ շրջադարձ կատարեր իր վարքագծում ու պաշտոնական պարտականություններում, դեն նետեր բոլոր կարգադրությունները և, ղեկավարվելով զուտ իր խղճի թելադրանքով, հոգ տաներ միայն ճակատի պաշտպանության մասին:

Հետաքրքիր է իմանալ, թե ինչպե՞ս էր իրադրությունը դնահատում Կարսի բերդի և կայազորի պետ գեներալ Դեկը:

Ապրիլի 22-ին, շրջանցելով կորպուսի հրամանատար գեներալ Նաղարեկովին, Դեկը Թիֆլիս՝ գեներալ Լեբեդինսկուն ղեկուցագիր ներ-

կայացրեց, ուր հանդամանորեն նկարագրում էր Կարսի վիճակը³²։ Ահա այդ ղեկուցագրի հիմնական բովանդակությունը։

1. Թշնամու ճնշման տակ Բեգլի-Ահմեդի ղորամասերը ապրիլի 22-ից նահանջել են դեպի նախօրոք պատրաստված Հարամ-Վարդանի, Աղբաբայի բնադժերը։ Նահանջը կատարվել է անկանոն։ Բեգլի-Ահմեդի շրջանում երևացել են թշնամու հեծյալ ստորաբաժանումները։

2. Բոլոր ճանապարհները լցված են ռազմական տրանսպորտով և գաղթականներով, ընդ որում վերջիններիս թիվը հասնում է մոտ 10.000-ի։ Հենց որ սկսվել էր դաշտային ղորքերի նահանջը, գաղթականությունը անկանոն ներխուժել է Կարսի երկաթուղային կայարան, ստեղծելով մեծ դժվարություններ զնացքների նորմալ աշխատանքի համար։

3. Ապրիլի 22-ին մնացած ուղղություններում թշնամին առանձին ակտիվություն չի ցուցաբերել, բացառությամբ նրա, որ Չալանգարյան լեռներից լեռնային մարտիցը կրակի տակ էր տուել Բլազդոդարնոյե գյուղը։ Պրոխլադնի գյուղի մոտից հրացանային կրակ էին վարում քրդերը։

4. Կարսի ամրոցից դուրս է բերվում առաջավոր ջոկատը, որը դիրքեր գրավելով Մուլնոյ բարձունքի վրա, պատասխան կրակ է բացում քրդերի դեմ³³։

Այստեղ գեներալ Դեկը նշում է, որ այդ առաջ մղված ջոկատը, Կարսի հեծյալ զնդի 200 հեծյալները ինքնազուլիս քաշվել են անհայտ ուղղությամբ։

Մալրա գյուղի մոտ ղիրքեր էին գրավել Կարսի ամրոցային զնդի երկու վաշտեր, հրետանային երկու զույգ, երկու զնդացիր, մեկ հեծյալ հարյուրյակ։ Այդ ջոկատը մարտի էր մղում քրդական բանդաների դեմ ն. Պակրովկա—Աղջաղալա բնադժերում։ Այդ ժամանակ Կարս—Ալեքսանդրապոլ գիծը դեռևս անվտանգ էր փոխադրումների համար։

Դեկի ղեկուցագրից երևում է, որ գեներալ Նալարբեկովի հրամանով հայկական 8-րդ հետևակային զույգը Ալեքսանդրապոլից սկսել էր շարժվել արևմուտք, խնդիր ունենալով ասպհովել այն ճանապարհը, որը տանում էր Կարսից Մերգենիկ—Ջիլամուս։ Այդ նույն պնդի մեկ զումարտակ պետք է մնար Մաղրա գյուղի մոտ։ Խոսքը վերաբերում էր Կարսը հյուսիսից ասպհովելուն, այսինքն առավել վտանգավոր ուղղությամբ թույլ չտալ թուրքերին անակնկալի բերելու Կարսի պաշտ-

³² ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 42, Բ. 27։

³³ Նույն տեղում։

պաններին: Կորպուսի հրամանատարի այդ կարգադրութեան մասին տեղյակ պահեցին առաջին դժոււ գտնվող զորամասերի հրամանատարներին, որպեսզի նրանք ավելի վստահ լինեն:

Թե՛ ռազմական և թե՛ բարոյական տեսակետից զեներալ Նազարբեկովի այդ որոշումը միանգամայն ճիշտ էր: Դա ցույց է տալիս, որ հայկական կորպուսի հրամանատարը ներքուստ, հակառակ Չխենկելու միտումների, որոշել էր թշնամուն հակահարված տալ Կարսի մատուցներում, այլ ոչ թե Ալեքսանդրապոլի տակ:

Դեներալ Դեկի զեկուցագրի հիման վրա մենք համարյա ստույգ տեղեկութեւններ ենք ստանում առ 22-ն ապրիլի Կարսի ամրոցի կայսզորի քանակի և ռազմական տեխնիկայի մասին:

Ահա այդ տվյալները.

Հետեալ՝ 1. Կարսի բերդային դունդ, որը վերակազմավորվել էր 3-րդ հայկական պահեստային զնդի, 3 գումարտակով, ընդամենը 1600 սվին: Նա զբաղեցնում էր Կարսաշայի աջ ափի ամրութեւնները: 2. Հայկական 3-րդ հրաձգային զունդ, 3 գումարտակից, ընդամենը 1200 սվին: Գնդի 2 գումարտակներն զբաղեցնում էին Կարսաշայի ձախ ափի ամրութեւնները: 3. Որպես ռեզերվ առանձնացված էին՝ ա) 3-րդ հրաձգային զնդի մեկ և կես վաշտ, ռուսական կամավորական զնդի մեկ գումարտակ (գումարտակում շարքային զինվորներ չկային): բ) Ռուսական հրետանային զնդի 3-րդ մարտկոցը (առանց շարքայինների), գ) 221 հետեակայիններ և 100 հեծյալներ այլ զնդերից:

Ընդամենը Կարսի ամրոցում հաշվվում էր 3000 սվին, որոնք, ըստ Դեկի, այնքան էլ լավ մարզված չէին:

Բերդային հրետանի՝ բաղկացած էր Կարսի բերդային հրետանու և էրզրումի հրետանային զնդի մեկական գումարտակներից, ընդամենը 80 սպա, 1700 զինվոր: Այդ անձնակազմը բավական էր սպասարկելու 110 դաշտային հրանոթ:

Բացի դրանից, բերդում նշանակված կրակային կետերում գասավորված էր 70 զնդացի:

Կարսի բերդի ներսում, պարկերում, առանց օգտագործման կար 700 հրանոթ, ճիշտ է մեծ մասը հին էր, բայց և այնպէս պիտանի օդտագործման համար:

Հեծելազոր՝ տվյալ պահին բաղկացած էր 4—5 հարյուրյակից, որոնց վրա դրված էր ավելի շատ ռստիկանական կարգի ծառայութեւն:

Ավիացիա՝ բաղկացած էր երեք օդանավից, որոնք չէին կարող օդտագործվել:

Գեներալ Դեկի խոսքերով, «բերդի ինժեներական պատրաստութիւնը պետք է համարել միանգամայն բավարար, հանդերձանքի և միերային պաշարները բավական էին մի քանի ամսվա համար: Բերդը սանիտարական միջոցների տեսակետից ապահովված էր»³⁴:

Իզուր էր Դեկն աշխատում շնորհ դնել զինվորների մի մասի ուղմական ցածր պատրաստութեան վրա: Անշուշտ, Դեկը, որը համեմատաբար նոր էր նշանակվել պարետ և դժվար էր արագորին ուսումնասիրել հնթականերին, բայց դա դեռևս արդարացուցիչ հանգամանք չէին չէր կարող:

Իսկ թուրքական ի՞նչ ուժեր էին հարձակվում Կարսի վրա: Ըստ պարետ Դեկի վեկուցադրի, որը, պետք է ենթադրել բավական չափազանցված էր, Կարսի ուղղութեամբ հարձակվում էին թուրքական 5-րդ, 9-րդ և 36-րդ զինվորականները: Ըստ զոյութիւն ունեցող կարգի, յուրաքանչյուր զինվորականում պետք է լինէր 3 հետեակային գունդ, այսինքն ընդամենը 9 գունդ: Դեկը գրում է, որ ըստ թուրքերի տեղեկութիւնների, ամեն մի գնդում կար 1200 սվին, այսինքն մոտ 10.800 սվին: Յուրաքանչյուր գնդում կար 4 հրանոթ և 12 գնդացի: Հարձակվողների շարասյուններում կային հեծյալ գնդեր և 3000—4000 քրդեր:

Ինչպես տեսնում ենք, այն ուժերը, որոնք շարժվում էին էրզրումից դեպի Կարս և որոնք բավական հյուժված էին, առանձնապես ոչնչով չէին գերազանցում հիւանալի ամրոցը պաշտպանող կայադրին, որն իր տրամադրութեան տակ ուներ ամեն ինչ՝ թշնամուն վճռական հակահարված տալու համար:

Ապրիլի 24-ին թուրքական ճնշումն առանձնապես ուժեղ չէր: Բայց առաւոտյան ժամը 8-ից Բեզլի-Ահմեդի շրջանում (Ադրաբայի և Հարամ-Վարդանի մոտ) հայկական զորքերն առանց հրամանի, լքեցին իրենց մարտական դիրքերը և սկսեցին նահանջել դեպի բերդի ամրոցների գիծը:

Ըստ Դեկի վեկուցադրի, ջոկատում ճիշտ չէին հասկացել դեմարկացիոն դժի հաստատման մասին թուրքական հրամանատարութեան պայմանները, իսկ ջոկատի հրամանատարն իր կարծիք էր, թէ իրենք պետք է նահանջէին Կարսից արեւելք և այդպէս էլ վարվել է³⁵:

Այսպիսի պայմաններում բերդից դուրս գտնվող զորքերը ոչ թէ նպաստում էին բերդի պաշտպանութեանը, այլ, ընդհակառակը, քաոս և

³⁴ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, դ. 42, թ. 29:

³⁵ Նույն տեղում, թ. 32:

անկալմակերպվածություն էին մտցնում ողջ Կարսի մարզում և բերդի ներսում:

Գինեռալ Դիկը ապրիլի 24-ին ժամը 9-ին հեռախոսային խոսակցություն ունեցավ Ալեքսանդրապոլում գտնվող Հայկական կորպուսի շտաբի պետ, գինեռալ Վիշնևսկու հետ, խնդրելով օգնություն:

Գինեռալ Վիշնևսկին գինեռալ Նաղարբեկովի անունից տվեց հետևյալ ցուցումները.

1. Բանակցությունների միջոցով պարզել թուրքերի պահանջած գեմարկացիոն գիծը, որի համար գնդապետ Մորելին կրկին բանագնաց ուղարկել:

2. Թույլ շտալ թուրքերին գրոհով վերցնել բերդը: Անհրաժեշտության դեպքում նրանց կանգնեցնել, կրակ բացելով բոլոր ունեցած միջոցներով³⁶:

Նվա մի օրինակ, որը վկայում է, որ Նաղարբեկովը չէր հաշտվում Կարսը առանց մարտի հանձնելու մտքի հետ:

Ապրիլի 24-ին, ժամը 11-ին բոլոր ամրոցներից հրետանային կազմակերպված կրակ բացվեց հարձակվող թուրքերի վրա: Նույն օրը Ալեքսանդրապոլից գինեռալ Նաղարբեկովի հրամանով ուղարկված 8-րդ գնդի գումարտակը արդեն տեղ հասավ և հաջողությամբ մարտեր մղեց քրդական բանդաների և թուրքերի դեմ:

Թուրքերը հաշվի չառնելով դինադադարի մասին Թիֆլիսից և կորպուսի շտաբից ստացած պայմանները, կանխավ մշակված պլանի համաձայն շարունակում էին առաջարժումը: Ապրիլի 25-ի երեկոյան նրանք դրավեցին Մազրան, իսկ քրդերը՝ Ռոմանովո գյուղը, վտանդի տակ գնելով այն բոլորը, ինչ մնացել էր երկաթգծից արևմուտք: Գինեռալ Տեր-Ակոսովը մի շարք շեշտակի հակադրոհներով հա մղեց թըշնամուն, որոշ պայմաններ ստեղծելով զորքերի ու բնակչության նահանջի համար:

Իդուր էին գինեռալներ Նաղարբեկովի և Վիշնևսկու ջանքերը՝ ներգործել Թիֆլիսի կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս ինչ-որ բարձր մակարդակի բանակցություններ վարի թուրքական հրամանատարության հետ և մեղմի վիճակը: Նրանք տվյալ պահին պետք է գործեին խղճի թևադրանքով, առանց Թիֆլիսի կարգադրությունների:

Այսպիսով, Թիֆլիսից Չխենկելին, Օդիշելիձեն, Գեորգաձեն, որպես կառավարության քաղաքական ղեկավարություն, գինեռալներ Լեբեդինսկին, Լեանդովսկին, Շատիլովը, որպես բարձր հրամանատարության

³⁶ Նույն տեղում, թ. 33:

ներկայացուցիչներ, բաղմամբիւ հեռագրերով ռմբակոծում էին հայկական կորպուսի հրամանատարութեանը, պահանջելով ծնկի դալ թուրքերի առջև, կատարել նրանց բոլոր պահանջները՝ Կարսի մարզը թողնելու վերաբերյալ: «Այս պահին ռազմաճակատի զորքերին ուղարկւում է Անդրկովկասյան կառավարութեան հրամանը ամբողջ ճակատում դադարեցնելու ռազմական գործողութիւնները թուրքերի հետ»³⁷, — գրել է Օդիշիլիձեն ռազմաճակատի շտաբի պետին:

«Կորպուսի հրամանատարը խնդրում է կառավարութեանը՝ ներգործել թուրքերի վրա, որպէսզի ժամանակ տրւի Կարսի դատարկման համար»³⁸, — կարդում ենք Հայկական կորպուսի շտաբի պետի Թիֆլիս ուղարկած հեռագրում:

«Կառավարութիւնը հրամայում է Ձեզ անհապաղ ցուցումներ տալ գեներալ Նազարբեկովին»³⁹ (ռազմական գործողութիւնները դադարեցնելու իմաստով — Ա. Հ.), — հեռագրել է գեներալ Գեորգաձեն գլխավոր հրամանատարութեանը: «Չնայած մեր կողմից դադարեցվել են մարտական գործողութիւնները և միջոցառումներ են ձեռնարկվել զինադադարի համար, թուրքերը շարունակում են հարձակումը Կարսի վրա: Խնդրում եմ Ձեր ցուցումները»⁴⁰, — հեռագրել է գեներալ Նազարբեկովը Ալեքսանդրապոլից Թիֆլիս: «Գլխավոր հրամանատարը հրամայում է Ձեզ՝ հաստատել, որ դուք կատարում եք կառավարութեան նախագահ Ջիւսէկեյու հրամանը»⁴¹, — սպառնում էին գեներալ Նազարբեկովին Թիֆլիսից:

Իհարկե, այսպիսի քառսի մեջ դժվար էր արագորեն կողմնորոշվել: Նույնիսկ իրենք՝ Թիֆլիսից կարգադրութիւն անողները չէին պատկերացնում, թե ինչ է նշանակում առանց դիմադրութեան Կարսի հանձնումը և ինչ արժեք ունեն թուրք զորահրամանատարի հաւաստիացումները: Ամեն ինչ կատարվում էր այնպես, ինչպես թուրքերն էին ցանկանում: Միամտութիւն էր, հանցագործ միամտութիւն՝ կարծել, թե իբր թուրքական զորամասերը երկու վերստ հեռավորութեան վրա, ստոնամանիքին կխրամատաւորվեն դաշտերում, սարերում և թույլ կտան, որ հայերը աղատ փոխադրեն Կարսի պահեստների ունեցվածքը:

Կարսի անկման վտանգի հետևանքներն զգում էին բոլորը, անկախ

³⁷ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, դ. 31, թ. 18:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում:

դիրքից ու հայացքներից: «Գոնն Կարսը ամեն զնով պահելու դորեղ վճռականություն կար ոչ միայն մեր, այլև ամբողջ հայ շրջաններու մեջ,— գրում է իրադարձությունների մասնակից, ականատես Վահան Փափազյանը,— որովհետև կզիտակցեինք, թե Կարսը տալով, թուրք բանակի առջևին բոլոր լուրջ խոչընդոտները կվերանային և Կովկասի տիրապետության ճամփան կբացվեր, այսինքն՝ ակներև կդառնար հայերու բնաջնջումը»⁴²:

Հայ հասարակության համարյա բոլոր շրջաններում տիրող այս ընդհանուր տագնապը Թիֆլիսի՝ բանականությունը դեռևս չկորցրած գործիչների սաստումները ղեկի մոտ կանգնած պարադուկներին կարծես ստիպեցին ուշքի գալ, որ հարցը Կարսով չի ավարտվելու, որ նրան հաջորդելու են Ալեքսանդրապոլը, Ծրեանը, Թիֆլիսը, Բաքուն: Ուստի սկսվեց հեռագրերի նոր տարափ նույն նաղարբեկովի, Վիշնևսկու հասցեներով: Հարցում էր արվում այն մասին, թե որքանով է հնարավոր թուրքերին Կարսի մատուցներում դիմադրելը, եթե նրանք հրաժարվին Չխենկելու կառավարության պահանջը կատարելուց, թույլ շտան դատարկել Կարսի պահեստները:

Ապրիլի 24-ին Վիշնևսկին հայտնեց Թիֆլիս. «Արդեն ուշ է և ոչ մի կարգադրություն չի օգնի, ղորքերի բարոյական ոգին ընկած է»⁴³: Վիշնևսկին նույնիսկ դժվարանում էր վստահեցնել գլխավոր հրամանատարությանը, Կարս—Ալեքսանդրապոլ խճուղու և երկաթուղու ճանապարհի ապահովության հարցում. «Իրադրությունը այնպիսին է, որ հաղիվ ըն մեզ հաջողվի այն պաշտպանել և հավանական է, որ այսօր զիշերը թուրքերը Կարսը կըրջանցեն նաև արևելյան կողմից»⁴⁴:

Այստեղ հետաքրքիր է նորից վկայակոչել զեներալ Դեկին, որն ուղիղ գծով խոսակցության ժամանակ այսպես նկարագրեց Կարսի վիճակը: «Գնդապետ Մորիլը բերդի էվակուացիայի վերաբերյալ թուրքերից բերել է հետևյալ պայմանը: Բերդը ղորքերից պետք է մաքրվի այսօր, ընդ որում արևմտյան ամրոցները պետք է հանձնվին ժամը 12-ին, մնացածը՝ երկիոյան: Թուրքերը հրաշխավորում են բնակիչների անձեռնմխելիություն և ունեցվածքի պաշտպանություն (պետք է հասկանալ իրենց համար— Ա. Հ.): Թույլատրվում է ամրոցում պահել ռուսական ջոկատը: Ունեցվածքի փոխադրման ժամանակը և կարգը կորոշվի Անդրկովկասյան կառավարության և թուրքական հրամանատարության

⁴² Վոհան Փափազյան, Իմ հուշերը: Բ հատ., Պեյրուք, 1952, էջ 475:

⁴³ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 31, ք. 18:

⁴⁴ Նույն տեղում, ք. 19:

կողմից»⁴⁵։ Այնուհետև դեներալ Դեկը կորպուսի հրամանատարին հայտնում էր իր ենթադրությունները թուրքերի պահանջների որոշակի և անորոշ կողմերի մասին։

Նաղարբեկովը Ալեքսանդրապոլից ուղղակի դիմելով Դեկին, հարցնում էր՝ «Հնարավո՞ւ է արդյոք չընդունել թուրքերի պայմանները և ներկայումս կազմակերպել կայազորի դիմադրությունը թուրքերի դեմ, թե՞ դժվար հարցը համարում եք անհուսալի և անհրաժեշտ եք գտնում ընդունել թուրքերի պայմանները»⁴⁶։ Ահա պատասխանը. «Ընդհանուր առմամբ իրադրությունը համարում եմ անհուսալի, ամբողջը թերևս միառժամանակ կարող էր դիմադրել, սակայն զինադադարի մասին լայն տարածում ստացած լուրերը լուրջ ազդեցություն են թույլ մարդկանց տրամադրությունների վրա նաև ամբողջի պաշտպանման հարցում»⁴⁷։ Մինչ այդ, ինչպես երևում է Նաղարբեկովի խոսակցությունից, թուրքերի պայմանների մասին պետք է տեղյակ պահվեր Թիֆլիսի կառավարությանը, որին և պատկանում էր վերջին խոսքը։ Ի պատասխան դրան, գեներալ Դեկը վկայակոչում է մի այլ հեռագիր, ուր ասված է, որ Կարսի ամբողջը պաշտպանելու կամ թողնելու հարցի լուծումը թողնված է իրեն՝ Դեկին։ Պետք է ենթադրել, որ Թիֆլիսից նման հեռագիր տրվել է Դեկին, շրջանցելով կորպուսի հրամանատարին։ Նաղարբեկովը բոլորովին անիրագործելի էր համարում թուրքերի սահմանած ժամկետները և՛ ամբողջի ունեցվածքի փոխադրման, և՛ երեք օրում ամբողջ զորքն ու բնակչությունը Արփաչայի արևելյան ափ (Ալեքսանդրապոլ) փոխադրելու վերաբերյալ։ Նաղարբեկովի խոսքից երևում է, որ կարծես թե թուրքերը այդ պայմանները ներկայացրել էին առանց գիտակցելու դրանց կատարման անկարելիությունը։ Այդ տանջալի հեռախոսային մեկնամարտերից հետո Նաղարբեկովը փաստորեն կանգնած լինելով կատարված փաստի առջև, համաձայնվեց ամբողջի նվազեցության տխուր իրողությանը։ Նա Դեկին ցուցում տվեց զորքերի Արփաչայի արևելյան ափ փոխադրելու կարգի մասին։

Ջարմանալի է, որ այդ ծայրահեղ լարված օրերին գեներալ Արեշովը կրկին հայտնվել էր ռազմաճակատում, այս անգամ արդեն Կարսի հյուսիսարևելյան մասում և շարունակում էր խորացնել խուճապալին փեճակը։

Թուրքերը շատ լավ էին գիտակցում, թե իրենք ինչ են պահանջում

⁴⁵ Նույն տեղում, թ. 20։

⁴⁶ Նույն տեղում։

⁴⁷ Նույն տեղում։

և ինչը կարող է քառս ու խուճապ ստեղծել հակառակորդի ճամբարում: Իդուր էր Նազարբեկովն ապացուցում, թե թուրքերի տված ժամկետում հնարավոր չէ Կարսի մարզի քրիստոնեական բնակչության էվակուացիան: Թուրքերին առիթ էր պետք այդ բնակչությանը ոչնչացնելու համար:

Վերջապես Կարսի ողբերգության պատկերը երևում է նաև Նազարբեկովի ապրիլի 25-ին Թիֆլիս՝ գլխավոր հրամանատարությանն ուղարկած հեռագրում: Մենք արգեն նշել ենք, որ Հայկական կորպուսի հրամանատարությունը կազմակերպչական տեսակետից ենթարկվում էր Կովկասյան ճակատի գլխավոր հրամանատարությանը, որը դեռևս գոյություն ուներ: Նազարբեկովը պարտավոր էր կատարել նաև նորաստեղծ կառավարության կարգադրությունները, իրավունք չունի հաշվի չնստել Հայկական ազգային խորհրդի հետ: Այո, դժվար էր Նազարբեկովի վիճակը և այդ երևում է նաև նրա ապրիլի 25-ի նշված հեռագրից.

«Ձ: 2545: Ձեկուցում եմ՝ առաջինը. մեկ շաբաթ ժամանակը բավական է Կարսի շրջանից ղորքերը դուրս բերելու համար, բայց այդ ժամկետը քիչ է քրիստոնյա բնակչության էվակուացիայի համար, որոնք բոլորն առանց բացառության, գաղթում են: Էվակուացիան, անշուշտ, պետք է տեղի ունենա ղորքերի պաշտպանության տակ: Անհրաժեշտ է նվազագույնը երկու շաբաթ ժամանակ: Երկրորդը՝ Ալեքսանդրապոլի Արփաշայի աջափնյա ամրությունների ոչնչացման պատճառով ամրոցը տալիս է թուրքերին: Ենթադրում եմ, որ ներկայումս, երբ թուրքերի մտադրությունները դեռևս չեն պարզված, մեզ անհրաժեշտ է ամուր կերպով զբաղեցնել Ալեքսանդրապոլի ամրությունները և ոչնչացնել Արփաշայի առափնյա դիրքերը մինչև թուրքերի հետ չկնքվի իսկական հաշտություն: Երրորդը՝ Վեհիբ փաշային այսօր հանձնված հեռագրում նշված չէ, թե մինչև էվակուացիան ով է հսկելու Կարս—Ալեքսանդրապոլ երկաթգիծը: Անհրաժեշտ եմ համարում, որպեսզի այդ ճանապարհը պաշտպանվի մեր ղորքերի կողմից, այսինքն միայն այդ պայմանով հնարավոր կլինի բերդի էվակուացիան»⁴⁸: Մինչ տեղի էին ունենում այս բանակցությունները ռազմաճակատը պահող զորամասերի հրամանատարի և Թիֆլիսի քաղաքական-ռազմական իշխանությունների միջև, թուրքերը շրջապատում էին Կարսը: Չխնկելիին շարունակում էր իր լաւախաղացությունները մի կողմից ռազմաճակատի հրամանատարության, մյուս կողմից թուրքական ռազմական իշխանությունների միջև:

⁴⁸ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 31, թ. 22:

ինչ խոսք, Չխենկելին ստոր քայլեր էր անում, առևտուր՝ Թուրքիայի հետ: Նաղարբեկովին տրված հեռագրում գրել է, որ ինքը Կարսի մարզի էվակուացիայի համար թուրքերից խնդրել է 7 օր, իսկ Թիֆլիսում նըստած ռազմաճակատի շտաբին հայտնել է մեկ ամսվա ժամկետի մասին: Մի այլ հեռագրում, ուղղված Վեհիբ փաշային, նշել է, որ իր կառավարությունը պահանջել է Կարսի մարզի լրիվ դատարկումը քրիստոնյա բնակչությունից, հայկական զորքերից, իսկ դրա փոխարեն թուրքերը պետք է մաքրեն Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգների օկուպացված շրջանները:

Ապրիլի 24-ին, երբ թուրքերը խախտել էին իրենց իսկ պայմանները, Կարսի պաշտպանները հրետանային դիպուկ կրակով լուրջ հարված հասցրին նրանց: Դրան հետևեցին Թիֆլիսից տրված դատապարտող հեռագրերը՝ իբր ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար կարիք չկա դիմադրել:

Նման, հիրավի արհեստականորեն ստեղծված, տխուր իրավիճակում թուրքերի համար լավագույն պայմաններ էին ստեղծվել տիրելու Կարսին և նրանք գրավեցին բերդ-քաղաքն իր հարստություններով, առանց որևէ կազմակերպված դիմադրության հանդիպելու:

Ապրիլի 25-ին գեներալ Դեկը, ելնելով Նաղարբեկովի հրամաններից, մի անգամ ևս փորձեց բանակցություններ վարել թուրքերի հետ, սակայն նրան չհաջողվեց հանդիպել գնդապետ Քյադիմ Բեյին: Նույն օրը, ժամը 8-ին Դեկն իր մոտ հրավիրեց զորամասերի և ամրոցների պետերին ու տվեց հետևյալ կարգադրությունները:

1. Բերդային ունեցվածքի էվակուացիայի համար տեղում մնում են պարետն ու նրա շտաբը:

2. Շարային մասերը բերդը դատարկելուց հետո անցնում են գեներալ Արեշովի հրամանատարություն տակ:

3. Կարսաշայի ձախափնյա ամրոցների զորամասերը էվակուացիայի համար պետք է պատրաստ լինեն ապրիլի 25-ին, ժամը 12-ին, իսկ մյուս զորամասերը՝ նույն օրը երեկոյան:

4. Ամրոցների մաքրմանը ձեռնամուխ լինել հատուկ հրամանով:

5. Առաջավոր ջոկատներն ու վաշտերը հտ կանչել իրենց զորամասերը:

6. Ունեցվածքի պաշտպանության համար ամրոցում պահել մեկ վաշտ և մեկ հարյուրյակ:

Ապրիլի 25-ին, ժամը 12-ին Կարսի ամրոցի հեռախոսակայանը դադարեց գործելուց՝ կապավորների կողմից դիրքերը լքելուց հետո:

Ապրիլի 26-ի առափոտյան թուրքական առաջապահ զորքերը մոտեցան Լրկաթուղային կայարանին և կրակ բացեցին քաղաքի վրա: Այստեղ ամենուրեք խուճապ էր, իրարանցում, փողոցներում փոված ղիականեր, վիրավորների ճիչ ու աղաղակ: Ապրիլի 26-ին ամբողջ համարյա ամբողջությամբ անցավ թուրքերի ձեռքը: 36-րդ դիվիզիայի պետ, գնդապետ Քյազդիմ Բեյը նշանակվեց Կարսի պարետ: Ժամանակով քաղաք-ամրոցը և զբաղեցնելով իր շտաբի նստավայրը, թուրքական գնդապետը հրավիրեց խորհրդակցություն, որին, բացի յուրայիններից ներկա էին նաև գեներալ Դեկը, գնդապետ Մորելը, մի շարք սպաներ ու թարգմանիչներ (ֆրանսերեն թարգմանում էր գնդապետ Մորելը): Քյազդիմ Բեյը կարգաց Վեհիբ փաշայի հրամանը, որը հաղորդվել էր հեռագրով: Վերջինս հրամայում էր Կարսից զուրս շքերել ռազմական ունեցվածքն ու տրանսպորտի միջոցները: Կայազորի սպաներին հայտարարվում էր, որ ցանկացողները կարող են մնալ Թուրքիայում: Անդրկովկաս մեկնել ցանկացողներին և ամբողջի պաշտպանության համար Դեկի կողմից նշանակված մարդկանց խոստանում էին թույլատրել մեկնել Ալեքսանդրապոլ:

Ապրիլի 27-ին թուրքական բարձր հրամանատարության կողմից Կարս ժամանեց Զավիդ Բեյը, որը գեներալ Դեկին հանձնեց հետևյալ վերջնագիրը.

«1. Բոլոր մնացած բոլոր սպաների և ղինվորների համար առանձնացվելու է առանձին շենք, ուր նրանք մնալու են հսկողության տակ:

2. Բոլոր զենքերը պետք է հանձնել, միայն սպաներին է թույլատրվում կրել սուր և ատրճանակ»⁴⁹:

Չանցած մեկ օր, ապրիլի 28-ին նույն Զավիդ Բեյը ներկայացրեց թուրքական հրամանատարության հետևյալ նոր պահանջները.

1. Բոլոր ռուս, հայ և հույն ղինվորներն ու սպաները մինչև ապրիլի 28-ը պետք է թողնեն Կարսը և խճուղով մեկնեն Գյումրի (Ալեքսանդրապոլ):

2. Ավտոմեքենաները պետք է հանձնվեն թուրքերին, բացառությամբ մեկի, որը մնալու է պարետի տրամադրության տակ:

3. Շարային ձիերը, կառքերը, սայլերը թույլատրվում է օգտագործել մինչև սահմանը⁵⁰:

Ապրիլի 30-ին գեներալ Դեկը Կարսից ճանապարհվեց Ալեքսանդրա-

⁴⁹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 42, թ. 36:

⁵⁰ Նույն տեղում:

պոլ իր շարասյունում ունենալով 1100 մարդ և 400 ձի: Անձնակազմում կային 190 սպա և տարբեր կարգի շինովնիկներ, 500 զինվոր, հրամկազմի ընտանիքներ և ուրիշներ: Հայերն ընդամենը 50 մարդ էին: Շարասյունն անցնում էր Ռոմանովո, Օդինցևո գյուղերով: Թուրքական 11-րդ դիվիզիայի իզերներին մի գումարտակ «ուղեկցում էր» շարասյանը:

3-րդ օրը Արփաշայի հրկաթուղային կամուրջի մոտ շարասյունը կանգնեցվեց: Նրանից խլեցին բոլոր ձիերը, սալկերը և զենքերը: Միայն մայրսի 2-ին նրանց զնաքքով ուղարկեցին Ալեքսանդրապոլ:

Հայտնի է, որ Կարսում թուրքերը պահել էին հայ սպաներին, զինվորներին ու մի քանի հազար այլ մարդ և բոլորին ոչնչացրել:

Հատկանշական է, որ գնեներալ Դեկի հրամանատարությամբ Ալեքսանդրապոլ ժամանած շարասյան զինվորներն ու սպաները, որ կարող էին համարվել նրա կայազորը, չթողնվեցին այնտեղ և հրամանի համաձայն մեկնեցին Թիֆլիս պաշտոնապես զորացրվելու համար:

Մի՞թե միայն այս փաստը բավական չէ, որպեսզի մերկացվի Թիֆլիսում նստած պետական-ռազմական գործիչների վարքագիծը Հայկական կորպուսի հրամանատարին շեղոքացնելու, նրան խանգարելու ստոր գործունեության մեջ:

Հասկանալի է, որ Կարսից հետո թուրքերը շարժվելու էին դեպի Ալեքսանդրապոլ, հետևապես ամեն ինչ պետք է արվեր նրա պաշտպանությունն ապահովելու համար: Մինչդեռ 500 սպաներ ու զինվորներ ուղարկվեցին Թիֆլիս:

Թվում է, թե պարզ են Կարսի անկման արտաքին և ներքին պատճառները: Սակայն բոլոր դեպքերում արժև լսել իրադարձությունների մասնակիցներին, անկախ նրանց դիրքից:

Ապրիլի 26-ին գնեներալ Նազարբեկովը հեռագրեց Թիֆլիս. «Ապրիլի 23-ի ժամը 17-ից ռազմական դործողությունները դադարեցնելու մասին կարգադրությունը, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի հիման վրա թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու մասին Անդրկովկասյան կառավարության որոշումը, այնուհետև թուրքերի առաջարկած բոլոր պայմանների ընդունումը անդառնալիորեն որոշել են Կարսի ամրոցի բախտը: Եթե պատերազմը շարունակվելու դեպքում Կարսը կարող էր պաշտպանվել մեկ ամիս, հավանական է նաև ավելին, ապա ստեղծված պայմաններում այդ արդեն դարձել էր անհնար»:

Արդեն բանազնացներ ուղարկելու և պատերազմը դադարեցնելու մասին առաջին տեղեկությունները կազմալուծում մտքորին Բեգլի-Ահմեդի ջոկատում, որն այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Աղբաբա—Հարամ—

վարդան բնագծերը: Ապրիլի 24-ի գիշերն առանձին զինվորներ, նույնիսկ ոչ մեծ խմբեր սկսեցին ինքնակամ մեկնել թիկունք: Լքումն ավելի ուժեղացավ, երբ թուրքերը ապրիլի 24-ի առավոտյան ամբողջ ճակատով անցան հարձակման, նստակ ունենալով ընդհուպ մոտենալ բերդի ամրոցներին»⁵¹:

Գնեերալ Նազարբեկովը հաստատում է, որ ինքն է բերդի պարետին հրամայել հրետանային կրակ բացել թուրքերի դեմ: «Քանի որ թուրքերը, շնայած մեր բանագնացների զգուշացումներին, շարունակել են հարձակումը, ապա բերդի պարետը հրամայել է կրակ բացել: Բոլորի կարծիքով այդ շատ միահամուռ և ուժեղ կրակը, որ սկսեց տեղալ արևմուտյան և հարավային բոլոր ամրոցներից, ստիպեցին թուրքերին դադարեցնել հարձակումը, ապա վերջ տալ ռազմական գործողությաններին»⁵²:

Այնուհետև Նազարբեկովը նկարագրում է, որ ինքը հրամայել է ղորքերի տեղաշարժեր կատարել, նոր բնագծեր դրավել Մազրա—Վեյինքյո գծում: Այդ կատարվել է մասամբ: Ապա, շարունակում է նա, «Ապրիլի 23-ին և 24-ին մեր բանագնացները բանակցություններ են վարել թուրքերի հետ Կարսի էվակուացիայի պայմանների մասին: Ընդունված պայմանների համաձայն արևմտյան ամրոցները պետք է թուրքերին տրվեն ապրիլի 24-ի կեսօրին, իսկ արևելյանը՝ ապրիլի 25-ին, ժամը 17-ին: Ապրիլի 24-ին բերդի պարետը հրաման է արձակում արևմտյան ամրոցների դատարկման մասին, որից հետո արևելյան ամրոցների անձնակազմը ևս առանց հրամանի լքում է իր դիրքերը և շարժվում դեպի Ալեքսանդրապոլ: Ռուսական կամավորական ջոկատը ևս (սպաներից) գնդապետ Եֆրեմովի հրամանատարությամբ, նույնպես նահանջում է Մազրա—Վենդենի բնագծերը: Ապրիլի 25-ից հեռագրային կապը Կարսի հետ կտրվում է և ևս հետագա ղեկուցադրեր պլաներից չունեն: Կարսի ռազմական շտաբը նույնպես չի պատասխանում: Կարսից եկածների հաղորդումների համաձայն քաղաքը վառվում է: Թուրքերի դեմ մղած մարտերի հետևանքով Կարս—Ալեքսանդրապոլ երկաթգիծն ապրիլի 25-ից նույնպես դադարել է գործել: Թուրքերը թույլ կտա՞ն արդյոք Կարսից դուրս բերել պետական ունեցվածքը, թե ոչ, իհարկե դժվար է ասել, անձամբ ևս դրանում կասկածում եմ»⁵³: Իհարկե, թույլ չտվեցին և դա հայտնի էր հենց սկզբից:

⁵¹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 31, թ. 24:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում, թ. 26—27:

Մոտավորապես այսպիսին է Կարս քաղաքի և նրա ամրոցի անկման ծանր պատկերը:

Տասնամյակների հեռավորութունից հեշտ է և կարելի է դատողություններ անել, թեև և դեմ խոսել դեպքերի ընթացքի և դեմքերի մասին: Ավելի շատ ուժ մեղադրել Կարսի նման ամրոցը՝ ճանապարհների հանգույցը, Անդրկովկասի առաջնակարգ ֆորպոստերից մեկը, որն ուներ և՛ ղեկը, և՛ ղինամթերք, և՛ անձնակազմ, և՛ հրամկազմ և՛ բնական պաշտպանական հիմնալի բնագծեր, որի անձնակազմը հիմնականում բաղկացած էր հայրենի հողը դարավոր թշնամուց պաշտպանող հայ մարտիկներից, նրան հանձնվեց համարյա առանց լուրջ մարտի:

Կարևոր է հետևյալ հանգամանքը. թվում է, թե Թիֆլիսում նստած Կովկասյան ռազմաճակատի ղեկավարությունը (գեներալներ Յուզենիչ, Պրեկասկի, Լեբեդինսկի, Շատիրով և ուրիշներ, որոնք փոխարինեցին մեկը մյուսին) և նորաստեղծ անդրկովկասյան իշխանության ռազմական միևիստրները (Օդիշելիձե, Գեորգաձե), պետք է պաշտպանեին գոնե 1914 թ. սահմանները՝ մինչդեռ նրանք հլուհնաղանդ հետևում էին Անդրկովկասյան Սեյմին ու կոմիսարիատին:

Բոլոր փաստերը խոսում են այն մասին, որ Կարսի պաշտպանության համար Հայկական կորպուսի հրամանատարի կողմից առանձնացված զորամասերը և նյութատեխնիկական միջոցները բավարար էին Կարսի մատույցներն ու Կարսը պաշտպանելու համար՝ անգամ Կարսի լրիվ շրջապատված լինելու դեպքում:

Սակայն քառամյա պատերազմից հոգնած ղինվորները, որոնք արդեն տեղյակ էին ռուսական մեծ բանակի կազմալուծմանը թե՛ բուն Ռուսաստանում, թե՛ Կովկասյան ճակատում, երբ իմացան, որ սկստությունը (տվյալ դեպքում ի դեմս Անդրկովկասյան սեյմի) պատրաստակամություն է հայտնել ղինադադարի համար և անգամ հրաման արձակել դադարեցնելու ռազմական գործողությունները, չէին կարող անտարբեր դիրք գրավել: Հիշեցնենք, որ տեղացիներն աննշան թիվ էին կազմում և անդրկովկասցի հայ ղինվորները հոգեբանորեն տրամադրված էին տուն վերադառնալ:

Հայկական կորպուսի հրամանատար Նազարբեկովը ևս զգում էր իր դերն ու պատասխանատվությունը, և, ըստ երևույթին, որոշակի հույսեր էր կապում դաշնակցության պարագլուխների հետ, որոնք իբր պիտի կարողանային ոգեշնչել ղինվորներին՝ շնահանջել, բայց հետագայում ստիպված էր խոստովանել, որ «դաշնակցության կառավարությունը կուտորական աշխատանք չէր տարել ժողովրդի շրջանում, հայ-

րենիքի շահերի, պաշտպանության և հանուն հայրենիքի անձնազոհ պայքար մղելու ուղղությամբ»:

Այնուամենայնիւ, մի բան պարզ է, հայկական զորքերի ղեկավարութիւնը (կորպուսի հրամանատար, գեներալ Ֆ. Նաղարբեկով), զորի էր ինքնուրույն գործելու և որոշումներ ընդունելու հնարավորութիւնից: Դա անհաշտության հիմնական պատճառ կարող էր լինել յուրաքանչյուր զորավարի համար: Եթէ դրան ավելացնենք նաև քաղաքական-վարչական իշխանութիւնների կողմից գործող բանակի անձնակազմի շարքերում ապակողմնորոշում մտցնելու գիծը, ապա պատկերն ավելի պարզ կլինի՝ այսինքն ոչ հօգուտ հայկական զորքերի ղեկավարութեան:

Կարսի անկման գործում Չխենկելու բացասական դերն այնքան մեծ էր ու վայրացուցիչ, որ նրա դեմ ըմբոստացել էին անգամ որոշ մենշևիկներ և դաշնակցական գործիչներ:

Այլ. Խատիսյանը, որպէս Տրապիզոն—Բաթում բանակցութիւնների մասնակից և Թիֆլիսի քաղաքական անցուղարձերի ոչ պասսիվ ակնատես, հաստատում է, որ դեռևս Բաթումում եղած ժամանակ Չխենկելին գաղտնի հանդիպումներ էր ունենում թուրքերի ու գերմանացիների հետ: Այն պահից, երբ Բաթումը համարյա առանց որևէ դիմադրութեան ընկավ թուրքերի ձեռքը և այնուհետև մեկը մյուսի հետևից ընկան նաև Օղուրգեթն ու Աբասթումանը, վրաց մենշևիկները, հետագայ դիմադրութիւնը համարելով անօգուտ կամ անհնար, դիմեցին ամեն տեսակի լարախաղացութեան՝ ում հաշիւին ուղղում է լինի, հաշտութիւն կնքել թուրքերի հետ:

Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու հարցում վրաց մենշևիկների պարագլուխների միջև տարաձայնութիւններ կային, այսինքն՝ ոմանք դա նպատակահարմար չէին գտնում, սակայն Չխենկելին Ռամիշվիլու հետ ուժեղ դուրս եկան այդ հարցում: Ապրիլի 12-ին Չխենկելին հրավիրեց սեյմի նիստ, ուր որպէս կառավարութեան անդամներ ներկա էին նաև Ա.վ. Սահակյանը, Հ. Քաջաղունին և Ա. Խատիսյանը: Ըստ վերջինիս վկայութեան, ապրիլի 12-ին Չխենկելին հայտարարել է. «Պարոններ, ես շնորհակալ եմ ձեր աշխատակցութեան համար: Ես հանձն առի կազմել այս դահլիճը, երբ սեյմը հայտարարեց Անդրկովկասի անկախութիւնը և որոշեց վերսկսել հաշտութեան բանակցութիւնները: Ուստի ժամանակ չկորցնելու համար ես արդեն ապրիլի 10-ին շարք մը քայլեր ըրի, հայտնեցի Վեհիբ փաշային, որ սեյմը կընդունի Քրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը՝ հաղորդելով իրեն, որ Կարսի պար-

պումին համար արդեն տված էի անհրաժեշտ հրամանները: Նույն օրը
ևևթ հրաման տվի մեր բոլոր զորքերուն դադարեցնել ռազմական գոր-
ծողությունները, հրամայելով իր բանակին կանգ առնել Կարսին երկու
վերստ հեռավորության վրա: Վեհիբ փաշան կիսնդերի հաշտության
պատվիրակությանը նորեն ուղարկել Տրապիզոն»⁵⁴:

Այնուհետև խառնուսանը գրում է. «Երբ Չխենկելին վերջացուց իր
խոսքը, մենք նոր հասկացանք, որ Կարսն արդեն հանձնված է տաճիկ-
ներուն»⁵⁵: Դրան հետևել են խառնուսանի, Սահակյանի և Քաջաղնունու
հայտարարությունները Չխենկելու կառավարությունից դուրս գալու մա-
սին՝ Կարսի հանձնման պատասխանատվությունը իրենց վրա չվերցնելու
նպատակով: Խնդիրը բարդանում էր: Մենշևիկներն ու դաշնակցական-
ները երկար վիճաբանեցին, թե կարելի է արգելք նման ինքնազուլու քայլի
համար Չխենկելուն թողնել կառավարության ղեկավար: Որոշ բանակ-
ցություններից ու վեճերից հետո դաշնակցության հերքե անդամներն
իրենց ֆրակցիայի որոշմամբ հաշտվեցին կատարված փաստի հետ և
մնացին Չխենկելու կառավարության կազմում:

Ահա և դաշնակցության պարագլուխների վարքագիծը՝ Կարսի
պաշտպանության կազմակերպման գործում: Սա ոչ թե քաղաքական
գործիչների վարքագիծ է, այլ անորոշության և քառսի մեջ դեգերող,
պատասխանատվությունից զուրկ մարդկանց արարք: Յուրաքանչյուրին
էր հասկանալի, որ Կարսի նման ամրոցի ու հանգույցի անկումը հա-
վասարազոր էր պատերազմական գործողությունների փոխադրմանը
Ալեքսանդրապոլի մատույցները:

Կարսի անկման լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց ամբողջ
հայության շրջանում: Անկումային տրամադրությունները համակեցին
ծողովրդի ամենալայն շրջաններին:

Ապրիլի 25-ին Կարսի նահանգի կոմիսարը՝ ոմն Ծամոյան, որի
դեմքը Կարսի պաշարման օրերին չէր երևում, Թիֆլիսում հանդես եկավ
մի հայտարարությամբ. «Անակնկալ և արտակարգորեն արագ հանձնումի
հետևանքով, որ տեղի ունեցավ Թիֆլիսին հկած հրամանով, Անդրկով-
կասի այս մեծագույն ամրությունը պաշտպանելու պատրաստված բնակ-
չությունը հարկադրվեցավ լքել ամեն ինչ և ձգել Կարսը ապրիլի 25-ին,
երեկոյան ժամը 5-ին, թողնելով Կարսը համատարած հրդեհի մեջ:

⁵⁴ Ա. Խառնուսան, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը: Բեյ-
րութ, 1968, էջ 56—57:

⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 57:

կվալիտետն լավագույն շենքերը: Բնակչության նահանջի պատկերն ան-
նկարագրելի է»⁵⁶:

Այդ տրամադրությունները ցայտուն է արտահայտել Ավետիք Իսա-
հակյանը: Ձնայած այդ օրերին նա ապրում էր Ժնևում, բայց տեղյակ
էր իր ժողովրդի ճակատագրում տեղի ունեցող ողբերգություններին:
Իր օրագրում Իսահակյանը գրել է. «Հայության վիճակը ամենահուսա-
հատականն է. վտանգված է հայի գոյությունը. Կարսի և Բաթումի գրա-
վիճուց հետո ամբողջ Կովկասը թուրքերի ոտքի տակն է. կջարդեն հա-
յերին և մասամբ էլ վրացիներին, կհասնեն Բաքու և Թավրիզ: Հայու-
թյունը վրացիների հետ միացած կարող են կռվել և պաշտպանվել...»⁵⁷:
Այնուհետև պոետը շարունակում է. «Հայությունը ապրում է իր 3000
տարվա պատմության ընթացքում չտեսնված մի ճգնաժամ: Թուրքա-
հայաստանը կոտորված, ավեր ու ամայի, իսկ Ռուսահայաստանը նույն
օրհասի առջև սրտադող կանգնած, աշխարհից, մարդկանցից և աստծուց
լքված»⁵⁸: Հայրենասեր բանաստեղծը մերժում էր թշնամուն անձնատուր
լինելու գաղափարը և կոչ էր անում հայերին՝ «Բայց չպետք է հուսա-
հատվել, այլ պետք է կռվել և կռվով մեռնել»⁵⁹:

Ի՞նչ էր լինելու Կարսից հետո՝ այս հարցն էր պատվում ամեն հայի
օջախում:

7. ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՀԵՏԱԳԱ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄՆԵՐԸ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ—ԵՐԵՎԱՆ ԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ—ՂԱՐԱՔԻԼԻՍՍ
ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ: ՍԱՐԱՐԱՊԱՍԻ ԵՎ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍՍՅՈՒ
ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԵՐԸ

ա. Սառդարապատի նակատամարտը

1918 թ. գարնանը թուրքական բանակն իր կազմում ուներ 45 դի-
վիզիա: Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքը և մի քանի ռազ-
մաճակատների առկայությունը թուրքական բանակի հրամանատարու-
թյանը ստիպում էին հաշմի առնել մի կողմից բոլոր ճակատների շա-
հերը, մյուս կողմից՝ ուժերի զլխավոր խմբավորումները կենտրոնացնել
ավելի կենսական նշանակություն ունեցող ուղղությամբ:

⁵⁶ Նույն տեղում, թ. 58:

⁵⁷ Ավետիք Իսահակյան, Հիշատակարան, Երևան, 1977, էջ 330—331:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 331—332:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 332:

1918 թ. գարնանը էնվեր փաշան այդպիսի ուղղութիւն էր համարում Կովկասը, մասնավորապես Արեւելյան Հայաստանը և Բաթումը, որոնց գրավումը եւման դիրքեր էր ստեղծում դեպի Բաքու արշավելու համար:

Բաթումի, Սարիղամիշի և Կարսի գրավումից հետո թուրքական զլխաւոր հրամանատարութիւնը կատարեց ուժերի նոր խմբավորում: Մասնավորապես 6-րդ և 1-ին բանակային կորպուսներից ու մի շարք այլ օժանդակ զորամասերից ստեղծվեց, այսպես կոչված, «Կարս» խմբավորումը՝ Յադուր Շեքի փաշայի հրամանատարութեամբ: Առաջին կորպուսի հրամանատարն էր Քյաղիմ Կարաբեքիր փաշան:

Խմբավորման հիմնական նպատակն էր՝ գրավել ամբողջ Արեւելյան Հայաստանը, Թիֆլիսը, հսկողութեան տակ առնել Թիֆլիս—Բաքու երկաթգիծը և ապահովել արշավը դեպի Բաքու—Դաղստան, Անդրկասպյան երկրներ: Ընդ որում, Քյաղիմ Կարաբեքիրը հրաման ունէր Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո ուժերի մի մասը շարժել Զուլֆա—Թավրիզ: Թուրքերը պահը հարմար էին համարում Իրանական Ադրբեջանը զավթելու համար: Մոսկուի կողմից Սոուզ-Բուլաղի ուղղութեամբ դեպի Հյուսիս և Հյուսիս-արեւմտք էին շարժւում թուրքական 6-րդ բանակի զորքերը, որոնք պետք է արագացնէին Իրանական Ադրբեջանի զավթումը:

Վեհիբ փաշան Կարաբեքիրի նման գործողութիւնը արդարացնում էր անգլիացիների շարժումով դեպի Մոսկու և Հյուսիսային Պարսկաստան և որ, ի հակակշիռ դրան, թուրքերը պետք է կանխէին այն և առաջինը մտնէին Թավրիզ: Ուստի համաձայն թուրքերի պլանի, նրանք պետք է Ալեքսանդրապոլ—Ուլուխանլու (այժմ՝ Մասիս)—Նախիջևան—Զուլֆա—Թավրիզ երկաթգիծը վերցնէին իրենց հսկողութեան տակ, առաջ շարժւէին դեպի Զուլֆա և միանային Իրանում գտնվող իրենց 6-րդ բանակին:

Իհարկէ, թուրքական պատվիրակութեան ղեկավարը Բաթումում լրիւ չէր բացում իր քարտերը: Չնայած այն ժամանակ Արաքսի ափով Զուլֆա—Բաքու երկաթգիծ չկար, բայց դրա փոխարեն կային խճուղային ճանապարհներ, կամուրջներ, որոնք Նախիջևանից, Զուլֆայից և Իրանի տարածքից դուրս էին գալիս Մուղանի դաշտավայր, որտեղից հեշտութեամբ կարելի էր հարձակվել Լենքորանի, Ալյաթի ուղղութեամբ, հսկողութեան տակ վերցնելով Թիֆլիս—Բաքու երկաթգիծը և այլքարել Բաքվի սովետական իշխանութեան դեմ: Բացի դրանից, Իրանական Ադրբեջանի գրավումով թուրքերը նոր հնարավորութիւններ էին ստա-

նում կապվելու Աֆղանստանի, Հնդկաստանի մահմեդական գոտու հետ՝ պանթուրքիստական ծրագրի իրականացման համար:

Թուրքական բանակի ղեղապետ Ի. Բերկուկը «Մեր զործողությունները Հյուսիսային Կովկասում համաշխարհային պատերազմում (1918) և 15-րդ դիվիզիայի մարտական զործողությունը» աշխատության մեջ խոստովանում է, որ 1918 թ. գարնանն իրենց համար Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն այլևս ոչ մի նշանակություն չունի: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը «այլևս չէր բավարարում մեր կառավարությանը: Նա պահանջում էր, որպեսզի մեր զորքերը զբաղվեն ստրատեգիական կարևոր կետեր Կովկասում, հատկապես երկաթուղիներ, թույլ չտալով Վրաստանի և Հայաստանի կողմից Կովկասում մեր զորքերի զործողությունների ազատության որևէ սահմանափակում: Մեր կառավարությունն իր այդ պահանջները ներկայացրել է վերջնագրի ձևով»⁶⁰:

Ինչ վերաբերում է Նախիջևանի զբաղմանը, ապա հաջողության ղեկավար թուրքերի համար միանգամից լուծվում էին մի քանի խնդիրներ:

1. Նախիջևանի գավառի օկուպացիան և հայկական բնակչության բնաջնջումը:

2. Հայկական ղինված ուժերի ջախջախումն այդ գոտում:

3. Ծանապարհի բացում՝ Նախիջևան—Բիշանաղի լեռնանցք—Սիսիան—Գորիս—Շուշի—Եվլախ—Ելեղավետպոլ:

Կարսի անկումով Ալեքսանդրապոլի պաշտպանության հարցը շատ էր բարդացել: Հայկական զորքերի ղեկավարներն այն սխալ մտայնությունն ունեին, թե թուրքերը Արփաշալը չեն անցնի: Այդ օրերին Բաթումում տարվող բանակցությունները ոչ մի արդյունք չէին տվել, իդուր էր որևէ հույս կապել այդ բանակցությունների հետ: Ամենուրեք նախաձեռնությունն իրենց ձեռքն էին վերցրել թուրքերը:

Մայիսի 14-ի լույս 15-ի գիշերը խալիլ Բեյը վերջնագիր ներկայացրեց, պահանջելով մինչև ժամը 7-ը Ալեքսանդրապոլը դատարկել և զորքերը քաղաքից քաշել 25 վերստ հեռու: Զապասելով վերջնագրի պատասխանին, թուրքերը սկսեցին հարձակումը: Անդրկովկասյան կառավարության ղեկավար Ջսեհկելու այն բողոքին, որ ինքը վերջնագիրը ուշ է ստացել և իրեն հնարավորություն չեն տվել քննարկելու պատասխանը, խալիլ Բեյն առարկել է, թե վերջնագիրը կազմված է եղել ղեռնաձայնի 14-ին (և ոչ 15-ին) և որ իր քարտուղարի մեղքով այն ուշ է

⁶⁰ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, «Թուրքական աղբյուրները Կովկասում 1914—1920 թթ. իրադարձությունների մասին», հավաքածու (այսուհետև՝ «Հավաքածու»):

տեղ հասել: Թուրքական կողմը իրեն լիակատար աղաւտ էր ղգում: Զբա-
վարարվելով Թիֆլիս հղած հիշյալ վերջնագրով, թուրքական հրամանա-
տարությունը Ալեքսանդրապոլի զորքերի հրամանատարին ևս վերջնա-
գիր ներկայացրեց, ժամանակ սահմանելով մինչև ժամը 6-ը: Այն
ստացվեց ժամը 6 և կեսին, իսկ թուրքերը հարձակումն սկսեցին ավելի
շուտ, շսպասելով որևէ պատասխանի: Հայկական կորպուսի շտաբը
դեռևս մայիսի 13-ին տեղափոխվել էր Ղարաքիլիսա, իսկ նրա հրա-
մանատար գեներալ Նաղարեկովը մնացել էր Ալեքսանդրապոլում:

Թուրքերի ներխուժումը սկսվեց աջ թևից՝ Կապս գյուղի մոտից:

Չնայած դա անսպասելի չէր հայկական զորամասերի համար, բայց
և այնպես կարգին պաշտպանություն չկազմակերպվեց: Թուրքերին հա-
ջողվեց առանց լուրջ դիմադրություն հանդիպելու, գրոհով տիրել քա-
ղաքին: Հայկական զորքերը դրանից հետո դիրքեր գրավեցին Օրթաքի-
լիսա—Դյուլդենդ—Թափաղուլակ գծի վրա, սակայն շուտով հայտնի
դարձավ, որ թուրքերը մտադիր չեն սահմանափակվել Ալեքսանդրապոլի
գրավումով: Նրանք զարգացնելով հաջողությունները, ժամը 15—16-ին
արդեն գրավել էին Դյուլդենդը, Թափաղուլակը և Իլխիաբին: Հայկական
զորքերը շարունակում էին նահանջը դեպի Թոփաուլու, Դիրաբուլ, Մեծ
Քափանակ գյուղերը: Անդրանիկի զորամասը, որը գտնվում էր Դյուլդե-
բուլաղ գյուղի շրջանում, նույնպես առանձին ակտիվություն չդրսևորեց
և սկսեց նահանջել դեպի Զալալօղլի: Փաստերը հաստատում են, որ
նա գեներալ Նաղարեկովից հենց աչդպիսի առաջադրանք էր ստացել,
շարժվել դեպի Զալալօղլի (Ստեփանավան):

Թուրքերի այս հանդուգն քայլերը որոշակի գծողություն առաջաց-
րին անդամ գերմանական ղեկավար շրջաններում: Մայիսի 15-ին գե-
ներալ Լոսովը Կոստանդնուպոլսից հաղորդեց Բեռլին՝ արտագործմի-
նիստությունը. «Մաքուր հայկական մարդեր Ախալքալաքի, Ալեքսանդ-
րապոլի և Երևանի նկատմամբ թուրքերի չափից դուրս պահանջները
ցույց են տալիս, որ նրանք ձգտում են գրավել Բրեստի պայմանագրով
չնախատեսված մարդեր, շահագործել Կովկասը և իրականացնել հայերի
լրիվ ոչնչացումն Անդրկովկասում: Մայիսի 13-ին թուրքերը վերջնագրով
պահանջել են իրենց հանձնել Կարս—Ալեքսանդրապոլ—Զուլֆա երկաթ-
գիծը, նախօրոք այդ մասին չհայտնելով ինձ և չստանալով իմ համա-
ձայնությունը: Ես բողոքել եմ այդ մասին»⁶¹: Ըստ գեներալ Լոսովի,
հարցերի կարգավորման հիմքում պետք է դրվեին հետևյալ դրույթները:

⁶¹ Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 г. Документы, Ереван, 1970, с. 116.

1. Թուրքերը պետք է ճանաչեն Բրեստի դաշնագիրը և այն ընդունեն որպես հիմք:

2. Որպեսզի հեշտացվի թուրքերի վերադարձը, Ախալցխան փոխանակվելու է Բաթումից հյուսիս գտնվող վրացական մարզի և Կարսի մարզի արևելյան հայկական շրջանի հետ, ընդ որում Կարսի ամրոցը մնում է թուրքերին:

3. Լոսովը, բացի մասնագետներից, խնդրում էր ուղարկել նաև գերմանական մեկ գումարտակ՝ Կարս—Ջուլֆա երկաթգծում կարգ ու կանոն պահպանելու համար:

4. Քանի որ կովկասցիները չեն ցանկանում, որ թուրքերը մուտք գործեն Անդրկովկաս, իսկ էնվեր փաշան իր զորամասերին ստիպում է ներխուժել Կովկաս, ըստ Լոսովի, հարկ կա, որ Բևզինը միջամտի գործին և թույլ չտա, որ թուրքերը գրավեն Կովկասը⁶²:

Այս կապակցությամբ Լյուդենդորֆը, խորհրդակցելով կայսերական կառավարության հետ, նպատակահարմար գտավ շտապ Թիֆլիս ուղարկել զննապետ ֆոն Կրեսին, 2 վաշտի «պահպանության»⁶³, որպեսզի նա վճռական քայլերի դիմի և թույլ չտա, որ թուրքերը գրավեն Կովկասը, հատկապես Բաքուն, որի նավթի վրա իրենք աչք ունեին⁶³:

«Кавказское слово» թերթը վերլուծելով թուրքերի գործելակերպը, գրել է. «Թուրքերի գործունեության ուխտագրուժ բնույթը Անդրկովկասի համար ակնհայտ էր հենց սկզբից, այն օրվանից, երբ նրանք առաջինը փորձեր կատարեցին բանակցություններ վարել ռուսական զորքերի հետ, որոնք այն ժամանակ կանգնած էին Թուրքիայի խորքերում:

Եթե ուշադիր հետևենք իրադարձությունների զարգացման ընթացքին, պարզ կգառնա, որ թուրքերի բոլոր հաջողությունները, որոնք ուղեկցել են նրանց Տրապիզոնի, Երզնկայի, Էրզրումի, Սարիղամիշի, Բաթումի, Կարսի և այժմ էլ Ալեքսանդրապոլի գրավումով, հանդիսանում են ոչ այնքան ռազմական գործողությունների հաջող իրականացման՝ այդ բառի իսկական առումով, որքան դիվանագիտական թակարդների ու միջադպային մի շարք նորմաների, իրավունքների ու ղինադադարի պայմանների խախտման արդյունք»⁶⁴: Այնուհետև թերթը նշում է, որ Անդրկովկասի ղեկավարության կողմից բացի թուրքերին արված սխալներից, ոչ մի անգամ իսկական հակահարված չի տր-

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Э. Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг. М., 1924, с. 215—216.

⁶⁴ «Кавказское слово», № 97, 1918, с. 1.

վել, ուստի նրանք անպատիժ կերպով ամեն օր որևէ շինծու պատրվակով ինչ-որ նոր, ավելի ստորացուցիչ պայմաններ են ներկայացրել:

Թուրքական բանական արդեն իր ձեռքում էր պահում ոչ միայն Տրապիզոն—Բաթում, Օլթի—Մերդենեկ—Արդահան—Ախալցխա, էրզրում—Սարիղամիշ—Կարս—Ալեքսանդրապոլ ռազմաստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող կոմունիկացիաները, այլև սպառնալիք էր ստեղծել Կովկասի բոլոր վարչատնտեսական-քաղաքական կենտրոնների համար: Էնվերին թվում էր, և դրա համար նա հիմքեր ուներ, որ ինքը գտնվում է իր երազանքի իրականացման նախագահը:

Այժմ վերադառնանք Հայկական կորպուսի հրամանատարի գործունեությանը: Այդ օրերին Արևելյան Հայաստանում փաստորեն դեռ ոչ մի կառավարություն կամ վարչական օրգան չկար: Դաշնակցականների կառավարությունը դեռևս չէր ստեղծվել: Դեներալ Նազարբեկովը ենթարկվում էր Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբին և հասկանալի է, որ Թիֆլիսից տրվող հրամանները նրա համար պարտադիր էին: Դա չէր խանգարում, որ նրա գործերին միջամտեին ռազմական գործից հեռու կանգնած դանադան քաղաքական կազմակերպությունների ղեկավարներ, այդ թվում դաշնակցական կուսակցության պարագլուխները:

Գեներալ Նազարբեկովի վիճակն աննախանձելի էր: Նրան համարյա ոչ մի օգնող կամ հուսադրող չկար: Նազարբեկովը փորձված զինվորական էր, բայց անփորձ քաղաքական գործիչ: Նա, իրոք, ռուսական բանակի պրոֆեսիոնալ սպա էր և այդքանը միայն: Նրանից չէր կարելի պահանջել այն, ինչին ընդունակ չէր: Բայց և այնպես, հոգեբանորեն ինչ-որ չափով փոխվել էր: Նա ականատես եղավ Արևմտյան Հայաստանի հայության աղետներին, խորապես ապրեց այդ ամբողջ ողբերգությունը և այժմ, իրերի բերումով, լինելով հայկական զորքերի հրամանատար, ղգում էր իր վրա ընկած պատասխանատվության ծանրությունը, ղգում էր, որ հարցականի տակ է դրվել հայ ժողովրդի վերջին մնացորդների լինել-չլինելը: Նա ձգտում էր ինչ-որ չափով մեղմել ծանր վիճակը:

Թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո Նազարբեկովը փոխադրվեց Ղարաքիլիսա: Նա նոր որոշում ընդունեց.

1. Հայկական 1-ին դիվիզիան, 2-րդ դիվիզիայի 7-րդ և 8-րդ զենդերի հետ պետք է նահանջեր Բողեզուլ—Մեծ Քյանդ—Ալզիբեկ—Փամբ բնագծերը, այսինքն՝ փակել Փամբի լեռնանցքը, որով ճանապարհը տանում էր դեպի Համամու (այժմ՝ Սպիտակ)—Ղարաքիլիսա:

2. Հեծյալ բրիգադի խնդիրն էր կատարել վերջապահի դեր Չիրախյու գյուղի մոտ (Ալեքսանդրապոլից հյուսիս-արևելք):

3. 1-ին և 2-րդ բրիգադները 2-րդ հեծյալ զինդի հետ շարժվելու էին Սարդարապատի ուղղությամբ՝ ուժեղացնելու իրենանյան զորախումբն ու Երևանի պաշտպանությունը:

4. Զաջուռի լեռնանցքի պաշտպանությունը նույնպես դրված էր 1-ին դիվիզիայի վրա:

Թուրքական հրամանատարությունը Ալեքսանդրապոլը նվաճելուն պես ձեռնամուխ եղավ իր վանդալիզմին, ձերբակալեց և առանց դատու դատաստանի զնդակահարեց մտավորականության քիչ թե շատ հայտնի ներկայացուցիչներին: Թուրքերը բռնաբարում էին կանանց, աղջիկներին, սրախողխող անում հազարավոր անմեղ մարդկանց, թալանում, ավերում բնակարանները, հասարակական շենքերը, ավերորդ անգամ ապացուցելով, թե ինչ է նշանակում «հանուն ալլահի» մղվող «սրբազան» կոչվել: Առանձին դաժանությամբ էին վերաբերվում էրզրումի, Կարսի շրջաններից գաղթած հայերին, որոնց անխտիր զնդակահարում կամ սրախողխող էին անում:

Շարունակելով իրագործել էնվեր փաշայի առաջադրած մարտական-քաղաքական խնդիրը, Յաղուբ-Շեքեթ փաշան, զորքերը բաժանելով 4 զորախմբի, նրանց մարտական առաջադրանք տվեց:

1. 1-ին զորախումբը (2-րդ կորպուսի) և 5-րդ կովկասյան հետևավակային դիվիզիան, որի հրամանատարն էր Մյուրսել բեյը, հարձակվելով Վորոնցովկայի (այժմ՝ Կալինինո) ուղղությամբ, Ղարախաչի լեռնանցքով դուրս էր գալու Բոլնիս խաչեն, Բորչալու և, համագործակցելով աջ թևից (Ղաղախից) դեպի Թիֆլիս շարժվող թուրքական զորքերին, գրավելու էր Թիֆլիսը:

2. 2-րդ զորախումբը (11-րդ Կովկասյան հետևակային դիվիզիան, հրամանատար Զամիլ-Ջավադ բեյ և մի շարք հրետանային ու այլ առանձին զորամասեր) հարձակվելու էր Զաջուռ—Սպիտակ—Ղարաքիլիսա—Դիլիջան—Ղաղախ—Ելիզավետպոլ ուղղությամբ: Անշուշտ, նկատի էր առնվում, որ մինչև Ղաղախ հասնելը զորախումբը ուժեղացվելու էր տեղի մահմեդականների հաշվին և եթե մինչ այդ ձախ թևից հարձակվող (Վորոնցովկայի ուղղությամբ) թուրքական խումբը հասած կլիներ Մառնեուլի շրջանը, նրան որոշակի օգնություն ցույց կտրվեր՝ Թիֆլիսի վրա հարձակվելու համար:

Այսպիսով, Ղարաքիլիսա—Ղաղախ ուղղությունը գլխավորն էր, որովհետև թուրքերը շտապում էին Ղաղախ—Աղստաֆա—Ելիզավետպոլ գծով հասնել Բաբու:

3. 3-րդ զորախումբը (1-ին բանակային կորպուսի 9-րդ Կովկաս-

յան հետեակային դիվիզիա) հարձակվելու էր Ալեքսանդրապոլ—Բաշ-Ապարան ուղղությամբ, որի նպատակը կարող էր լինել հարձակումը Երևանի վրա, իսկ անհրաժեշտության դեպքում ուղղություն վերցնել նաև դեպի Համամուլու—Ղարաքիլիսա:

4. 4-րդ զորախումբը (1-ին բանակային կորպուսի 36-րդ հետե-վակային դիվիզիա) հարձակվելու էր Ալեքսանդրապոլ—Երևան երկաթ-գծի ուղղությամբ (Անի—Սարդարապատ—էջմիածին—Երևան):

3-րդ և 4-րդ զորախմբերը, այսինքն՝ 9-րդ և 36-րդ հետեակային դիվիզիաները, խնդիր ունեին Սարդարապատի և Աշտարակի կողմերից ներխուժել Երևան և վերջ տալ արևելահայության վարչական կենտրո-նին: Թուրքական հրամանատարությունը մայիսի 20-ից խոշոր ուժեր կենտրոնացրեց Արդահան—Ախալցխա—Բորժոմ ուղղությամբ՝ Թիֆլիսի վրա հարձակվելու նպատակով: Այնպես որ Վորոնցովկայի և Ղաղախի ուղղությամբ հարձակվող զորքերն իրենց խնդիրը կատարելու դեպքում, վերը նշած (Արդահան—Բորժոմ) խմբի առաջխաղացման հետ միասին, լուրջ սպառնալիք կստեղծեին Թիֆլիսի համար:

Վերլուծելով հարձակման ուղղությունների մասին թուրքական հրա-մանատարության որոշումները, ղեկար չէ եզրակացնել, որ դրանք զերծ չէին մի շարք էական թերություններից: Քաղաքական նպատակը, եթե կարելի է այդպես ասել, հաշվի չէր նստել ռազմական ռեալ հնարավո-րությունների հետ: Մինչև Ալեքսանդրապոլ հասնելը թուրքերը մեծ կո-րուստներ էին կրել, խիստ հոգնած էին: Մաշակարարումն անբավարար էր: Մյուս կողմից, ինչպես տեսնում ենք, թուրքական հրամանատարու-թյունը համարյա հավասարապես իր դիվիզիաները բաժանել էր չորս ուղղություններով, այն դեպքում, երբ դրանք հավասար նշանակություն չունեին տվյալ պահին: Ավելի կարևոր փաստ, որը կարծես թուրքերը հաշվի չէին առել: Ալեքսանդրապոլ—Ղարաքիլիսա, Ալեքսանդրապոլ—Վորոնցովկա, Ալեքսանդրապոլ—Ապարան, Ալեքսանդրապոլ—Սարդա-րապատ չորս ուղղություններն էլ իրարից բաժանված են լեռներով, հետեակային դիվիզիաները պետք է հարձակվեին մեկը մյուսից անկախ: Այն ժամանակվա կապի միջոցների պայմաններում հիշյալ զորախմբե-րի պորթոլությունների կոորդինացիան վերին աստիճանի ղեկարին գործ էր: Սա հենց թուրքերի հարձակման թույլ կողմն էր:

Հաշվի առնելով վերը նշած հանգամանքները, հայկական զորքերի հրամանատարությունը հիմնականում ընդունել էր ճիշտ որոշում և վե-րախմբավորել իր ուժերը: Հայերը հնարավորություն ունեին թուրքերին ջախջախել առանձին-առանձին: Հենց այդպիսի նպատակով պայման-

ներ ստեղծվեցին առաջին հերթին Ալեքսանդրապոլ—Սարգարապատ ուղղությամբ և Ղարաքիլիսայում:

Ի՞նչ էր ներկայացնում Ալեքսանդրապոլ—Սարգարապատ—Երևան ուղղությամբ հարձակվող թուրքական խմբավորումը:

1. 36-րդ հետևակային դիվիզիան, որի մեջ մտնում էին 106, 107 և 108-րդ հետևակային գնդերը և հրետանային գունդը:

2. Հարվածային մեկ գումարտակ:

3. Սակրավորների գումարտակ:

4. Կորպուսային ուժեղացված հեծյալ գունդ:

5. Քրդական կանոնավոր հեծելազոր:

6. Տեղական թուրք բնակչությունից հավաքագրված բաշիբոզուկներ, որոնք մեծ մասամբ շարժվում էին Արփաշայի ձախ ափերով (Հաղարապատ, Ալագյաղ):

Ընդհանուր առմամբ դա այնքան էլ մեծ զորախումբ չէր և հաղվվ թե անձնակազմը գերազանցեր 4000—5000 հոգուց, հրանոթների քանակը 3—4 մարտկոց, այսինքն ոչ ավելի քան 40 հրանոթ:

Թուրքերի այդ զորախմբի դեմ պետք է մարտնչեր, այսպես կոչված, Ալագյաղի զորախումբը, որն իրենից ներկայացնում էր երկու հետևակային բրիգադ (Երզնկայի, էրզրումի, Խնուսի և Ղարաքիլիսայի գնդերով և մեկ հատուկ հեծյալ գունդ): Մայիսի 21-ի դրությամբ 1-ին բրիգադի հրամանատարն էր դնդապետ Մորելը, սակայն նրան փոխարինում էր բրիգադի շտաբի պետ, փոխգնդապետ Մխիթարյանը: Երկրորդ բրիգադի հրամանատարն էր կապիտան Շնեուրը: Յուրաքանչյուր գնդում այդ օրերին հաշվվում էր 300—400 մարդ, որը և ցույց է տալիս նրանց սակավությունը, ոչ լիարժեք լինելը: Այդ զորամասերն անցել էին աննախանձելի ճանապարհ, նահանջել էին էրզրումից մինչև Արարատյան դաշտ, հոգնել էին, հյուծվել, կորցրել անձնակազմի մեծ մասը, տեխնիկան, բարոյապես հուսալքված էին և չէին կարողանում կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ թշնամուն:

Մայիսի 21-ին թուրքական 36-րդ դիվիզիայի առաջապահ ստորաբաժանումները մոտեցան Սարգարապատ գյուղին:

Երևանում և շրջակա բոլոր բնակավայրերում սկսվեց խուճապը: Կասկած չէր կարող լինել, որ Ալեքսանդրապոլից հետո թուրքերը ձեռնարկում էին գրավել Երևանը և ուղղություն վերցնել Սևան—Դիլիջան—Ղաղախ—Թիֆլիս:

Գեներալ Նազարբեկովն իր շտաբով գտնվում էր Ղարաքիլիսայում: Նա հայկական 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար գեներալ

Սիլիկովին կարգադրեց էջմիածնի շրջանում կենտրոնացնել համապատասխան ուժեր և հակահարձակման միջոցով կանխել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Երևան:

Ինչ էր իրենից ներկայացնում դեներալ Սիլիկովի ղորախումբը:

1. 2-րդ հրաձգային դիվիզիան, առանց 7-րդ և 8-րդ հետևակային դնդերի:

2. Երևանի ղորախմբի մեջ մտնող առանձին ղորամասեր:

3. 3-րդ հետևակային բրիգադը (Վանի 1-ին և 2-րդ գնդերը և Մակուի հետևակային գումարտակը):

4. 2-րդ հեծյալ բրիգադի 1-ին գունդը:

5. Մակուի հետևակային գումարտակը և այլն⁶⁵:

Դեներալ Սիլիկովը հետախուզության օգնությամբ արդեն տեղյակ էր, որ թուրքերի մյուս ղորախումբը դեպի Երևան է շարժվում Բաշ-Ապարանի կողմից, ուստի հաշվի է առնում գործի նաև այդ կողմը: Նա առանձնացրեց 6-րդ հրաձգային գունդը (հրամանատար՝ գնդապետ Դուլխանով), պարտիզանական հեծյալ գունդը (հրամանատար՝ գնդապետ Զալինով) և գնդապետ Սիլինի սահմանապահ գումարտակը:

Այս խմբի մարտական խնդիրն էր՝ ուժեղ հակազդոհների միջոցով հետ շարժել թշնամուն Բաշ-Ապարանի մոտից:

Սիլիկովին հայտնի էին, որ Երևանին վտանգ էին սպառնում նաև Կողբի ու Իգդիրի կողմից դեպի Երևան շարժվող թուրքական 5-րդ և 12-րդ հետևակային դիվիզիաները: Այստեղ նա առանձին ռեզերվներ չունեւր, բացի մի քանի ստորաբաժանումներից, որոնց հրամայեց պայթեցնել Ղարաղալայի ու Մարգարայի կամուրջները, Արաքսի ձախ ափին խրամատներ կառուցել և թույլ չտալ թշնամուն անցնել գետը:

Ինչ վերաբերում է նախիջևան—Շարուր ուղղությանը, որտեղից նույնպես ռեալ վտանգ էր սպասվում, ապա այստեղ պաշտպանության և թշնամուն հակազդոհ տալու համար դեներալ Սիլիկովը մարտական առաջադրանք էր տվել գնդապետ Բաղդասարովին, որի տրամադրության տակ էր գտնվում 3-րդ հետևակային բրիգադը ոչ լրիվ կազմով:

⁶⁵ Զորամասերի վերաբերյալ մեր տեղեկությունները հիմնականում քաղել ենք հետևյալ աղբյուրներից. դեներալ Նազարբեկովի հուշագրությունները, № 3 տետր (գեներալ Սիլիկովի նամակ-հիշողությունը, որը նա գրել է Նազարբեկովին, նրա սպահանջով), գեներալ Ղորղանյանի «Հայրի մասնակցությունը Կովկասյան ճակատում» աշխատությունը և այլ արխիվային վավերագրեր: Որոշ տվյալներ են հաղորդվում նաև Ս. Վրացյանի, Ա. Խատիսյանի և դաշնակցական այլ գործիչների գրքերում: Մենք հավաստի ենք համարում գեներալ Նազարբեկովի կողմից բերվող ափյալները:

Ինչպէս տեսնում ենք, հայկական կորպուսի հրամանատարութիւնը և հատկապէս անձամբ 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Սիլիկովը բաւական մտածված որոշումներ էին ընդունել:

Գեներալ Սիլիկովը նախօրոք հոգացել էր իր թեկերի ապահովութեան մասին: Նա բոլոր մտահղացումները և կարգադրութիւնները շտաբի միջոցով հասցրեց ենթակա ղորամասերին:

Մայիսի 22-ին 5-րդ հետեակային գունդը և կամավորական աշխարհադորային խմբերը, որոնք գործում էին գնդի հետ՝ գնդապետ Փիրումովի հրամանատարութեամբ, պարտիզանական հետեակային գունդը՝ փոխգնդապետ Պերեկրեստովի հրամանատարութեամբ, Իգդիրի հետեակային գունդը, Զեյթունի հեծյալ գունդը՝ Սալիբեկովի հրամանատարութեամբ և հատուկ հեծյալ գունդը՝ Ամիրխանովի հրամանատարութեամբ, հարձակման անցան Քյոթիլու (այժմ՝ Արշալույս), Ղուրդուղուլի (այժմ՝ Արմավիր) գյուղերի բնագծերից և եռանդուն գրոհով ոչնչացրին թշնամուն Ղամշու (այժմ՝ Եղեգնուտ) գյուղի շրջանում, շարունակեցին առաջխաղացումը և օրվա վերջին գրավեցին Սարդարապատը: Թուրքերը խուճապահար նահանջեցին, սակայն, օգտւելով նրանից, որ հայկական զորքերը Սարդարապատը գրավելուց հետո թուլացրել էին իրենց հետապնդումը, ուշքի եկան և պաշտպանութեան անցան Արաքս կայարանի և նրա հյուսիսարևելյան բարձունքների բնագծերում: Տեղանքը պաշտպանութեան համար, անշուշտ, նպաստավոր էր:

Սիլիկովը մի քանի անգամ փորձեց ճակատային գրոհով դուրս մղել թշնամուն, սակայն ապարդէշուն: Նա որոշում է խնդրի լուծման նոր և ճիշտ ուղի, այն է՝ բացի ճակատային գրոհներից, ձեռնարկել թեյի հարձակում, թուրքերի համար ստեղծելով շրջապատման կամ կիսաշրջապատման սպառնալիք և ապա՝ ջախջախել նրանց: Այդ նպատակով նա փոխգնդապետ Հասան Փաշայանի հրամանատարութեամբ ստեղծեց հարվածային խումբ, անվանելով «Խզնաուլի ջոկատ» (ավելի ճիշտ՝ զորախումբ), որի մեջ մտնում էին՝ Նրզնկայի հետեակային գունդը, Մակուի առանձին գումարտակը, հատուկ հեծյալ գնդի 2 էսկադրոն, ինուսի գնդի մեկ վաշտ և 4 հրանոթ: Գեներալ Սիլիկովն այդ խմբին հրամայեց մայիսի 27-ի լուսաբացին շարժւել Խզնաուլ գյուղով (այժմ՝ Արագած), Կարմարաթար-Շամիրամ ձորով և գրոհել Արաքս կայարանի մոտ պաշտպանական դիրք գրաված թուրքերի դիրքերը:

Մայիսի 27-ին Արաքս կայարանի հյուսիսային կողմից Հասան Փաշայանի ջոկատը, փաստորեն գտնւելով թուրքերի թիկունքում, գրոհեց նրանց վրա: Միևնույն ժամանակ ճակատից գրոհի անցան հայկական

մշուս զորքերը: Գրոհները բավական եռանդուն և նպատակասլաց էին: Թուրքերի մարտական կարգերը չդիմացան և կրելով լուրջ կորուստներ, Արփաշայի ափերով նահանջեցին դեպի Ալեքսանդրապոլ:

Հայկական զորքերի հաղթանակն անկասկած էր: Նրանց ղեկավորն օգնում էր նաև տեղի բնակչությանը, որը զգալով ծայրահեղ վտանգավոր վիճակը, դուրս էր եկել մարտի անարգ թշնամու դեմ: Այդ օրերին հայերի մեջ տիրում էր միասնություն և, անկախ քաղաքական համոզմունքներից, բոլորը գործում էին ընդդեմ արտաքին թշնամու:

Սարգսրապատի ճակատամարտի մասին Հ. Թուրշյանի աշխատությունում, որն ընդհանրապես պետք է գնահատել որպես տվյալ հարցին նվիրված ուսումնասիրության առաջին փորձ, այն միտումը կա, թե իբր ճակատամարտը շահել է ժողովուրդը և ոչ թե բանակը: Տեղի-անտեղի հղովվում են Նաղարբեկովի և Սիլիկովի անունները, որոնք իբր թե ղեկավար էին կամ խնջույքներով, խորհրդակցություններով կամ փախույթում էին մարտադաշտից: Թուրշյանը ամենուր նշում է ճակատամարտի տարերային բնույթը, ղեկավարների «տհասությունը» և կարմիր թելի պես անցկացնում այն միտքը, որ ղեկավար սպաները, հայ գեներալները ոչ մի ծառայություն չունեն Սարգսրապատի ճակատամարտում: «Իշխանության ոչ թե թուլության, այլ բացակայության այդ պայմաններում,— գրում է Թուրշյանը,— երբ խախտվել էր ամեն ինչ և չկար կարգ ու հեղինակություն, բանակի շարքերում, զորամասերի մեջ մնացել էին անհուսալի իրադրությունը ճիշտ գիտակցող զինվորները և սպաները միայն, որոնք հակառակ բարձր հրամանատարության բացահայտ ապիկարության, գիտեին, որ միակ փրկությունը անձնազոհ պայքարն է»⁶⁶: Մի ուրիշ տեղ, առանց նշելու վայրն ու մարդկանց անունները, Թուրշյանը գրում է. «Գաղթի բոլոր ճանապարհներին սայլերը կանգ առան, խուճապն ու վհատությունը փոխվեցին խանդավառության: Շատերը Զոռաբեկյան իրենց տները: Իրար ձայն և օրինակ տալով, զենք ունեցող տղամարդիկ կազմեցին աշխարհազորայինների հոծ խմբեր և անմիջապես համալրեցին կոլովոդների շարքերը»: «Այդ օրը հայ զորքը համարյա կորուստ չտվեց (իմա՝ որովհետև չէր կոխում— Ա. Հ.), կորուստի մեծ բաժինը վիճակվեց անձնուրաց աշխարհազորայիններին»⁶⁷: «Գարեգին և Զավեն եպիսկոպոսները մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան ձի հեծած դնում են էջմիածնի մոտակա Հայկ. Զեյվա և Քյորփալու գյուղերը: Վերջինս որպես էրզրումի առաջնորդ Նոգնկայից մինչև Արարատյան դաշտը

⁶⁶ Հ. Թուրշյան, Սարգսրապատի հերոսամարտը, Երևան, 1969, էջ 137:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 139:

հաճախ էր եղել ռազմաճակատի առաջին գծերում»⁶⁸: «Կաթողիկոսը ճամփու ղեկելով ամեն տեսակ խորհրդատուներին, որոնք նահանջի ուղի էին մատնացույց անում նրան, հաստատ ու աներեր քայլով հուսադրելով ամենքին, վիհարանից իջնում է Մայր տաճար՝ հայոց միշտ խուլ աստծուն առաքելու ավանդական լալահառաչ «Տիր ողորմյան»⁶⁹: «Եղնիկ վարդապետը քաջ կուլող և հայտնի նշանաձիգ էր»⁷⁰: «Դանիել բեգ Փիրումյանը տարերայնորեն սկսված կուլի ընթացքում ստանձնում է Սարգարապատի ռազմաճակատի հրամանատարությունը»⁷¹: «Մեկ օրվա ընթացքում հայ ժողովուրդը հիմնովին կերպարանափոխվել էր»⁷²: «Սարգարապատի առաջին հաղթանակը, մոգական գավազանի մեկ հրաշագործ դարկով վերացնելով գաղթականի ու եռլականի տխուր հակամարտությունը և հաղթանակի հավատով տոգորելով բոլորին, հուսակտուր ժողովուրդին դարձրեց միաձուլ և միակամ»⁷³: Կարելի է այս կարգի տասնյակ միջբերումներ անել Թուրքյանի գրքից:

Անշուշտ, և՛ հոգևորականներն են մասնակցել կուլին, և՛ տարերային կարգով որոշ թվով գյուղացիներ են զինքի ելել: Առկա էր նաև տարերայնության որոշ տարր, սակայն Թուրքյանը այդ բոլորը բերում է, իսկ երբեմն ուղղակի հնարում, ցույց տալու, որ գեներալներ Նազարբեկովը, Սիլիկովը, հայ բազմաթիվ գնդապետներ ու այլ սպաներ «տհաս» էին, անճար, անտաղանդ և հայկական կորպուսի ղորքերը չէ, որ կըռվում էին թուրքական կանոնավոր ղորքերի դեմ, այլ «աշխարհազորը» և «ժողովուրդը», ընդ որում հայկական բանակը անջատելով ժողովրդից և ոչ թե դիտելով որպես նրա զինված մասը:

Կարևոր է հիշեցնել, որ Հ. Թուրքյանն իր գրքում հակասում է իրեն, որովհետև բազմիցս ստիպված է թվարկելու այն ղորամասերի ու նրանց հրամանատարների անունները, որոնք իրոք կուլել են և հաջողության հասել Սարգարապատում: «Հայկական հրետանին կրակում էր անվրկայ»⁷⁴, գրում է Թուրքյանը: Բայց չէ որ ո՛չ անգրագետ գյուղացիները, ո՛չ էլ վարդապետները չէին կարող հրետանային կրակ վարել: «Շուտով կուլին մասնակցում է գնդապետ Կարաբեշիշյանի մարտկոցը», «Կապի-

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 141:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 143:

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 144:

⁷² Նույն տեղում, էջ 153:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 144:

տան Կլիշն իր մարտկոցով»⁷⁵, Սիլինի և Պերեկրեստովի զորամասերը, գնդապետ Դոլովսանյանի 6-րդ գունդը, Աթանեսյանի մարտկոցը⁷⁶, այնուհետև նշվում են այն զուամարտակները, որոնք աչքի են ընկել Սարդարապատի կռվում:

Ուրեմն կռիվը իսկական կռիվ էր, կռիվ երկու՝ հայկական և թուրքական բանակների միջև:

Քանի որ ճակատամարտը ընթանում էր հայկական հողում, այն էլ աջգլխի օրհասական սլայմաններում, ժողովրդի պոռթկումն ու տարերային մասնակցությունը, օգնությունը բանակին միանգամայն օրինաչափ էր:

Բոլորովին շքերագնահատելով այն համաժողովրդական ցասումը, որ գոյություն ուներ այդ օրերին, որի արդյունքը եղավ նաև գյուղացիների, անգամ հոգևորականների մասնակցությունը Սարդարապատի հերոսամարտին, անհրաժեշտ ենք համարում ճշտել, որ Սարդարապատի ճակատամարտում թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ առաջին հերթին կռվում էին հայկական բանակային կորպուսի կանոնավոր զնդերն ու գումարտակները, որոնց գլուխ կանգնած էին հայ գեներալներ և հայ սպաներ, ի դեմս կորպուսի հրամանատար գեներալ Ֆ. Նազարբեկովի և դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Սիլիկովի ու նրա շտաբի պետ, փոխգնդապետ Վեբիլովի:

Սիլիկովի շտաբը տեղավորված էր էջմիածնում և բոլոր հրամանները գալիս էին այնտեղից: Այդ օրերին Հայաստանում դեռևս չկար դաշնակցական կառավարություն: Հայկական զորքերը չէին ենթարկվում դաշնակցական կուսակցությանը, Նազարբեկովն ու Սիլիկովը դաշնակցականներ չեն եղել, նրանց ղեկավարած զորքերը պաշտոնապես մտնում էին Կովկասյան ռազմաճակատի մեջ և ենթարկվում Թիֆլիսի շտաբին: Սա հարցի ևրկրորդական կողմը չէ, այլ կարևոր, նույնիսկ շատ կարևոր հանգամանք: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, հայկական կորպուսի զորամասերը ոչ միայն նահանջել են, այլև դիմադրել, ոչ միայն դիմադրել են, այլև լուրջ հակահարված հասցրել թուրքերին և նրանց փախուստի մատնել: Գեներալ Սիլիկովը հիմքեր ունի գրելու, որ «8-օրյա մարտերը (մայիսի 22—29-ը) ավարտվեցին թուրքերի լիակատար պարտությունից և նրանց նահանջով մինչև Ալեքսանդրապոլ»⁷⁷:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 144—145:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 138—139:

⁷⁷ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45: «Գեներալ Նազարբեկովի հուշագրություններ»:

Մենք հեռու ենք այն մտքից, որ իրադարձությունների ու դեպքերի մասնակիցների կամ ականատեսների անձնական հիշողությունները լրիվ հիմք ընդունենք կամ համարենք բացարձակ ճշմարտություն: Այդ չի կարելի ընդունել երկու պատճառով: Առաջին հերթին՝ որոշ ժամանակից հետո շատ բան մոռացվում է և բնականորեն մարդ չի կարող ամեն ինչ հիշել ու վերարտադրել խնայես, ինչպես իրոք այդ տեղի է ունեցել: Երկրորդ՝ ճակատամարտին մասնակցող շարքայինը կամ ոչ բարձր դիրք զբաղող սպան որպես կանոն չեն կարող տեղյակ լինել վերադասների մտահղացումներին: Նրանք տեսնում են այն, ինչ կատարվում է իրենց շուրջը, ուստի նրանց հաղորդած տեղեկությունները սահմանափակ են:

Սակայն, անկախ այդ բոլորից, իրադարձությունների ականատեսի կամ մասնակցի հուշերը որոշակի արժեք են ներկայացնում, առավել այն դեպքում, երբ հեղինակը գտնվել է իրադարձությունների կենտրոնում: Սարդարապատի ճակատամարտի կազմակերպիչը եղել է Հայկական Ջ-րդ դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Սիլիկովը, գրեթե ամեն ինչ կատարվել է նրա հրամանով: Ցանկալի է, թե ոչ (դա նշանակություն չունի գիտության համար, որի հիմնական խնդիրն է տալ և ուսումնասիրել պատմական ճշմարտությունը, դրանից բխող եզրահանգումներով), չի կարելի հաշվի չնստել Սիլիկովի հուշերի հետ:

Արխիվային փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ 1929 թ., երբ գեներալ Նազարբեկովը ստիպված էր երկրորդ անգամ շարադրել իր հուշերը⁷⁸, նա հատուկ նամակով դիմել է Դոնի Ռոստովում ապրող գեներալ Սիլիկովին, որպեսզի վերջինիս միջոցով ճշտի մի շարք դեպքերի և գեներալի հետ կապված փաստեր:

Մեր ձեռքի տակ է Սիլիկովի նամակի բնագիրը, որից ստույգ տեղեկանում ենք, թե ինչ էր ներկայացնում, այսպես կոչված, Երևանյան դոքաիումբը, որի հրամանատարը հենց նա էր⁷⁹:

Փետրվարին Երևանում գտնվում էին.

1. Պարտիզանական գունդը՝ հրամանատար գնդապետ Պերեկրիստով.

⁷⁸ Առաջին անգամ շարադրված հուշերը կորել կամ ոչնչացվել են 1921 թ.՝ հայ դեմոկրականության արտաքսման ժամանակ:

⁷⁹ Տե՛ս ՆՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, «Սիլիկովի նամակները Նազարբեկովին», Նազարբեկովի կողմից առաջին անգամ գրված հուշերն անհայտացել էին նրա արտոբում եղած ժամանակ (1921—1922), Թիֆլիս վերադառնալուց հետո պաշտոնապես նրան հանձնարարվել է գրել իր հուշերը 1914—1920 թթ. իրադարձությունների մասին:

2. Պարտիզանական հեծյալ գունդը՝ հրամանատար փոխգնդապետ Սորոկով:

3. Վանի 1-ին գունդը՝ հրամանատար գնդապետ Յուզբաշև:

4. Վանի 2-րդ գունդը՝ հրամանատար գնդապետ Զախմախշև:

5. 2-րդ հեծյալ գունդը (Քանաքեռում)՝ հրամանատար գնդապետ Զալինով:

6. 6-րդ գունդը (Ղամարու)՝ հրամանատար գնդապետ Դուլ-խանով:

7. 4-րդ գունդը (Վաղարշապատ)՝ հրամանատար գնդապետ Հով-սեփյանց:

8. Հրետանային բրիգադ:

9. Կամավորական խմբեր (2):

Բացի դրանից, Վանից և ինուսից նահանջող որոշ ստորաբաժանումներ գալիս էին Երևանի կողմերը:

Մենք կրկին հիշեցնում ենք այդ զորամասերի առկայությունը, թվարկում նրանց համարներն ու հրամանատարների ազգանունները, որպեսզի ցույց տանք, որ Սարգարապատի ճակատամարտից առաջ, ճակատամարտի օրերին և դրանից հետո կար Հայկական կորպուս, կային հայկական կանոնավոր զորքեր, գնդեր, հանգամանք, որ փորձում է ժխտել Հ. Թուրքյանը:

Ամենազլխավորը, որ ազդել է Սարգարապատի ճակատամարտի հաջող ընթացքի վրա, հետևյալ անառարկելի փաստն է, որի մասին Հ. Թուրքյանն իր պարտքը չի համարել նույնիսկ հիշատակել: Սկզբնական շրջանում հայկական զորքերը և նրանց հետ միասին տեղում հավաքված աշխարհազորը թուրքերի ճնշման տակ նահանջել են մինչև Զեյվայի շրջանը:

«Մեր գնդերը,— գրել է Սիլիկովը,— որոնք ուժեղացվել էին կամավորներով և սահմանապահ գումարտակներով, դժվարությամբ կասեցրին թուրքերի հարձակումը: Այն ժամանակ Կոշ գյուղի մոտ միավորելով երկու գումարտակ, Հասան Փաշայանի հրամանատարությամբ, հրամայեցի շարժվել լեռների փեշերով հյուսիս, իսկ հետո լուսաբացին շրջվել արևմուտք և դուրս գալ թուրքերի թիկունքը, Ն Ն բարձունքները (քարտեզի վրա ճիշտ ցույց տալով այդ բարձունքները): Մայիսի 27-ի, լույս 28-ի դիշերը այդ գումարտակները կատարել են իրենց զորաշարժը և մայիսի 28-ին ժամը 1-ին թուրքերը շտապ ևս են քաշվել իրենց դիրքերից՝ 5-րդ պարտիզանական գնդի ճնշման տակ»⁸⁰:

⁸⁰ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45: «Սիլիկովի նամակները նազարեկովին»:

Բուրժուազիան անհարկի են թուրջանի հարձակումները Սիլիկովի դեմ: Ըստ Թուրջանի, եթե ճակատամարտերի ընթացքում Սիլիկովին հրավիրել են Երևան խորհրդակցության, ապա դա չի նշանակում, որ նա կտրված է եղել շտաբից կամ չի ղեկավարել մարտերը: Հայտնի է, որ Սիլիկովը Դանիել բեգ Փիրումյանին և Ալեքսանդր Վեբիլյանին նշանակել էր տեղակալներ և, եթե նրա բացակայությամբ նրանք հակազդող են կազմակերպել, ապա դա բնավ չի բացառում դիվիզիայի հրամանատարի դերը: Հիմքեր չկան չհամաձայնվելու ճակատամարտի մասնակից, 5-րդ գնդի 3-րդ գումարտակի դասակի հրամանատար Մարտին Մարտիրոսյանի հետ (հետագայում վաստակավոր մանկավարժ, այժմ՝ անհատական թոշակառու), որը գրում է. «Սիլիկովը Երևանի ղորքաթների հրամանատարն էր, նա էր հոգում թե՛ Սարգարապատում և թե՛ Բաշ-Ապարանում մեր ղորքերի ռազմական, պարենային և համալրման կարիքները: Զե որ էջմիածնի և Բաշ-Ապարանի ղորքերի թիկունքը Երևվանն էր և Սիլիկովը շեր կարող կտրվել իր թիկունքից: Մի ոտքով նա Երևանում էր, մյուսով՝ էջմիածնում և ճակատում: Ես իմ սևփական աչքերով եմ տեսել, թե ինչպես գնեցրալ Սիլիկովը գալիս էր մեր առաջավոր դիրքերը դիտելու, իսկ մեկ օր էլ հս նրան տեսա երկու օգնականներով, ձի հեծած, Արագածի փեշերում շրջելիս, մեր ղորքերի աջ թևում և մեղանից առաջ թշնամու դիրքերը և ռազմադաշտի տեղանքը ուսումնասիրելիս»⁸¹:

Մ. Մարտիրոսյանը վկայակոչում է Սիլիկովի հայտնի կոչը՝ «Հայեր, շտապեցեք հայրենիքն աղատելու: Հասել է բուպեն, երբ յուրաքանչյուր հայ, մոռանալով իր անձնականը, հանուն մեծ գործի, հայրենիքի փրկության և կնոջ ու աղջիկների պատվի պաշտպանության, պիտի գործի դնի իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարվածելու համար... Հայեր, ժամանակը չի դանդաղելու... Ես պահանջում եմ բոլորից ներկայանալ իրենց ղեմքերով՝ Հայրենիքի պաշտպանության համար»⁸²:

Ի վերջո, որպեսզի ապացուցենք, որ և՛ Սարգարապատում և՛ Ղարաբաղի սայում և Բաշ-Ապարանում թուրքական կանոնավոր դիվիզիաների դեմ կռվել են հայկական դեռևս ոչ լրիվ կազմավորված, բայց արդեն գոյություն ունեցող կանոնավոր ղորամասեր՝ հայ սպաների ու գեներալների ղեկավարությամբ, մենք կարող ենք վկայակոչել հենց իր՝

⁸¹ Մ. Մարտիրոսյան, Սարգարապատի ճակատամարտը «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1969, № 1, էջ 161:

⁸² Նույն տեղում:

Հ. Թուրքյանի փաստերը: «Սարգարապատի հերոսը» հոդվածում⁸³ Թուրքյանը, հինվելով Ֆրեզնոյում 1967 թ. լույս տեսած Ա. Ամուրյանի «Գնդապետ Ալեքսանդր Շենուրի հուշերը» աշխատության վրա, ձգտում է ապացուցել, որ Սարգարապատի ճակատամարտի հերոսը Դանիել բեգ Փիրումյանն է: Նախ, ոչ ոք չի կարող բացառել զնդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանի դերը, որը ցարական բանակի կադրային սպա էր, 1916 թ. հունվար—փետրվար ամիսներին էրզրումի պատմական գրոհի հերոսներից և Սարգարապատի տակ մարտնչող զնդերից մեկի հրամանատարը: Ուրեմն Թուրքյանը համաձայն է, որ Սարգարապատի ճակատամարտի հերոսը եղել է այդ կադրային սպան: Բայց ինչպե՞ս է Թուրքյանը բնութագրում փաստը. «Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ Սարգարապատի հոյակապ ու բախտորոշ ճակատամարտը ղեկավարել է ցարական բանակի ալլասերող խստավարժության մեջ աղզային դեմքը չկորցրած, տեսական հմտությամբ ղինված և անձնազոհությամբ օժտված վճռական ու քաջ զնդապետ, Դալան-Գյոզի (էրզրումի մոտ—Ա. Հ.) ամրության հերոս Դանիել բեգ Աբխոզդոմի Փիրումյանը»⁸⁴:

Թողնենք Թուրքյանի ոչ գիտական մոտեցումը ցարական բանակի սպաների նկատմամբ և ղեկավարվենք տրամաբանությամբ: Նրա հիմնական դրույթն այն է, որ ճակատամարտը կրել է տարերային բնույթ, որ զորքն ու ղեկավարությունը ալլասերված էին, և միայն տեղերից հավաքված աշխարհազորն ու 1915 թ. Վանի ապրիլյան հերոսական պաշտպանության մասնակից կանաչք ու աղջիկները, հոգևորականներն են շունչ ու ոգի տվել մարտերին: Սակայն այդ դեպքում ինչպե՞ս է, որ նա վերը նշած իր հոդվածում ստիպված է թվարկել այն կադրային հայկական զորամասերը, որոնք մասնակցել են Սարգարապատի ճակատամարտին⁸⁵:

Անշուշտ, նրա նշած ցուցակում ոչ բոլոր զորամասերն են դործուն մասնակցություն ունեցել Սարգարապատի ճակատամարտին: Օրինակ, Երևանում վանեցիներից կազմված Լեոն Չարովսչյանի գունդը ռազմական գործողությունների ոչ մի հրամանում կամ ամփոփագրում չի հիշատակված:

Սակայն կարևորն այդ չէ, այլ այն, որ թվարկված 17 զորամասերն էլ կադրային էին և բոլորն էլ մտնում էին նազարբեկովի կորպուսի կազմի մեջ: Դրանց բոլորի հրամանատարները կադրային սպաներ էին՝

⁸³ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», № 1, 1969, էջ 167—182:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 182:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 172:

գնդապետներ, փոխգնդապետներ կամ կապիտաններ, բոլորն էլ ուսական բանակի ռազմական ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտներ: Նրանց կողքին Թուրքյանը չի նշում աշխարհազորային որևէ ջոկատ կամ կադրային ղինվորական ղեկավարի անուն, որն իր կամավորներով ինչ-որ դեր խաղացած լինի այդ ճակատամարտում, շնայած բազմահազար ղինվորների ու սպանների շարքերում, անշուշտ, կային նաև առանց ղինվորական համալգեստի գլուղացիներ, աշխատավորներ:

Նշանակում է, Թուրքյանի բոլոր պնդումները Հայկական կորպուսի հրամանատարության և նրա զորամասերի մասին՝ անհիմն են: Լավ թե վատ, միայն այդ կորպուսն է կռվել, իսկ Սարգարապատի ճակատամարտում կռվողը եղել է այդ կորպուսի 2-րդ ղիվիլիան՝ գեներալ Մ. Սիլիկովի հրամանատարությամբ:

Չնայած այդ բոլորին, մենք ամենայն արդարացիությամբ գնահատում ենք Թուրքյանի ջանքերը Սարգարապատի ճակատամարտի պատմության ստեղծման ուղղությամբ: 1915—1920 թթ. իրադարձությունների ակտիվ մասնակից, ռազմական պատմության ու արվեստի փաջատեղյակ ականավոր զորավար Հ. Ք. Բաղրամյանը «Мои воспоминания» արժեքավոր աշխատության մեջ հանրագումարի է բերում իր անցած մարտական ուղին, գնահատում և վերագնահատում պատմական անցքերն ու դեմքերը:

Խոսելով Սարգարապատի ճակատամարտի ժամանակ գեներալ Սիլիկովի ընդունած որոշման մասին, Հ. Բաղրամյանը գրում է. «Հարկավոր է ասել, որ գեներալ Սիլիկովն այդ բավականին բարդ իրադրությունում ընդունել է, ես կասեի, տաղանդավոր որոշում...»⁸⁶: Նա այդ «տաղանդավոր որոշման» բովանդակությունը հանգամանորեն շարադրում է այնպես, ինչպես նշվեց վերևում, այն է՝ կանխավ մտածված պլանի համաձայն զորքերի վերախմբավորումների կատարում, զլխավոր հարվածի ուղղության ճիշտ որոշում, թևերի ու թիկունքի ապահովում և սկսած գործողությունների վճռական, հետևողական ղեկավարություն: Մեծ զորավարի բոլոր դրույթները վերարտացողում են պատմական ճշմարտությունը, որը լիովին ընդունելի է: Մարշալ Բաղրամյանի գնահատականն ու դրույթները Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի վերաբերյալ միանգամայն մերժում են Թուրքյանի անարդարացի գնահատականները հայ գեներալների, սպանների և հայկական զորքերի մասին:

⁸⁶ И. Х. Баграмян, Мои воспоминания, Ереван, 1979, с. 80.

Թուրշյանը չի խորացել պատմական տեսակետից բարդ իրադրու-
թյունների մեջ: Երբ մենք, ամենայն համոզվածությամբ, շեշտը դնում
ենք Հայկական կորպուսի զորամասերի, որպես Սարդարապատի տակ
թուրքական զորքերին ջախջախիչ հարված հասցնող հիմնական ուժի
վրա, այդ դեռ չի նշանակում, թե մենք անջրպետ ենք ստեղծում ժողո-
վրդի և հայ զինվորականների միջև:

Ամեն մի ժողովրդի կյանքում, նրա առաջընթացում լինում են շեշ-
տակի վերելքներ և վայրէջքներ: 1918 թ. Երզնկայից Սարդարապատ,
մինչև Ղարաբաղի սահմանները հայկական զորքերի նահանջը, որ տեղի է ունե-
ցել քաղաքական-դիվանագիտական-ռազմական տեսակետից բարդ և
ծանր պայմաններում, այնպիսի բնույթ էր կրում, որ այլևս նահանջելու
տեղ չկար: Այդ ծանր ժամանակաշրջանում որոշվում էր ժողովրդի լի-
նկ-չլինելու հարցը: Ազգի բոլոր ազնիվ զավակները նման դեպքերում
միայն մեկ նշանաբան են ունենում՝ հաղթել կամ պատվով մեռնել: Այն,
ինչ տանկի էր Երզնկայի, էրզրումի, Սարիղամիշի, անգամ Կարսի տակ,
այլևս անտանելի էր Երևանի մատուցներում, էջմիածնի պատերի տակ:
Նույն Փիրումովը, նույն հայ գնդապետները մինչև Սարդարապատի
օրերը հղել են նահանջող հայ զորքերի շարքերում: Ինչո՞ւ հերոսներ
չկարծան: Անշուշտ, Դանիել բեգ Փիրումովը իրեն հերոսաբար է պահել
Սարդարապատի ճակատամարտում, սակայն, եթե կորպուսի հրամա-
նատարությունը, գեներալներ Նազարբեկովը, Սիլիկովը ժամանակին
չկատարեին զորքերի համապատասխան խմբավորումներ, զորամասերի
հրամանատարներին չտային ճիշտ հրամաններ, եթե հայ զինվորները
և այն հայ գյուղացիները, որոնք դեռևս զինված չէին, ժամանակին ուշ-
քի չգային և չգիտակցեին, որ այլևս նահանջելու տեղ չկա, կբացառվեր
հաղթանակը թուրքերի դեմ և գնդապետ Փիրումովը մի օրում հրաշք չէր
կարող գործել:

Եվ, վերջապես, չպետք է աչքաթող անել ամենագլխավորը, Սար-
դարապատի ճակատամարտը չպետք է գնահատել որպես մեկուսացված
երևույթ: Այն պետք է դիտել 1918—1920 թթ. Անդրկովկասում խելահեղ
արագությամբ զարգացող ռազմա-քաղաքական իրադարձություններից,
դրվագներից մեկը, որին վիճակված էր դրական դեր կատարելու հայ
ժողովրդի ազատագրական պայքարում՝ նրա գոյատևման համար մըղ-
ված անհավասար մարտում:

Բարձր կոմունայի պատմությունը նվիրված աշխատություններում
շատ քիչ է խոսվում Ղարաբաղի սպայում, Բաշ-Ապարանում, Սարդարապա-

տում թուրքական հրոսակախմբերին տրված հակահարվածների նշանակութւյան մասին:

Որ թուրքական արշավանքի ամենաառաջնակարգ նպատակներից մեկը Բաքվի գրավումն էր, այդ կասկածից վեր է: Իսկ մի՞թիւ պարզ է, որ եթէ Սարդարապատում և Ղարաբաղի խսաշուտ հայկական զորքերը չկաշկանդեին, չկազմալուծեին թուրքական դիվիզիաների հարվածային ուժերը, նրանք հաղթական արշավով կհայտնուէին Ղաղախում, Ելիզավետպոլում և այն ժամանակ Կորգանովի բանակը Քյուրդամիրի տակ թուրքական 5-րդ դիվիզիայի փոխարեն կընդհարուէր մի քանի դիվիզիաների հետ: Ավելին, այդ դիվիզիաներն ավելի շուտ կհայտնուէին Բաքվի մատուցներում, քան Շահումյանն ու Կորգանովը կհասցնեին կազմավորել կոմունայի զորամասերը:

Այդ նույնը կարելի է ասել նաև Թիֆլիսի մասին: Թուրքերին հայկական զորքերի ցուց տված դիմադրութւյունը որոշ չափով կանխեց նրանց ներխուժումը հըբայրական Վրաստանի մայրաքաղաք: Վրացիները հնարավորութւյուն ստացան բանակցութւյունների ղնով համոզել գերմանացիներին և թուրքերին, որպեսզի ռազմական էշելոնները Թիֆլիսով չանցնեն: Սակայն, եթէ թուրքական այն դիվիզիաները, որոնց մարտունակութւյունը ջարդվեց Սարդարապատում և Ղարաբաղի խսաշուտ, իրենց լիարժեք կազմով հայտնուէին Սաղախլու կամ Նավթլուղ կայարաններում, ապա հազիվ թէ որեւէ մեկը կասկածէր, որ նրանք, արհամարհելով բոլոր համաձայնագրերը, տակնուվրա կանեին Թիֆլիսը:

Զիւննէլին և Օդիշէլիձեհն, որոնք այնքան ճիգեր էին գործադրում ստիպելու Նաղարբեկովին՝ Կարսը թուրքերին հանձնել առանց դիմադրութւյան, կհամոզվէին, որ, այնուամենայնիւ, Թիֆլիսը ավելի հեշտ էր պաշտպանել Սարիղամիշի, Կարսի, Արդահանի մատուցներում, Սարդարապատի տակ, քան Նավթլուղում: Կրկնում ենք, Թիֆլիսը ղերծ մնաց թուրքական արշավանքից՝ թուրքերին Ղարաբաղի խսաշուտ, Սարդարապատում և Բաշ-Ապարանում հայկական զորքերի հասցրած հակահարվածի շնորհիւ:

Սարդարապատի ճակատամարտի նշանակութւյունը իրոք մեծ է, սակայն, մենք հեռու ենք այն գերազնահատելու մտադրութւյունից: Նույնպիսի հաջող մարտեր հայկական զորքերը մղել են Բաշ-Ապարանում, Ղարաբաղի խսաշուտ, Զանգեզուրում (հատկապէս Զաբուղի մոտ) և այլուր: Եթէ այսօր, երախտապարտ հայ ժողովուրդը փառահեղ կոթող է կառուցել ի պատիւ Սարդարապատի ճակատամարտի հերոսների, ապա այն դիտում ենք որպէս հաւաքական հարգանքի տուրք, որպէս 1918 թ.

ծանր օրերին հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի փառքի հավերժացում, որպէս ժողովրդի դիմադրողական շարժման ոգու մարմնացում:

բ. Ղառափիլիսայի նակատամարտը

1918 թ. դարնանը Լոռու բնաշխարհի բնակչութիւնը ևս անցավ արհաւիրքի, դաժան պայքարի և անլուր զոհողութիւնների բովով:

Վերևում արդեն նշել ենք թուրքերի պլանների մասին: Դիպի Ղազախ—Նիղաւնտպոլ—Բաքու—Դաղստան ուղին անցնում էր Ղարաքիլիսայով, Դիլիջանով, Զալալօղլիով: Նշանակում է թուրքերը Ալեքսանդրապոլից հետո ուղղութիւն էին վերցնելու դիպի Ղարաքիլիսա:

Հայկական կորպուսի հրամանատարը դիտեր, որ թուրքերը օգտագործելու են Փամբի, Զաջուռի լեռնանցքները, Ալեքսանդրապոլից դիպի Զալալօղլի և Զալալօղլուց Ղարաքիլիսա տանող ճանապարհները:

Մայիսի 16-ին հայկական կորպուսի հրամանատարն իր № 16 հրամանով գեներալ Արեշովին մարտական խնդիր էր տվել՝ արգելակել թուրքերի առաջխաղացումը Ղարաքիլիսա: Ահա այդ հրամանի տեքստը. «Թուրքերը խախտելով դինադադարի պայմանագիրը ս. թ. մայիսի 15-ին անցել են հարձակման, նեղել մեր զորամասերին, որոնք նահանջել են Զաջուռի լեռնանցքը: Ամուր պաշտպանել մեր գրաված դիրքերը Զաշան լեռան, Գյոյ Յոխուշ, Մեծ Քյափանակ և Ալդիբեզ բնագծերում»⁸⁷, ընդ որում այդ պետք է կատարվեր Ալեքսանդրապոլի ջոկատի, կորպուսի հրամանատարի ղեկավարների, 7, 8-րդ հրաձգային, Կարսի ամրոցի հետեակային և հայկական հեծյալ զնդերի ուժերով:

Այս հրամանը ղկատարվեց:

Գեներալ Արեշովի անունը շատ է հիշատակվում Կովկասյան ռազմաճակատի գործողութիւնների տարբեր էտապներում: Այդ ղինվորականը ամենուրեք դրսևորել է անբարենիղճութիւն և անպատասխանատվութիւն ղինվորական պարտքի կատարման գործում: Եվ ահա հայ ժողովրդի համար ծայրաստիճան լարված օրերին, երբ նա կորպուսի հրամանատար նազարբեկովից հրաման ստացավ իր զորքերով պաշտպանել Զաջուռի լեռնանցքը և թույլ չտալ, որ թուրքերն անցնեն Համամլու, որի համար կային համապատասխան ուժեր, գեներալ Արեշովը մի անգամ ևս ցույց տվեց իր անկարողութիւնն ու հանցագործ անտար-

⁸⁷ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 98, թ. 17:

բերությունը: Նա ինչպես Ալեքսանդրապոլի, այնպես էլ Ջաջուռի լեռնանցքի պաշտպանության համար ոչ մի միջոցառում չձեռնարկեց: Ավելին, նա ղորախմբի հրամանատարությունը հանձնեց գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանին և ինքը մեկնեց Ղարաքիլիսա, որպեսզի խուսափի պատասխանատվությունից: Նահանջող գնդերի անձնակազմի ղգալի քանակությամբ ղինվորներ պարզապես լքում էին ղորամասերը, բռնելով ղասալքության անպատվաբեր ուղին, ղկար հեղինակաւոր ղեկաւար, որը կանխեր այդ ամոթաբեր երեւոյթը:

Մայիսի 16—20-ը թուրքերն ակտիւ գործողություններ ղձեռնարկեցին ղեպի Ղարաքիլիսա: Նշանակում է այդ օրերին հայկական ղորքերը կարող էին ամուր պաշտպանություն ստեղծել այնպիսի նպաստաւոր բնագծերում, որպիսին էր Ջաջուռի լեռնանցքի ղրջանը: Նման ոչինչ ղարվեց: Դրանից օգտւեցին թուրքերը: Մայիսի 20-ին (կեսօրին) թուրքական մեկ գումարտակ ղրաւեց Ջաջուռը: Նրանք արդեն հայտնւիցին Աղբուլաղում, Ղալթաղչիում:

Ինչպես երեւում է հայկական կորպուսի մարտական գործողությունների օրագրությունների մատչանից, կորպուսի հրամանատար գեներալ Նաղարբեկովը հրաման էր տւել Ալեքսանդրապոլից Ղարաքիլիսա նահանջող ղորախմբի հրամանատարին. «Ղարաքիլիսայի վրա թուրքերի հարձակման ղեպքում 1-ին ղիվիղիան (հրամանատար գեներալ Արեւշով) և երկու լեռնային հրետանային մարտկոցներ պետք է նահանջեն Շահալի, իսկ մնացած ղորամասերը գնդապետ Արղութինսկու հրամանատարությամբ՝ ղեպի Դիլիջան»⁸⁸: Սա արդեն խոսում էր հրամանատարության անվճռականության մասին:

Մայիսի 21-ին թուրքական առաջապահ ստորաբաժանումները հայտնւեցին Վորոնցովկայում, որտեղ նրանք տեղի ղուսներից (մալականներ) ղրաւեցին երկու հրանոթ: Նույն օրը թուրքական հեծեաւորը ղրաւեց Գյոյ Յոխուշը և ղարժւեց Համամլու:

Շատ ղարմանալի է օրագրության մեջ հիշված այն փաստը, որ այդ օրերին «Գեներալ Նաղարբեկովի վրա կառաւարության կողմից պարտականություն է ղրվում բանակցություններ վարել թուրքերի հետ՝ թուրքական ղորքերը երկաթուղով Ջուլֆա փոխաղբելու համար»⁸⁹: Ինքը՝ Նաղարբեկովը ղայրացել էր և հեռախոսով հայտնել, որ թուրքերը ոչ մի մտաղորություն ղունեն բանակցություններ վարելու, իսկ Թիֆլիսում նստածները ղէին ցանկանում հաշվի առնել այդ իրողությունը:

⁸⁸ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 98, ք. 18:

⁸⁹ Նույն տեղում, ք. 19:

Որ թուրքերը բանակցություններ վարելու մասին չէին մտածում, այդ որոշ չափով երևում է դեպքերին ականատես Մուշեղ Ղաղարյանի հաղորդագրությունից: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Թուրքերի արշավանքի նախօրյակին Ղարաքիլիսայի գավառում գործող «հերոս» խմբապետներից ոչ ոք չէր մնացել: «Հերոսներ» Վաղոն, Արշակը, Խղմալուն, Չոփուռ Դավիթը, Ասոն և այլն, վտանգի պահին փախել էին Շահալիի ձորերն ու սարերը:

Ժողովուրդը ղգալով, որ ինքն իր բախտին է մնացել, որոշում է ոմն Արսենանց Վանոյի գլխավորությամբ մի պատգամավորություն ուղարկել թուրքերի մոտ, խաղաղություն խնդրելու: Պատգամավորության կազմում կային հարևան գյուղերի ներկայացուցիչներ: Պատգամավորության հանդիսավոր երթը հասավ Արջուտ, նրան շրջապատեց թուրք խուժանը, որին տհաճություն պատճառեց սպիտակ դրոշակը»⁹⁰: Պատգամավորներն ղգացին, որ «այսպիսի պայմաններում նրանք հաղիվ թե իրենց միսիան կարողանան կատարել, որ գաղանացած խուժանը հաղիվ թե նրանց կենդանի հասցնի Համամլու, ավելի խելացի համարեցին վերադառնալ Ղարաքիլիսա և սպասել թշնամու զորքերի մոտենալուն»⁹¹:

Ինչպես տեսնում ենք այս հուշագրության բովանդակությունը համընկնում է գեներալ Նազարբեկովի այն հայտարարության հետ, որ թուրքերը խաղաղության մասին լսել չէին ցանկանում:

Ռամկավոր կուսակցության հայտնի գործիչներից Լևոն Թութունջյանը, որը 1918 թ. Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների ականատեսներից ու մասնակիցներից է, վկայում է, որ Ալեքսանդրապոլից հետո Անդրանիկն իր զորամասով գործել է Նազարբեկովի հրամանի համաձայն: Դեպի Զալալօղլի նահանջած և հետագայում Դսեղում ժամանակավոր հանգրվան գտած Անդրանիկի զորամասին «ուղեկցող» գաղթականության թիվը հասնում էր 20.000-ի: Այս հանգամանքը միշտ բացասաբար է անդրադարձել Անդրանիկի զորամասի մարտական գործողությունների վրա: Առաջին օրերին հակահարված տալով իրեն հետապնդող թուրքերին, նա մտադիր էր Քուլագերանի վրայով շարժվել դեպի Ղարաքիլիսա, օգնել գեներալ Նազարբեկովին: Հենց Դսեղում էլ Անդրանիկն իմացավ, որ հայկական զորքերը Ղարաքիլիսայից քաշվել են Դիլիջան: Ըստ Թութունջյանի, գեներալ Նազարբեկովն իբր թե հայտնել է

⁹⁰ Ղ. Մ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (ականատեսի հիշողություններ): Թիֆլիս, 1920, էջ 12—13:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 13:

Անդրանիկին, որ «Քաղաքը պիտի թողու թուրքերուն, նկատի ունենալով, որ թշնամին ունի ստվարաթիվ ուժեր, որոնք կհառաջանան մեր ուղղութեամբ և կրնան մեծ դժվարություններու դուռ բանալ: Այսպէս, առանց ընդգիծադրութեան, առանց ընդհարումի, կըլլի հայկական սպա-յակույտին և սպայակույտին կենտրոնատեղին»⁹²:

Ըստ տարածված վարկածի, թուրքերը Համամուլուից հետո տեղեկա-նալով, որ Ղարաքիլիսայից հայկական զորքերը նահանջել են, շին հա-մարձակվել մտնել քաղաք, կասկածելով, որ հայերն իրենց համար ինչ-որ ծուղակ են պատրաստել և այդպիս շարունակվել է 3 օր՝ մայիսի 21—23-ը:

Որպէս տխուր փաստ, նշենք, որ հենց այդ օրերին մի քանի հար-յուր հայ զինվորներ լքել են ճակատը և ցանկացել Սանահինի վրայով անցնել Վրաստան և Ադրբեջան, իրենց ծննդավայրերը: Անդրանիկին սկզբում հաջողվեց համոզել նրանց, որ չլքեն իրենց զորամասերը, սա-կայն ուշ գիշերին դասալիքները դադարեցնելով մեկնեցին Թիֆլիս: Մուսա-վաթական բանդաները կանխաւ մտածված պլանի համաձայն ճանա-պարհին կոտորեցին այդ զինվորներին:

Եղած տվյալներից չեն հրեւում ո՛չ կորպուսի հրամանատար գեներա-րալ Նադարբեկովի և ո՛չ էլ 1-ին դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Արեշովի ձեռնարկած միջոցառումները՝ թուրքերի առաջխաղացումը Ղարաքիլիսա կանխելու մասին:

Պետք է հնթադրել, որ այդ օրերին Բաթումում վարվող հայտնի բանակցութեանները ղգալի շափով ապակողմնորոշել էին հայկական կորպուսի ղեկավարութեանը: Դաշնակցութեան պարագլուխները ձգտում էին գերմանական գեներալ Ֆոն Լոսովի միջնորդութեամբ ազդել թուրքերի վրա: Սակայն հենց ինքը՝ Ալ. Խատիսովը գրում է, որ շնա-յած Լոսովը որոշ խոստում տվել էր, բայց «մայիսի 24-ին հաղորդեց մեր պատվիրակութեանը, թե իր միջամտութեան ջանքերը, դժբախտաբար, հաջողութեամբ չեն ունեցած»⁹³:

Շատ կարևոր հանգամանք է նաև հետևյալը: 1918 թ. մայիսին Անդրկովկասում թուրքերը ճակատամարտում էին միայն Հայաստանի տարածքի վրա՝ Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում, Ղարաքիլիսա-յում: Թուրքական հրամանատարութեանը հնարավորութեամբ ունեւ իր ուշադրութեանը կենտրոնացնել հայկական զորքերի վրա: Ընդ որում,

⁹² Առն Ռուսլանջյան, Հուշեր, վավերագրական իրողութեաններ, Բեյրութ, 1925, էջ 39:

⁹³ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյ-րութ, 1968, էջ 79:

Թուրքերն անկախ ներքին որոշ տարածայնություններից, գործում էին իրենց հզոր դաշնակից Գերմանիայի հետ: Հայկական ղորքերը տվյալ կոնկրետ պահին, Թուրքերի դեմ կռվում էին մեն-մենակ: Այս հանգամանքը բարոյական տեսակետից բացասաբար էր անդրադառնում հայ զինվորների վրա: Բայց և այնպես, առկա փաստերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ 4 գնդերով, եղած հրետանիով, տեղի բնակչության օգնությամբ, օգտագործելով նպաստավոր տեղանքը, կարելի էր ռազմական գործողություններին այլ ընթացք տալ: Սկզբում ապակողմնորոշված էր նաև Լոռու գավառի բնակչությունը: Դրությունն այսպես շարունակվեց մինչև մայիսի 24-ը, երբ զորքն ու ժողովուրդը սթափվեցին և որոշեցին պաշտպանվել:

Մայիսի 24-ին Դիլիջանի կողմից հայկական ղորքերը և աշխարհազորը շարժվեցին դեպի Ղարաքիլիսա: Բնակչությունը ոգևորվեց: Մայիսի 25-ին սկսվեց Ղարաքիլիսայի պատմական ճակատամարտը, որը տևեց մինչև մայիսի 28-ը:

Մարշալ Հ. Բաղրամյանն ամփոսանքով է խոսում այն մասին, որ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի վերաբերյալ մանրամասն տվյալներ քիչ են պահպանվել: «Ցավոք, պատմությունը մեզ համար ավելի մանրամասն տվյալներ չի պահպանել, որի ժամանակ մեր ղորքերը համագործակցված ժողովրդական աշխարհազորի հետ, քաջաբար մարտնչել են բնդդեմ թշնամու...»⁹⁴: Դա հիմնականում ճիշտ է, սակայն որոշ տրվյալներ, այնուամենայնիվ, կան: Մենք նկատի ունենք ոչ միայն ակադեմիկոսների հուշագրությունները, այլ հենց կորպուսի շտաբի կողմից կազմված մարտական գործողությունների օրագրությունների մատյանը, որը պահվում է Հայկական ՍՍՀ ՊԿՊԱ-ում: Համաձայն այդ օրագրությունների, որոնք, որպես կարգ, գրված են շատ սեղմ, չոր ոճով, բայց որոնք, այնուամենայնիվ, արտացոլում են իրերի իսկական վիճակը:

«Մայիսի 24-ին, ժամը 12-ին հետախուզությունը Ղարաքիլիսայից առաջ է մղվել Համամուռ և Զալալօղլի: Համամուռի շրջանում 300 ասկյարներ են նկատվել», գրված է օրագրությունում:

Թուրքերի հետ բանակցություններ վարելու համար «Գիներալ Ղորդանովի ղեկավարությամբ Ալեքսանդրապոլ ուղարկված պատվիրակությունը վերադարձել է Սանահին, նկատի ունենալով, որ ճանապարհին նրանց վրա հարձակվել են քրդերը: Ղաղախի ջոկատը շարժվել է դեպի Դիլիջան»⁹⁵: «Դեպի Արջուտ շարժվող մեր հետախուզության վրա բացել

⁹⁴ И. Х. Баграмян, Мои воспоминания, Ереван, 1979, с. 88.

⁹⁵ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 99, թ. 20:

են հրետանային և զնդացրային կրակ և սկսել են հարձակվել երկաթգծի ուղղութեամբ»⁹⁶:

«Հետեւադորին օգնութեան են ուղարկվել 2-րդ հաւաքական և 3-րդ հրաձգային զնդերը: Հերոսի մահով ղոհվել է քաջարի կապիտան Գուրգեն Մովսեսյանցը, որն անձամբ իր մարտկոցը դրոհի է տարել թուրքերի դեմ»⁹⁷: Այդ հերոսի հերոս կապիտանի մասին գրել են բազմաթիւ ականատեսներ: Պարզվում է, որ Հ. Բաղրամյանը նույնպես անձամբ ճանաչել է նրան: Ահա թե ինչպես է բնութագրում Բաղրամյանն այդ հերոսին: «Հիշելով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոսներին, ես ցանկանում եմ մի քանի բարի խոսք ասել հրետանային մարտկոցի հրամանատար կապիտան Մովսեսյանի մասին: Նրանք, ուլքեր զիտեին նրան, ասում էին, որ արիւթյունը, քաջութիւնը, այդ մարդու անսահման սերը հարազատ Հայաստանի նկատմամբ եղել է օրինակ հարշուրավոր և հազարավոր մարտիկների համար, որոնք պայքարում էին հանուն իրենց ժողովրդի ազատութեան: Մովսեսյանը հիանալի կերպով ուսուցանում և համախմբում էր ստորաբաժանման մարտիկներին: Նա և նրա մարտկոցի մարտիկները Ղարաքիլիսայի տակ միշտ այնտեղ էին, որտեղ առաջանում էր ամենավտանգավոր և բարդ իրադրութիւնը... Սա անձամբ ճանաչում էի Մովսեսյանին և նրա մարտկոցի մարտիկներին, որոնց նկատմամբ նա վերաբերվում էր հոգատարութեամբ և սիրով: Ինձ միշտ հիացմունք է պատճառել այն, որ կապիտանի ստորաբաժանման և՛ սպաները և՛ զինվորները եղել են կարծես ընտրովի, գեղեցիկ հանդերձավորված, ձգված, եռանդուն, վստահ ուժերին և պատրաստ ցանկացած պահին մարտի նետվելու: Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը վերջինն էր, որին մասնակցեց փայլուն հրետանավորն ու վառ հայրենասերը: Այդ մարտում Մովսեսյանն ընկավ հերոսի մահով»⁹⁸:

Մուշեղ Ղազարյանը նկարագրելով մայիսի 25-ին զնդապետ Սամարցևի եռանդուն գործունեութիւնը, հատկապես Հաջիղարայի շրջանում թուրքերի հարձակումները ետ մղելու ժամանակ, նշում է հայ զինվորականների և աշխարհազորի անձնուրաց ու հերոսական դրվագները: Շատ հերոսներ մնացել էին շրջապատված (Հաջիղարայում), բայց մինչև վերջ մաքառում էին և անձնատուր չեղան: «Ընկնում են մեկը մյուսի ետեւից հարշուրավոր քաջեր,— գրում է Մ. Ղազարյանը,— որոնց հետ նաև ան-

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Նույն տեղում, թ. 21:

⁹⁸ Նույն տեղում, թ. 88

վանի հերոս, կոռնետ Տեր-Մովսեսյանը»⁹⁹։ Խոսքը դարձյալ նույն մարտկոցի հրամանատարի մասին է։ Մովսեսյանի հրետանավորների վարքագիծը, որոնք արկերը սպառնելուց հետո հրացաններով ու սրերով նետվեցին թշնամու դեմ և մեծ մասամբ ղոհվեցին անհավասար գոտեմարտում, հիշեցնում է հուլիսյան Ռախակու հրետանավորների անմահ օրինակը 1812 թ., Բորոդինոյի ճակատամարտում։

Շարունակենք հետևել հայկական կորպուսի շտաբի հաղորդումներին Ղարաբախյան ճակատամարտի ընթացքի մասին։

Մայիսի 25-ին կորպուսի շտաբը ղեկուցագիր ստացավ Անդրանիկից, որ նա Զալալօղլիի տակ թուրքերի դեմ մղած մարտերից հետո փոխադրվել է Դսեղ գյուղը։ «Մայիսի 26-ին Ղարաբախյան ջոկատը անցել է հարձակման, թևանցելով թուրքերի աջ թևը Գյաղա-Մայմեխի կողմից։ Թևանցումը հաջող է անցել, թուրքերին դուրս են մղել Հաջիղարայից և նրանից արևելք գտնվող № 1010 բարձունքից։ Միևնույն ժամանակ ճակատից դուրս է Կորգանովի գունդը և գրավել № 750 բարձունքի շրջանը։ Թուրքերը փախել են։ Միայն հեծյալները ոչնչացրել են 200 ասկյար։ Հակառակորդի կորուստները շատ մեծ են»¹⁰⁰։ Սա արդեն շատ լուրջ հաջողություն էր և հարկավոր էր ղարգացնել այն։ Յավոք, այդպես չեղավ և դրանում շարքային ղեկավորները ոչ մի մեղք չունեին։

«Մայիսի 27-ին Ղարաբախյան ուղղությամբ վաղ առավոտյան թուրքերն անցել են հակահարձակման և ետ են գրավել նախորդ օրը կորցրած դիրքերը,— ասվում է հիշյալ փաստաթղթում։— Նույն օրվա հաղորդման մեջ ասված է, որ «Բղովդալի կողմից թուրքական 500—600 ասկյար թևանցում են հայկական ղորքերի ձախ թևը № 1010 և 1017 բարձունքների շրջանից, իսկ 300 ասկյար մոտենում են Իրխանդի ձմեռանոցներին։ 2000 ասկյարներ Գյուլագարակի ճանապարհով շարժվում են դեպի Ղարաբախյան, նույն օրը թուրքական առանձին զորամասերի շարժումներ են նկատվում Հայդաուլիի Գյաղա-Մայմեխի շրջաններում»¹⁰¹։ Թուրքերը սկսում են նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցնել։

Կորպուսի հրամանատար ղեներալ Նազարբեկովը ղեկուցում է ազգային խորհրդին, որ հարկավոր է ուղիներ որոնել հաշտության համար։ «Երկկողման դեմ,— ասված է կորպուսի շտաբի օրագրությունում,— մեր աջ թևում թուրքերը հարձակվելով Գյարգյառի վրա, նեղել են առաջին

⁹⁹ Ղ. Մ., Ղարաբախյան հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920, էջ 20—21։

¹⁰⁰ ՀԱՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 98, թ. 20—21։

¹⁰¹ Նույն տեղում, թ. 21։

հավաքական գնդի վաշտին, որը Բզովդալից ետ է քաշվել Ղշլաղ»¹⁰²,

Հայկական զորքերը, որոնց շարքերն աստիճանաբար նոսրանում էին, համարյա բոլոր ուղղություններով ստիպված էին հակահարվածներ հասցնել թուրքական կադրային զորքերին, երբեմն գործադրելով մինչև վերջին հնարավորությունները: Բայց թիկունքից ոչ մի համալրում, ոչ մի օգնություն չէին ստանում: Զգացնել էր տալիս նաև ղինամթերքի պակասությունը, ինչպես նաև առանձին զորամասերի միջև համաձայնեցված գործողությունների բացակայությունը:

Մայիսի 28-ին թուրքերն ակտիվացրին իրենց գործողությունները, թևանցեցին հայկական զորքերի ձախ թևը և դուրս եկան Վարդանլի: Հայկական զորքերի մեծ մասը նահանջում էր դեպի Շահալի: Թուրքերը դուրս գալով Վարդանլի, փաստորեն կտրեցին Դիլիջան տանող ճանապարհը: Համամլուն թուրքերն արդեն գրավել էին և Ղարաքիլիսայի վիճակը դարձել էր ճակատադրական:

«Մայիսի 30-ին թուրքերը գրավում են Ղարաքիլիսան և Վարդանլին, և միառժամանակ հեռու չեն գնում: Նկատելի է նրանց կուտակումը Թալառուխում: Կորպուսի շտաբը Դիլիջանից փոխադրվում է Ն. Ախտա: Գնենրալ Անդրանիկին հրամայված է Դիլիջան ժամանելուն պես իր հրամանատարության տակ վերցնել Դիլիջանի ջոկատը»¹⁰³, ասված է կորպուսի մարտական գործողությունների օրագրությունում:

Անշուշտ, ամենավճռական և արյունահեղ ճակատամարտը տեղի է ունեցել մայիսի 25-ին: Իզուր չէ, որ այդ օրը «Кавказское слово» թերթն իր ընթերցողներին ազդարարում էր, որ «Այժմ Բաթումից թուրքական աղբյուրներից հաղորդում է ստացվել, որ Ղարաքիլիսայի մոտ հայկական զորամասերի և թուրքերի միջև տեղի է ունեցել արյունահեղ ճակատամարտ, որը տևել է չորս օր: Ըստ թուրքական ավալների, հայերի կողմից ճակատամարտին մասնակցել են 7000 զինվոր, իսկ թուրքերի կողմից 10.000: Հայերի կողմից՝ 1500 սպանված ու վիրավոր և 1000 գերի: Թուրքերի կորուստները ևս զգալի են»¹⁰⁴:

Մինչ այդ Անդրանիկի ջոկատն ակտիվ գործողություններ չէր վարել թուրքերի դեմ: Ինչ-որ չափով խզված էին Նաղարեհկովի և Անդրանիկի կապերը: Անդրանիկը ոչ միշտ էր տեղյակ իրադարձությունների ընթացքի մասին:

¹⁰² Նույն տեղում, Թ. 22:

¹⁰³ Նույն տեղում:

¹⁰⁴ «Кавказское слово», № 112, от 25 мая 1918 г. «Из истории иностранной интервенции в Армении 1918 г.». Документы и материалы. Ереван, 1970, с. 131.

Հայտնի է, որ Անդրանիկը Դիլիջան ժամանելուց հետո, իմանալով Բաթումում կնքված նվաստացուցիչ պայմանագրի մասին, գծալիկ էր դաշնակցականների ղեկավարության հետ և հրաժարվել որևէ հրաման կատարելուց: Նա պատասխանատվություն չվերցրեց Դիլիջանում կղաժ հայկական ստորաբաժանումները ղեկավարելու համար և իր ջոկատով այլ ուղի ընտրեց:

Նվ Վյասպետ, թուրքական կադրային ղորամասերին, որոնց առջև հիմնական խնդիր էր դրված ճանապարհ բացել դեպի Բաքու, հաջողվեց տիրել երկաթուղային և խճուղային ճանապարհների հանգույց Ղարափիլիսային:

Թուրքերի ներխուժումը Ղարափիլիսա հայ ժողովրդի պատմության ամենամոռյալ էջերից է: Արևելյան խորամանկության և թուրքական բռնակալության օրենքներին ու սովորույթներին հավատարիմ դիվիդիտայի հրամանատար Ջևիդ փաշան սկզբում խոստանում էր պաշտպանել կարգ ու կանոնը, արգելել կամայականություններն ու բռնությունները: Սակայն դա միայն կեղծ խոստում էր, որպեսզի Ղարափիլիսայի և շրջակա գյուղերի բնակչությունը մնա տեղում, չհեռանա անտառներն ու ձորերը: Շուտով նույն Ջևիդ բեյն իր զինվորներին թույլատրեց երեքօրյա լիակատար աղատություն: Միացած տեղի քրեական և այլ տականքների, հիմնականում մուսավաթական տարրերի հետ, թուրք բարբարոսները խռտանգումների էին ենթարկում հայ գերի սպաներին ու զինվորներին: Նախ քիչ թե շատ աչքի ընկնող բնակիչներին, ապա առհասարակ տղամարդկանց, խումբ-խումբ քշում էին ձորերն ու սարերը և, նվաստացումների ենթարկելուց հետո, զնդակահարում: Թալանում էին Ղարափիլիսայի և հարևան գյուղերի բոլոր բնակիչներին, խլելով ոչ միայն ոսկեղենը, զարդերը, հագուստեղենը, անկողինը, հացը, սննդամթերքը, այլ նաև գյուղատնտեսական ողջ գույքը, սկսած գերանդիից մինչև փոցիսը: «Պատմության անարգանքի սյունին գամելը» շատ մեղմ արտահայտություն է, եթե այդ ասվի թուրք ասկյարների և սպաների կողմից աղջիկների, կանանց բռնաբարելու, քսամենի տեսարանների վերաբերյալ, որոնք իրագործվում էին ամուսինների, ծնողների ներկայությամբ: Ըստ որոշ աղբյուրների, միայն զնդակահարվածների թիվը հասնում էր 4000-ի:

Հրապարակի վրա այնքան շատ է ու ակնհայտ խուռու դավառում 1918 թ. մայիս և հունիս ամիսներին թուրքերի կատարած բարբարոսությունների մասին գրականությունը, որ հարկ չկա նոր նյութերի հրապարակման:

Մեզ մնում է մի անգամ ևս նշել, որ, այնուամենայնիվ, դիմադրել էր պետք, ժողովուրդն ու զորքը մեկ մարդու նման պետք է մաքառեին մինչև վերջին հնարավորությունը: Անդրանիկը ևս Դսեղից պետք է թե-
վեր առներ և թուեր, հասներ Ղարաբիլիսա, որպիսով փրկության ձեռք մեկներ անպաշտպան ժողովուրդին:

Շատ ցավալի է, որ Արարատյան դաշտում և Լոռվա ձորերում մահու ու կենաց պայքար մղող հայ ժողովուրդը այդ ժանր օրերին մեկուսացված էր ոչ միայն մեծ տերություններից, այլև իր դարավոր հարևաններից՝ Անդրկովկասի ժողովուրդներից:

Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության էջերը լի են դարերի խորքից եկող բարեկամության հուզիչ դրվագներով: Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ երկրամասի ժողովուրդների բոլոր լուսավոր գազաթները քարոզել են խաղաղություն, բարեկամություն, հղբայրություն, երկրամասի բարգավաճում: Ցավոք, եղել են նաև անցանկալի, ժողովուրդների կենսական շահերին հակասող մռայլ էջեր և այդ էջերից մեկը հենց 1918 թվականն է: Ոչ մի հիմք, իհարկե, չունեին չխենկելիները, խանյոյսկիները քարոզելու, որ թուրքերի, գերմանացիների մուտքը Անդրկովկաս ինչ-որ հրջանկություն էր բերում իրենց ժողովուրդներին: Անառարկելի են փաստերը, որ մուսավաթականները ջանում էին թուրքերին հրավիրել Անդրկովկաս: Լավ թե վատ, անկախ իր բազում արատավոր կողմերից, այսպես կոչված, Սեյմը գոնե ձևական տեսակետից Անդրկովկասը ներկայացնում էր որպես մեկ ամբողջություն, սակայն թուրքերին հրավիրելու հարցում մուսավաթականների վճռական դիրքը կազմալուծեց ռազմաճակատը և զլխավոր պատճառներից մեկն էր, որ ստիպեց վրաց մենշևիկներին հրաժարվել հայերի հետ համագործակցելուց:

Ստ. Շահումյանն ու նրա ղինակիցները, որ ուշի-ուշով ու տագնապով հետևում էին այդ ստոր, հակաժողովրդական քաղաքականությանը, 1918 թ. հունիսի 1-ին ժողովրդին ուղղված կոչում նշում էին. «Եղբայր գյուղացիներ, մուսուլմաններ, հայեր, վրացիներ, ռուսներ. մի հավատացեք այդ ստախոսներին՝ մուսավաթականներին և մենշևիկներին, որոնք հավատացնում են մեզ, որ թուրքական զորքերին բերում են մուսուլմանական գյուղացիությանը պաշտպանելու համար... Թուրքական տիրապետությունը կալվածատերերի հաղթանակն է և ամբողջ Անդրկովկասի բանվորների, գյուղացիների կործանումը»¹⁰⁵:

¹⁰⁵ «Документы внешней политики СССР», т. I, М., 1957, с. 342.

Շահումյանը բազմիցս հանդես է եկել թուրքական ներխուժման դեմ
և, ինչ խոսք, նրա համակրանքը Սարգարապատի, Ղարաքիլիսայի հե-
րոսների կողմն էր:

Դեռևս մայիսի 24-ի ռադիոհեռագրում Շահումյանը տեղյակ էր
պահում վ. Ի. Լենինին, որ Ալեքսանդրապոլից հետո թուրքերը ձգտելու
են արագացնել արշավանքը Բաքվի ուղղությամբ, իսկ Ալեքսանդրա-
պոլ—Ջուլֆա երկաթգծի զավթումը նպատակ ունի թուրքական զորքեր
փոխադրել Հյուսիսային Պարսկաստան՝ Իրանական Ադրբեջանը գրավե-
լու նպատակով:

Այս անհանգստությունները ցույց են տալիս, թե վ. Ի. Լենինի հա-
վատարիմ դինակից Ստ. Շահումյանը որքան մեծ նշանակություն էր
տալիս թուրքական ինտերվենցիայի վտանգի դեմ պայքարին: Ճիշտ է,
ճակատամարտերը դեռևս մղվում էին Հայաստանի տարածքում, բայց
արդեն բացահայտ էր թշնամու հետագա ծավալման ուղղությունը:

Ղարաքիլիսան թուրքերի ձեռքն ընկնելուց հետո հայկական զորքե-
րի դրությունն ավելի բարդացավ: Ճիշտ է, Սարգարապատի տակ մայի-
սի վերջին թուրքերին ստիպել էին նահանջել դեպի Ալեքսանդրապոլ,
բայց գեներալ Սիլվկովն առանձնապես շահագրգռվածություն չցուցաբե-
րեց, որպեսզի իր զորքերը թշնամուն հետապնդեն մինչև Ալեքսանդրա-
պոլ: Համաձայն որոշ աղբյուրների, դրա պատճառներից մեկն այն էր,
որ այդ օրերին նա տեղեկություն էր ստացել, թե թուրքերը Ղարաքիլի-
սան զավթելուց հետո շարժվում են Դիլիջան, հանգամանք, որը Դիլի-
ջանի կողմից վտանգ էր ստեղծում Երևանի համար:

Կորպուսի հրամանատար, դեներալ Նազարբեկովը Ալեքսանդրապո-
լի և Ղարաքիլիսայի ողբերգություններից հետո, Սարգարապատի ճակա-
տամարտի հաջող հլքի աղդեսցության տակ, որոշ շափով սթափվեց և
հունիսի 6-ին հրաման արձակեց կորպուսի հետագա գործողություննե-
րի մասին: Անշուշտ, նա չէր կարող այդ ժամանակ հաշվի չնստել կա-
տարված քաղաքական փաստի՝ Բաթումում դաշնակցականների և թուր-
քերի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի հետ: Սակայն դառը
փորձից գիտեր, որ թուրքերի համար ոչ մի դիվանագիտական ակտ
չէր կարող արգելք լինել գործելու հանուն իրենց շահերի: Ուստի նա
անհրաժեշտ համարեց իր իսկ ձեռքով գրել հրաման, որի բովանդակու-
թյունը հետևյալն էր¹⁰⁶. մինչև պայմանագրի վավերացումը կորպուսի
զորամասերը մնալու են իրենց զբաղեցրած բնագծերում:

¹⁰⁶ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 30, ք. 1—9:

Զորամասերի խմբավորումներն ունենին հետևյալ պատկերը.

1. Դիլիջանի ջոկատի կազմի մեջ մտնում էին հայկական 3-րդ հատուկ հետևակային բրիգադի շտաբը, Վանի 2-րդ հետևակային գունդը, հայկական 2-րդ հետևակային գունդը, Ղազախի հայ-ռուսական հրաձգային գունդը, Կարսի հայկական հեծյալ գունդը, մեկ հրետանային մարտկոց: Զոկատի հրամանատար՝ գնդապետ Բաղդասարով: Այս ջոկատի (отряд) խնդիրն էր ամուր դիրքեր գրավել Սևյունովկայի լեռնանցքում և Քուլագերանի շրջանում, թույլ շտաբով թուրքերի հնարավոր առաջխաղացումը տվյալ ուղղություներով:

2. Ներքին Ախտայի ջոկատի կազմի մեջ մտնում էին՝ 1-ին հայկական դիվիզիայի շտաբը, հայկական 1-ին և 3-րդ հրաձգային գնդերը, հայկական 1-ին հրետանային բրիգադի երկու մարտկոց, վարժական մարտկոցը, հայկական հեծյալ գունդը և մեկ կապի ջոկ: Զոկատի հրամանատարն էր գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանը:

Զոկատի մարտական խնդիրն էր՝ անմիջական շփման մեջ մտնելով Դիլիջանի ջոկատի հետ, հետևել թուրքերի հնարավոր պորժողություններին, թույլ շտաբով նրանց թափանցումը Սուխոյ Ֆանտանի վրայով գեպի Երևան և Բեանցումը՝ Ապարան կամ Եղվարդ:

3. Երևանի ջոկատի կազմում էին՝ 2-րդ հայկական դիվիզիան, 5, 6, 7 և 8-րդ հայկական հրաձգային գնդերը, հայկական պարտիզանական հետևակային գունդը, Երևանյան հայկական գումարտակը, հայկական հրետանային բրիգադի 1, 2, 4, 5 և 6-րդ մարտկոցները, հայկական 2-րդ հեծյալ գունդը, հայկական պարտիզանական հեծյալ գունդը, կապի և ինժեներական ստորաբաժանումները: Զոկատի հրամանատարն էր գեներալ Մ. Սիլիկովը: Այս հզոր ջոկատի մարտական խնդիրն էր պաշտպանել Երևանն ու նրա շրջակայքը, Բաթումի դաշնագրով որոշված սահմաններում, անմիջական կապ ունենալով մյուս ջոկատների հետ:

4. Նոր Բայազետի ջոկատի կազմում էին հայկական պահեստային հետևակային գունդը և մի քանի ստորաբաժանումներ, գնդի հրամանատար՝ փոխգնդապետ Ապրեսով: Զոկատի խնդիրն էր գավառի անվտանգության պահպանումը թուրքերի նոր, հնարավոր հարձակումներից:

Կատարելով նման վերախմբավորումներ, գեներալ Նազարբեկովը պահանջում էր իր ենթակա ղորամասերի հրամանատարներից. «Բոլոր ուղղություններում, որտեղ ղորամասերը նոր բնագծեր են զբաղեցնում պետական սահմանի մոտ, անհապաղ պետք է միջոցներ ձեռնարկվեն հաստատելու իսկական հսկողություն տվյալ սահմանում, որպեսզի բացառվի ղինված մարդկանց անցման ամեն մի հնարավորություն:

Բոլոր պետերին՝ միջոցներ ձեռնարկել զորամասերը մշտական մարտական պատրաստության մեջ պահելու համար, շուտափույթ կերպով հանդերձավորել զինվորներին, ձեռք բերել նյութատեխնիկական միջոցներ և անձնակազմի հետ անցկացնել նորմալ պարապմունքներ»¹⁰⁷:

Հունիս ամսին թուրքական հրամանատարության գլխավոր հոգսը զորքերի փոխադրումն էր Ելիզավետպոլ և Բաքվի վրա հարձակման անցնելը:

Հայկական զորքերը միառժամանակ հարաբերական հանդիստ ունեցան: Կորպուսի հրամանատարությունը պետք է հարմարվեր նոր պայմաններին: Դա այնքան էլ հեշտ չէր:

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում հայկական զորքը 1918 թ. ամռանը, ինչպիսիք էր տեղաբաշխված և ինչպիսի՞ զինվածություն ուներ: Այդ բոլորի մասին հավաստի աղբյուր է կորպուսի շտաբի կողմից կազմված աղյուսակը: Առ 19-ը հուլիսի հայկական զորքերի ընդհանուր պատկերն ըստ այդ աղյուսակի հետևյալն էր:

1. Երևանյան ջոկատն ուներ 20 գումարտակ, 9 հեծյալ հարյուրյակ և էսկադրոն, 18 հրանոթ: Այն տեղավորված էր Երևանում, էջմիածնում, Բաշ-Ապարանում և ուներ 491 սպա, 14.040 զինվոր, 3392 ձի¹⁰⁸:

2. Ներքին Ախտալի ջոկատն ուներ 15 սպա, 2172 զինվոր, 433 ձի:

3. Դիլիջանի ջոկատի կազմն էր՝ 6 գումարտակ, 4 հեծյալ էսկադրոն և 4 հրանոթ: Անձնակազմի քանակը՝ 162 սպա, 2157 զինվոր: Զոկատն ուներ 679 ձի:

4. Նոր Բայազետի ջոկատն ուներ 2 գումարտակ, 15 սպա, 403 զինվոր, 103 ձի:

5. Կորպուսի ռեզերվում՝ 2 գումարտակ, 2 հրանոթ:

Այսպիսով ըստ կորպուսի շտաբի տվյալների, 1918 թ. հուլիսի վերջերին կորպուսի 4 հիմնական ջոկատներում կար մոտ 34 գումարտակ, 9 հեծյալ հարյուրյակ, 9 էսկադրոն, 36 հրանոթ: Սպաների թիվը հասնում էր 818-ի, զինվորներինը՝ 18.772-ի, իսկ ձիերինը՝ 4504-ի¹⁰⁹:

Ինչ խոսք, այս թվերը կարող են և տատանվել: Գուցե և որոշ զորամասերի մարտական անձնակազմի մասին եղած տվյալները չեն մտել ընդհանուր աղյուսակի մեջ, բայց դրանից դրույթունը համարյա չի փոխվի: 1918 թ. ամռանը Հայաստանի զինված ուժերի քանակը հասնում էր մոտ 20.000-ի, այսինքն՝ մոտավորապես 1,25 լիարժեք զիվիզիայի: Դա

¹⁰⁷ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 30, թ. 3—5:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, թ. 6ա:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, թ. 6—7:

վորամասերին, որպեսզի հարկ եղած ներգործությունն ունենային մարտերի ընթացքի վրա:

Ինչպես Սարդարապատի, նույնպես և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ժամանակ հայ ժողովրդի ամենատարբեր հասարակական խավերը հանդես էին գալիս միասնաբար: Դա աղգային արժանապատվության գիտակցության արտահայտությունն էր: 1915 թ. ապրիլին Վանի պաշտպանության հաջողության գրավականներից մեկը ժողովրդի և քաղաքական բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչների միասնական գործողությունն էր: Սարդարապատի տակ նույն դրությունն էր, միայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ գլխավոր դերը կատարում էր հայկական զորքը:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում ոմանք հակված են մեծ դեր հատկացնել Դարեգին Նժդեհին (դաշնակցության մոլեռանդ գործիչներից մեկին): Նրան նվիրված գրքերից մեկում գրված է. «...Ղարաքիլիսայի ճակատը, որ բաց էր մնացել և թշնամին պիտի կարողանար լիկվիդացիայի ենթարկել Արարատի և Սարդարապատի ռազմաճակատները, ապահովեցավ ու դոցվեցավ բաց աչքերով դեպի մահ զնացող վորամասերով»:¹¹¹ Այնուհետև սկսվում են գովասանական խոսքերը Նժդեհի հասցեին:

Մ. Ղազարյանը նույնպես խոսելով դիմադրելու տրամագրություն ստեղծելու բեկման մասին, ընդգծում է, որ այդ բոլորի մեջ մեծ դերը պատկանում է Նժդեհին: «Վերջին պայքարի խիզախ քայլը պատկանում էր Դիլիջանին, ուր կենտրոնացել էին հայ զորքի կազմավորված մասերը և փախստականների հոծ բաղմունքը: Նրանց մեջ ռազմական տրամադրություն ստեղծողը եղավ Նժդեհը»¹¹²:

Մենք, իհարկե, դեմ ենք պատմական փաստերի նկատմամբ ժխտողական մոտեցմանը, որպես գիտությունը գիտությունից զրկելու գծի: Անշուշտ օրինաչափ է, որ ճակատագրական պահերին, նույնիսկ անկախ իրենց կամքից, պետք է իրադարձությունների հորձանուտի մեջ ներգրավվեն և Արամ Մանուկյանը և Դրոն և Նժդեհը և ուրիշներ: Սակայն, ինչպես ասվեց, ճակատամարտներում գլխավոր, վճռող գործոնը հայկական աղգային վորամասերն էին իրենց հրամանատարներով, որոնցից և ոչ մեկը դաշնակցության անդամ չէր: Զորամասերին բոլոր միջոցներով օգնում էր հայ ժողովուրդը, ի դեմս աշխարհազորի և կամավորների:

¹¹¹ Ալո, Նժդեհ: Կյանքն ու գործունեությունը: Նշխարներ, վկայություններ, Պեյրութ, 1968, էջ 67:

¹¹² Մ. Ղազարյան, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920, էջ 14:

զորամասերին, որպեսզի հարկ եղած ներգործությունն ունենային մարտերի ընթացքի վրա:

Ինչպես Սարգարապատի, նույնպես և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ժամանակ հայ ժողովրդի ամենատարբեր հասարակական խավերը հանդես էին գալիս միասնաբար: Դա աղգային արժանապատվության գիտակցության արտահայտությունն էր: 1915 թ. ապրիլին Վանի պաշտպանության հաջողության գրավականներից մեկը ժողովրդի և քաղաքական բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչների միասնական գործողությունն էր: Սարգարապատի տակ նույն դրությունն էր, միայն այն տարբերությունով, որ այստեղ գլխավոր դերը կատարում էր հայկական զորքը:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում ումանք հակված են մեծ դեր հատկացնել Դարեգին Նժդեհին (դաշնակցության մոլեռանդ գործիչներից մեկին): Նրան նվիրված գրքերից մեկում գրված է. «...Ղարաքիլիսայի ճակատը, որ բաց էր մնացել և թշնամին պիտի կարողանար լիկվիդացիայի ենթարկել Արարատի և Սարգարապատի ռազմաճակատները, ապահովեցավ ու զոջվեցավ բաց աչքերով դեպի մահ զնացող զորամասերով»¹¹¹: Այնուհետև սկսվում են գովասանական խոսքերը Նժդեհի հասցեին:

Մ. Ղազարյանը նույնպես խոսելով դիմադրելու տրամադրություն ստեղծելու բեկման մասին, ընդգծում է, որ այդ բոլորի մեջ մեծ դերը պատկանում է Նժդեհին: «Վերջին պայքարի խիզախ քայլը պատկանում էր Դիլիջանին, ուր կենտրոնացել էին հայ զորքի կազմալուծված մասերը և փախստականների հոծ բաղմունքը: Նրանց մեջ ռազմական տրամադրություն ստեղծողը եղավ Նժդեհը»¹¹²:

Մենք, իհարկե, դեմ ենք պատմական փաստերի նկատմամբ ժրիտողական մոտեցմանը, որպես գիտությունը գիտությունից զրկելու գծի: Անշուշտ օրինալափ է, որ ճակատագրական պահերին, նույնիսկ անկախ իրենց կամքից, պետք է իրադարձությունների հորձանուտի մեջ ներգրավվին և Արամ Մանուկյանը և Դրոն և Նժդեհը և ուրիշներ: Սակայն, ինչպես ասվեց, ճակատամարտերում գլխավոր, վճռող գործոնը հայկական աղգային զորամասերն էին իրենց հրամանատարներով, որոնցից և ոչ մեկը դաշնակցության անդամ չէր: Զորամասերին բոլոր միջոցներով օգնում էր հայ ժողովուրդը, ի դեմս աշխարհագրորի և կամավորների:

¹¹¹ Ալլո, Նոդեհ: Կյանքն ու գործունեությունը: Նշխարներ, վկայություններ, Պեյրութ, 1968, էջ 67:

¹¹² Մ. Ղազարյան, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920, էջ 14:

Նժդեհները չէր կարող օրվա հերոսը լինել և այդպիսին չէր: Զպիտք է ծայրահեղ պահանջկոտ լինել հայկական զորքերի ղեկավարների նկատմամբ և նրանց չպիտք է դատապարտել ամեն պատեհ և ոչ պատեհ առիթով: Դործին ոչ մոտ կանգնած մարդկանց հիշեցնենք, որ 1918 թ. պարտվում և փախչում էին մարտի դաշտից գերմանական և ավստրո-հունգարական կայսերական հզոր բանակները, բայց այդ երկրների պատմաբանները համարյա մեղադրական խոսք չեն ասում իրենց բանակների ղեկավարների հասցեին: Հարվածի սուր ծայրն ուղղում են պետական-քաղաքական ղեկավարներին: Սրանով մենք բնավ մտադրություն չունենք արդարացնել այն բացահայտ սխալներն ու բացթողումները, որ առկա էին հայկական զորքերի հրամանատարության գործելակերպում:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի դիսավոր հերոսները հայ ղինվորն ու գյուղացին էին: Սկզբում տարերայնություն, իրարանցում, ապակողմնորոշում, ապա սթափում, ուժերի համախմբում, վճռականություն, նշանաբան ունենալով «մահ կամ ազատություն», որը, իհարկե, հասցրեց որոշակի հաղթանակի, սակայն, ոչ վերջնական:

Մենք արդեն խոսեցինք կապիտան Մովսեսյանի հերալդի անմահ գործերի մասին: Բայց Մովսեսյանը մենակ չէր, նրա նմանները շատ էին: Գնդապետ Կորգանովը, Բեյ Մամիկոնյանը և հարյուրավոր հայ սպաներ, որոնց մեծ մասը հերոսի մահով ընկան այդ կռվում:

Թուրքերը նույնպես բարձր էին գնահատում հայերի դիմադրությունը Ղարաքիլիսայի տակ: Նրանք գտնում էին, որ հայերը այդ ոչ մեծ քաղաքը թողեցին միայն այն ժամանակ, երբ արդեն հաղարավոր զորքեր էին տվել: Մարշալ Բադրամյանը հիշատակում է Վեհիբ փաշայի խոսքերը. «Ղարաքիլիսայի տակ հայերը ցույց են տվել, որ նրանք կարող են լինել աշխարհի լավագույն ղինվորները»¹¹³: Այսպիսին լինելու համար հարկավոր էր դրան ձգտել:

Այո, թող պարզունակ չհնչեն այս խոսքերը: Անկախ այն դժնդակ պայմաններից, որ ստեղծվել էին 1918 թ. գարնանն ու ամռանը, հայ ժողովրդի գոյամարտում, անկախ նրանից, որ նա բոլորի կողմից մոռացված և մեն-մենակ էր թողնված իր դարավոր ռիսկալի դեմ հանդիման, այնուամենայնիվ, տեղի ունեցած աղետներից խուսափելու միակ ելքը ժողովրդի բոլոր ուժերի, հնարավորությունների միասնական մոբիլիզացիան ու դրանց նպատակասլաց օգտագործումն էր: Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի և այլ ռազմական լուրջ իրա-

¹¹³ И. Х. Баграмян, Мои воспоминания, Ереван, 1979, с. 88.

դարձությունները հաստատում են այն մերկապարանոց ճշմարտությունը, որ թուրքական բանակն այնքան էլ անպատիժ չէր իրագործում բարբարոսական պլանները, երբ նրա դեմ հանդես էին գալիս կաղմակերպված, իրենց գործն իմացող և քաջությամբ ներշնչված ուժեր:

Ղարաբաղի ճակատամարտի առաջին շրջանում ձեռք բերված հաջողությունները չպահպանվեցին հետագա օրերին, որը և հանգեցրեց ահալոր աղետներին:

Հայկական զորքերի հրամանատարության հոգսերը, ինչ խոսք, Ղարաբաղի ճակատի անկումից հետո ավելացան: Հարկավոր էր հոգ տանել Դիլիջանի, Սեմյոնովկայի լեռնանցքի պաշտպանության մասին: Երևանին վտանգ էր սպառնում Իգդիրի, Նախիջևանի և Բաշ-Ապարանի կողմից: Հունիսի 2-ին թուրքերն ակտիվ գործողություններ սկսեցին Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ, բայց հայկական հրետանին ետ մղեց նրանց առաջխաղացումը: Հունիսի 3-ին թուրքերն աշխուժացան նաև Աշնակի շրջանում:

Այս խառը իրադրության պայմաններում դեներալ Տեր-Ակոպովի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկվեց Ալեքսանդրապոլ, որը հունիսի 18-ին սկսեց բանակցություններ վարել թուրքերի հետ:

Զարմանալի արագությամբ թուրքական հրամանատարությունը, անգամ հակառակ գերմանացիների ցանկությանը, արագացրեց իր զորքերի փոխադրումները Նիդավետապոլ և առանց ուշացնելու սկսեց հարձակումը Բաքվի սովետական իշխանության զորքերի դեմ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Դ

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԲԱՔՎԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

1. ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԲԱՔՎԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԸ

1918 թ. հունիսի 6-ին Ստ. Շահումյանը Բաքվից հեռագրեց Ցա-
րիցին Ի. Ստալինին և այն միաբեր հայտնեց, որ դաշնակցական Հա-
յաստանի և Թուրքիայի միջև Բաթումում կնքած պայմանագիրը Թուր-
քերին հնարավորություն է տալիս իրենց զորքերը փոխադրել ինչպես
Բաթում—Թիֆլիս—Բաքու, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլ—Նրևան—Ջուլ-
ֆա երկաթգծերով: Այդպիսի լարված պայմաններում Բաքվի սովե-
տական կառավարությունը կոչ էր անում ժողովրդին՝ դրսևորել զբաղ-
վածություն, մնալ բնակավայրերում և նախապատրաստվել հակահար-
ված տալու թշնամուն¹:

Մի այլ հեռագրում (հունիսի 10-ին) Շահումյանը նշում է, որ վրաց
մենչեիկները վատ չեն ընդունել գերմանացիներին, որ Թիֆլիսի կա-
յարանում բարձրացված է գերմանական դրոշ, քաղաքում հաստատ-
ված է պարետային ժամ, գերմանացիների հսկողությամբ բոլոր շեն-
քերից իջեցված են կարմիր դրոշները: Գերմանական սպաների շրջա-
նում խոսակցություն է գնում հայկական զնդերի առաջիկա ղինա-
թափման մասին: Հիմնարկներում պարտադիր կերպով մտցվում է
վրացերեն լեզուն: Ռուս սպաներն ու շինովնիկները թողնում են քա-
ղաքը: Նլիզավետպոլում սպասում են էնվեր փաշայի եղբոր (խոսքը
Նուրի փաշայի մասին է) ժամանմանը: Կայարանը զարդարված է և
այդ արել է մահմեդական մտավորականությունը: Մարդիկ միմյանց

¹ Սովետական բանակի պետական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՍՐՊԿԱ),
ֆ. 40435, ց. 1, գ. 23, թթ. 12—13:

ողջունում են Ադրբեջանի առաջիկա անկախության համար: Սպասում են թուրքական ղորքերի ժամանմանը: Թուրքերն ու մուսավաթականները սպառնում են, որ երեք օրում կգրավեն Բաքուն²: Նույն հեռագրից պարզվում է, որ Սեյմի տրամադրության տակ գտնվող իշխան Մադալովի ղորախմբի շտաբը տեղափոխված էր Ուջանում, իսկ նրա առաջապահը, դնդապետ Գլեբովի հրամանատարությունը, արդեն հասել էր Քյուրդամիր:

Այդ օրերին, Եվլախ կայարանի շրջանում, Քուռի երկայնքով վերահյույժ ղորամասերն սկսել էին ելման դիրքեր գրավել և խրամատներ փորել:

Ինչ խոսք, թուրքական ղեկավար շրջանների կողմից ռազմական գործողություններ սկսելու համար, թեկուզ ձևական, հարկավոր էր որևէ պատրվակ: Նման պատճառ կամ առիթ սովորաբար ծառայել է «հարստահարվող», «քրիստոնյաների կողմից կոտորվող» մահմեդականներին օգնություն ցույց տալը: Վեհիբ փաշան այդպիսի պատրվակ էր ներկայացրել Թիֆլիս՝ սեյմին: Նրան արձագանքել էին Ելիզավետպոլի մուսավաթական տարրերը, որոնք Թիֆլիսի ղեկավարներից պահանջում էին թույլ տալ թուրքական ղորքերի անցումը Թիֆլիսի վրայով Ելիզավետպոլ, որպեսզի կարողանան պաշտպանվել ոչ մահմեդական տարրերի հարձակումներից: Ինքը՝ էնվեր փաշան, քաջ գիտակցում էր, որ ղերմանացիները չէին բավարարվելու Թիֆլիսի գրավումով և ամեն կերպ ձգտելու էին ղավթել նաև Բաքուն:

Մենք առիթ հնք ունեցել նշելու, որ էնվեր փաշան չէր ցանկանում լինել ղերմանական ռազմական միսիայի ղեկավար, գններալ Լիման ֆոն Սանդերսի հլու կամակատարը:

1915—1916 թթ. Սարիղամիշի, Ալաշկերտի, Դիլմանի, էրզրումի ճակատամարտերում թուրքական ղորքերի ջախջախվելուց հետո էնվեր փաշան 1918 թ. դարնանն ու ամուսնը հարմար էր համարում մի կողմից կանխել ղերմանացիներին, իսկ մյուս կողմից՝ գրավելով Բաքուն, ռեալ նախադրյալներ ստեղծել իր նպատակների իրագործման համար:

Այդ նպատակով դեռևս մայիսին սկսվել էր թուրքական կազրային ղորամասերի փոխադրումը Թավրիզի վրայով դեպի Ղազախ, Ելիզավետպոլ: Թուրքական կանոնավոր ղորքերի առաջապահ ջոկատները Ելիզավետպոլ ժամանեցին մայիսի 25-ին, իսկ 27-ին Մոսուլից ժամանեց նուրի փաշան: Այս ղորքերի կորիզը թուրքական 5-րդ կովկաս-

² Նույն տեղում, թ. 52—53:

յան հետեակային դիվիզիան էր, որը Մյուրսել բնյի հրամանատարութեամբ մասնակցել էր Դարդանեւում և Միջագետքում անգլիացիներին դեմ մղված ճակատամարտերին:

Թուրքական զլխավոր հրամանատարութունը տվյալ պահին շուներ այնպիսի հնարավորութուններ, որոնք նրան թույլ տային մեծաքանակ զորքեր փոխադրել Ելիզավետպոլի շրջան: Թուրքերն իրենց հույսերը կապում էին կովկասյան մահմեդական հետադիմական ուժերից օժանդակ զորամասեր ստեղծելու հետ: Նուրի փաշան հայտարարեց, որ ստեղծվում է, այսպես կոչված, «Կովկասյան իսլամական բանակ»:

Դեռևս մինչև Նուրի փաշայի ժամանումը, տեղի մուսավաթական ղեկավար շրջաններն արդեն որոշակի գործ էին կատարել: Ստեղծվել էր, այսպես կոչված, «վայրի դիվիզիան», որը փաստորեն ուժեղացված հեծյալ գտնդ էր: Դա ցարական իշխանութեան օրոք ոչ ուս ղինվորներից (մահմեդականներ, մասամբ վրացիներ) համալրված հեծյալ կորպուսի զորամասեր էին, որոնց պոլս էր կանգնած ցարական բանակի գնդապետ, իշխան Մաղալովը (Մաղալաշվիլի): Մի քանի վաշտ կոմպլեկտավորված էր ցարական կովկասյան բանակի կողմից գերված թուրք ղինվորներով: Այդ վաշտերում հաշվվում էր մոտ 600 ղինվոր, որոնք գտնվում էին Ելիզավետպոլում: Բացի Մաղալովի հեծյալ զորամասից, կային նաև ադրբեջանական մեկ հետեակային և մեկ հեծյալ գնդեր:

Նուրի փաշային օգնում էր ցարական բանակի գեներալ-լեյտենանտ Ֆերիկ Ալի աղա Շիրվինսկին, որը մինչև նրա գալը նշանակվել էր մահմեդական զորամասերից կազմված կորպուսի հրամանատար: Հեծյալ հարյուրյակներ էին ստեղծվել Զաքաթալայի և Կարաչաղի շրջաններում:

Բացի վերը նշածներից, ցարական բանակի մոտ 250 մահմեդական սպաներ իրենց պատրաստակամութունն էին հայտնել ծառայելու Շիրվինսկու հրամանատարութեան ներքո:

Սկզբնական շրջանում գեներալ Շիրվինսկու տրամադրութեան տակ կար ընդամենը 6 լեռնային հրանոթ և մեկ դաշտային մարտկոց (Շիրվինսկին ցարական բանակի հրետանավոր էր):

Թուրքական կանոնավոր զորամասերի և Նուրի փաշայի ժամանումը որոշակի փոփոխություններ մտցրին մուսավաթականների պլաններում: Նախ, այլևս խոսք չէր կարող լինել ադրբեջանական առանձին կորպուսի մասին, քանի որ ստեղծվում էր «Կովկասյան իսլամական

բանակ»։ Այժմ բոլոր ուժերը, այդ թվում նաև 5-րդ դիվիզիան, մտնում էին այդ բանակի մեջ։

Ինչպես նշում է Ն. Ֆ. Լուդշուվեյտը, թե՛ Վեհիբ փաշան, թե՛ Նուրի փաշան Կոստանդնուպոլիս հղած հեռագրերում դեմագոգիայով հայտնում էին, որ իրենք ղեկի Գանձակ և Բաքու են շարժվում տեղի մահ-մեղականներին բռնակցիներից ու հայերից փրկելու համար³։

Միևնույն ժամանակ Վեհիբ փաշան, առանց պատասխանի սպասելու, Կարսի շրջանի թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Յազուբ Շեքի փաշային հրամայեց օգտագործել Կարս—Ալեքսանդրապոլ—Դիլիջան—Ղազխա գիծը և զորքեր փոխադրել Ելիզավիտպոլ։

1918 թ. հունիսի 5-ին էնվիր փաշան ժամանեց Բաթում և ձեռնամուխ եղավ արևելյան զորքերի վերախմբավորմանը։ Ստեղծվեցին երեք բանակային կորպուսներ, որոնց մեջ մտնում էին 15, 19, 20, 25, 26, 46 և 50-րդ հետևակային դիվիզիաները։ Դրանց մի մասը մասնակցել էր պատերազմին՝ խլոպական թատերաբեմում և Դարդանևլում։ Յուրաքանչյուր դիվիզիայում հաշվվում էր 9000—10000 զինվոր ու սպա։

Էնվիրը որոշեց արևելքում ստեղծել նոր՝ 9-րդ բանակը, որի կազմում էին նախկին երկրորդ բանակի մնացորդները։ 9-րդ բանակը բաղկացած էր երկու բանակային կորպուսից՝ 1-ին և 4-րդ։ 1-ին բանակային կորպուսի հրամանատարն էր Քյադիմ Կարաբեքիրը, 4-րդինը՝ Ալի Իսխան փաշան։

Էնվիրի հրամանով նորաստեղծ 9-րդ բանակի հրամանատար նշանակվեց Յազուբ Շեքի փաշան։

Այս բանակը, որպես առավել մարտունակ, զբաղեցնում էր թուրքական Կովկասյան ճակատի աջ թևի կենտրոնը։ Բանակի շտաբը տեղավորվել էր սկզբում Հրզրումում, հետագայում՝ Կարսում։

Նախկին 3-րդ բանակի մնացորդներից կազմակերպվեց մեկ կորպուս (6-րդ), որի հրամանատար նշանակվեց Մուստաֆա Խիլմի փաշան։ 3-րդ բանակի կազմի մեջ պետք է մտնեին նաև 37-րդ կովկասյան դիվիզիան (հրամանատար՝ զնդապետ Քյադիմ բեյ) և 5-րդ կովկասյան դիվիզիան։

1918 թ. հունիսի 9-ին հրաման տրվեց կովկասյան բանակի բոլոր զորական միավորումներից ու բանակներից ստեղծել մեկ ընդհանուր խմբավորում, որը կոչվեց Արևելքի զորքերի խումբ։ Նրա մեջ, բացի

³ Е. Ф. Лудшувейт, Турция в годы первой мировой войны. М., 1966, с. 212—213.

3-րդ և 9-րդ բանակներից, մտցվեց նաև Միջազետքում գործող 6-րդ բանակը: Այստեղից հետևում է, որ թուրքերը Սև ծովից մինչև Պարսկական ծոցն ընկած ամբողջ գոտին ձգտում էին դարձնել իրենցը:

Արևելքի զորքերի խմբի հրամանատար նշանակվեց Մեհմեդ Վեհիբ փաշան: Էնվեր փաշան այդ խմբի ռազմաստրատեգիական խնդիրն էր համարում Բաքվի գրավումը:

1918 թ. գարնանն ու ամռանը Թուրքիայի ու Գերմանիայի միջև հարաբերությունները սրվել էին Բաթումի և Բաքվի նկատմամբ էնվերի նվաճողական ձգտումների հողի վրա: Եվ քանի որ Բաթում—Թիֆլիս երկաթգիծն այդ օրերին գտնվում էր գերմանացիների հսկողության տակ, ապա թուրքերը մտածում էին որպես ավելի հարմար ուղղություն օգտագործել Ալեքսանդրապոլ—Աղստաֆա—Նիղավետապոլ—Բաբու գիծը:

«Արևելքի զորքերի խմբի» մյուս խնդիրն էր պայքարել անգլիացիների դեմ և ետ գրավել Բաղդադը: Այս խնդիրը դրվեց 9-րդ բանակի վրա, որի հարձակման ուղղությունը նախատեսվում էր՝ Նրևան—Նախիջևան—Ջուլֆա—Ուրմիա—Թավրիզ:

6-րդ բանակի հիմնական խնդիրն էր Միջազետքի պաշտպանությունը:

Էնվերը որպես լրացուցիչ, օգնող օպերացիա նախատեսում էր թուրքական կանոնավոր և ոչ կանոնավոր զորախմբի շարժումը Բաթումից Սուխում՝ Աբխազիան գրավելու համար: Ըստ երևույթին չէր բացառվում Սուխումը գրավելուց հետո դեպի Հյուսիսային Կովկաս շարժվելը և բարենպաստ պայմաններ ստեղծելը՝ Բաբուն հյուսիսից գրավելու համար:

Արդահանն ու Բաթումը գրավելուց հետո թուրքական գլխավոր հրամանատարությունը օկուպացիոն դաժան ռեժիմ հաստատեց այդ շրջաններում:

1918 թ. ամռանը գերմանական հրամանատարության հիմնական խնդիրներից մեկը համարվեց Բաքվի գրավումը: Խոսելով Կովկասի ուղղությամբ իրադարձությունների զարգացման մասին, է. Լյուդենդորֆը գրել է. «Այդ բոլորի մեջ հիմնական հարցը եղել է այն, թե ինչպես ընկնենք Բաքու»⁴:

Էնվեր փաշան ևս իր երազանքն էր համարում Բաքվին տիրելը: Անգամ Բեռլինից տրված ղգուշացմանը նա ամբարտաժան կերպով

⁴ Э. Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг. т. II, с. 219 — 220.

սլատասխանեց. «Եւ չեմ կարող կանգնեցնել իմ նախաձեռնութեամբ ու օգնութեամբ սկսած օպերացիան, որը նպատակ ունի օգնութեան հասնել մահմեդական ժողովրդին Հյուսիսային և Արևելյան Կովկասում»⁵:

Որ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան պայմանագիրը ծանր էր ամբողջ երկրի, այդ թվում նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների համար, անժխտելի փաստ է: Սակայն թուրքերին հաջողվեց նվաճողական նենգ քաղաքականութեան հետեանքով կրկնապատկել ու եռապատկել Անդրկովկասի ժողովուրդների, առաջին հերթին հայ ժողովրդի տառապանքներն ու հոգսերը:

Բաւսկան է նշել, որ 1918 թ. հունիսին, այսինքն՝ նախքան դեպի Բաքու ակտիվ ռազմական գործողութիւնների ծավալումը, թուրքերն Անդրկովկասում միայն Հայաստանից ու Վրաստանից զավթել էին 38.000 քառ. վերստ տարածութիւն, մեկ միլիոն 250 հազար բնակչութեամբ, ընդ որում Վրաստանից Թուրքիան նվաճել էր 10.000 քառ. վերստ տարածութիւն, 350 հազար բնակչութեամբ, իսկ Հայաստանից՝ 28.000 քառ. վերստ, 900 հազար բնակչութեամբ: Ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է Դ. Զավրիւք⁶, այդ բոլորին պետք է ավելացնել ավելի քան 300 հազար հայ գաղթականութիւնը, որը թափառում էր Անդրկովկասում, դիսալորապիս Հայաստանում և Վրաստանում:

Թուրքերը, ինչպես ասվեց, իրենց արշավանքները Կովկասի վրա կատարում էին մահմեդական բնակչութեան օգնելու քողի տակ: Սակայն այս կապակցութեամբ նախ նշենք, որ Բրեստի պայմանագրից դուրս թուրքերի պահանջած վայրերում մահմեդական տարրը բնավ մեծ թիւ չէր կազմում: Տվյալները ցույց են տալիս, որ օկուպացված շրջաններում բնակվում էր՝ 404.000 հայ, 218.470 մահմեդական, 14.240 վրացի, 12.400 ռուս և 4.150 այլազգի^{6ա}, Այսինքն՝ մահմե-

⁵ В. Ф. Иудинштейн. Турция в годы первой мировой войны, с. 218.

⁶ Տե՛ս Դ. Завриев, К новейшей истории Северо-Восточных вилаетов Турции. Тбилиси, 1947. с. 69—71.

Ճա. Բրեստի պայմանագրով Թուրքիային էին անցնում Բաթումի մարզը՝ 6254 քառ. վերստ. Օլթիի օկրուգը՝ 2621 քառ. վերստ, Արդահանի օկրուգը՝ 4024 քառ. վերստ, Կադզվանի օկրուգը՝ 3843 քառ. վերստ, Կարսի մարզը՝ 5083 քառ. վերստ:

Բաթումի պայմանագրով վերը նշվածից բացի Թուրքիային անցան Ախալցխայի գավառը՝ 2367 քառ. վերստ, Ախալքալաքի գավառը՝ 2407 քառ. վերստ, Սուրմալուի գավառը՝ 3147 քառ. վերստ, Ալեքսանդրապոլի գավառից՝ 2540 քառ. վերստ, Երևանի գավառից 1360 քառ. վերստ, Շարուր-Ղարաբաղյան գավառից 590 քառ. վերստ, Ընդամենը 34.246 քառ. վերստ:

դական տարրը կաղմում էր բնակչության միայն մոտ 30 տոկոսը: Անշուշտ, հարցը միայն դրանով չի սահմանափակվում և դա թերեւս գըլխավորը չէ:

Չնայած այդ բոլորին, թուրքական կողմը տվյալ իրադրության մեջ օժտված էր որոշակի առավելություններով, հենց թեկուզ այն պատճառով, որ Անգրիկովկասը համարյա կտրված էր Ռուսաստանից, իսկ երկրամասում ուժերի և ձգտումների միասնություն չկար թշնամուն հակահարված տալու համար:

Բաքվի սովետական ղորքերն զգալիորեն մեկուսացված էին Ռուսաստանից, իսկ իրենք՝ թուրքերը բավական լայն շոշափուկներ ունեին բոլոր այն երկրամասերում, ուր ապրում էին մահմեդականներ: Նուրի փաշան իսլամական բանակի շտաբը կաղմավորել էր Մոսկուում և Ելիզավետպոլ էր ժամանել պատրաստի շտաբով: Չնայած այն, իրոք, լուրջ, տարածայնություններին ու շահերի ներհակություններին, որ կային թուրքերի ու գերմանացիների միջև, այնուամենայնիվ, նրանք դաշնակիցներ էին: Այն փաստը, որ Լյուդենդորֆը Վրաստանում պահում էր գերմանական 217-րդ հետեակային դիվիզիան և սկսել էր Ղրիմից Կերչի նեղուցով համալրումներ փոխադրել Բաթում, այդ թվում 58-րդ բեռլինյան գունդը, չէր կարելի չդիտել որպես թուրքական կողմի պոտենցիալ թիկունք և օգնություն:

Ի՞նչ ուժերով էր Նուրի փաշան պատրաստվում Գանձակից հարձակում սկսել դեպի Բաքու:

1. Թուրքական 5-րդ ղանախակայան հետեակային դիվիզիան:
2. Թուրքական 15-րդ հետեակային դիվիզիան:

Այդ դիվիզիաները համարվում էին «Կովկասյան իսլամական բանակի» մարտական միջուկը և իրենց շարքերում ունեին մոտ 17.000 զինվոր ու սպա: Սակայն 15-րդ դիվիզիան ընդհուպ մինչև սեպտեմբերի սկիզբը գեռու տեղավորված էր Ալեքսանդրապոլում:

3. Մուսավաթական կառավարության (նախագահ՝ Խան Խոյսկի) և թուրքական ռազմական իշխանությունների մոբիլիզացիայով ու կառավարական հիմունքներով ստեղծված ոչ կադրային ղորամասերը, այդ թվում գեներալ Շիրսինսկու հրամանատարությամբ գործող հեծյալ և հետեակային ղորքերը, թվով մոտ 2000—3000 մարդ, կոչված էին ուժեղացնելու Նուրի փաշայի իսլամական բանակը:

4. Դադստանի և Հյուսիսային Կովկասի լեռնային ժողովուրդներից կաղմված ոչ կադրային ղորամասերը, որոնց շարքում քիչ չէին թուրքական սպաներն ու էմիսարները:

5. Անշուշտ թուրքական հրամանատարության ամենամեծ հույսը հինց Բաքվում գտնվող հետադիմական, մոսավաթական, բուրժուա-բեղական-ազգայնական ուժերն էին, որոնք, ինչպես հաստատում էին փաստերը, կոմունայի ծանր օրերին ներսից պայքարում էին նրա դեմ, կազմավորվում քաղաքի կյանքը և անհամբեր սպասում իսլամական բանակի ժամանմանը:

Մենշևիկյան կառավարությունը ևս ուղղակի և անուղղակի նպաստում էր թուրքական կողմին:

Իսկ ի՞նչ ռեալ ուժեր ունեւ Բաքվի սովետական իշխանությունը ռազմական գործողությունների նախօրյակին:

Կարմիր բանակը հեղափոխության բանակն էր, որը տակավին նոր էր ստեղծվում: Ինչպես ցույց են տալիս բազմաթիվ աղբյուրները, այդ թվում Միկոյանի, Տոկարժևսկու, ինչպես նաև Լուդշուվեյտի աշխատությունները⁷, արևիվային փաստաթղթերը, Բաքվի սովետական իշխանության ղորքերը կազմված էին 3 բրիգադից, որոնք միավորվել էին մեկ կորպուսում, որը կրում էր կարմիր բանակի Կովկասյան կորպուս անունը:

Հունիսին կորպուսի գումարտակների թիվը հասնում էր 25-ի, իսկ անձնակազմինը՝ 18.000 մարդու: Հրետանին բաղկացած էր 12 դաշտային և 3 լեռնային հրանոթներից, որոնք անբավարար էին ապահովված արկերով: Սովետական բանակի պետական կենտրոնական արևիվի նյութերի տվյալներով, բացի հիշյալ հրանոթներից, կային նաև 4 հին տիպի մորտիրներ: Բաքվի սովետական իշխանության ղեկավարությունն իր տրամադրության տակ ուներ նաև ծովային նավատորմ, թեպետ ոչ շոշափելի ուժերով՝ ընդամենը 4 ռազմանավ և 3 ղինված առևտրական նավ: Բաքվի կոմունան ոչ մեծ ուժեր ուներ նաև Դերբենդում և Աստարայում, սակայն դրանք վճռական նշանակություն ունենալ չէին կարող: Դերբենդից հյուսիս գործում էին երեք զրահագնացքներ: Բաքվի ծովային ավիացիայի դպրոցի տրամադրության տակ կար մի քանի հին հիդրոպլան, որոնք էական դեր չէին կարող խաղալ, որովհետև հմուտ օդաչուներ չունեին: Գնդացիների թիվը

⁷ См. В. Ф. Лудшувейт, Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг. М., 1966. Е. А. Токарежеский, Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957. А. И. Микоян, Дорогой борьбы. М., 1971.

հասնում էր ընդամենը 60-ի, որը քիչ չէր, եթե անհրաժեշտ քանակությամբ փամփուշտ լիներ:

Բաբվի ժողկոմխորհի ռադմածովային ժողկոմը Գ. Կորգանովն էր: Կորպուսի հրամանատար նշանակվել էր ցարական բանակի գնդապետ Ս. Ղազարովը, իսկ շտաբի պետ՝ Զ. Ավետիսովը: Կադիշեր, Լուդշովկյաը, Միկոյանը, Իսկենդերովը և այլ հեղինակներ իրենց աշխատություններում նշում են, որ այդ գնդապետները հղել են դաշնակցականներ: Դա ճիշտ չէ: Դաշնակցության անդամ էր 3-րդ բրիգադի հրամանատար Համադասպ Սրվանձատյանը, իսկ Ղազարովն ու Ավետիսովը ցարական բանակի սպաներ էին, ընդ որում կրթված սպաներ, երկուսն էլ ժամանակին ավարտել էին գերագույն շտաբի ակադեմիան:

Հունիսի 10-ին երեք բրիգադներում, հեծյալ հարյուրյակների հետ միասին, հաշվվում էր 18.000 զինվոր, ընդ որում բրիգադների անձնակազմի 60—70 %-ը կազմում էին հայերը:

2. ԲԱԲՎԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՍՏՐԱՏԵԳԻԱՆ

Կարևոր պրոբլեմներից մեկը, որ պահանջում էր իր լուծումը, Բաբվի սովետական իշխանության ռադմական ստրատեգիայի մշակումն էր: Մարտյան իրադարձություններից հետո մուսավաթական ուժերը կենտրոնացել էին Գյանջայում, բայց ոչ մշտապես մնալու, այլ նոր ուժեր հավաքելու և Բաբվի վրա հարձակվելու նպատակով: Պարզ է, որ Թիֆլիսում իշխող մենշևիկները հակված էին ամեն ինչով աջակցելու հակաբոլշևիկյան ուժերին: Գյանջան դառնում էր բազա և հիմնադրվում էր Սովետական իշխանության դեմ պայքարելու համար կամ ինչպես համեմատում էր «Бакинский рабочий» թերթի խմբագիր Արսեն Ամիրջանը, Գյանջան կոչված էր Բաբվի կոմունայի նկատմամբ անսպասի դեր խաղալու, ինչպիսին խաղացել է Վերսալը 1871 թ. Փարիզի կոմունայի բախտում: Խնչ էր հարկավոր անել, սպասել, որ թշնամին ամբանա, հզորանա, թև նախահարձակ լինել և ջախջախել նրան: Բաբվին երեք ուղղություններով (Դերբենդ, Սալյան և Գյանջա) սպառնացող վտանգներից զլխավորը Գյանջան էր: Բոլոր փաստերը խոսում էին այն բանի օգտին, որ ճիշտ ստրատեգիան նախահարձակ լինելն էր: Բաբվի կոմունայի ղեկավարները ճիշտ էին կողմնորոշվել այդ հարցում:

1918 թ. հունիսի 5-ին «Бакинский рабочий» թերթը տվյալ հարցի մասին այն միտքն է հայտնի, որ Փարիզի կոմունայի սխալներից

մեկը Կ. Մարքսը համարել է կոմունայի ղորքերի ժամանակին չհարձակվելը հակահեղափոխության ամրոցի՝ Վերսալի վրա: Բայց Բաքվի կոմունան դանդաղում էր Գյանջայի վրա հարձակվել: Ողջ թե պաշտպանություն, այլ հարձակում, ինչ գնով էլ լինի, կրկնում ենք մենք, դարձյալ ու դարձյալ հարձակում, ուրիշ ելք չունենք»⁸:

Հատկանշական է նաև այն փաստը, որ կոմունայի սկզբնական օրերին, հատկապես մարտյան իրադարձություններից հետո, Սովետական Ռուսաստանի այն բոլոր երկրամասերն ու քաղաքները, որոնք իրենց աշխարհագրական-ստրատեգիական դիրքով կարող էին նեցուկ լինել կոմունային, ոչինչ չէին խնայում: Այդ տեսակետից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Հյուսիսային Կովկասի Կուբան-Սև-ծովյան մարզի աշխատավորների Սովետների II համագումարի որոշումը և Հյուսիսային Կովկասի կարմիր բանակի հրամանատարության վճռական միջոցառումները Բաքվի կոմունային օգնելու հարցում:

Համագումարի որոշման մեջ ասված է.

1. «Բաքու քաղաքը համարել հակահեղափոխական տարրերով պաշարված հեղափոխական պրոլետարիատի ամրոց»:

2. «Շտապ ամենաեռանդուն օգնություն ցույց տալ բոլոր կողմերից պաշարված համապետական նշանակություն ունեցող քաղաքին՝ ինչպես պարենով, զինքով, այնպես էլ ռեալ ֆիզիկական ուժերով...»⁹:

Հյուսիսային Կովկասի հեղափոխական բանակի գլխավոր ղորահրամանատար Ալտոնոմովը ապրիլի 29-ին հրաման արձակեց մարզի Սովետների համագումարի որոշումը կատարելու համար¹⁰:

Հունիսի 10-ին Բաքվից դեպի Նիդեռլանդները կապիտալ ծախսերով հարձակվելու համար:

Գ. Կորգանովը ոգևորիչ կոչով դիմում է մարտիկներին: «Զեղ վրա ընկած է մեծագույն խնդիր, լինել այն ուժը, որն առաջինն է հարված հասցնելու հակահեղափոխությանը Անդրկովկասում, որը ի մի կհամախմբի և ռապտամբության կբարձրացնի բոլոր բանվորներին ու գյուղացիներին, առանց աղգային տարբերության: Հաղթելով, դուք կփրկեք Կովկասի ժողովուրդներին, դուք կփրկեք Բաքուն, մաքուր սովետական հանրապետության նախնային արդյունաբերության կենտ-

⁸ «Бакинский рабочий», № 104, с. 5, 6, 1918 г.

⁹ «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы». Баку 1957, с. 370—371.

¹⁰ «Бакинский рабочий», № 84, 1918.

րոնը: Ձեզ օգնութեան կգան Հյուսիսային Կովկասից և Ռուսաստանից բոլոր հնարավոր միջոցներով»¹¹:

Առաջին իսկ օրերին հաջողութեանները ուղեկցում էին Կորգանովին և նրա զորքերին: Հունիսի 11-ին Ստ. Շահումյանը, հենվելով Կորգանովի ղեկուցման վրա, հեռագրեց Վ. Ի. Լենինին.

«Հունիսի 10-ին մեր 10-հազարանոց բանակը դուրս է եկել Հաջի-դաբուլից, հունիսի 11-ին գրավեց Սադիրի կայարանը, հունիսի 12-ին մարտերով գրավեց Քյուրդամիր գյուղն ու կայարանը և առաջ է շարժվում: Եվլախի մոտ նրանց սպասում են հակառակորդի մեծ ուժեր: Մեր զորքերի տրամադրությունը բարձր է, կարգ ու կանոնը՝ օրինակելի: Նավատորմը հերոսաբար պաշտպանելու է սովետական իշխանությանը: Բանվորների տրամադրությունը, չնայած երեք սամվա կրած սովին, շատ բարձր է, նրանք կովելու են մինչև վերջին հնարավորությունը: «Կենդանի անձնատուր չենք լինի և գերմանական զավթիչներին ոչ մի կաթիլ նավթ չենք թողնի»¹² — ասում էին բանվորները:

Ստ. Շահումյանը, լինելով Ռուսաստանի սովետական իշխանության ներկայացուցիչը Բաքվում և Կովկասում, իր հերոս զինակիցների հետ միասին աշխատում էր թշնամու դեմ իրականացնել հարձակողական տակտիկա ու ստրատեգիա, որը, մեր խոր համոզմամբ, ճիշտ էր և համապատասխանում էր ստեղծված կոնկրետ իրադարձությունների ոգուն:

3. ԲԱՔՎԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼՈՒ ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԼԱՆՆԵՐԸ

Բաքվի կոմունայի դեմ թուրքերի ձեռնարկած արշավանքի պատմությանը նվիրված աշխատություններում սովորաբար չի հիշատակվել թուրքական որևէ հեղինակավոր աղբյուր: Աչքաթող են արվել ռազմական գործողությունների ընթացքին նվիրված հակառակորդ կողմի աշխատությունները:

Այդ տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում թուրքական բանակի փոխգնդապետ Ռյուշտուի «Կովկասյան 5-րդ հետևակային դիվիզիայի Բաքվի ուղիներով՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ» աշխատությունը: Ռյուշտուն եղել է այդ դիվիզիայի շտաբի պետը (հրամանատար՝ գնդապետ Մյուրսեկ բեյ):

¹¹ «Красный архив» № 4—5 за 1938 г., с. 16.

¹² Նույն տեղում, էջ 18:

Հեղինակը նշում է, որ գիրքը գրել է Թուրքիայի գլխավոր շտաբի 1933 թ. դեկտեմբերի 4-ի № 43991 հրամանի համաձայն: Աշխատությունը, որը լույս է տեսել 1934 թ., կրում է հուշագրական բնույթ և հարուստ է բաղմամբիլ փաստաթղթերով:

Գիրքն սկսվում է մարտյան իրադարձություններով: «1918 թ. մարտի 3-ին,— գրում է Ռյուշտու բեյը,— հայ բոլշևիկների և մահմեդականների միջև տեղի է ունեցել արյունահեղ ընդհարում, որը շարունակվել է շորս օր և ավարտվել է հաղաբավոր մահմեդականների ոչնչացումով»: «Բաքուն արդեն ճանաչեց ոչ թե կովկասյան կառավարությունը, այլ բոլշևիկյան ղեկավարությունը»¹³: Այնուհետև հեղինակը նշում է, թե իբր օսմանյան բանակի առաջ նահանջող հայերը դիտմամբ ոչնչացնում էին մահմեդականներին՝ նաև Կարսի մարզում: Ինչ վերաբերում է Բաքվին, ապա այստեղ իբրև թե «ղավթելով Բաքուն, հայ բոլշևիկների ղորքերը շարունակել են առաջիադացումը մինչև Շամախիի և Քյուրդամիրի բնագծերը: Նրանց ագրեսիայից չկարողացան փրկվել նաև Լենքորան, Սալյան և Ղուբա քաղաքները»¹⁴:

Թուրքական բանակի և նրա կորպուսների, դիվիզիաների հրամանատարները, շտաբների պետերը գրագետ մարդիկ էին և շատ լավ գիտեին, որ Բաքուն հայկական քաղաք չէր: Բաքուն ամենից խոշոր արդյունաբերական կենտրոններից էր, որտեղ բնակվում էին ազերբեյջանցիներ, ռուսներ, իրանցիներ, լիզգիներ, վրացիներ և այլ ազգեր: Ակնհայտ էր նաև, որ Բաքվում սովետական իշխանության համար մղվող պայքարը Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության հաղթական երթն էր Անդրկովկասում, հետևապես հայերը, ավելի ճիշտ հայ աշխատավորությունը, մասնակցում էր այդ հեղափոխությանը որպես տեղի ժողովուրդներից մեկը:

Բացի այդ Բաքվի հայությունը աշակցում էր կոմունայի բանակին, որովհետև նա կոմուն էր թուրքական բանակի դեմ և պաշտպանում էր հայերին ֆիզիկական ոչնչացումից: Հայերը պատմության դառը փորձից լավ գիտեին, թե ինչ էր բերում թուրքական բարբարոսների ներխուժումը Բաքու Հետագա իրադարձությունները լիովին հաստատեցին նման կանխադգացումների ճշտությունը:

Ռազմաքաղաքական նշանակություն ունեցող մյուս պրոբլեմը, որ ամենայն պարզությամբ լուսաբանվում է Ռյուշտուի գրքում, Բաքվի

¹³ ՀՍՄՀ ՊԿՊԱ, «Հավաքածու», գ. 112, թ. 2:

¹⁴ Նույն տեղում:

հարցում գերմանացիների և թուրքերի միջև առաջացած լուրջ տարա-
ձայնություններն էին:

Հեղինակի բաղմամբով հաղորդումներից ու վկայություններից
նշենք միայն երկուսը:

Դիտելով գերմանացիների առաջ վրաց մենշևիկների կատարած
ոևերանսները և հաշվի առնելով գերմանական ղինված ջոկատների
առկայությունը Բաթումում, Թիֆլիսում, որպես Գերմանիայի կողմից
բացահայտ էքսպանսիա Կովկասում, 1918 թ. հունիսի 15-ին թուր-
քական արևելյան բանակների խմբի ղորահրամանատար Վեհիբ փա-
շան Նուրի փաշային հաղորդած ծածկագիր հեռագրում ասում էր.
«Եթե պահանջվի, ես կանգ չեմ առնի գերմանացիների դեմ կոմեյու-
նալ»:

«Գերմանացիները կովկասյան քաղաքականության հարցում օս-
մանցիների համար դաշնակիցներ չեն եղել: Հատկապես կովկասյան
գործերում նրանք դժվարություններ են ստեղծել օսմանցիների համար
և մեր դեմ են լարել կովկասյան մի քանի ազգությունների, առաջին
հերթին վրացիներին: Նրանք չեն ցանկացել, որպեսզի նավթով ամե-
նահարուստ և մեծ քաղաք Բաքուն լինի միայն օսմանցիների ձեռքում:
Դա բխում էր նրանց քաղաքականությունից, որն ուղղված է նրան, որ
այդ քաղաքը լինի իրենց ձեռքում, իսկ եթե այդ չհաջողվի, գրավեն այն
օսմանցիների հետ միասին: Մի խոսքով, օսմանյան բանակի գլխավոր
շտաբը չի կարողացել այդ հարցում համաձայնության գալ գերմանա-
կան գլխավոր շտաբի հետ»¹⁵:

Նույն թվականի հուլիսի 18-ին 5-րդ դիվիզիայի հրամանատարու-
թյունը իսլամական բանակի հրամանատարությունից ստացավ ծած-
կագիր հեռագիր, որ ասված է. «Գերմանացիները գտնվում են մեր գոր-
ծերին միջամտելու եղրին, քանի որ չեն կարող թույլ տալ Բաքվի
գրավումը միայն օսմանցիների կողմից: Վեհիբ փաշան հրամայում է
արագացնել ռազմական գործողությունները»¹⁶:

Ավելի պատկերավոր է թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատարի
հետևյալ հեռագիրը, որ նա հաղորդել է հունիսի 2-ին, 5-րդ դիվիզիայի
3-րդ կովկասյան զնդի հրամանատարին:

«Հայտնի է դարձել, որ մեր կողմի գրավված շրջաններում առանց
գլխավոր շտաբի գիտության երևացել են գերմանական զինախմբեր,

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 24:

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 59:

նրանց հանդիպելիս անհրաժեշտ է ղգուշացնել. մեր պահանջների կատարումից հրաժարվելու դեպքում զինաթափել և որպես ռազմագերիներ ուղարկել Կարս, դիմադրելու կամ զենք զործադրելու դեպքում՝ ձեռնարկել պատասխան վճռական միջոցառումներ»¹⁷:

Հայտնի է, որ այդ օրերին Բաթումում կնքվեցին սեպարատ պայմանագրեր Թուրքիայի և անդրկովկասյան ազգային հանրապետությունների միջև: Ընդ որում Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը խնդիր էր հարուցում Թուրքիայի կառավարության առջև՝ օգնել Բաքուն բուլշևիկներից հոս վերցնելու գործում: Դիվանագիտական և իրավաբանական տեսակետից դա թուրքական հրամանատարության համար հիմք էր ծառայում արդարացնելու իրենց արշավանքը դեպի Բաքու: Հենց այդ էն հաստատում վեհիբ փաշայի հեռագրերը՝ ուղղված Նուրի փաշային և բարձր հրամանատարությունը:

Այսպես, հունիսի 2-ին իսլամական բանակի հրամանատարին հղած հեռագրում ասված է. «Ադրբեջանի իսլամական անկախ կառավարության պահանջով Ղադախի վրայով Գյանջա է ուղարկվում ուժեղացված հավաքական զինախումբ՝ մահմեդականներին փրկելու բուլշևիկյան ագրեսիայից: Այդ զինախմբի հեծելազորը խնդիր ունի պաշտպանելու Ղազախ—Գյանջա տեղամասը: Ղարաքիլիսայում և Ջալալօղլիում իսլամական բանակի կարիքների համար պատրաստված են զենք և զինամթերք»¹⁸: Նույն օրը Կոստանդնուպոլիս հաղորդվեց հետևյալ հեռագրերով.

«Ես անմիջապես համաձայնվեցի բավարարել Ադրբեջանի կառավարության ինձ հաղորդած խնդիրը, նրանց զերծ պահելու բուլշևիկյան ագրեսիայից, ապահովել խաղաղություն և անվտանգություն, Բաքուն և նրա շրջապատը մաքրել բուլշևիկներից և երաշխավորել երկաթուղային հաղորդակցություն տվյալ տեղամասերում: Տալով նման համաձայնություն, ես անհապաղ այնտեղ ուղարկեցի ամենամարտունակ և քաջարի զինվորիան, որը փառաբանված է շատ հաղթանակներով: Եթե պահանջվի, ես այն կուժեղացնեմ»¹⁹:

3-րդ բանակի զորահրամանատարը հունիսի 2-ին 5-րդ հետևակային զինվորիայի 9-րդ հետևակային գնդի հրամանատարին հրամայեց համապատասխան ստորաբաժանումներ առանձնացնել առաջին հերթին

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 16:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 5:

¹⁹ Նույն տեղում:

կարևոր հաղորդակցությունները պաշտպանության համար: Դրանք էին՝ Ղազախ—Գյանջա հրկաթուղային տեղամասը, որի պաշտպանությունը հանձնարարվեց հրկու վաշտի՝ մայոր Զեյնի բեյի հրամանատարությամբ: Վերջինս անմիջապես ենթարկվում էր բանակների խմբի հրամանատարին, սակայն կապն իրականացվում էր 5-րդ դիվիզիայի շտաբի միջոցով: Մեկական վաշտեր նշանակվեցին Զալալօղլու (Ստեփանալան) և Վորոնցովկայի (Կալինինո) համար: Որոշ ստորաբաժանումներ առանձնացվեցին Սադախլու և Սանահին կայարանների հըսկոդության համար, որը նշանակում էր հսկողություն Ղարաքիլիսա—Թիֆլիս երկաթուղու վրա:

Ինչպես հրեում է վերը նշած հրամանից, այդ ժամանակ Բորչալուի շրջանում իսլամական տարրերից կապիտան Իբրահիմ էֆենդիի և Ղազախում կապիտան Սաբրի էֆենդիի հրամանատարությամբ կազմակերպվել էին աշխարհազորային ջոկատներ, որոնց նույնպես կարգադրվեց համապատասխանաբար տեղավորվել Սանահին և Ղազախ կայարաններում և 5-րդ դիվիզիայի որոշ վաշտերի հետ ապահովել հըսկոդությունը հրկաթուղու վրա:

9-րդ կովկասյան հետևակային գունդը Գյանջա հասնելուն պես անցնելու էր Նուրի փաշայի տրամադրության տակ և համագործակցելու հավաքական հեծյալ զնդի հետ:

Վորոնցովկայում տեղավորված 9-րդ զնդի գումարտակը, բացի մեկ վաշտից, փոխադրվեց Զալալօղլի, իսկ այդ վաշտը՝ Ախալքալաք:

Կովկասյան 9-րդ զնդի հիմնական ուժերը գտնվում էին Գյարգյառում և Նիկոլակեյայում: Հունիսի 4-ի վաղ առավոտյան նրանք Զալալօղլի—Պրիվոլնի ճանապարհով մեկնեցին Գյանջա:

Հավաքական հեծյալ զնդի հիմնական ուժերը գտնվում էին Բաշ-Ապարանում: Նրա փոխադրումը հրկաթգծով նույնպես կապված էր լուրջ դժվարությունների հետ:

Քանի որ Բաթում—Թիֆլիս—Բաքու հրկաթուղագիծը գերմանացիների յուզադրվությամբ վրացական իշխանությունները թուրքերին չէին տրամադրում, ուստի թուրքական հրամանատարության համար հրամայական սլահանջ դարձավ Զուլֆա—Նրեան—Ալեքսանդրապոլ—Ղարաքիլիսա—Սանահին—Սադախլու երկաթուղագծի հսկողությունը, որը միակն էր Ղազախ—Գյանջա դուրս գալու համար:

Վեհիբ փաշայի հրամաններից մեկում, ի միջի այլոց, ասված է նաև, որ էրզրումի, Օլթիի, Արդահանի, Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանում թուրքական բանակի տրամադրության տակ կա չօգտագործվող

13.000 ռուսական հրացան և 5000 հատ էլ գտնվում է Զուլֆայում և որ այդ բոլորը նրանք կարող են օգտագործել տեղի մահմեդական բնակչությանը զինելու համար:

3-րդ բանակի հրամանատարի հունիսի 4-ի հրամանի համաձայն թուրքական զորամասերն անհապաղ պետք է զբաղվեն Քիֆլիս—Գյանջա երկաթուղային տեղամասի Փոյլու-Շաքարլի, Աղստաֆա, Թաթլու, Թոռուլ, Կուշի, Զիզամ, Դոլյար, Շամխոր, Ալաբաշլի և մյուս կայարանները և հակահարված տալին գերմանացիներին, եթե նրանք հանդգնեն խանգարել, ապահովելով իրենց ուժերի կենտրոնացումը Գյանջայում:

Պետք է սասել, որ թուրքական բարձր հրամանատարությունը հրամանները վատ չէին կատարվում: Այսպես, հունիսի 6-ին 2-րդ հավաքական հեծյալ գունդը ժամանեց Ղաղախ, իսկ նրա առանձին ստորաբաժանումներ դուրս եկան Աղստաֆա: Հունիսի 7-ին Ղաղախ ժամանեց նաև 5-րդ դիվիզիայի 9-րդ կովկասյան հետևակային գունդը: Այդ պահին 2-րդ հավաքական հեծյալ գունդը օպերատիվ տեսակետից դրվեց 9-րդ հետևակային գնդի հրամանատարի տրամադրության տակ: 9-րդ հետևակային և 2-րդ հավաքական հեծյալ գնդերից կազմվեց, այսպես կոչված, Գյանջայի զորախումբը, որը Գյանջա ժամանեց հունիսի 9-ին:

Գյանջայում կենտրոնանալուն պես հիշյալ զորախումբը դրվեց իսլամական բանակի հրամանատարի (նուրի փաշայի) տրամադրության տակ: Այնուհետև համարյա նույն երթուղիներով Գյանջա հասան նաև 5-րդ դիվիզիայի մյուս զորամասերն ու ստորաբաժանումները:

Այդ գործողությունները հիմնականում ավարտվեցին հունիսի 10-ին:

Գյանջայում կենտրոնացած թուրքական զորամասերը և նրանց աջակցող տեղական աշխարհագործ բաժանվեցին երկու էշելոնի:

Առաջին էշելոնում ընդգրկված էին՝ 5-րդ դիվիզիայի շտաբը, 11-րդ կովկասյան հետևակային գունդը, 9-րդ կովկասյան հետևակային գնդի 26-րդ գումարտակը, «Շնայդեր» տիպի լեռնահրետանային դիվիզիոնը, սակրալորների վաշտը, հեռագրական դասակը, փողային նվագախումբը:

Այդ էշելոնում կար 147 սպա, 2812 զինվոր և 698 զլուխ անասուն (ծի, էշ, գոմեշ)²⁰:

Երկրորդ էշելոնի կազմում էր՝ 13-րդ կովկասյան հետևակային

²⁰ Նույն տեղում, թ. 15:

գունդը, մեծ հզորութեան լեռնահրետանային դիվիզիոնը, սանիտարական վաշտը, 24-րդ դաշտային հոսպիտալը, հացի փուռը, հեծյալ ջուկատը:

Հնդամենը 2-րդ էշելոնում կար 110 սպա, 2763 զինվոր, ինչպես նաև 668 գլուխ անասուն²¹:

Երկու էշելոնները միասին ունեին 257 սպա, 5576 զինվոր:

4. ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄԸ ՀԱՅ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏԱՄԱՐ

Թուրքական զորքերի մուտք գործելուց հետո Գլանջայի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրվում են արտակարգ միջոցներ:

Իսլամական բանակի հրամանատար Նուրի փաշան հրամայում է շրջապատել հայկական թաղամասերը և զինաթափել բոլոր հայերին, պատրվակ բերելով աշխարհազորի զինման անհրաժեշտությունը, իսկ իրականում դա նրանց ֆիզիկական բնաջնջելու ձեռնարկումների սկիզբն էր: «Հայերին գրավոր զգուշացում արվեց,— գրում է Ռյուշտու բեյը,— անհապաղ հավաքել զենքերը և հանձնել թուրքերին, հակառակ դեպքում տեղն ու տեղը կզոհակահարվեն նրանք, ում մոտ կհայտնաբերվեր զենք»²²: Այնուհետև՝ «Այսօրվա մարտերում (հայերի դեմ մղած— Ս. Հ.) մեր կորուստները կազմեցին 13 սպանված և 6 վիրավոր, սպանվածների թվում էր նաև մեկ սպա»²³: Հայերի կորուստների մասին ոչինչ չի ասում, բայց գրում է, որ «իսլամական բանակի հրամանատարի հրամանով հայկական թաղամասերը ենթարկվեցին հրետանային ուժեղացումների»²⁴:

Ահա մի փաստաթուղթ ևս՝ այդ օրերին թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ գործադրած բարբարոսությունների վերաբերյալ, այս անգամ արդեն Վրաստանում:

1918 թ. հուլիսի 1-ին թուրք ասկյարների մի խումբ հարձակվել է Բոլնիս-Խաչենի վրա և զինաթափել տղամարդկանց: Թե ինչ եղավ հետո, խոսքը տանք ականատեսներին, որոնք ժամանակին խնդրել են իրենց նամակը հրապարակել մամուլում:

«Հունիսի 1-ին, երբ թուրք խումբանը Բոլնիս-Խաչենում զինաթափ

²¹ Նույն տեղում, թ. 17:

²² Նույն տեղում, թ. 31:

²³ Նույն տեղում, թ. 18:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 32:

արած հայերին բերավ նկատերինովկա, գերմանացիների գյուղից 1,5 կիլոմետր վերև, կանգնեցնում են բոլորին, սկսում թալանել և մերկացնել բառիս բուն իմաստով, երբ այդ էլ վերջացնում են, սկսում են մերկամբոխի վրա կրակել թե՛ հրացաններից և թե՛ ատրճառակներից, օգտագործելով նաև սառը գնդեր։ Այդ անխնա կոտորածի, ճիշտ աղաղակի, կրակոցների ձայնի վրա գերմանացիք վազում են դեպի կամուրջ, իմանալու, թե ինչ հրացանաձգություն է և ահա նոցա առջև այս ու այն կողմ են վազում տկլոր, ոմանք արյունվա հայեր, թալանված, անզեն, ոմանք գետն են վազում, ոմանք այգիները, իսկ թուրքերը չեն խնայում և կրակում են իրենց գետը նետած հայերին, սպանելով նրանց ջրի մեջ։

Տեսնելով թուրքերի այս դաժանությունը, գերմանացիք սկսում են նրանց սաստել, որ կանխեն։ Փախչողների մի մասին հաջողվում է տներում թաքնվել, որ թուրքերի ձեռքը չընկնեն, իսկ ոմանք մնացել էին հրապարակում, չհաջողվեց թաքնվել։ Թաքնվածներն ազատվեցին թուրք յաթաղանից, իսկ հրապարակի վրա մնացածներին թուրքերը գերեցին։

Թուրքերը դրանով էլ չէին կշտացել, ուղեցել էին, որ վիրավորներին էլ կոտորեն։ Նրանք մեղադրում էին գերմանացիներին, իսկ վերջիններս հայտարարեցին՝ մենք վիրավորներին չենք տա, առաջ մեզ կոտորեք, հետո վիրավոր հայերին։

Սրանով հայտնում ենք ի լուր աշխարհի որ մի բուռ ժողովուրդ կատարեց իր բարոյական պարտականությունը դեպի մեր հայ եղբայրները, ինչքան որ կարող էր, ուրեմն պարտավոր ենք համարում հրապարակով հայտնել մեր խորին շնորհակալությունը նկատերինովկայի գերմանացի հասարակությանը»²⁵։

Իրոք մեկնաբանումենք այն ժամանակ, երբ նույնն են արել թուրքերն ամենուրեք, ուր ոտք են դրել։

Փաստորեն Գյանջա ժամանած թուրքական զորքերն իրենց առաջին ռազմական դործողությունը ձեռնարկեցին հայկական գյուղերի ու քաղաքի հայկական թաղամասերի դեմ։ Թուրքական հրամանատարությունը նույնիսկ սվյալներ է հաղորդում, թե հեծյալ գնդի հրամանատարը քանի արկի փամփուշտ և քանի արկ է օգտագործել հայերի դեմ՝ նրանց «խաղաղեցնելու» համար։

²⁵ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 68, ց. 1, գ. 575, ք. 38—39։

Հունիսի 14-ին թուրքերն առաջ շարժվեցին Մյուսուսլու և Կարամարյան ուղղությամբ:

Բաքվի կոմունայի զորքերը արդեն հասել էին Քյուրդամիր և Կարամարյան: Բոլշևիկյան բանակի մյուս թևը շարժվում էր Փոքր Կովկասյան լեռնաշղթայի փեշերով Բաքու—Շամախի, Կարամարյան—Գյուկչայ ուղղությամբ:

Կարմիրների առաջխաղացումը Գյանջայի ուղղությամբ արգելակելու համար թուրքական հրամանատարությունը հատուկ ջոկատ առանձնացրեց, մարտական խնդիր տալով՝ քանդիլ երկաթուղագիծը և կամուրջները Քյուրդամիրից արևմուտք: Բայց այդ խնդիրը չկատարվեց:

Բաքվի զորքերի առաջխաղացումը արգելակելու համար թուրքական հրամանատարությունը ստեղծեց երկու խմբավորում՝ Գյուկչայի և Մյուսուսլուի:

Գյանջայի հայկական թաղամասը և շրջակա մի շարք գյուղերն ավերելուց և կոտորած կազմակերպելուց հետո, թուրքական 5-րդ դիվիզիայի շտաբը փոխադրվեց հայկական թաղամասում գտնվող «Նվրոսյա» հյուրանոցը:

Հունիսի 15-ից իսլամական բանակի հրամանատարությունն սկսեց իր պլանավորած գործողությունները Բաքվի ուղղությամբ:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում 5-րդ դիվիզիան անձնակազմի և ռազմական տեխնիկայի տեսակետից: Առ 22 հունիսի 1918 թ. դիվիզիան ուներ՝ 330 սպա, որից 105-ը սպասարկող ստորաբաժանումներում, 7403 շարքային, որից 2126-ը սպասարկող կազմում, ինչպես նաև 1807 զլուխ ձի, որից 1060-ը որպես քաշող ուժ, 38 զլուխ եղ ու գոմեշ, 104 զլուխ էշ, 1812 հրացան, 36 գնդացի, 14 հրանոթ, 847 արկղ տարբեր փամփուշտներ, ավելի քան 2000 արկ, 1739 ձեռքի նռնակ, 81 հեռախոս և այլն:

Հրացանների թիվը ցույց է տալիս, որ 7403 զինվորներից մոտ 3000-ը անմիջականորեն կռվին չէին մասնակցում: Ինչ վերաբերում է գնդացիների ու հրանոթների թվին, ապա այն միայն նվազագույնն է, ինչով սովորաբար կարող է զինված լինել դիվիզիան, այն էլ ինքնուրույն ուղղությամբ գործող:

Տեղին է նաև հիշատակել, որ դիվիզիայի առանձին ստորաբաժա-

նումներ միշտ չէ, որ գտնվում էին անմիջապես կրակի առաջին գծում: Շոգը, սննդի և ջրի պակասությունը նեղում էին թուրքերին:

Նուրի փաշան հունիսի 15-ին հետևյալ հեռագիրն է տվել վերադասին.

«Բաքվի բոլշևիկները իրենց հիմնական ուժերով առաջ շարժվելով հրկաթուղու ուղղությամբ, հասել են Մյուսսուլիի ճահճոտ շրջանը: Մոտ 500 մարդուց բաղկացած զորամաս Շամախուց շարժվում է Կարամարյան, Ճանապարհին հրդեհելով գյուղերն ու ոչնչացնելով բնակչությունը»²⁶:

Բոլշևիկյան զորքերը ոչ մի գյուղ չեն ավերել և ոչ մի տեղ բնակչությանը չեն ոչնչացրել, դա պարզապես թուրքերի հերթական պրովոկացիաներից մեկն էր:

«10-րդ կովկասյան հետևակային դունդը ներկայումս շփման մեջ է մտել հակառակորդի հետ: Այդպիսի ուժերով 5-րդ կովկասյան դիվիզիան վճռականորեն ի վիճակի չէ գրավել Բաքուն և այնտեղ կարգ հաստատել: Ես խնդրոս էմ գրավոր հայտնել՝ արդյո՞ք լրացուցիչ ուժեր ուղարկվելու են, թե ոչ»²⁷:

Ուրբան կարեւոր էր, որ Կորդանովի շտաբն ունենար այս տեղեկությունը:

Այո, Նուրի փաշան բոլորովին էլ վստահ չէր, որ առկա ուժերով կարող է իր առջև դրված խնդիրը կատարել: «Վրացիները անհրաժեշտ չափով վազոճներ չեն տրամադրում հրկաթուղային փոխադրումների համար»²⁸, գտնադատվում էր նա: Թիֆլիսում ունեցած 5000 վազոճներից մեկ տրամադրվել է միայն 150-ը, ասված է նույն հեռագրում:

Այնուհետև իսլամական բանակի հրամանատարը տրտնջում էր սպառազինության անբավարար լինելու համար: «5-րդ կովկասյան դիվիզիայի զորամասերում մեկ հրացանին ընկնում է 200 փամփուշտ: Մատակարարման բազաների շատ հեռու լինելու կապակցությամբ հերթական մարտից հետո դիվիզիան կարող է մնալ առանց սպառազինության: Այդ կապակցությամբ խնդրում էմ դիվիզիայի համար ուղարկել 1000 արկղ հրացանի և զնդացրի փամփուշտ և 6000 արկ «Շնայդեր» հրետանու համար»²⁹:

Թուրքերի վիճակը Գյանջայում այդ օրերին վատանում էր նաև

²⁵ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, «Հավաքածու», գ. 112, թ. 22:

²⁷ Նույն տեղում, թ. 32—33:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 23:

²⁹ Նույն տեղում:

ներանով, որ վրացական ղորքերը գրավել էին Բորչալուն, որը լիովին վտանգի տակ էր դնում իսլամական բանակի հաղորդակցությունը օսմանյան կայսրության հետ: Իզուր չէ, որ այդ կապակցությամբ Նուրի փաշան Վեհիբ փաշայից թուլտվություն էր խնդրում՝ օկուպացիայի ենթարկելու Ղազախի և Զաքաթլայի գավառները: Բայց այդ ևս չէր բարելավի թուրքերի վիճակը, եթե հաշվի առնենք, որ Բաթում—Թիֆլիս—Գյանջա գծով նրանք փոխադրումներ չէին կարող կատարել:

Հունիսի 17-ին կարմիր բանակի այն ստորաբաժանումները, որոնք գտնվում էին Կարամարյանի շրջանում, ակտիվ գրոհներ ձեռնարկեցին թշնամու դեմ: Ընդ որում թուրքերը հունիսի 17-ին իսլամական բանակի շտաբի պետի հրամանով կաղմակերպեցին հետախուզություն մարտով, որին մասնակցում էին 10-րդ կովկասյան գնդի երկու գումարտականեր և 2 հրանոթ: Ահա ինչ է գրված այդ մարտի մասին մարտական ամփոփագրում.

«28-րդ գումարտակը երկու լեռնային հրանոթներով հունիսի 17-ի առավոտյան առաջ է շարժվել Գյոկչայ-Կարամարյան ուղղությամբ: Թեքերից և ճակատից անսպասելիորեն ընկնելով կրակի տակ, գումարտակը սկսեց կրակել իր համար շատ աննպաստ դիրքերից:

Օգտվելով մեր գումարտակում տիրող խառնաշփոթ վիճակից, հակառակորդը (հայ բոլշևիկները) սկսեց հարձակումը թեքերից և ճակատից: Տեսնելով, որ իր գրաված բնագծերում հնարավոր չէ պաշտպանություն կազմակերպել, գումարտակն սկսեց նահանջել:

...Այդ տխուր արդյունքներից հետո 28-րդ գումարտակը 30-րդ գումարտակի կրակի պաշտպանությամբ վերադարձավ, սակայն հակառակորդն այլևս չի շարունակել հետապնդել մեր նահանջող ղորքերին»³⁰:

Ինչ խոսք, եթե հետապնդումը շարունակվեր, ապա արդյունքները կարող էին բարենպաստ լինել կարմիրների համար: Հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ 28-րդ գումարտակի փախուստից հետո թուրքական հրամանատարությունը Վեյսելի գյուղի մոտերքից նոր գրոհ կազմակերպեց կարմիրների դեմ, բայց հենց թուրքերի խոստովանությամբ կարմիրները թեքերից շրջանցելով 29-րդ գումարտակը, նրան պարտության մատնեցին: «Գումարտակը դժվարությամբ նահանջեց Վեյսելի գյուղի միջով»³¹:

³⁰ Նույն տեղում, թ. 27:

³¹ Նույն տեղում:

իրենց կորուստները մասին թուրքերը համեստ թվեր են հաղորդում, բայց և այնպես անգամ այդ թվերը խոսում են այն մասին, որ Բաքվի կոմունայի ղորքերը առ 17—18 հունիսի թույլ չէին, իսկ թուրքերն էլ դեռ ուժեղ չէին:

Կարամարյանի տակ մղած կարճատև մարտերում պարտություն կրելով, թուրքերը նահանջեցին, տալով, ըստ իրենց տվյալների՝ 33 սպանված, 119 վիրավոր և 86 անհայտ կորած, ընդամենը 230 մարդ: Ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ կարմիրները զրավել էին երկու հրանոթ, որը վկայում է թուրքերի փախուստի խոճապային բնույթի մասին: Իսկ ինչո՞ւ կարմիր բանակի հրամանատարությունը կտրուկ միջոցների չդիմեց թշնամուն հետապնդելու համար: Զէ որ դրա համար պայմանները նպաստավոր էին: Թիֆլիս—Սադախլու տեղամասում թուրքերին նեղում էին վրացական ուժերը (թեկուզ մենշևիկյան), որոշ տեղերում գերմանացիներն էին պատրաստ՝ ուժով ստիպելու թուրքերին դանդաղեցնելու արշավը Բաքվի դեմ: Այնպես որ Նուրի փաշան ևս նախանձելի վիճակում չէր:

«Հիրավի, այդ կորուստն էլ անձնակազմի կողմից եղել են նշանակալից,— գրում է Ռյուշտյու բեյը,— դրանք անթույլատրելի են, հատկապես այն տեսակետից, որ ղգալիորեն խարխլվել են բանակի և դիվիզիայի շարքերն Ադրբեջանում և ընդհակառակը՝ ղգալիորեն բարձրացել է հակառակորդի բարոյական վիճակը»³²:

Նուրի փաշան գնահատելով Կարամարյանի տակ կրած պարտությունը հետևանքով ստեղծված ծանր վիճակը, մի շարք կտրուկ կարգադրություններ արեց դրությունը փրկելու նպատակով: Մասնավորապես նա հրամայեց դիվիզիայի շտաբը Գյանջայից փոխադրել Գյոկչայ, որպեսզի ավելի մոտ գտնվի մարտակարգերին և ավելի օպերատիվ ղեկավարի ղորքերը:

Հիշեցնենք, որ նման օպերատիվ միջոցների քիչ է դիմել ռազմական ժողկոմ Կորգանովը, հանգամանք, որի ծանր հետևանքներն իրենց զգացնել տվեցին մարտական գործողությունների հետագա ամբողջ ընթացքում: Դրա հիմնական պատճառներն անփորձությունն էր և Բաքվում Ստ. Շահումյանի լենինյան քաղաքականության դեմ էսէռների, մենշևիկների կողմից դրսևորած թշնամությունները, որոնք հանգեցնում էին ուժերի ջլատմանը:

³² Նույն տեղում, թ. 28:

Իսլամական բանակի հրամանատարությունը հռանդուն միջոցների դիմեց Նվլախ, Նուխի, Խալդան, Աղդաշ և այլ բնակավայրերում կամավորներ հավաքագրելու և ղեկը կոտակելու ուղղությամբ և, որպես կարգ, ամենուրեք հերթական առիթը պատրաստ էր՝ հայերը ճնշում են մահմեդականներին, ուրեմն նրանց բնակավայրերը պետք է հողմացրիվ անել, իսկ բնակչությանը՝ բնաջնջել: Հայերը զինված են, նրանցից պետք է խլել ղեկքը: Այդ պատրվակի տակ էլ տեղի ունեցավ Նուխու, Զաքաթլայի, Շամխորի և այլ շրջանների հայաբնակ բնակավայրերի ասպատակումը:

Միևնույն ժամանակ արագորեն առաջավոր դիժ փոխադրվեցին Աղստաֆայում, Ղաղախում և Գյանջայում եղած թուրքական ստորաբաժանումներն ու տեղում կազմավորված աշխարհազորային ստորաբաժանումները:

Վերադառնալով կայան, Նուրի փաշան Բաթումի 9-րդ բանակի հրամանատարությունից միջոցով հունիսի 19-ին հեռագրով բարձր հրամանատարությունից խնդրեց օգնության կարգով ուղարկել 2000 արկղ փամփուշտ, մի քանի հազար արկ և այլն: Միևնույն ժամանակ կարգադրություններ է անում 5-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունը՝ նախապատրաստվել Բաքվի ուղղությամբ առաջիկա հարձակման համար:

Հունիսի 20-ին 5-րդ կովկասյան դիվիզիայի շտաբը տեղափոխվեց Գյոկչայ:

Ամեն ինչ կատարվում էր, այսպես կոչված, ռազմական դիտության կետերի համաձայն: Փոխադրումները, շտաբների, հրամանատարական կայանների ու դիտակետերի տեղադրումներն իրականացվում էին կազմակերպված ձևով և եթե հաշվի առնենք շոգը, տեղանքը և մատակարարման վատ վիճակը, ապա չի կարելի թերագնահատել թուրքական հրամանատարությունից անհնարելի մեծ ջանքերը:

Մյուրսեի բնյի կարգադրությամբ դիվիզիայի բոլոր զորամասերն ու ստորաբաժանումները, որոնք թողնվել էին Ղաղախում, Աղստաֆայում, Գյանջայում և այլուր, անհապաղ կենտրոնացվելու էին առաջին գծում: Մասնավորապես Ղաղախում հավաքադրվում էր 800 հեծյալ:

Ղաղախի գավառապետ Մեհմեդ բեյը և Գյանջայում գտնվող Ալինակի բեյը, որոնք խոստացել էին հավաքադրել 4500 ձիավոր, և որոնք արդեն մասամբ կատարել էին այդ, պետք է գործադրեին բոլոր միջոցները հեծյալներին առաջին դիժ ուղարկելու համար:

Մյուրսեի բեյը կարգադրել էր հեծյալներ և հետևակայիններ հավա-

քաղրել նաև Գյուկչայում, Աղդաշում, Բարդայում ու Գյանջայում, անհապաղ ուղարկելով ռազմաճակատ:

Ալիջան-չայ կիրճում թողնվելու էր ջրկատ և ինժեներական վաշտ՝ դիվիզիայի թիկունքն ապահովելու համար:

Դիվիզիային էին հանձնվում իսլամական նախկին կորպուսի Գյանջայում ունեցած բոլոր գնդացիները:

Եթե Քյուրդամիրի և Կարամարյանի ուղղությամբ ձեռնարկված հարձակումը հաջողությամբ ավարտվեր, որում Մյուրսևը բելը չէր կասկածում, ապա ազատ մնացած զորքերը պետք է նույնու վրայով ուղարկվեին Ղուբա և Շուշի:

Իսլամական բանակի հրամանատարը հավանութուն տվեց 5-րդ կովկասյան դիվիզիայի հրամանատարի այս առաջարկներին և իր հերթին խոստացավ օգնել նրան կամավորներով, զինքով և այն ամենով, ինչով կարող էր: Եվ չնայած խոսակցություններ էին պտտվում այս կամ այն լրացուցիչ օգնության շուրջ, այնուամենայնիվ իսլամական բանակի հրամանատարությունն իր հիմնական հույսը կապում էր 5-րդ դիվիզիայի հետ: Նուրի փաշան հենց այդպես էլ դրում էր.

«Մեր ամբողջ հույսը լրիվ կապում ենք ձեր դիվիզիայի հետ... Այլևս ժամանակ չկա համբերելու: Ոչ մի շանս չկա, որ թիկունքից նոր զորքեր կուղարկեն:

Առաջին հարվածը, որ կհասցնի ձեր դիվիզիան, կապահովի մեզ զրավելու ամուր և վճռական բնագիծ Կովկասի այդ մասում:

Ձեր դիվիզիայի մնացած զորամասերը հունիսի 23—24-ը կուղարկվեն ճակատ: Ոչ ուշ, քան հունիսի 26-ը կուղարկվեն նաև հավաքագրված կամավորները: Նշանակում է՝ հունիսի 27—28-ին կարելի է սկսել ընդհանուր հարձակումը»³³:

Սա րավական հանգուզն որոշում էր՝ ընդամենը մեկ դիվիզիայի ուժերով, գտնվելով հակառակորդի խորը թիկունքում, իրականացնել Բաքվի նման արդյունաբերական կենտրոնի զրավումը:

Չնայած աղբյուրների կորպուսի հեղհեղուկ վիճակին, զուտ քաղաքական միտումներից ելնելով, թուրքական հրամանատարութունը որոշեց 5-րդ դիվիզիան ժամանակավորապես ենթարկել կորպուսի հրամանատար Ֆիրիկ Ալի աղա Շիրվանսկուն: Այդ հանգամանքը հնարավորութուն կտար ժողովրդի լայն շրջաններում այն մտայնությունն ստեղծել, թե իբր աղբյուրներից են հարձակվում «անհավատ» բոլշևիկների դեմ և ոչ՝ թուրքերը: Անշուշտ օգտագործվում էր նաև Շիր-

³³ Նույն տեղում, ք. 32:

լինակու անունը, որը նշանաւոր հրետանավորի համբաւ էր ձեռք բերել 1904—1905 թթ. ռուս-ճապոնական և 1914—1918 թթ. համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Ազգայնական կրքեր բորբոքելու նպատակով լուրեր էին տարածում հայ լրտեսների առկայութեան մասին և որպեսզի «զերծ մնան» նրանց վտանգից, Գյոկչայ քաղաքի բոլոր հայ բնակիչներին բռնութեամբ դուրս հանեցին իրենց բնակարաններից, կենտրոնացրին մի տեղում, պահելով որպէս պատանդ-բանտարկյալներ:

Հունիսի 27-ին, վաղ առավոտյան սովետական բանակի հրամանատարութեանը կռահելով թշնամու մտադրութիւնները, ձեռնարկեց հարձակում թուրքական դիրքերի վրա Գյոկչայի ուղղութեամբ, սակայն այդ հարձակումը լավ չէր կազմակերպւած և այն ձախողւեց:

Իսլամական բանակի հրամանատարութեանը որոշեց հունիսի 29-ին անցնել հարձակման, հենվելով 5-րդ կովկասյան դիվիզիայի ուժերի վրա:

5-րդ դիվիզիայի շտաբի արձակած հրամանում ասւած է.

«13-րդ և 10-րդ գնդերին՝ հունիսի 29-ի առավոտյան անցնել հարձակման, խնդիր ունենալով շրջանցել հակառակորդին երկու թեւերից: Զիննի բնյի հեծելազորին՝ սրընթաց հարձակում գործել Կարամարջանի ուղղութեամբ, նպատակ ունենալով դուրս գալ հակառակորդի թեւերն ու թիկունքը: Մյուսյուսուտի զինախմբին՝ ձեռնարկել ցուցադրական հարձակում և արգելակելով հակառակորդի շարժումը դեպի հյուսիս, ճշտել նրա ուժերը: 25-րդ գումարտակին (առանց մեկ վաշտի)՝ մինչև լուսաբաց մնալ թիկունքում, 18-րդ կովկասյան գնդի ձախ թեւում որպէս դիվիզիայի ռեզերվ: Բժշկասանիտարական վաշտին՝ ընդունել վիրավորներին Գյոկչայ—Կարամարջան ճանապարհի վրա»³⁴:

Հունիսի 29-ի առավոտյան սկսած թուրքական ոչ այնքան հուժկու գրոհներն ստիպեցին կարմիր զորքերին նահանջել Գյոկչայ—Կարամարջան խճուղով՝ առանց համառ դիմադրութիւն և պաշտպանութիւն կազմակերպելու: Դա ոգեշնչեց թուրքերին: Թեև զգալով, որ հակառակորդը մտադիր չէ լուրջ դիմադրութիւն ցույց տալ, 5-րդ դիվիզիայի հրամանատարը հունիսի 30-ին ճշտեց իրադրութեանը և մարտական նոր խընդիր տվեց գնդերին ու ստորաբաժանումներին: Ահա ինչպիսի էր զնահատում իրադրութեանը դիվիզիայի հրամանատարութեանը կորպուսի շտաբին հաղորդած ամփոփագրի մեջ:

«Հուժկու հարձակման հետևանքով 10-րդ և 13-րդ գնդերի տեղա-

³⁴ Նույն տեղում, թ. 38:

մասերում հակառակորդն ամենուրեք նահանջում է և հետապնդվում է մեր ղերամասերի կողմից: 13-րդ գունդը գրավել է Քուրդքենդից հյուսիս գտնվող լեռնաշղթան»³⁵: Այնուհետև նշում է, որ 10-րդ գունդը գրավել է Սուլթանքենդ տանող ճանապարհը, հավաքական հիծագունդը անցել է էլիսասուլ գյուղից: Հունիսի 30-ին երեկոյան 10-րդ զնդի առաջապահ ստորաբաժանումները հասել են Կարայազ:

Հունիսի 30-ին Բաքվի սովետական ղորքերը հակագրոհներ կազմակերպեցին Գյոկչայի վրա, գործադրելով հրետանու և զնդացրային կրակ:

Այստեղ հետաքրքիր է հետևյալ դրվագը: Ոմն մայոր Ահմեդ Խամդի բեյ, ադրեջանցի, որին թուրքական հրամանատարությունը տրամադրել էր աշխարհադոր, հեծյալ և հետևակային ստորաբաժանումներ, հրետանի, զնդացիներ և որին հանձնարարվել էր ակտիվ դեր կատարել բուլղարիկյան ղորքերի գրոհները ետ մղելու գործում, իր խնդիրը չէր կատարել, որովհետև «նրան տրված աշխարհադորայինները փախել են և նա մնացել է առանց ղորքի»³⁶ - ասված է թուրքական հրամանատարության ղեկուցագրում: Թուրք. լան լանակի զնդապետ Յուսուֆ բեյը (ռուսների կողմից գերի էր վերցվել Կովկասյան ճակատում) կամավորներ էր հավաքագրել Զաքաթալայի և Նուխու դավառներում: Նրան տրամադրել էին հրանոթներ ու զնդացիներ, ընդհանուր հարձակմանը օգնելու մարտական խնդրով:

Զգալով, որ Գյոկչայ—Ուջար ճանապարհի ուղղությամբ սովետական ղորքերը ամրացրել էին իրենց դիրքերը, թուրքերն այնտեղ ուղարկեցին 25-րդ գումարտակը, հրետանու մեկ դասակ, լրացուցիչ վաշտ, 100 մարդուց բաղկացած աշխարհադորային խումբ և 13-րդ զնդի 2 վաշտ:

Ինչպես վկայում է իրադարձությունների ակտիվ մասնակից Ա. Ի. Միկոյանը, իրոք, սկզբնական շրջանում կարմիր բանակը հաջողություններ ուներ: «Առաջին ամսվա ընթացքում (այսինքն հունիսին— Ա. Հ.),— գրում է Միկոյանը,— մենք բավականին շատ առաջ զնացինք, մեր գործերը վատ չէին ընթանում, թեև դժվարություններն էլ շատ էին: Օրինակ. մուսավաթականները նահանջելիս ամեն կերպ ճգնում էին իրենց հետ տանել տեղական ադրեջանական բնակչությանը: Մինչդեռ հասուն արտերը հնձելու ժամանակն էր»³⁷: Եթե բերքը չհավաքվեր, մատակարարումը կձախողվեր:

³⁵ Նույն տեղում, թ. 40:

³⁶ Նույն տեղում, թ. 42:

³⁷ Ա. Ի. Միկոյան, Պաթարի ուղիով: Գիրք առաջին, Երևան, 1972, էջ 191:

Հաշվի առնելով գործի հույժ կարևոր նշանակությունը, Ստ. Շահում-յանը հունիսին ժամանեց Հաջիղաբու, ուր հրավիրեց հրամանատարական և քաղաքական կազմի խորհրդակցություն, հայտնեց ժողովոմխորհի պահանջները, հուսալով, որ ռազմաճակատում կայուն վիճակ կստեղծվի և թշնամին կջախջախվի: Նա խորհրդակցության մասնակիցներին տեղյակ պահեց նաև Բիշերախովի հրավիրման պայմանների մասին: Այդ առթիվ Շահումյանն արդեն ղեկուցել էր վ. Ի. Լենինին:

Եթե սովետական ղորքերի հրամանատարությունը դրսևորեր ավելի ճկուն ղեկավարում և ավելի ռացիոնալ օգտագործեր իր ռեզերվները, լրիվ տեղյակ լինե՞ր թուրքերի ուժերի իրական վիճակին, ապա կարելի էր զարգացնել հարձակումը Գյանջայի ուղղությամբ:

Սովետական Ռուսաստանում ուշի-ուշով հետևում էին Ադրբեջանում ծավալվող ռազմաքաղաքական իրադարձություններին: 1918 թ. հունիսի 28-ին «Պրավդա» գրել է. «Բաքվի ղորքերը աշխատավորության լիակատար աջակցությամբ առաջ են շարժվում Թիֆլիսի ուղղությամբ: Գյուղացիական մասսաները ապստամբում են և միանում բաքվեցիներին: Պաշարը ծանր է: Ռուսաստանի բանվորները և գյուղացիները ջերմ սիրով, ամենալավագույն ցանկություններով հետևում են հեղափոխության հերոսների՝ բաքվեցիների պայքարին և անելու են ամեն հնարավոր բան, որպեսզի արագացնեն նրանց հաղթանակը:

Արիացե՛ք, Բաքվի ընկերներ, Սովետական Ռուսաստանը ձեզ հետ է»³⁸:

Թուրքիայի ղեկավար շրջաններում ևս քնած չէին: Նրանք նույնպես շտապում էին:

6. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔԸ ՀՈՒՆԻՍԻՆ ԵՎ ՀԵՏԱԳԱ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մուսավաթական կուսակցության լիդերներից Հաջինսկին Ռուսով Զադեին հասցեագրած ղեկուցագրում խուճապահար հաղորդում էր ստեղծված ծանր դրության մասին. «Մեր վիճակը ռազմաճակատում շատ աննախանձելի է: Այլևս չենք կարող առաջ շարժվել: Բոլշևիկները շատ արկեր ունեն և հիանալի կովում են: Այդ բոլորի մասին ես Ձեզ մանրամասն հեռագրել եմ և խնդրել էնվերից պահանջել շուտափույթ կերպով ուղարկել ևս մեկ դիվիզիա, հակառակ դեպքում ամեն ինչ

³⁸ «Правда», № 130, 28.06.1918.

կկործանվի և մենք Բաքուն չենք ստանա: Թուրքիայի հեղինակութունն ընկնում է, ավելի ճիշտ այն արդեն սկսել է ընկնել»³⁹:

Թուրքերի վիճակը 1918 թ. ամռանն այնպիսին էր, որ նրանք չէին կարող շատ թե քիչ շոշափելի ուժեր փոխադրել Ադրբեջան: Վեհիբ և Նուրի փաշաները ամենից առաջ ձգտում էին իրենց ուժերը (5-րդ կովկասյան հետևակային դիվիզիան և այն ամենը, ինչ մուսավաթականները կարողանում էին) մոբիլիզացնել, ավելի կազմակերպված և նստատակասլաց օգտագործել:

Ըստ Նուրի փաշայի ղեկուցադրի առ 29 հունիսի կարմիրներն ունեին զրահագնացք, մոտ 20 հրանոթ, 7000 զինվոր:

Այնուհետև Նուրի փաշան գրում է.

«Հուլիսի 5-ից հետո սկսել ենք փորձել նևղել հակառակորդին Քյուրդամիրի շրջանում և զրավել Շամախին: Այն զրավելուց հետո ես պլանավորում եմ այնտեղ հավաքել 2000 հեծյալ և սրընթաց զործողութուններով զրավել Բաքուն:

Գյանջայի նահանգում, Քուռից հարավ, հայերն իրենց հանգիստ են պահում: Որպեսզի ինձ ապահովեմ Ղարաբաղի հայերից, Զուլֆայի և Օրդուբադի վրայով այնտեղ կուղարկվի ոչ մեծ ջոկատ»⁴⁰:

Արևելյան բանակային խմբի հրամանատարութունը (նախկին 3-րդ բանակ) հավանութուն չուրեց Ղարաբաղ ջոկատ ուղարկելուն, քանի որ մտադիր էր այնտեղ նետել ամբողջ դիվիզիա: Սակայն Բաքուն զրավելուց հետո միայն⁴¹:

Հուլիսի 5-ին թուրքական հրամանատարության կողմից հրաման տրվեց շարունակել հարձակումը Քյուրդամիր—Աղսու ուղղությամբ: Հարձակմանը մասնակցում էին հեծյալ հավաքական դուռը, 10-րդ, 13-րդ հետևակային գնդերը և դիվիզիայի մյուս զորամասերը:

Մյուսյուսուլուի շրջանում թուրքերը հանդիպեցին սովետական զորքերի համառ դիմադրությանը: Երկու կողմերն էլ կրեցին լուրջ կորուստներ: Թուրքական հրամանատարութունը հուլիսի 6-ին հրամայեց շարունակել հարձակումը: Դրա հետևանքով թուրքերը զրավեցին Աղսուն, բայց Մյուսյուսուլուի շրջանում սովետական զորքերը հերոսաբար ետ մղեցին թուրքերին, նրանց պատճառելով լուրջ կորուստներ:

Նուրի փաշան վերստին տագնապալի հեռագրեր ուղարկեց արևել-

³⁹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, «Հավաքածու», գ. 112, թ. 46:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում, թթ. 46—47:

յան զորքերի խմբավորման հրամանատարութեանը և համալրումներ խնդրեց:

Քյուրդամիրի մոտ կարմիրները մեծ ջարդ տվեցին թուրքերին և կասեցրին նրանց առաջխաղացումը:

Թուրքական հրամանատարութիւնը ստիպւած էր հաղորդել վերահասներին, որ Քյուրդամիրի ուղղութեամբ հուլիսի 6—7-ի հարձակումը ավարտուի է անհաջողութեամբ:

Սակայն դրութիւնը բարդանում էր նրանով, որ կարմիրները համարյա համալրում չէին ստանում: Շոգը, ջրի և սննդի պակասութիւնը խիստ բացասաբար էին անդրադառնում զորքի տրամադրութեան վրա: Իսկ իսլամական բանակը տեղական բնակչութեան լրիւ թալանի, ինչպես նաև մուսավաթական տարրերի հաշվին կազմակերպած մոբիլիզացիայի շնորհիւ կարողանում էր ավելի հեշտ ապահովել իր թիկունքը:

Հուլիսի 10-ին 13-րդ հետեակային զունդը, ուսեղացւած այլ զորամասերով, անցաւ վճռական հարձակման, նեղեց կարմիրներին և երեկոյան կողմ դիրքեր գրավեց Քյուրդամիրի այդիներում: Այնուհետև մարտերն ընդունեցին ավելի սուր բնույթ, երբեմն հասնելով սլինամարտի:

Թուրքերը, օգտուլիւով կարմիր բանակի զորքերի ղեկավարների որոշ անվճռականութիւնից, շարունակեցին զարգացնել հարձակումը:

Ա. Ի. Միկոյանն իր հուշագրութիւններում անդրադարձել է մասնավորապես հրամանատար Համազասպ Սրվանձտյանի այդ օրերի վարքագծին: Դեռևս մինչև Շամախի հասնելը Համազասպը հայտարարել էր, որ հիւանդ է: Նույն կերպ վարվեց ջոկատի հրամանատար գնդապետ Ղաղարովը և լքեց ռազմաճակատը⁴²:

Եթե, իրոք, դա այդպես է, ուրեմն պետք է համաձայնվել Ա. Ի. Միկոյանի հետ, որ այդ հրամանատարների կողմից ռազմաճակատը լքելը ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ:

Ինչո՞ւ Համազասպը այդ վճռական օրերին նման դիրք գրավեց, որը չէր համապատասխանում նրա ո՛չ անցյալ և ո՛չ էլ հետագա վարքագծին՝ թուրքերի դեմ մղվող պայքարում: Պետք է ենթադրել, որ նրա վարքագիծը պայմանավորւած էր դաշնակցութեան պարագլուխների գործելակերպով, որոնք որոշակի ներգործութիւն ունեին Համազասպի վրա, որպես դաշնակցութեան անդամի: Այո, Համազասպի վարքագծում կատարւած փոփոխութիւնները պետք է բացատրել նրանով, որ դաշնակցական կառավարութեան ղեկավարները խալիլ բեյի վճռական պա-

⁴² Ա. Ի. Միկոյան, Պայքարի ուղիով, էջ 193:

հանջով դեմ էին, որ Բաքվի ուղղութեամբ հայերը կռվեն թուրքերի դեմ: Թուրքերը սլահանջում էին, որպեսպի դաշնակցական կառավարութեանը Բաքվից հտ կանչի հայկական զորքը, հակառակ պարագայում սպառնում էին Նրեանը հոգմացրիւ անել:

Վերադառնանք պատերազմական գործողութեանների ընթացքին:

Ինչպիսի արդեն նկատեցինք, թուրքական 5-րդ դիվիզիան հուլիսի առաջին կեսին մարտական գործողութեաններ էր վարում երկու՝ իրարից անջատ ուղղութեաններով՝ մեկը Աղսու—Շամախին էր, մյուսը՝ երկաթգծի ուղղութեամբ Քյուրդամիր—Բաքու:

Այն խումբը, որը գործում էր երկաթգծի ուղղութեամբ՝ թուրքական հրամանատարութեանն անվանում էր «Հարավային խումբ», իսկ Շամախիի ուղղութեամբ գործող խումբը կոչվում էր «Հյուսիսային խումբ»:

Հուլիսի 15-ին 5-րդ դիվիզիայի զորամասերը (բացի 38-րդ գումարտակից, որը որպիս ռեզերվ գտնվում էր Գյանջայում) գրավում էին Քյուրդամիր—Աղսու—Շարաղիչ բնագծերը:

Հուլիսի 18-ին Նուրի փաշան, հիմք ընդունելով թուրքական բարձր հրամանատարութեան անհանգստութեանները գերմանական միջամտութեան վտանգի առթիւ, 5-րդ դիվիզիայի հրամանատար Մյուրսել բեյից սլահանջեց արագացնել Բաքվի գրավումը և գերմանացիներին կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ:

Թուրքական այն խումբը, որ մայոր Ահմեդ Համդի բեյի հրամանատարութեամբ գործում էր Քուռի գետաբերանում (Սալլանի շրջանում) հուլիսի 12-ին Նոր Վասիլեկա և Բանկ բնագծերում պարտութեան մատնեց սովետական ստորաբաժանումներին և ապահովեց թուրքական հրակողութեանը Քուռի ուղղութեամբ: Թուրքերն այդ մարտում գրավեցին 4 զնդացիր, 63 հրացան, 7 ոչ մեծ նավ, բենդին:

Այսպիսով, թուրքերը, բարելավելով իրենց դիրքերը, նախապատրաստվում էին հուլիսի 19-ին ընդհանուր ճակատով հարձակում սկսել Բաքվի ուղղութեամբ:

Ընդհանուր հարձակման անցնելու մասին տրված հրամանի տեքստում ասված է.

1. Հյուսիսային խմբին՝ հուլիսի 19-ին անցնել հարձակման և ջախջախել հակառակորդին:

2. Հարավային խմբին՝ լինել պատրաստ հտ մղելու հակառակորդի հարձակումը և խանգարել նրան ուժեր առանձնացնելու հյուսիսային խմբի դեմ: Հակառակորդի նահանջի դեպքում հետապնդել նրան:

3. 38-րդ գնդի առաջին դումարտակին, հավաքական հեծյալ գնդին և շտաբում գտնվող հրանոթների լիոնահրետանային դասակին՝ լինել Աղսուում, որպես արևելյան ճակատի ռեզերվ (աշխարհազորի հեծյալները հնթարկվում էին հավաքական հեծգնդի հրամանատարին):

4. Մթերքներ ստանալ Քյուրդամիրի և Աղսուի պահեստներից⁴³:
Հուլիսի 19-ի լույս 20-ի դիշերը 13-րդ գնդի ստորաբաժանումները Աղսուի ալդիններից շարժվեցին դեպի Շամախու Մադրասա գյուղը և, նկղելով կոմունայի զորքերին, դիրքեր գրավեցին Մադրասայից հյուսիս-արևելք ընկած տարածություն վրա: Կարմիրները համարյա անկորուստ նահանջեցին:

Հայտնի է, որ կարմիրները Շամախու մոտ ևս չեն դիրքավորվել և պաշտպանություն չեն կազմակերպել:

Թուսները (մալականներ), որոնք մոբիլիզացվել էին կարմիր բանակում ծառայելու համար, նկատելով յուրալիների նահանջը և թուրքերի առաջխաղացումը, ցրվեցին:

Հուլիսի 20-ին թուրքերը համարյա առանց դիմադրության մտան Շամախի, իսկ կարմիրները նահանջեցին Մարաղայի ուղղությամբ: Թուրքերին հաջողվեց վերցնել մեկ հրանոթ, 2 գնդացի, մեկ զրահավաճմոթիլ, մեկ ավտոմեքենա և այլ ավար:

Հուլիսի 20-ին հյուսիսային խումբը գրավեց Չուխանլի և Մելիքենդ գյուղերը: Հուլիսի 21-ին ընկավ Մարաղան:

Հուլիսի 21-ին, թուրքական հրամանատարության տեղեկությունների համաձայն, սովետական զորքերը փախչող հայ բնակչության հետ (մոտ 10.000 մարդ) նահանջում էին դեպի Բաքու:

Այդպիսի պայմաններում թուրքերի հարավային խումբն առանց կուլի գրավեց Հերար (Գյորան), իսկ հուլիսի 22-ին Սիդիրին և Պատամդար քրկաթուղային կայարանները:

Իսլամական բանակի հրամանատարությունը զորամասերի հրամանատարներից պահանջում էր զարգացնել հարձակումը և շտապ գրավել Բաքուն, քանի դեռ գերմանացիներն իրենց չէին խանգարում: Նուրի փայի հուլիսի 25-ի հրամանում ասված է.

«Վճռականորեն իրականացնել Բաքվի օպերացիան՝ հուլիսի 26-ին սկսեցեք գլխավոր հարձակումը»⁴⁴:

Թուրքերն իրենց հյուր չէին համարում Կովկասում: Ալեկին, նրանք պլանավորում էին Կովկասի նվաճումը, յուրացումը, թուրքացումը բա-

⁴³ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. «Հավաքածու», գ. 10, ք. 104:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 118:

ոիս բուն իմաստով: Այդ երևում է թեկուզ նրանից, որ Նուրի փաշայի կարգադրութեամբ դեռևս մինչև Բաքվի մատուցներին թուրքական զորքերի մոտենալը, սլանալուով և իրականացվել էր Ադրբեջանի և Հայաստանի վարչական յուրովի բաժանումը և ռազմական իշխանութիւնների հաստատումը: Այսպես, ստեղծվել էին ռազմական պարետութիւններ Ղարաբաղում՝ կենտրոնը Աղդամ (Շուշի, Գորիս, Ղարաբուլաղ սանջակներով), Գյանջալում՝ կենտրոնը Գյանջա (Ղաղախ, Գյանջա, Բարթառ սանջակներով), Զաքաթալայում, կենտրոնը Նուխի (Զաքաթալա և Նուխի սանջակներով): Պարետութիւններին ենթարկվում էին տեղի ռազմական-քաղաքացիական իշխանութիւնները:

Պարետութիւնների վրա խնդիր էր դրված հնազանդութեան մեջ պահել տեղի բնակչութեանը, բռնագրավել այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ էր բանակի մատակարարման համար: Գոտու պարետը ղինլորականների նկատմամբ օգտվում էր զնդի հրամանատարի իրավունքներով:

Հուլիսի 29-ին թուրքերի հյուսիսային խումբը գրավեց Լոկբատան սարի լանջերը:

Կարմիրները նահանջում են դեպի Սումգայիթ և Բաքու, կարողանալով խորդալանից սկսած որոշ շափով ուժեղացնել դիմադրութիւնը: Թուրքերի առաջխաղացումը տագնապալի վիճակ էր ստեղծել Բաքվի սովետական իշխանութեան ղեկավարների համար, որոնք բոլոր ուժերը արտաքին թշնամու դեմ կենտրոնացնելու փոխարեն ստիպված էին ջանքերի մի մասը սպառել ներքին թշնամու՝ էսէռների, մենշեկիների, դաշնակցականների դեմ մղվող պայքարում:

Հիրավի, Բաքվի համար այնքան ծանր, վճռական օրերին այդ կուսակցութիւնների պարագլուխների վարքագիծը մարքսիստական դրականութեան մեջ, հատկապես Ստեփան Շահումյանի աշխատութիւններում միանգամայն ճիշտ է բնութագրված՝ որպես դավաճանութիւն հեղափոխութեան ու ժողովրդի հանդեպ:

Ստ. Շահումյանն ու նրա ղեկակիցները ղգում էին, որ մուսավաթականներն առանց թուրքական սվինների չեն կարող ճնշել կարմիր բանակին: Եթե մարտին, երբ նոր էր ծնունդ առնում սովետական իշխանութիւնը Ադրբեջանում, մուսավաթականները ծանր պարտութիւն կրեցին, ապա մայիս—հունիս—հուլիս ամիսներին արդեն սովետական իշխանութեան զորքերն ավելի հզոր էին և կարող էին ճնշել ներքին հակահեղափոխութիւնը, եթե չլինեին թուրքական զորքերը: Ծիշտ է, մուսավաթականների պարագլուխները, հատկապես Խան-Խոյսկին, արդեն ղգում էին, որ թուրք նվաճողները բարի նպատակներով չէին ժամա-

նեւ Ադրբեջան: Պարզ էին դառնում նաև էնվերի, նուրի փաշայի պլանները՝ Բաքվի գրավումը և նրա հարստութիւնների շահագործումը: Իհարկէ խոսքը չէր վերաբերում սոսկ տնտեսական-ազմական բնագավառներին: Թուրքերը գալիս էին որպէս նվաճողներ, տեր ու տիրական դառնալու ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև ողջ Կովկասում: Կեղծ էր խան-խոյսկու այն միտքը, թէ թուրքերը չպիտք է միջամտին Ադրբեջանի ներքին գործերին: «Ես կցանկանայի, որպէսզի ամբողջ վարչական ղեկավարութիւնը կենտրոնանա ադրբեջանական կառավարութեան ձեռքում, իսկ թուրքական ղորամասերը իրենց բոլոր ցանկութիւններն ու պահանջները հաղորդեն կառավարութեանը և նրա միջոցով դրանք իրականացնեն, անմիջականորեն չմիջամտելով կառավարման գործերին, որպիսին տեղի է ունենում այժմ»⁴⁵, — գանգատւում էր խան խոյսկին:

Ստեփան Շահումյանը հիմքեր ուներ լուրջ տագնապի համար: Այդ են վկայում նրա հեռագրերը Վ. Ի. Լենինին: Շահումյանը խնդրում էր շտապ օգնութիւն՝ դորք, զենք, սպառազինութիւն, հանգերձանք: Վ. Ի. Լենինը ոչինչ չէր խնայում, անում էր այն ամենը, ինչ հնարավոր էր այդ ծանր պահին Բաքվին օգնելու համար: Վ. Ի. Լենինի կարգադրութեամբ 1918 թ. հուլիսի 20-ին Յարիցիից Բաքու ժամանեց Պետրովի ջոկատը, որն ուներ մէկ հեծյալ էսկադրոն (100—120 սվին), մեկ հրետանային մարտկոց՝ 6 հրանոթից, Բալթիկայի նավաստիների մեկ վաշտ և հեծյալ հետախույզների դասակ: Այդ ջոկատը, ճիշտ է, մարտունակ էր և լավ զինված, սակայն փոքրաթիւ էր: Մայրահեղ լարված օրերին նրա ժամանումը ուներ ոչ միայն ազմական, այլ ավելի շատ քաղաքական-բարոյական նշանակութիւն: Դա մի տեսակ ցույց էր, որ Սովետական Ռուսաստանը Բաքվի սովետական իշխանութեան հետ է, որ եթէ այսօր ժամանել է Պետրովի ջոկատը, վաղը, մյուս օրը կարող են ժամանել նաև այլ ջոկատներ: Դա հույս և հավատ էր ներշնչում կարմիր ղորքերին:

Ե. Ա. Տոկարժևսկին մի շարք լրացուցիչ տվյալներ է հրապարակել այն մասին, որ Սովետական Կովկասի գործերին, մասնավորապէս Բաքվի կարմիր ղորքերին հույժ շտապ օգնութիւն ցույց տալու հարցում բացասական դեր է խաղացել Տրոցկին, որն այն ժամանակ հանրապետութեան ազմահեղափոխական խորհրդի նախագահն էր: Մասնավորապէս նա գրում է, որ Աստրախանի ընկերները հեռագրերով պահանջ-

⁴⁵ Е. А. Токарежеский. Бакинские большевики организаторы борьбы против турецко-германских и английских интервентов в Азербайджане в 1918 г., Баку, 1949, с. 219.

ջում էին Կաղանի պահեստների սպառազինության հարուստ պաշարների մի մասը շտապ փոխադրել Աստրախան, իսկ այնտեղից՝ Բաքու, բայց Տրոցկին չէր համաձայնվում:

Այն ժամանակ Բաքվից Աստրախանի վրայով Տրոցկու անունով հետևյալ հեռագիրն է տրվել:

«Հեղափոխության հանդիպ ունեցած խիստ պատասխանատվության ահով պահանջում ենք շտապ օգնություն ղենքով:

Տվեք հրացաններ, փամփուշտ, հրետանի: Յուրաքանչյուր հապաղում հանցագործություն է հեղափոխության հանդեպ: ՆՅԵ ժամանակին օգնության չհասնեք, դրությունը անուղղելի կդառնա: Զենք չունենք, տվել ենք մինչև վերջին փամփուշտը: Կովկասի դրությունը, հատկապես Բաքվինը, կրիտիկական է»⁴⁶:

Տրոցկուն տված ղեկուցադրերից մեկի հեղինակը գտնվելով Մոսկվայում, ճիշտ էր կռահում Կորդանովի կորպուսի թույլ կողմերը և ամենից առաջ կադրային դորքերի ու մասնագետների բացակայությունը: Ընդ որում բավական խելացի առաջարկություն էր արվում՝ Մոսկվայում ստեղծել-կազմավորել մեկ կադրային դիվիզիա՝ մասնագիտական բոլոր զորամասերով ու ստորաբաժանումներով և ուղարկել Բաքու: Բայց քանի որ լիարժեք դիվիզիա, լրիվ հաստիքային կարգով, (մոտ 23.000 մարդ) ուղարկելը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ, ուստի առաջարկվում էր կազմավորել զորամասերի հիմնական կորիզը, իսկ շարքային կազմի մի մասը լրացնել տեղում՝ Կովկասում:

Առաջարկվում էր ուղարկել ընդամենը 9000 մարդ: Այդ առաջարկությունները չկատարվեցին: Օգնությունը, որ ստանում էր Բաքվի կոմունան, անշուշտ շոշափելի չէր: Մյուս կողմից պետք է նկատի ունենալ, որ խոսքը վերաբերում է 1918 թ. ամռանը, երբ սովետական իշխանության համար շատ դժվար էր օգնության կազմակերպումը:

Բուն Բաքվում այդ ժամանակ դրությունը ծանրանում էր նրանով, որ Բաքվի ժողկոմխորհում տարածայնությունները հասել էին ծայրահեղ լարվածության:

Գլխավորը, որի շուրջը բորբոքվում էին կրքերը՝ անգլիացիներին Բաքու հրավիրելու հարցն էր: Այդ հարցի քննարկումը մեր թեմայի շրջանակներից դուրս է: Մենք կարող ենք միայն նշել, որ Բաքվի նվաճման հարցով շահագրգռված էին և՛ գերմանացիները, և՛ թուրքերը, և՛ անգլիացիները: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձին պլաններն ու ռազմաքաղաքական-տնտեսական նպատակները:

⁴⁶ Ե. Ա. Տոլյարձակի, Նշվ. աշխ., էջ 221:

Քաղաքական ո՞ր ստրատեգիան էր ճիշտ տվյալ պահին: Իսկական մարքսիստ հեղափոխականները, որոնք կանգնած էին Վ. Ի. Լենինի գլխավորած Ռուսաստանի սովետական իշխանության պլատֆորմի վրա, երբեք չէին կարող դիմել նման ընտրություն, քանի որ շնայած նվաճողների ծրագրերի ու խնդիրների տարբերություններին, բոլորի նպատակը մեկն էր՝ տապալել բանվորագյուղացիական իշխանությունը Բաքվում, շահագործել Բաքվի նավթը, ղրկել Սովետական Ռուսաստանին իր հարավային տնտեսական հարուստ բազաներից և նախագրյալներ ստեղծել ավելի հեռուն գնացող նվաճողական պլանների իրականացման համար: Ուստի Սո. Շահումյանի և նրա ղինակիցների կողմնորոշումը տվյալ պահին պետք է համարել ճիշտ: Շահումյանը, կատարելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումները, առաջարկում էր անկախ քաղաքականություն՝ ո՛չ գերմանացիներին, ո՛չ թուրքերին և ո՛չ էլ անգլիացիներին չպետք է թույլ տրվեր մուտք գործելու Բաքու: Բոլորի դեմ պետք էր կռվել, վարել հեղափոխական ինքնուրույն գիծ և միակ ճիշտ կողմնորոշումը համարել կապը Սովետական Ռուսաստանի հետ: Շահումյանը իր ելույթներից մեկում ամենայն հստակությամբ նշել է, որ «Սովետական Ռուսաստանը մեզ տրամադրում է վիթխարի միջոցներ: Այսօր Աստրախանից կժամանեն 5 նավ (աշխուճա), որոնք բերում են 80 հրանոթ, 160 զնդացիր, 10.000 հրացան, 20.000 փամփուռ, հսկայական քանակությամբ հանդերձանք և այլն: Փոխանակ կապվելու օտար երկրների հետ, ավելի լավ է մենք դիմենք Ռուսաստանին, իսկ մինչև այդ մոբիլիզացնենք մեր պրոլետարական ուժերը, մեր բանակը, նավատորմը... Ես առաջարկում եմ օրակարգից հանել անգլիացիներին հրավիրելու հարցը և քննարկել մեր ուժերով, Սովետական Ռուսաստանի հետ ռազմաճակատը պաշտպանելու հարցը»⁴⁷:

Դիմելով Բաքվի սովետի անդամներին, Ա. Զափարիձեն վճռականորեն նշել է. «Ես Ձեզ ասում եմ, մի՛ հրավիրեք անգլիացիներին, որովհետև դուք կկործանեք սովետական իշխանությունը: Ձեր դատավճիռը, ձեր որոշումը անգլիացիներին հրավիրելու մասին լինելու է մահացու հարված Բաքվի սովետին»⁴⁸: Նույնպիսի կրքոտությամբ անգլիացիների հրավիրման դեմ ելույթներ են ունեցել Ադիդբեկովը, Կորգանովը, Զեինը և մյուսները:

Հայտնի է, որ հուլիսի 16-ին էսէռները, մենշեիկները, դաշնակ-

⁴⁷ Մեջբերումը կատարում ենք ըստ Ե. Տոկարժևսկու գրքի, էջ 231—232:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 233:

ցականները և սովետական իշխանության մյուս հակառակորդները քվեարկության ժամանակ մեծամասնություն կազմեցին անգլիացիներին հրավիրելու հարցում, իսկ Ստեփան Շահումյանն ու նրա կողմնակիցներն իրենց ազատ համարեցին պատասխանատվությունից և հրաժարվեցին իրենց լիազորություններից: Իշխանության գլուխ անցան, այսպես կոչված, Ֆինտրոկասպիի դիկտատորները: Սակայն պայքարը թուրքերի դեմ շարունակվում էր ընդհուպ մինչև կոմունարների քաղաքից հեռանալը և դրանից հետո, բայց այլևս բոլորովին այլ պայմաններում:

Հուլիսի 31-ին թուրքերն արդեն Սումգայիթում էին, իսկ հյուսիսային խումբը մոտեցել էր Էյբաթին: Չնայած նրան, որ սովետական զորքերը պաշտպանական վատ դժբեր չէին կառուցել խուրդալանում, բայց նույն օրը թուրքերը սեպածև ճեղքեցին նաև այդ դժբերը: Քաղաքի պաշտպանների մի շարք ակտիվ հակազդությանի շնորհիվ որոշ բարձունքներ ու դիրքեր հա գրավվեցին:

Ահա ինչպես են նկարագրվել այդ օրերի իրադարձությունները քաղաքը պաշտպանող զորամասերից մեկի հրամանատար Հարությունովի հաշվետվությունում: Նկարագրելով նահանջը մինչև Մարաղա, հեղինակը գրել է. «Դիմակայել հակառակորդի կրակին՝ մենք անուժ էինք, ունենալով մեր տրամադրության տակ միայն մեկ հրանոթ և 50 արկ: Շարողությունից մինչև Մարաղա ճանապարհն անցել ենք հորդառատ անձրևի հեղեղի տակ, որը շարունակվել է 13 ժամ: Ցելսը դժվար էր հաղթահարվում և մեր զորամասերը ուժասպառ էին եղել: Զոկատը հուլիսի 22-ին հասավ Մարաղա, որտեղ ղինվորները չկարողացան գտնել ո՛չ սնունդ, ո՛չ հանգիստ, նկատի ունենալով տեղական բնակչության ոչ բարյացակամ վերաբերմունքը: Դրա հետ մեկտեղ հակառակորդը վերսկսել էր մարտերը մեր վերջապահի հետ Մարաղայից 8 վերստ հեռավորության վրա:

Բանակի շտաբում հրաման էր ստացվել նահանջել մինչև խուրդալանի ջրհան կայանը: Բանակի կենտրոնը արդեն սկսել էր նահանջել Բալաջարի կայարանի ուղղությամբ»⁴⁹:

Անգամ այդպիսի պայմաններում կարմիր բանակի առանձին զորամասեր դիմում էին ուժեղ հակազդությանի: Նույն հեղինակը գրել է. «Հատկապես նշանակալից է մեր հեծելազորի մարտը հակառակորդի առաջապահի հետ Զանգի կայարանի մոտ, ուր նա կրեց մեծ կորուստ-

⁴⁹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 19, թ. 16:

ներ և ստիպւած էր ժամանակավորապես դադարեցնել հարձակումը»⁵⁰։

Անշուամհնայնիւ հուլիսի 31-ին թուրքերի 38-րդ գնդի առաջին զումարտակը գրավեց Սումգայիթ կայարանը, այդպիսով ճանապարհ բացելով դեպի Բաքվի մատույցները։

«Մեր ջոկատը,— գրել է սովետական զորամասի հրամանատարը,— հուլիսի 30-ին հասավ ջրհան կայան, իսկ հուլիսի 31-ին հակառակորդն արդեն մոտեցել էր Խուրդալանի բարձունքներին և ստիպեց մեզ նահանջել Բալաջարի կայարան, ուր և մենք դիրքեր գրավեցինք։ Երբ մերոնք դիրքեր էին գրավել Բալաջարիում, Բաքվից ժամանում է հանձնաժողով՝ Զափարիձեի և Շեքուզաևի ղեկավարութեամբ, որը պարզեց, որ 3-րդ բրիգադում, որը նախկինում ուներ 4400 սվին, մնացել է ընդամենը 119 սվին։ 4-րդ, 15-րդ և 20-րդ զումարտակներում, որոնք նախկինում ունեցել են 1100-ական մարդ, մնացել է ընդամենը 300 մարդ»⁵¹։

«Պաշտպանվող զորամասերը չկարողացան դիմանալ հակառակորդի գրոհներին։ Գնդապետ Բիշերախովը ղգալով, որ անհնար է դիմադրել, թողնում է դիրքերը և ճեղքում հակառակորդի ճակատը դեպի հյուսիս՝ Սումգայիթ։ Կոմիսար Պետրովը տեսնելով, որ իր ջոկատը փոքրաթիվ է, հրաժարվում է հետագա պաշտպանութունից»⁵²։

Ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված տողերի հեղինակի մոտ կա բացարձակ հակասութուն Բիշերախովի վարքագծի հարցում։

Եթե Բիշերախովն իր կազակներով դժվարանում էր մարտնչել պատրաստի դիրքերում, ետ մղել հակառակորդի գրոհները, ապա ինչպե՞ս է, որ կարողացել էր ճեղքել նույն հակառակորդի շղթան և շարժվել դեպի Սումգայիթ, որը նույնպես գտնվում էր թուրքերի ձեռքում։ Պարզ է, որ Բիշերախովի զորամասը կարող էր դիմադրել, բայց չդիմադրեց։

Պետք է նշել, որ Բիշերախովը ցարական բանակի տիպիկ միապետական գնդապետ լինելով ոչ մի կերպ չէր հաշտվում այն կարգերի հետ, որը բոլշևիկների պայքարի նպատակն էր։ Կային նաև այլ գործոններ ու պատճառներ։ Այսպես, Ա. Ի. Միկոյանը վկայում է. «Պետրովը պատմեց, որ Բիշերախովը իր հեռացումը պատճառաբանել է նրանով, թե ինքը համաձայն չէ անգլիացիների նկատմամբ տարվող քաղաքականութեանը, ուստի և հրաժարվում է ռազմաճակատի այդ հատվածից»⁵³։

⁵⁰ Նույն տեղում։

⁵¹ Նույն տեղում, թ. 18։

⁵² Նույն տեղում, թ. 16։

ծի հրամանատարի պարտականություններից և կատարելով իր կազմակերպչական ցանկությունը, նրանց հետ միասին գնում է Հյուսիսսային Կովկաս»⁵³։ Այո, Բիշերախովը տվյալ իրադրությունում դեռևս Անգլիային համարում էր Ռուսաստանի դաշնակից, բայց դա արդեն մոլորություն էր։

Ինչևիցե, փաստը կատարված էր, ռազմաճակատի մի կարևոր հատվածը մերկացված էր և թուրքերն անարգել կարող էին առաջ շարժվել։

7. ՕԳՈՍՏՈՍԱՆ ԾԱՅՐԱՍՏԻՃԱՆ ԼԱՐՎԱԾ ՈՐԵՐԸ ԵՎ ԿՈՄՈՒՆԱՅԻ ԶՈՐՔԵՐԻ ՀԵՐՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Օգոստոսի 1-ին թուրքական զորքերին տրվեց հետևյալ հրամանը. Հյուսիսսային խմբին՝ առավոտվանից շարունակել հարձակումը, նպատակ ունենալով Բաքվի գրավումը։ Հակառակորդի կողմից դիմադրություն ցույց տալու դեպքում զորամասերը նախապատրաստված պահել՝ փողոցային կռիվներ մղելու համար։

Հարավային խմբին՝ օգոստոսի 1-ին էլքաթի արևելյան մասը դուրս գալու դեպքում մասնակցել Բաքվի գրավմանը։

38-րդ դնդի 2-րդ գումարտակին, լեռնահրետանային դասակին (մեծ տրամաչափի հրանոթներով), լեզգիների հեծյալ զնդին՝ հետևել հարձակվող զորամասերին Գյուլդեի ուղղությամբ, մնալով դիվիզիայի ռեզերվ։ Մայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում Հյուսիսսային խմբի հրամանատարն այդ ջոկատը կարող է վերցնել իր ենթակայության տակ։

Թուրքերի դործերը հեշտացնում էին քառսն ու անկաղմակերպվածությունը, որ տիրում էր Բաքվում։ Ա. Ի. Միկոյանը նկարագրում է, որ «Բալաջարիում գինլորական կարգ ու կանոն չկար։ Ինչպես պատմում էին ընկերները, կարմիրբանակայինները խմբերով լքում էին դիրքերը և թրև գալիս կայարանում, դրանով իսկ առաջացնելով մեծ կաղմալուծում»⁵⁴։

Այնուամենայնիվ, կոմիսարներ Գանինի, Պետրովի, Միկոյանի և մյուս անձնուրաց ընկերների ջանքերով հաջողվեց կտրուկ միջոցներ դիմել, որոշ չափով համալրել Պետրովի խումբը և ղեակնցնել Բիշե-

⁵³ Ա. Ի. Միկոյան, Պայքարի ուղիով, Երևան, 1972, էջ 217։

⁵⁴ Նույն տեղում։

րախովի կաղակներն լքած դիրքերը և, ոգևորելով կարմիրբանակայիններին, նավաստիներին, ղեկքի կռիված բանվորներին, մի շարք հարվածներ հասցնել թշնամուն, հոռ մղել նրա դրոհները:

Այդ իրադարձությունում շտաբի պետ Ավետիսովը վարքագիծը, որի մասին բավական համոզիչ տվյալներ է հաղորդում Ա. Միկոյանը⁵⁵, ոչնչով չի արդարացվում:

Ավետիսովը որպես կրթված ղինվորական, փոխանակ ճիգեր գործադրելով՝ զրույթունը փրկելու համար, փոխանակ հուշելու, խորհուրդ տալու ռադմական գործում ոչ մեծ փորձ ունեցող ղեկավար ընկերներին, լցված էր պարտովողական տրամադրությամբ, որը մարտի դաշտում հավասարազոր էր ինքնասպանության: Նա հայտնել էր հայոց ազգային խորհրդին, որ շուտով թուրքերը կմտնեն Բաքու և իբր դիմադրելն անիմաստ է:

Նույն Ավետիսովն առաջարկում էր սպիտակ դրոշ բարձրացնել: Երբ Ա. Ի. Միկոյանը հանդիմանել է նրան՝ «Ի՞նչ սպիտակ դրոշակ: Մենք այստեղ ոչ մի սպիտակ դրոշակ բարձրացնելու միտք չունենք և չենք բարձրացնի», որ ժողկոմխորհը նույնպես դեմ է կապիտուլյացիային, Ավետիսովը հայտարարել է՝ «Ոչ, պարոն կոմիսար, սպիտակ դրոշակ պետք է բարձրացնենք: Այն բարձրացնել կստիպենք անձամբ ձեզ, որպես կոմիսարի»⁵⁶:

Բաղմամականատի առաջին դժուր տիրող հեղհեղուկ վիճակը արտացոլումն էր Բաքվում տիրող այն վիճակի, որտեղ փաստորեն Շահումյանն, ըստ էության, արդեն ղրկվել էր՝ ռեալ իշխանությունից: Թուրքերն իրենց գործակալների օգնությամբ սիստեմատիկ տեղեկություններ էին ստանում քաղաքում տիրող զրույթյան մասին: Կասկածից դուրս է, որ անգլիացիներին Բաքու հրավիրելու լուրն ավելի զգաստացրեց թուրքերին և նրանք շտապեցին գրավելու Բաքուն:

Օգոստոսի 1-ին տեղի ունեցան կատաղի մարտեր: Ժամը 11 և կեսին թուրքական 13-րդ գնդի զոմարտակներից մեկը զրաղեցրեց Վուչի Վորոտան, որը իշխող դիրք ուներ քաղաքի և ծովի վրա: Չնայած կոմունայի զորքերի հերոսական հակադրոհներին, նրանց չհաջողվեց այդ կարևոր բարձունքը հոռ խլել: Մի այլ զոմարտակ գրավեց Հաջի-հասան գյուղը: Խուրդալանի գրավումը թուրքերի կողմից փաստորեն անգործություն մատնեց զրահադնացքների շարժումը:

Կարմիրները Սալյանի զորանոցների շրջանից հրետանային ակ-

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 216—220:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 217:

տիւլ կրակ էին վարում թուրքերի դեմ: «Այսօրվա կռիւլը եղել է շատ կատաղի»,— գրել է թուրքական զինվորիայի շտաբի պետը⁵⁷: Ընդ որում թուրքերը հրետանային արկերի խիստ կարիք էին զգում: Մյուրսեկ բնյը/հեռագրում էր նուրի փաշային, որսկսդի 36-րդ դնդի 3-րդ գումարտակը, որի մեկ վաշտը գտնվում էր Ղազախում, իսկ մյուսները՝ Դյանջայում, շտապ ուղարկվեն գործող բանակ, որը և կատարվեց: Մինևույն ժամանակ թուրքերի, այսպես կոչված, հարավային խումբը դեռևս գտնվում էր Ալյաթում և անմիջականորեն չէր հարձակվում Բաքվի վրա:

Նշանակում է, որ օգոստոսի 1-ին Բալաջարի, Վոլչի Վորոտայի և Սալյանի զորանոցների ուղղութեամբ մղվող կռիւներին թուրքերի կողմից մասնակցում էր նույնիսկ մեկ զինվորիայից պակաս ուժ: Թուրքական հրամանատարութիւնը խոստովանել է, որ իր զինվորիայի 13-րդ գունդը լուրջ կորուստների և գերհոգնածութեան պատճառով լրիւ մարտունակ չէր:

«Հյուսիսային խմբի ռազմաճակատում,— գրում է Ռյուշտյու բնյը,— օգոստոսի 2-ին կատաղի մարտերը շարունակվել են մինչև ուշ երեկո: Հակառակորդի բազմաթիւ հակադրոհները ետ են մղվել»⁵⁸: Այդ ժամանակ խուրդալան—Բալաջար դիժը դեռևս զբաղեցված էր կոմունայի զորքերի կողմից: Բալաջարում զրահապատ դնացքից կրակ էր թափվում թուրքերի վրա: Օգոստոսի 2-ին 5-րդ զինվորիայի շտաբը ժամանեց և տեղավորվեց խուրդալանում: Այստեղ փոխադրվեց նաև 2-րդ հավաքական հեծյալ գունդը:

5-րդ զինվորիայի հրամանատարը օգոստոսի 3-ին հաղորդել է նուրի փաշային, որ օգոստոսի 4-ին բոլոր ուժերով սկսելու են ընդհանուր հարձակումը Բաքվի վրա⁵⁹:

Օգոստոսի 4-ին կոմունայի զորքերը բավական ակտիւ գործողութիւններ էին վարում թշնամու ձախ թևում: Ակտիւացրել էր իր գործողութիւնները նաև Աղսուի շրջանի, մասնավորապես հայկական գյուղերի աշխատավորութիւնը:

Բաքվի համար մղված պայքարում աչքի են ընկնում օգոստոսի 5-ի կատաղի ճակատամարտերը: Մինչ այդ թուրքերին հաջողվել էր վերականգնել Ալյաթ երկաթգիծը, իսկ հարավային խմբի զորքերը կարողացել էին փոխադրվել Բաքվի մատուցները:

⁵⁷ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, «Հավաքածու», գ. 112, թ. 77:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Նույն տեղում, թ. 78:

Օգոստոսի 5-ի վաղ առավոտյան թուրքական զորքերը դասավորված էին հետևյալ կերպ.

1. Հյուսիսային խումբ. խմբի հրամանատար փոխգնդապետ Օսման բեյ: 13-րդ կովկասյան գունդ, հրամանատար փոխգնդապետ Ահմեդ-Ռեզա բեյ: Վոլշի վորոտայի շրջանում՝ 4, 46, 30-րդ գումարտակները որպես 1-ին էշեխոն, 38-րդ գնդի 2-րդ գումարտակը և գնդի ռեզերվը որպես 2-րդ էշեխոն:

Հրետանային ստորաբաժանումները գտնվում էին այդ գնդի բնագծերում: Հրետանին բաղկացած էր 4 մեծ տրամաչափի, 6 «Շնայդեր» սիստեմի, 4 դաշտային և 3 լեռնային հրանոթներից, ընդամենը 17 հրանոթ աջ թևում, 10-րդ կովկասյան գունդ՝ գնդի հրամանատար փոխգնդապետ Սելիմ բեյ, 29-րդ, 60-րդ գումարտակները որպես 1-ին էշեխոն, 38-րդ գնդի 1-ին գումարտակը՝ գնդի ռեզերվ: Այս խմբավորումը գործում էր 13-րդ գնդի ձախ թևում, ներառյալ խորդալանը: Այդ խմբի հրետանին բաղկացած էր 8 հրանոթից, բոլորն էլ մեծ տրամաչափի:

Հյուսիսային խմբի ռեզերվներն էին 25-րդ, 26-րդ և 28-րդ գումարտակները, մայոր Զիլսնի բեյի հեծելազորը: Ռեզերվի մեջ էին նաև մի շարք հեծյալ զորամասեր, այդ թվում լեզգիների հեծյալ գունդը:

2. Սումգայիթի ջոկատ, որի մեջ մտնում էին 38-րդ գնդի 1-ին գումարտակի մեկ վաշտ, մեկ հեծյալ դասակ, հաստոցավոր գնդացիների մեկ դասակ:

3. Հարավային խումբ. մեկ ղրահագնացք, դիվիզիայի ինժեներական վաշտը Փութա կայարանի մոտ, մեկ հետևակային վաշտ 16-րդ գումարտակից, հեծյալ դասակ, երկու դաշտային հրանոթ, գտնվում էին Ալյաթի—Հոկարի ծովափերին:

Բացի այդ խմբավորումներից, 38-րդ գնդի 3-րդ գումարտակը Շամախուց շարժվում էր դեպի Բաքու: Գյանջայից 27-րդ գումարտակի երկու վաշտերը երկաթուղով փոխադրվում էին Բալաշար:

Այս թվարկումից դժվար չէ եզրակացնել, որ թուրքերի ուժերը սահմանափակ էին, որոշ չափով ցրված և, հետև լինելով մայր երկրից ու շունհնալով հուսալի թիկունք, գտնվում էին ոչ այնքան բարենպաստ պայմաններում: Ըստ եղած տվյալների, ամեն մի հրանոթի համար ունեին ընդամենը 45 արկ: 1-ին խմբում կար 17 հրանոթ, 3-րդ խմբում՝ 2 հրանոթ, ընդամենը $19 \times 45 = 855$ արկ: Ահա այն միջոցները, որ ունեին թուրքերն իրենց գլխավոր հարձակման նախօրյակին: Հիշեցնենք, որ մեկ հրանոթի մարտական կոմպլեկտը կազմում է 800—1000 արկ: Այնպես որ 19 հրանոթները փաստորեն կարող էին իրա-

կանացնել միայն մի քանի հրանոթի մարտական խնդիր: Գիտելի՞ն արդյոք Բաքվի ղեկավարները այս մասին, թե ոչ: Տվյալներ կան այն մասին, որ այդ վճռական օրերին Բաքվում, բոլոր օդակներում և ամենից ավելի, այսպես կոչված «Ցենտրոկասպի» ղեկավարները գիշեր ու ցերեկ ղեկավարում էին ամեն տեսակ ժողովներով, նիստերով, խորհրդակցություններով, մի բան, որ ղարմանք էր պատճառում անգամ անդլիական գեներալ Դենստերվիլին⁶⁰:

Այնուամենայնիվ չի կարելի ասել, որ «Ցենտրոկասպի» ղեկավարները ոչինչ չէին ձեռնարկել: Նրանք չէին էլ կարող ձեռքերը ծալած նստիլ, քանի որ ամենուրեք ազդարարում էին, թե անգլիացիների օգնությամբ կղիմադրին գերմանացիներին ու թուրքերին և կաշտպանեն Բաքուն: Նրանք նաև հայտարարել էին, որ անգլիացիները չեն խառնելիլու իրենց ներքին գործերին: Վերջինս, իհարկե, անհիմն հայտարարություն էր:

Քաղաքը պաշտպանության համար բաժանվել էր երեք տեղամասի: Ձախ թևը՝ ծովից մինչև մսի գործարանը, հանձնարարված էր փոխգնդապետ Հարությունովին, կենտրոնը՝ մսի գործարանից մինչև Բալաջարի՝ Համադասպին, իսկ աջ թևը՝ շտաբ-կապիտան Խոջանիսթովին: Առաջին գծի բոլոր ղորամասերը կենտրոնացվել էին մեկ դիվիզիայում, որի հրամանատարն էր գնդապետ Ղաղարովը, իսկ, առհասարակ, ամբողջ ռազմական ուժը ճակատում ու թիկունքում համարվում էր մեկ բանակ: Ցենտրոկասպի ղեկավարության այդ բանակի հրամանատար էր նշանակել գեներալ Դոկուչակին⁶¹:

Այս բոլոր դասավորությունների մասին թուրքերը լավատեղյակ էին և օգոստոսի 5-ի գլխավոր հարձակման ժամանակ նրանք նկատի ունեին ճեղքել քաղաքի պաշտպանությունը կենտրոնից, գրավել Սալյանի ղորանոցի հյուսիսում գտնվող բարձունքները և թափանցել քաղաքի կենտրոն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ քաղաքի շրջակայքում կամ մատուցներում անհրաժեշտ ամրություններ և պաշտպանության գծեր չէին կառուցվել:

Համադասպի բրիգադը, որը Խուրդալանից ետ էր քաշվել քաղաք համարվելու և վերակազմվելու համար, փաստորեն ոչինչ չէր արել, այժմ պետք է մարտ մղեր հին կազմով: Այդ բրիգադի ստորաբաժանումները դեռևս օգոստոսի 2-ին Բալաջարի կողմից հարվածել և նեղել

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Նույն տեղում, ֆ. 121, ց. 2, գ. 19, թ. 16—17:

էին թուրքերին: Աչքի էր ընկել դումարտակի հրամանատար Դովլա-
թովը:

Օգոստոսի 3-ին թուրքերի գրոհները Պոտամզարի կողմից հերո-
սաբար կտ էին մղվում: Այդ թեժ մարտերում, ուր որոշվում էր քա-
ղաքը հանձնել-չհանձնելու հարցը, հայ ղինվորականներն իրոք գերա-
զանց էին գործում: Ծալալված գոտեմարտերում հերոսաբար ընկան
հայտնի ֆիզային-հայզուկ, սերաստացի Մուրադը, վաշտի հրամանա-
տար պոդպորուշիկ Սահակյանը, մահացու վերք ստացավ դումարտա-
կի հրամանատար շտաբս-կապիտան Դովլաթովը:

Թշնամին չէր պատկերացնում, որ քաղաքի մատույցներում կհան-
դիպի նման դիմադրութեան: Թուրքական հրամանատարութիւնը հույս
ունէր օգոստոսի 5-ին ձեռնարկած ընդհանուր և զլսալոր հարձակման
ժամանակ լիովին ճնշել դիմադրութիւնը և ներխուժել Բաքու:

Օգոստոսի 5-ի գիշերվա ժամը 3-ին թուրքերն անցան հարձակ-
ման, ունենալով որոշակի առավելութիւն: Նրանց ձեռքում էին զըտ-
նըվում իշխող բարձունքները: Թուրքերը Գյանջայից մարտերով հասել
էին Բաքվի մատույցները: Հոգեբանորեն նրանք տոգորված էին հար-
ձակողական ոգով, բայց և այնպէս քաղաքի պաշտպանները նույնպէս
ունեին իրենց առաքելութիւնը:

16, 17 և 21-րդ գումարտակները, Արզանովի թեթև հրանոթների
մարտկոցը կալմ ու պատրաստ դիմաւորեցին թուրքերին և լուրջ կո-
րուստներ պատճառեցին նրանց: Պետրովսկի հրապարակում բոլշևիկ-
ների ջանքերով դասավորված հրետանային մարտկոցները ևս իրենց
զանգվածային կրակով հարվածներ էին հասցնում թշնամուն և բարձ-
րացնում պաշտպանների բարոյական ոգին:

Թշնամին, իրոք, այդպիսի դիմադրութեան չէր սպասում և ջախ-
ջախիչ հարվածներ ստանալով, սկսեց անկանոն նահանջել: Ահա ակա-
նատեսի նկարագրութիւնից մեկ մեջքերում:

«Թշնամին ընդհանուր առմամբ մի շարք գրոհներում և հակագրոհ-
ներում ջախջախվելով, ժամը 12-ին վերջնականապէս երերում է և թող-
նելով մեծ քանակութեամբ ավար, խուճապահար փախչում: Մեր զո-
րամասը նրանց կրնկակոխ հետապնդում է մինչև Շաբանդաղ լե-
ռան փեշերը, ուր համաձայն շտաբից ստացած հրամանի, դադարեց-
վում է հետապնդումը:

16-րդ և 17-րդ գումարտակները ավար են վերցնում 2 զնդացիր:
Բացի դրանից վերցնում են շատ հրացան, փամփուշտ և հանդերձանք:
Այդ մարտում 3-րդ բրիգադը մեծ կորուստներ է կրում: Սպանվում են

բրիգադի հրամանատարի օգնական Սերգոն, 16-րդ գումարտակի 1-ին վաշտի հրամանատար պրապորշչիկ Մելիք-Շահնազարովը, վիրավորվում է 16-րդ գումարտակի 2-րդ վաշտի հրամանատար Հրաչյան, նույն գումարտակի 3-րդ վաշտի հրամանատար Աբրահամյանցը, նույն գումարտակի 4-րդ վաշտի հրամանատար Մելիք-Ստեփանյանը, պոդպորուչիկներ Գրեկյանը, Ալդինյանցը և շատ ուրիշներ:

Մարտի դաշտում, Սալյանի զորանոցների շրջանում և Խոջա-Հասանի հովտում թշնամին թողել է ավելի քան 1200 սպանված⁶²: Ընդհանուր առմամբ թշնամին մարտի դաշտում թողեց 2000 դիակ:

3-րդ բրիգադի կորուստները կազմում էին՝ 135 սպանված, 280 վիրավոր, ընդամենը՝ 415 մարդ⁶³:

Թուրքական հրամանատարությունը ընկալվ ծանր դրությամբ մեջ, նա չէր սպասում նման հակահարձակման: Նուրի փաշան անձամբ ժամանեց 5-րդ դիվիզիայի շտաբ և, տեղում ծանոթանալով դրությանը, Վեհիբ փաշային հեռագրեց, որ զինվորները չափազանց հոգնել են և պարտություն հետևանքով բարոյալքվել, կորուստները շատ մեծ են, հրացանների կորուստը զորամասերում հասնում է մինչև 50 տոկոսի, որ հարկավոր է շտապ Բաքվի ռազմաճակատ փոխադրել թարմ դիվիզիա: Իսկ մի քանի օր հետո նա ստիպված էր վերադաս շտաբից խնդրել, որպեսզի 5-րդ դիվիզիան ետ քաշվի առաջին դժից՝ հանգըստանալու, համալրվելու համար, իսկ նրան փոխարինելու համար փոխադրել այլ դիվիզիա⁶⁴:

Ահա թե ինչ է գրում 5-րդ դիվիզիայի շտաբի պետ Ռյուշուշու բեյը: «Հակառակորդը, ձգտելով հակադրոհներ կազմակերպել հյուսիսային խմբի ձախ թևից, կանգնեցվեց, սակայն մեր հետևակի և հեծելազորի որոշ ստորաբաժանումներ նահանջեցին Խուրդալանի ուղղությամբ: Մարտի ընթացքում, որն աստիճանաբար սկսեց ընդունել ավելի կատաղի բնույթ, մեր զորամասերը մոտեցան հակառակորդի պաշտպանության 2-րդ գծին: Հակառակորդի հրետանին սկսեց հզոր և դիպուկ կրակ բացել մեր հետևակի և հասկապիս 10-րդ և 13-րդ գնդերի հաստոցավոր զնդացիրների դիրքերի վրա: 10-րդ գնդի 5 հաստոցավոր զնդացիրները լիովին ոչնչացվեցին հրանոթների արկերի ճշգրիտ կրակից, իսկ մյուսները ստացան տարբեր չափի վնասվածքներ: Մո-

⁶² Նույն տեղում, Բ. 18—19:

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ ՏՆՍ Ե. Տոկարժևսկու աշխատությունը, էջ 248 և ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. «Հավաքածու»:

տավորապես ժամը 11-ին սկսվեց հակառակորդի բավական ուժեղ հակահարձակումը 13-րդ գնդի 29-րդ գումարտակի ձախ թևի դեմ:

Հակառակորդի հրետանային և հրացանային կրակի ինտենսիվությունը հասավ ծայրահեղ չափերի: Առավոտյան կողմ մեր զորամասերը նահանջեցին իրենց զբաղեցրած դիրքերից, ձգտելով կանգնել նոր բնագծերում⁶⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, բեկումը մեծ էր, ոեալ և լի մեծ հույսերով⁶⁶ թուրքերին թույլ չտալու մտնել Բաքու: Հարկավոր էր հետապնդել, հարկավոր էր քաղաքի զինքի ընդունակ ողջ բնակչությանը ոտքի հանել, դրսևորել անհողդողդ կամք:

Պետք է ասել, որ թուրքերը օգոստոսի 5-ին նեղվեցին ոչ միայն Սալյանի զորանոցների շրջանում, այլև Բալաջարիում, ուր ղրահապաս գնացքից հրետանային կրակ էր տեղում թուրքական հետևակի վրա:

Չնայած թուրքերը սովորաբար հակված են իրենց կորուստների վերաբերյալ շատ սուղ տվյալներ հաղորդել, բայց տվյալ դեպքում անգամ նրանց տվյալները խոսում են այն անբարենպաստ վիճակի մասին, որ ստեղծվել էր օգոստոսի 5-ին Բաքվի զորքերի հակահարձակման հետևանքով: Ըստ այդ տվյալների սպանվել ու վիրավորվել էին 28 սպա և 583 շարքային: Այնուհետև խոսվում է կորցրած հրացանների, սվինների և ծախսված արկերի քանակի մասին:

Դարձյալ հետախուզության թուլության հետևանքով Բալաջարից խորդալան շարժվող ղրահազնացքը, որ հրետանային ու գնդացրային կրակ էր վարում թշնամու դեմ, շրջվեց երկաթգծի քանդված մասում և ամբողջ զենքն ու զինամթերքը ընկավ թուրքերի ձեռքը:

Կարելի է պնդել, որ օգոստոսի 5-ին տեղի է ունեցել ամենակատաղի ճակատամարտը Նուրի փաշայի զորքերի և Բաքվի սաշտպանների միջև: Հաղթանակը սաշտպանների կողմն էր, բայց այն չզարգացվեց ինչպես հարկն է: Չհետապնդելով թշնամուն, նրան հնարավորություն տրվեց ուշքի գալ, նոր համալրումներ ստանալ հետագա հարձակողական գործողությունների համար:

⁶⁵ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, «Հավաքածու», գ. 112, թ. 83:

8. ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԲԱՔՈՒՆ
ԳՐԱՎԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Օգոստոսի 6-ին իսլամական բաժնակի շտաբի պետը ժամանեց Կո-
բի, ուր տեղավորված էր 5-րդ դիվիզիայի շտաբը: Մանոթանալով
իրադրությանը, նա Նուրի փաշայի անունով գրեց հետևյալ զեկուցագի-
րը. «Զինվորները զգում են հոգնածություն, կորուստները հսկայական
են, բարոյական ոգին կոտրված է:

Հակառակորդը համալրում է ստացել, նրա գործողություններում
զգացվում է կարգապահություն, իսկ թիվը հասնում է մինչև 10.000-ի:

Անհրաժեշտ եմ գտնում 15-րդ դիվիզիան փոխադրել ամբողջովին
և հնարավորության դեպքում մեկ գունդ՝ Բաթում—Թիֆլիս երկաթգծով:

Գլանջայում այլ ծառայություններով ղեաղված սպաներին նպա-
տակահարմար է ուղարկել գործող բանակ:

5-րդ դիվիզիան ներկայումս կորցրել է իր հրացանների 50 տո-
կոսը⁶⁶:

Չնայած ստեղծված հիրավի շատ դժվարին կացությանը, թուրքե-
րը մտադիր չէին հրաժարվել իրենց հիմնական նպատակից:

Այդ օրերին Դերբենդի և իսլամազի շրջաններում թուրքական բա-
նակի փոխգնդապետ Շյուքրյու բեյը, որ ուսաներին գերի էր ընկել Կով-
կասյան ճակատում, կազմակերպեց տեղի պրոթուրքական տարրերին,
հարձակվեց բուլշեիկյան զորքերի վրա և գրավեց Ղուբա քաղաքը,
վերցրեց մեծ թվով զերիններ և ավար: Դա արդեն լուրջ աջակցություն
էր Բաքվի մատույցներում կռվող թուրքերին:

Օգոստոսի 5-ից հետո ռազմաճակատի դիժն անցնում էր Քիբեյ-
բաթ, Վոլչի Վորոտա, Խոջահասան, Բեյուկդաղ բնագծերով:

Օգոստոսի 6-ին Բաքվի զորքերի հրամանատարությունը քննար-
կեց հետագա գործողությունների պլանը: Համազասպը և Ղադարովը
առաջարկեցին զբաղեցնել Ֆատմալյանի տեղամասը և ասպահովել թի-
կունքը: Քանի որ լուրեր կային Բիշերախովի խմբի Սումգայիթում գտ-
նվելու մասին, կարծիք հայտնվեց, որ նա այնտեղից (թիկունքից)
հարձակում գործի թուրքերի վրա: Սակայն Դոկուչանը ճշգրիտ տեղե-
կություն չունեի Բիշերախովի որտեղ լինելու մասին, ուստի որոշում
ընդունեց եղած ուժերով հարձակվել Մաշտազդայի շրջանում կենտրո-
նացած թուրքերի վրա: Այդ հարձակումը հաջողություն չբերեց:

Բալաչարի և Մասազիրյան լճի շրջանում գնդապետ Ստեպանովի

⁶⁶ Նույն տեղում, թ. 86:

հրամանատարութեամբ հարձակում սկսվեց, որը նույնպէս ավարտվեց անհաջողութեամբ: Թուրքերը օգտվելով այդ անհաջողութիւններից և ընդհարումներից, իրենք անցան հարձակման և գրավեցին Գրյազնի կայարանը:

Այդ օրերին Բաքու ժամանեցին անգլիական ոչ մեծաքանակ զորքեր (600 մարդ)՝ գեներալ Դենստերվիլի հրամանատարութեամբ, որոնց նույնպէս պաշտպանական տեղամաս հատկացվեց: Սակայն գրաված տեղամասը անհաստատ ու անհուսալի էր, որովհետեւ ըստ էութեան անգլիացիները չէին ժամանել Բաքուն պաշտպանելու համար:

Օգոստոսի 7-ին և 8-ին հարձակողական ակտիւ գործողութիւններ չեղան: Թուրքական հետախուզութիւնը հաղորդեց, որ հակառակորդը Բիբի-էյրաթից մինչև Սալյանի զորանոցներն ունի 6000 մարդ, զորանոցներից մինչև Բալաջար՝ 4000, քաղաքային թաւրոնի շրջանում՝ 2300, ընդամենը 12.300 մարդ: Նույնի տվյալներով հաստատվում է, որ օգոստոսի 5-ին թուրքերը կորցրել էին 2000 մարդ և հոսպիտալն ու հիւանդանոցները լի էին վիրավորներով: Ծովային նաւատորմը գործողութեան մեջ դրեց հրետանին և կրակ բացեց Ալյաթի ու Փութայի վրա: Թուրքերը ստիպված եղան շտաբը Կոբիից փոխադրել Դյուզդէկ գյուղը:

Կոստանդնուպոլսից և արեւելյան բանակների հրամանատարութիւններից վճռական հրաման ուղարկվեց իսլամական բանակին՝ հաշվի առնել գերմանացիների շահագրգռվածութիւնը Բաքւի գրավման հարցում և շտապել սեփական ուժերով գրավել այն:

Վերախմբավորումներից հետո Բաքւի վրա հարձակումը վերսկըսելը հնարավոր դարձնելու համար իսլամական բանակի հրամանատարը խնդրում էր հետեւյալ համալրումն ու զինամթերքը. թաւրմ ուժեր՝ 5000 զինվոր, 2 դաշտային և 4 մեծ տրամաչափի հրետանային մարտկոցներ, օդանաւերի ջոկատ, հեռագրական վաշտ, արկեր (10.000 արկ՝ մեծ տրամաչափի հրանոթների, 8000 արկ՝ «Շնայդեր» սիստեմի հրանոթների, 4000 արկ՝ լեռնային հրանոթների համար), 1500 արկղ փամփուշտ և 20 ավտոմեքենա:

Օգոստոսի 10-ին, թուրքական հետախուզութեան տվյալների համաձայն, գնդապետ Բիչերալիովն իր ջոկատով գտնվում էր Խաչմազի շրջանում: Նրա ենթակայութեան տակ կար 900 հետիոտն և հեծյալ զինվոր, 6 հրանոթ, 8 զնդացիր, մեկ զրահագնացք և 4 այլ զնացքներ:

Օգոստոսի 11-ին իսլամական բանակի հրամանատարութեանը հայտնի դարձավ, որ Ղարաքիլիսայից Բաքու է ուղևորվել 107-րդ գուն-

դը, մոտ 1200 մարդ: Թուրքերը միջոցներ ձեռնարկեցին Ալյաթում և ալլուր՝ սլաքարեկու ռազմանավերի դեմ, միևնույն ժամանակ Ղազախից, Գյանջալից, Ալյաթից ու ամեն տեղից ստորաբաժանումներ փոխադրելու ռազմաճակատի առաջին զիծը՝ Բաքվի վրա դրոհը վերսկըսելու համար:

Օգոստոսի 30-ին թուրքական զորքերը դասավորված էին հետևյալ կերպ.

1. Հյուսիսային խումբը (հիմնական հարվածային ուժը)՝ խուրդալանի հյուսիսարևելյան թամբից մինչև Մարդաքյան և այնուհետև դեպի թերակղզու արևելքը: Խմբի հրամանատարն էր գերագույն շտաբի ղեկավար Օսման բեյը:

2. Արևմտյան խմբի տեղամասն էր՝ հյուսիսային խմբի ղեկավարած թամբից մինչև Փութա կայարանը: Խմբի հրամանատարն էր ղեկավար Զեմիլ Զահիթ բեյը, որի հրամանատարական կետը գտնվում էր Կոբլում:

3. Հարավային խմբի տեղամասը ընդգրկում էր ծովի ափերը, սկսած Փութայից մինչև Ալյաթ: Խմբի հրամանատարն էր փոխգնդապետ Խալիմ Պերտե բեյը: Նրա շտաբը գտնվում էր Հաջիդաբուլում: Ինչպես երևում է այդ դասավորությունից, ռազմաճակատի զիծը բավական ընդարձակ էր մեկ զիվիզիայի համար: Այդ առավել ևս արժանի է հիշատակման, եթե նկատի ունենանք, որ երեք խմբավորումներն այնքան էլ հարուստ չէին մարդկային ռեզերվներով ու նյութական ռեսուրսներով:

Արևմտյան խմբի տեղամասում թուրքերն ունեին 9-րդ կովկասյան դունդը, որը դիրքեր էր զբաղեցնում Փութա կայարանից մինչև Հաջի-հասան դուղից հարավ: 10-րդ կովկասյան դունդը (առանց մեկ գումարտակի) տեղավորված էր խուրդալանից հյուսիս-արևելք:

Հյուսիսային խմբի 10-րդ դունդ (առանց 2 գումարտակի) դիրքեր էին զբաղեցնում Բինադաղի շրջանում, 38-րդ դունդը՝ Դիզյայի մոտ, 13-րդ կովկասյան դունդը՝ Սալյանի ղորանոցների մոտի բարձունքներում, 2-րդ հավաքական հեծյալ դունդը, «Վալրենի զիվիզիայի» մեկ դունդ՝ Ֆաթմալիի շրջանում, իսկ լեզգիների հեծյալ դունդը գտնվում էր Բինայի շրջանում:

Հարավային խմբի բնագծերում էին գտնվում վերը նշած զնդերի երկու գումարտակ, ինժեներական, երկաթուղային վաշտեր, դաշտային հացի փուռ: Հոսսիտալը տեղավորված էր Մեծ Հաջիդաբուլում և Գյուզգեկում:

Հրետանու կրակային դիրքերը դասավորված էին հետևյալ կերպ. Ալյաթում՝ երկու դաշտային հրանոթ, Փութայում՝ 4 լեռնային հրանոթ: 9-րդ գնդի շրջանում՝ մեծ տրամաչափի 6 հրանոթ, «Կրուպայի» մակնիշի 2 հրանոթ, 2 «Շնայդեր» հրանոթ: 10-րդ գնդի շրջանում՝ մեծ տրամաչափի 2 հրանոթ և 2 «Շնայդեր»: № № 364 և 311 բարձունքների վրա՝ 4 «Կրուպայի» հրանոթ, 4 դաշտային հրանոթ և 2 լեռնային հրանոթ: Մաշտագի և 38-րդ գնդի շրջանում՝ 4 «Շնայդեր» և 2 «Կրուպայի» հրանոթ: Սալյանի շրջանում՝ 2 լեռնային հրանոթ:

Անշուշտ, համեմատած Բաքվի պաշտպանների հետ, որոնց ուժերը ցաք ու ցրիվ էին և այլևս չունեին միասնական կենտրոնացված հրամանատարություն, թուրքական ուժերն ունեին որոշակի առավելություն տվյալ կոնկրետ ժամանակաշրջանում, այսինքն առ 1 սեպտեմբերի:

Ստացվում է, որ թուրքերի մարտավարներում որպես ռազմական միավորներ դործում էին 5 գունդ, մի շարք առանձին ստորաբաժանումներ և 38 տարբեր տրամագծի հրանոթ:

Սեպտեմբերի 1-ին 5-րդ դիվիզիայի հրամանատարը հեռագիր ստացավ 9-րդ բանակի շտաբից, որ Բաքու են ուղարկել 15-րդ դիվիզիան, որի կազմում էին 56-րդ և 106-րդ հետևակային գնդերը՝ մեծ հզորություն ունեցող հրետանային մարտկոցներով: Բաքվի դեմ գլխավոր հարձակումը պետք է սկսվեր այդ զորամասերի ժամանումից հետո: Հայտնվում էր նաև, որ գլխավոր հարձակման ժամանակ ներկա է լինելու արևելյան բանակների խմբի զորահրամանատար Խալիլ փաշան: Առաջարկվում էր որոշել 5-րդ և 15-րդ դիվիզիաների մարտավարներն իրարից անջատող բնագծերը, այսինքն նրանցից յուրաքանչյուրի հարձակման ուղղությունը:

Թուրքական բարձր հրամանատարությունը անհրաժեշտ էր համարում մինչև գլխավոր հարձակումն սկսելը ձեռնարկել հետևյալ միջոցառումները.

1. Հավաքական հեծյալ գունդը, «Վայրենի» դիվիզիայի հեծյալ ստորաբաժանումները միավորել լեզգիների հեծյալ գնդի հետ, հրամանատար նշանակել Զիլինի բեյին: Զորամասը փոխադրել Մարդաբյանի մոտ:

2. 15-րդ դիվիզիայի զորամասերն ի մի հավաքել և դարձնել ամբողջական: Նրա կազմի մեջ պետք է մտնեին 38-րդ, 56-րդ և 106-րդ գնդերը:

3. Գյանջայում և Քյուրդամիրում եղած հրետանու արկերը լրիվ

փոխադրել առաջին գիծ, ապահովելով ամեն մի հրանոթի համար 1000 արկ: Նախատեսվում է այդ հրանոթներն օգտագործել հարվածի գլխավոր ուղղությամբ:

4. 15-րդ դիվիզիայի շտաբը տեղադրել Մասազիրում, իսկ 5-րդ դիվիզիայինը՝ Կոբրիում⁶⁷:

Միանգամայն պարզ էր դառնում, որ բաց թողած ժամանակը (1918 թ. մայիս—հունիս) աշխատել էր թուրքերի օգտին: Այժմ նրանք բացի 5-րդ կովկասյան դիվիզիայից, առաջին գիծ էին նետել նաև 15-րդ դիվիզիան:

Այդ օրերից սկսած փաստորեն Բաքվի վրա հարձակման էին պատրաստվում թուրքական երկու կադրային դիվիզիա: Այստեղից էլ ուժերի փոխհարաբերություններում տեղի ունեցող փոփոխությունները:

Նշենք, որ այն ժամանակի պայմաններում տանկերի ու ավիացիայի բացակայության կամ սակավության պատճառով հրետանին ամենահզոր հարվածող ուժն էր: Բաքվի պաշտպանները կոնկրետ իրադրությունում հազիվ թե կարողանային հրետանու հարցում հասնել գերակշռության: Մենք նկատի ունենք ոչ միայն զենքի ու դինամիթերի առկայության փաստը, նրա քանակն ու որակը, այլև՝ թե դրանք ում ձեռքին էին և ինչպես էին օգտագործվում:

Մինչև սեպտեմբերի 7-ը տեղական նշանակություն ունեցող մի շարք մարտեր ձեռնարկվեցին, որոնց ընթացքում թշնամին բարելավեց իր ելման դիրքերը՝ գլխավոր հարձակման համար: Սեպտեմբերի 7-ին թուրքական բարձր հրամանատարությունը, հաշվի առնելով 15-րդ դիվիզիայի զորքերի ժամանումը՝ ռազմաճակատ, ճշտեց, որ 5-րդ դիվիզիայի զորքերի հրամանատարն է լինելու գնդապետ Զեմիլ Զահիթ բեյը, իսկ արևելյան ռազմաճակատինը (հյուսիսային խումբ)՝ Մյուլսեկ բեյը:

⁶⁷ Նույն տեղում, թ. 104:

Սեպտեմբերի 9-ին իսլամական բանակի զորահրամանատար Նուրի փաշան տվեց հետևյալ հրամանը. «Ես որոշում ընդունեցի սկսել գլխավոր հարձակումը Բաքվի վրա և այսօր դիշերը ժամանելու եմ ճակատ՝ ինձ վրա վերցնելու ռազմական գործողությունների հրամանատարությունը»⁶⁸:

Մինչև Նուրի փաշայի ժամանումը կատարվեցին մի շարք տեղաշարժեր, վերախմբավորումներ: Այնուհետև, սեպտեմբերի 10-ին, Գյուլդղեկից, ուր գտնվում էր իսլամական բանակի շտաբը, տրվեց հետևյալ մարտական հրամանը.

5-րդ դիվիզիայի հարձակման ուղղությամբ ստեղծել հետևյալ խմբավորումը՝ 9, 10, 13 և 56-րդ հետևակային դնդերը և տարբեր տրամաչափի 34 հրանոթ:

15-րդ դիվիզիայի խմբավորման մեջ ընդգրկել 38-րդ և 107-րդ հետևակային դնդերը, երկու հավաքական հեծյալ գունդ, ադրբեջանական հեծյալ գունդը, «Վաչրենի» դիվիզիայի մեկ գումարտակ, աշխարհազոր և տարբեր տրամաչափի 15 հրանոթ:

Հարավային խմբի կազմում թողնել մեկ հետևակային գունդ, երկու հեծյալ վաշտ և 6 հրանոթ:

106-րդ հետևակային գունդը և մի քանի մանր ստորաբաժանումներ մնում էին որպես բանակի ռեզերվ⁶⁹:

Կատարելով այս խմբավորումները, թուրքական հրամանատարությունը հետևյալ կերպ որոշեց դրանցից յուրաքանչյուրի մարտական խնդիրը.

1. 5-րդ դիվիզիան պետք է առաջ շարժվեր աջ թևով Հաջիհասան—Արմենիքենդ ուղղությամբ 1500 մետր ճակատով և շարունակեր առաջխաղացումը մինչև Բաքվի արևելյան թաղամասերը:

2. 15-րդ դիվիզիան իր հիմնական ուժերով պետք է հարձակվեր Բալաջարի գյուղի արևելյան մասի ուղղությամբ և շարունակեր հարձակումը Բաքվի վրա, կրկին Արմենիքենդի վրայով, իսկ մնացած ուժերով պետք է հակառակորդին ճնշեր Սաբունչիի և Բալաջարիի շրջաններում և շարունակեր հարձակումը Ահմեդլիի, Քիշլիի ուղղությամբ:

Նախատեսվում էր, որ դիվիզիաներից յուրաքանչյուրը գործելու էր

⁶⁸ Նույն տեղում, թ. 107—108:

⁶⁹ Նույն տեղում, թ. 109:

ինքնուրույն և, անկախ նրանից, թե որին ինչ էր սպասվում, նրանցից յուրաքանչյուրը պետք է հետևողական կերպով շարունակեր իր գործողութիւնները:

Հրետանային կրակի ամբողջ ղեկավարումը դրվում էր բանակի հրետանու տեսչի վրա:

Սեպտեմբերի 12-ին, ժամը 15-ին իսլամական բանակի հրամանատարի կողմից որոշվեցին դիվիզիաների հարձակման ճակատները և հարձակման ենթակա առավել կարևոր ու առաջնահերթ օբյեկտները: Մարտական հրամանում խոսվում է հզոր, ոչնչացնող հրետանային կրակ վարելու մասին այն բոլոր բնագծերում, որտեղ Բաքվի պաշտպանները կարող էին դիմադրել⁷⁰:

Սեպտեմբերի 13-ին, ժամը 17-ին Նուրի փաշան ժամանեց Հաջի-հասան գյուղի արևմտյան մասում տեղավորված իր հրամանատարական կայանը և արձակեց Բաքուն զրավելու վերջնական կարգադրութիւնները:

1. «Գլխավոր հարձակումը Բաքվի վրա սկսվելու է սեպտեմբերի 14-ին:

2. 5-րդ կովկասյան դիվիզիայի հետևակը սեպտեմբերի 14-ին, ժամը 2-ին Հաջիհասան գյուղի հարավային մասի դիրքերից սկսում է առաջ շարժվել օգտագործելով, որպես գլխավոր նշանակետ, Սարիխաչլիի եկեղեցին, հակառակորդին հասցնելով անակնկալ սվինային հարված, դիրքեր զրավելով նրա պաշտպանութան առաջին գծում:

3. Հակառակորդի առաջավոր դիրքերի զրավումից հետո դիվիզիայի զորամասերով զրավել նաև նրա պաշտպանութան 2-րդ բնագծերը: Հետագա առաջարժումը թողնել լուսադեմին, երբ կստացվի հրետանային կրակի աջակցութիւնը:

4. Հետևակի առաջխաղացման ժամանակ հրետանին չպետք է կրակի: Հենց որ հակառակորդն իմանա հետևակի հարձակման մասին, հրետանին պետք է կրակի տակ վերջնի պաշտպանութան 2-րդ և 3-րդ բնագծերը, հրետանու դիրքերը և համալրման մոտեցման ճանապարհները:

5. 106-րդ և 107-րդ գնդերին, որպես բանակի ռեզերվ, լինել մըշտական մարտական պատրաստութան մեջ՝ հարձակվելու համար:

6. Լուսաբացին 5-րդ դիվիզիան զրահագնացքը ուղարկում է էյ-բաթ կայարանը: Նա պետք է իր վրա զրավեր հակառակորդի կրակը Վոլչի Վորոտայի շրջանից և աջակցեր դիվիզիային աջ թևից:

⁷⁰ Նույն տեղում:

7. 15-րդ դիվիզիան հետախուզական ուժեղ ջոկատներով, որոնք պետք է ուղարկվեն գիշերը Բալասանիի, Բալաջարիի, Սուրախանիի և Ահմեդլիի ուղղությամբ, ինչպես նաև հրետանու կրակով, կաշկանդել թշնամուն և գրավել Ահմեդլին»⁷¹։

Իսլամական բանակի հրամանատարի մարտական հրամանից ելնելով 5-րդ կովկասյան դիվիզիայի հրամանատարը սեպտեմբերի 13-ին № 75 հրամանով մարտական խնդիր դրեց իր դիվիզիայի յուրաքանչյուր զորամասի և իր հրամանատարության տակ եղած մյուս զորամասերի առջև։ Այդ հրամանում ասված է, որ սեպտեմբերի 14-ին սկսվելու է գլխավոր հարձակումը Բաքվի վրա։ Հրամանում նշված են 9-րդ, 56-րդ, 10-րդ և 13-րդ զնդերի մարտական կոնկրետ խնդիրները, հրետանային պատրաստության կարգը և մյուս զորամասերի ու ստորաբաժանումների առաջադրանքները։ Թուրքերը գիշերվա նշված ժամին սկսեցին անաղմուկ առաջարժումը։

Իսկ ի՞նչ ուժեր էին կանգնած այդ ժամանակ թուրքերի դեմ։ Համաձայն թուրքական 5-րդ դիվիզիայի հետախուզության սովյալների, այդ դիվիզիայի դեմ-հանդիման կանգնած էին Յենտրոկասպիի հետևյալ զորքերը. Վոլչի Վորոտայի մոտ՝ 2 հրանոթ, Սալյանի զորանոցների դեմ՝ 4 հրանոթ, Բալաջարիից արևելք՝ 2 հրանոթ, Բալաջարիում մեկ ծանր հրանոթ։ Որոշ զորամասեր ու ստորաբաժանումներ կենտրոնացած էին Բայիլում, Արմենիքենդում և Բալասանիում։ Կարելի է վրստահորեն ասել, որ քաղաքի պաշտպանության համար այդ օրերին փաստորեն Համազասպի բրիգադից բացի, այլ զորք չկար։ Թե ինչով էին զբաղված Յենտրոկասպիի զիկտատորներն այդ օրերին, ավելի լավ վկայություն է տալիս էսէռների բարեկամ, անգլիական գեներալ Դենստերվիլը։

«Ժամանակը թանկ է, իսկ նրանք դեռևս զբաղված են դատարկ բաներով։ Քաղաքական վեճերը, միտինգները, ճառերը խլում են շատ թանկ ժամանակը։ Ղեկավարներից ոչ ոք ռազմաճակատ չի մեկնում, որպեսզի տեղում իրերի դրություները ուսուցանեն կերպով պատկերացնի»⁷²։

Անգլիական բանակի մի այլ ներկայացուցիչ, գնդապետ Հեյվորտը, որը Դենստերվիլի կարգադրությամբ մեկնել էր ռազմաճակատի տարբեր հատվածներ իրերի դրությունն ուսումնասիրելու համար, իր զեկուցագրում նշում է. «Կրակային դժերը դասավորված են շատ վատ։

⁷¹ Նույն տեղում, թ. 115։

⁷² Генерал-майор Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии 1917—1918 гг., Тифлис, 1925, с. 238.

Փշալարացանց չկա: Թուրք դիրքերը անհեթեթության աստիճանի մոտիկ են քաղաքին և հակառակորդի հրետանին ցանկացած ժամանակ օդային հետախուզության օգնությամբ կարող է ռմբակոծել նավահանգիստն ու նավերը, մանավանդ եթե նրանց մոտ լինեն ծանր հրանոթներ: Նախքան Բաքուն բոլորովին ապահով պաշտպանելը հարկավոր է դիրքերը առաջ տանել թեկուզ 15—20 հազար յարգ քաղաքից հարավ... Տեղական զորամասերը դեռևս վերակառուցված չեն: Նրանք սպաներ չունեն»⁷³: Նույն գնդապետը դեռևս օգոստոսին շեր կարողացել վերջնականապես իմանալ Բաքվի զորքերի քանակը:

Մի տեղ նա գրում է, որ իբր թե կար 22 գումարտակ, յուրաքանչյուրում 150—500 մարդ, բայց միևնույն ժամանակ նշում է. «Շատ դժվար է իմանալ, թե նրանք ինչ ունեն, քանի որ նրանք ըստ երևույթին իրենք էլ չգիտեն, թե ինչ ունեն»⁷⁴:

Թուրքական զլխավոր հարձակման նախօրյակին, այսինքն՝ սեպտեմբերի 14-ին Բաքվի պաշտպանության համար հավաքած խայտաբղետ զորքերի դասավորության պատկերը հետևյալն էր:

Բիբիկյբաթի մոտի բարձունքները (ձախ թևը) զբաղեցրել էր անգլիական մեկ վաշտ (մոտ 60 սվին), կապիտան Քոլլինգտոնի հրամանատարությամբ: Այստեղ էր գտնվում նաև հայկական մեկ գումարտակ, մոտ 100 սվինով:

Վոլչի վորոտայի դիրքերն զբաղեցրել էր մեկ ռուսական ջոկատ, 2 գնդացիրներով:

Վոլչի վորոտայից հյուսիս ընկած տեղամասում, մոտ կես կիլոմետր ճակատով, դասավորված էր անգլիական մեկ վաշտ: Դրանից աջ դիրքեր էին գրավել հայկական գումարտակի ստորաբաժանումները, ուղիղ Հաջիհասան գյուղի դիմաց (թուրքերի կարևոր խմբավորումների դեմ հանդիման): Այդ տեղամասերից յուրաքանչյուրի շրջանում դասավորված էր 1—2 հրանոթ: Հայկական մի այլ գումարտակ զբաղեցնում էր, այսպես կոչված, Սպիտակ տան շրջանը, քաղաքից 2 կիլոմետր հեռու: Պաշտպանության աջ թևում խոշա Հասանի մոտ դասավորված էին հայկական ստորաբաժանումներ, գնդապետ Ղազարովի հրամանատարությամբ, որի շտաբում էր նաև մի անգլիական սպա, որպես ներկայացուցիչ: Այստեղից մինչև Բալաջարի նույնպես զբաղեցնում էր Բիչերախովը, որն ունի մոտ 600 սվին: Բալաջարիում էր գտնվում անգլիական երկու վաշտ: Դարանգուլյան լճերի շրջանում տեղավորված

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 196:

էր հայկական զորքի մեկ գումարտակ, Սուրախանիի շրջանում՝ հայկական մեկ ջոկատ, մոտ 500 զինվոր, մեկ մարտիկոց, 3 զրահապատ ավտոմեքենա և մեկ հեծյալ էսկադրոն, որոնք լայն ճակատով ապահովում էին Բաքվի պաշտպանութան աջ թևը: Զեականորեն Բաքվի զորքերի հրամանատարը համարվում էր գեներալ Դոկուչանը, ռազմական մինիստրը՝ գեներալ Բազրատունին:

Այսպես կոչված դիկտատորները ոչ մի հեղինակություն չունեին լայն մասսաների շրջանում: Զորամասերը, որոնք զբաղեցնում էին վերը նշած բնագծերը, ձեական բնույթ էին կրում: Բացակայում էր կարգապահությունը, զինվորները շատ հաճախ լքում էին իրենց դիրքերը և գնում քաղաք:

Խնչ եղրակացության կարելի է հանդիս: Ստացվում է, որ մայիսին, հունիսին, երբ Բաքվի սովետական զորքերի դեմ կոպուզ հիմնական ուժը դեռևս թուրքական 5-րդ կովկասյան դիվիզիան էր, այժմ թուրքերն առաջին գիծ էին փոխադրել նաև 15-րդ դիվիզիան և մի շարք այլ զորամասեր տեղական մուսավաթական-հակահեղափոխական տարրերից, հետևապես ավելի էին ուժեղացրել իրենց խմբավորումը: Մյուս կողմից՝ թե՛ հունիս և թե՛ օգոստոս ամիսներին Բաքվի սովետական զորքերի կազմում կար երեք բրիգադ, ժամանել էր նաև Պետրովի ջոկատը:

Հակահեղափոխական ուժերը և առաջին հերթին մենշևիկները, էսէները, ինչպես նաև դաշնակցականների պարագլուխները դավաճանական դիրք գրավեցին, խախտելով կոմունայի միասնությունը, ջլատելով նրա ուժերը, կազմալուծելով կամ մեկուսացնելով այն հիմնական օրդանը, որը կոչված էր կյանքի կոչելու ժողովրդի ամենալայն խավերին՝ թուրքական արշավանքը խափանելու համար: Սեպտեմբերի 13-ի դրությամբ Բաքուն փաստորեն թողնված էր բախտի քմահաճույթին: Դատարկ խոսքեր դարձան անդլիական խոստումները, ինչպես աշխարհի բոլոր անկյուններում, ուր նրանք հայտնվել էին որպես դադութարարներ, այնպես էլ Բաքվում: Հենց առաջին օրերին, երբ ժամանեց գեներալ Դենատերվիլն իր փոքրաքանակ զորքով, նա ավելի շուտ պլաններ էր նախագծում փախուստի, քան թուրքերին դիմադրելու համար:

Միանգամայն վճռական և ազդու էր հնչում կոմիսար Պետրովի վերջնագիրը Ցենտրոկասպիի ղեկավարներին՝ անդլիացիներին Բաքու հրավիրելու ծանր հետևանքների մասին: Դեռևս օգոստոսի 11-ին Ցենտրոկասպիի դիկտատորային և Բաքվի սովետի դորժկոմին ուղղը-

ված դիմումում Գ. Կ. Պետրովը գրում է՝ «Որպես ջոկատի պետ Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Հանրապետության անունից հայտարարում եմ, որ իրենք (ջոկատի մարտիկները — Ա. Հ.) հրաժարվում են անգլիացիների հետ կողք-կողքի պայքարել: Եվ կարող են մնալ ու պայքարել Բաքվի պրոլետարիատի հետ միասին՝ ընդդեմ գերմանա-թուրքական բանդաների միայն այն պայմանով, եթե անգլիացիները հեռանան Բաքվից ու նրա շրջաններից:

Որպես կենտրոնի ներկայացուցիչ, Ռուսաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության կողմից ինձ լիազորած իշխանության շնորհիվ ես իրավունք չունեմ պետությունների դեմ պայքարի դուրս գալ և նրանց պատերազմ հայտարարել: Իրավունք չունեմ դաշինք կընքել իմպերիալիստական պետությունների հետ և նրանց հետ կողք-կողքի պայքար մղել:

Նկատի ունենալով այդ և անգլիացիների դալը, ես այսուհետև չեմ կարող մնալ Բաքվում և պետք է ջոկատով մեկնեմ կենտրոն, Բաքվում կատարվող իրադարձությունների մասին ղեկուցելու և հետագա հրահանգներ ստանալու համար, որոնց համաձայն միայն իրավունք ունեմ դործելու Ելնելով վեֆէին իրադարձություններից և այն դերից, որ կատարում է «Ցենտրոկասպին», իմ պարտքն եմ համարում ղեկուցել կենտրոնին և հասնել այն բանին, որպեսզի Ռուսաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը Բաքվի պրոլետարիատին ցույց տա իրենից կախված աջակցությունը, ինչպես տեխնիկական, այնպես էլ ուրիշ միջոցներով:

ՌՍՖՍՀ Ռադմական
կոմիսար Պետրով»⁷⁵:

Զինվորական կոմիսար Պետրովի նամակն իր արտացոլումն է գտել նաև հետևյալ պաշտոնական փաստաթղթում: Օգոստոսի 12-ին Սա. Շահումյանի, Պետրովի, Պրուխինի և Զափարիձեի ստորագրությամբ դեկլարացիա հրապարակվեց սովետական կենտրոնական իշխանության և Բաքվի կոմունիստական կազմակերպությունների էվակուացիայի մասին: Դեկլարացիայում ասված է. «Բաքվում այլևս հեղափոխական ռազմաճակատ չկա, այլ կա իմպերիալիստական ռազմաճակատ:

⁷⁵ «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане». Документы и материалы 1917—1918 гг. Баку, 1957, с. 622—623.

Պայքարում են երկու ուժեր, որոնք միանման թշնամաբար են տրամադրված Ռուսաստանի բանվորադուրադակաճ սովետական իշխանության դեմ»⁷⁶:

Բնութագրելով ստեղծված վիճակը, ուր պայքարը փաստորեն մղվում է երկու իմպերիալիստական խմբավորումների և նրանց հլու ժառանգների միջև, կոմիսարներն իրենց հեռանալը հիմնավորում են հետևյալ կերպ.

«Այնքան ժամանակ, քանի դեռ Բաքվի պրոլետարիատը դանդաղում է մոլորության մեջ և անգլիացիներին գերազատում է Սովետական Ռուսաստանից, և քանի դեռ մենք չունենք անհրաժեշտ քանակությամբ զորք, որպեսզի հակահարված տանք քաղաքը պաշարող թուրքերին, իսկ այժմ նաև գերմանացիներին՝ մի կողմից և անգլիական իմպերիալիստներին՝ մյուս կողմից, չենք կարող մնալ Բաքվում:

Սակայն թողնելով այդ քաղաքը... իրենք հույս ունեն, որ բանվորագյուղացիական Ռուսաստանը դեռ կգա Բաքու և Բաքվի պրոլետարիատը կրկին կկապվի հարազատ հեղափոխական Ռուսաստանի հետ և կրկին կկանգնի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության դրոշի ներքո»⁷⁷:

Այսպիսի քառասյին պայմաններում միանգամայն անհամոզիչ են հնչում Նուրի փաշայի խոսքերը, երբ նա հատին թվով աշխատում է Բաքվի զորքերի քանակը դուրս բերել մոտ 30.000, իսկ թուրքերինը՝ 5000 (սեպտեմբերի 14-ի դրությամբ), որպեսզի ցույց տա թուրք զինվորի մարտական բարձր հատկությունը և իր զորավարական տաղանդը: Ըստ ոչ անհայտ Պավլովիչի, Նուրի փաշան բացառել էր իր մեղսակցությունը Բաքվում տեղի ունեցած արյունահեղությունների՝ 33.000 հայերի ոչնչացման գործում, որի հետ Պավլովիչը, ըստ երևույթին, համաձայն է, որովհետև ոչ մի մեկնաբանություն չի տալիս այդ հայտարարությանը և նկարագրելով իրադրությունը, ավելացնում է Նուրի փաշայի խոսքերը. «Սեպտեմբերի 14-ի օրը, երբ հարձակվում էինք Բաքվի վրա, շատ քիչ թուրքական զորք ունեինք, ընդամենը 5000 զինվոր, Բաքվում թշնամին ունի 30.000 զինվոր և 9 զրահապատ ավտոմեքենա: Քաղաքը պրոհվով կերցնելը վտանգավոր էր: Եթե փողոցային մարտեր սկսվեին, ապա հեշտությամբ տեղի կունենար այն, որ մենք ոչ միայն շատ զինվորներ կկորցնեինք, այլ նաև կարող էինք կա-

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Նույն տեղում:

տարյալ պարտություն կրել: Հրացանները չէին կարող օգտակար լինել, երբ դործ կունենալինք զրահապատ ավտոմեքենաների հետ: Զէ որ մենք ցանկանում էինք գրավել Բաքուն և ոչ թե գերիներ վերցնել»⁷⁶:

Վերջ մենք տեսանք, թե սկստեմքերի 14-ի դրությամբ ինչպիսի խառնաշփոթ վիճակ էր տիրում Բաքվում: Անպիտացիներն արդեն նալ էին նստել, երբ Պետրովի ջոկատը չկար, հայկական ղորամասերը ապակողմնորոշված, ցաք ու ցրվլ վիճակում էին, այնպես որ խոսք անգամ չէր կարող լինել 30.000-անոց բանակի մասին: Բանակ բաոիս իսկական իմաստով Բաքվում փաստորեն չկար: Դրա զիմաց թուրքերն ունեին մոտ 10 գունդ կադրային մարտունակ զորք, 80 հրանոթ, որի դեմ քաղաքի պաշտպանները համապատասխան կալմակերպված ուծ չէին կարող դուրս բերել:

Մեղ համար անհասկանալի է, թե ինչ աղբյուրների հիման վրա է Հ. Թուրշանը հայտարարում, թե 1918 թ. «օգոստոսի 4—6-ի պարտությունից հետո թուրքերը հարկալրված եղան հլրոպական ռալմաբեմից Բաքվի վրա տանել 19-րդ, 20-րդ, 24-րդ, 26-րդ, 46-րդ և 50-րդ հետեւակային դիվիզիաները՝ սեփական մալրաքաղաքի մատուցների պաշտպանությունը վստահելով դաշնակից բուլղարական զորքերին»⁷⁷:

Նման ոչինչ չի եղել, վերջ նշած թուրքական դիվիզիաներից և ոչ մեկը 1918 թ. Ադրբեջանի տարածքում չի գտնվել, ինչպես նաե երբեէ թուրքերն իրենց մալրաքաղաքի պաշտպանությունը բուլղարներին չեն վստահել:

Ել այսպես, սկստեմքերի 14-ին սկսվեց թուրքական զորքերի գըլխավոր գրոհը Բաքվի դեմ: Թուրքերի հարձակումը, որն սկսվել էր գիշերվա ժամը 2-ին, զարգանում էր կալմված պլանի համաձայն: Սկստեմքերի 14-ին 13-րդ, 9-րդ և 56-րդ զնդրի ստորաբաժանումներն առաջ էին շարժվում, գրավելով մահմեդական գերեղմանոցը և Սալյանի ղորանոցների մոտ գտնվող բարձունքները: Զրահագնացքը Փութա կայարանից առաջ էր շարժվում, կրակ բացելով Վոլչի Վորոտայի վրա: Յենտրոկասպիի զորքերը նահանջում էին: 15-րդ դիվիզիայի ղորամասերը մտան Բալաջարի: Շուտով 56-րդ գունդը գրավեց Սալյանի ղորանոցները: Ամենուրեք թուրքերը ետ էին մղում քաղաքի պաշտպանների հակագրոհները և առաջ շարժվում:

⁷⁶ Միխայիլ Լադարեիչ Պավլովիչ (Վոլոնտեր Վելտման) մասնակցել է արեւելի ժողովուրդների համագումարին Բաքվում, Ըստ երեուլթին հենց համագումարի օրերին էլ որեէ տեղ հանդիպել է Նուրի փաշային:

⁷⁷ Հ. Թուրշան, Սարդարապատի հերոսամարտը, Երեան, 1969, էջ 87:

Սեպտեմբերի 14-ի երեկոյան իսլամական բանակի շտաբից հրաման ստացվեց շարունակել հարձակումը, զրաւել Բաքուն, դուրս դալ ծովափ քաղաքի ամբողջ լայնությամբ:

Սեպտեմբերի 15-ին 5-րդ դիվիզիայի հրամանատարը Բաքուն վերջնականապէս ղաւթելու հրաման տվեց, որում ասված է.

«1. 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ի առաւօտյան հարձակումը շարունակվելու է Բաքուն լրիւ գրավելու նպատակով:

2. 5-րդ կովկասյան դիվիզիան հուսալիրօրէն ապահովելով իր ձախ թէր և ունենալով աջ թէր Արմենիքենդից հարաւ, խնդիր ունի գրավել Բաքվի մի մասը, մինչև Սև քաղաքը: Քաղաքի այդ մասի հրապարակների և փողոցների պաշտպանության համար առանձնացվելու է հետեակային գունդ և մեծ հզորության երկու մարտկոց, մնացած զորամասերը քաղաքը ղաւթելուց հետո սկսած է դասավորվեն Բաքվի հյուսիսարեւելյան մասում և Բաքու—խուրդալան ճանապարհի երկու կողմերում:

3. 15-րդ դիվիզիան իր աջ թէրով հյուսիսից և արեւելքից ղաւթելու է Սև քաղաքը, նպատակ ունենալով հակառակորդից մաքրել Արմենիքենդը: Դիվիզիան իր հերթին քաղաքի այդ մասի համար կառանձնացնի մեկ հետեակային գունդ և մեկ հրետանային մարտկոց:

4. Վճռական գրոհը քաղաքը ղաւթելու նպատակով կսկսվի 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ի առաւօտյան ժամը 5 և կեսին, հրետանային պատրաստութիւնից հետո, որն սկսվելու է ժամը 4 և կեսին:

5. Դիվիզիայի հարձակման համար առանձնացված է կարեւորագույն ուղղութիւն, որն զբաղեցված է հակառակորդի կողմից և որը պատրաստված է պաշտպանության համար: Դրանք կարմիր և սպիտակ զորանոցներն են, որոնք հանդիսանում են հակառակորդի դիմագրութիւն հանգուցների վերջին բնագիծը»⁸⁰:

Այստեղ կատարելով ժամանակագրական փոքր շեղում, նշենք, որ զեռես մինչև սեպտեմբերի 14-ի զլխաւոր գրոհը, նախորդ օրը տեղի էին ունեցել մի շարք լուրջ ընդհարումներ, ուր հայկական զորամասերը հուսահատ, բայց լարված մարտեր էին մղել թուրքերի դէմ:

Սեպտեմբերի 13-ին 3-րդ բրիգադի դիմաց թուրքերը ձեռնարկեցին ակտիւ գործողութիւններ: «Հակառակորդը հրետանային ուժեղ կրակ է բացում մեր դիրքերի և քաղաքի վրա,— ասված է ռաւմական ամփոփագրում,— օգտվելով գիշերային խավարից, նրան հաջողվում

⁸⁰ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, «Հաւաքածու», գ. 112, թ. 12:

է առավոտյան ժամը 5-ին անցնել առաջին օրինակելի և 16-րդ գումարտակներին միջև և շարքից դուրս բերել ճանապարհի վրա գործող գումարտակի գնդացիքը: Երևում է, որ հակառակորդը հարձակվում է զգալի ուժերով: Բրիգադի հրամանատարի հրամանով անմիջապես դիրքերին է դուրս գալիս 21-րդ գումարտակը: Սկսվում են թև մարտեր: Թշնամու դրոհները հանդիպում էին մեր հակադրոհներին, բայց նրա քանակական գերակշռությունն ակնհայտ էր և աստիճանաբար իրեն զգացնել էր տալիս: Միայն 5-րդ մարտկոցի ուժով մենք հնարավորություն չունեցանք կանգնեցնելու թշնամու հրետանային կրակը»⁸¹:

Նկարագրելով բրիգադի զորամասերի քաջագործությունները, հաշվետվության հեղինակը շարունակում է.

«Մեր զորամասերը մարտնչում էին քաջարար և մեկ անգամ 16-րդ և 21-րդ գումարտակներն իրենց հրամանատարների գլխավորությամբ հասան Շարանդաղի փեշերը, սակայն այդ հաջողությունը զարգացնել նրանք չկարողացան, քանի որ թշնամին ճեղքել էր 2-րդ բրիգադի պաշտպանությունը և ստիպված նահանջեցին: Ժամը 12-ի մոտ համարյա մեր ողջ հրամակալը դուրս եկավ շարքից: Վերավորվեցին 1-ին գումարտակի հրամանատար պորուչիկ Պետրոսյանը, 21-րդ գումարտակի հրամանատար շտաբս-կապիտան Օրբելյանը, 16-րդ գումարտակի հրամանատարի տեղակալ պոգպորուչիկ Ղամբարյանը, 21-րդ գումարտակի հրամանատարի օգնական պոգպորուչիկ Իշխանյանը, 16-րդ գումարտակի համհարզ պրապորշիկ Մխիթարյանը, 16-րդ գումարտակի 1-ին վաշտի հրամանատար Ասիլովը, նույն գումարտակի 2-րդ վաշտի հրամանատար պրապորշիկ Ասլանյանը, նույն գումարտակի 4-րդ վաշտի հրամանատար Գեորգովը, հեծյալ կապի պետ Դարվիշը: Իրենց մարտական դիրքերում զոհվեցին 16-րդ գումարտակի 3-րդ վաշտի հրամանատար պոգպորուչիկ Քոչարյանը, 21-րդ գումարտակի 4-րդ վաշտի հրամանատար Բաբախանյանը և ուրիշներ»⁸²:

Այս փաստերը խոսում են հետեւյալի մասին: Նախ անկասկած է, որ հայկական զորամասերը, բացառությամբ առանձին պահերի, հիմնականում վատ չէին մարտնչել թշնամու դեմ: Հրամակալի նման մասսայական կորուստը վկայում է հայկական գումարտակների հիրավի անձնազոհ պայքարի ու մեծ քաջագործությունների մասին: Սակայն հայկական զորքերն առանց օգնության ի վիճակի չէին ետ մղել թուրքերի գրոհները: Բիշերախուլի կողակները շցանկացան օգնության հաս-

⁸¹ Նույն տեղում, թ. 20:

⁸² Նույն տեղում:

նել այն ստորաբաժանումներին, որոնք անձնուրաց կռվում էին թուրքերի դեմ:

Անդրիական ջոկատի հայտնվելը Բաքվում, նրա առանձին ստորաբաժանումների կողմից առաջին դժուր մարտական դիրքեր զբաղելն ավելի շատ ցուցադրական բնույթ էր կրում: Ամենավճռական պահին նրանք լքեցին ռազմաճակատը և իրենց ավարով նավ նստեցին, բարոյալքելով քաղաքի պաշտպաններին շարքերը: Այդ նույնը վերաբերում է նաև Բիչերախովին: Ահա թե ինչ է ասված մի փաստաթղթում:

«Ժամը 2-ին անգլիացիներին և Բիչերախովի ջոկատները հրաման ստացան թողնել դիրքերը և հրանոթներով, զրահապատներով ու ռազմական հանդերձանքով նավ նստել: Այդ հանգամանքը ուժեղ կերպով գցեց մեր զորամասերի (հայկական գումարտակների) ողին, բայց և այնպես, մենք ավելի հաստատուն էինք ևս մղում թշնամու դրոհները: Տեսնելով, որ մեր աջ ու ձախ թևերը մերկանում են (անդլիացիների և բիչերախովցիների կողմից դիրքերը լքելու պատճառով), բրիգադի հրամանատար Համադասպը 17-րդ գումարտակի հրամանատար շտաբս կապիտան Մուսիկին հրամայեց Քիշլիից շարժվել դեպի Բալաջարի և զբաղեցնել մերկացած թևը: 10-րդ գումարտակը մի շարք հերոսական գրոհներով կանգնեցրեց թշնամու հարձակումը և բարեկամեց մեր դրուժյունը»⁸³:

Թուրքական զորամասերը սկստեմբերի 14-ին ստացված հրամանների համաձայն հաջորդ օրվա վաղ առավոտյան սկսեցին պլանաչափ ու ակտիվ գրոհներով առաջ շարժվել: Շատ բնադժերում նրանք ոչ մի դիմադրություն չէին հանդիպում, որովհետև ռազմաճակատի, ավելի ճիշտ, քաղաքի մատուցների պաշտպանական տեղամասերում այլևս կազմակերպված դիմադրողներ չկային:

Սկստեմբերի 15-ին թուրքերի հրետանային պատրաստությունն սկսվեց ոչ թե առավոտյան ժամը 4 և կեսին, ինչպես նշված է հրամանում, այլ 6 և կեսին, որից հետո նրանց 10-րդ, 13-րդ, 9-րդ և 56-րդ գնդերի մարտակարգերը դուրս եկան քաղաքի ծայրամասերը:

Քաղաքում սկսվեց խուճապ: Նահանջող զորամասերի ստորաբաժանումների ղեկավորներն ու սպաները անկազմակերպ ձևով շտապում էին նավահանգիստ՝ նավ նստելու, սակայն թուրքական հրետանին կրակի տակ էր պահում նավերը:

15-րդ դիվիզիայի առաջապահ ստորաբաժանումները չնայած Արմենիբենդի թաղամասերում հանդիպում էին առանձին ջոկատների դի-

⁸³ Նույն տեղում, թ. 20—21:

մադրությանը, բայց հեշտությամբ մեկուսացնում էին նրանց և առաջ շարժվում:

Իսթրիի պաշտպանությունը բոլոր կողմերից կալմատուծված էր և թուրքական հորդանքներ համարյա առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, կարող էին ներխուժել քաղաքի կենտրոնական մասերը:

Սեպտեմբերի 15-ին, ժամը 10 և կեսին թուրքերին մոտեցավ իրանական սպիտակ դրոշմով մի մարդատար ավտոմեքենա, որի մեջ էին իրանի հյուպատոսը, ԱՄՆ-ի, Շվեդիայի և Դանիայի հյուպատոսների և անդլիական ու հայկական զորքերի ներկայացուցիչները, որոնք ցանկանում էին հանդիպում ունենալ նրանց հրամանատարության հետ և քննարկել քաղաքը հանձնելու պայմանների հարցը: 5-րդ դիվիզիայի հրամանատար Մյուրսել բեյը այդ մասին զեկուցեց իսլամական բանակի հրամանատար Նուրի փաշային: Առաջինն իր պայմանները դեռևս չէր առաջարկում, բայց հայտնում էր, որ քաղաքից դուրս եկող բոլոր ճանապարհները փակված են թուրքական զորքերի կողմից, դրսից ևս ոչ ոքի թույլ չի տրվում քաղաք մտնել: Ըստ նրա տեղեկությունների, հակառակորդի զորքերի մի մասը թաքնված էր Սալյանի զորանոցների, մսի գործարանի և ոչ մահմեդական գերեզմանատների մոտ:

Այդ ժամանակ քաղաքում արդեն սկսվել էր հայերի կոտորածը: Երբ լիազոր-ներկայացուցիչներին հասցրին դիվիզիայի շտաբ, նրանց առաջարկվեցին հետևյալ պայմանները՝ անհապաղ և առանց առարկելու հանձնել քաղաքը, առկա զորքերի հանձնում (գերեզմանում), հրաձգային զենքի, հրանոթների, սևտական զուլքի ու շենքերի հանձնում, Նարդին կղզում գտնվող թուրք, գերմանացի և ավստրիացի զինքների հանձնում, զենքի ու մթերային պահեստների, մարդատար ու բեռնատար ավտոմեքենաների, զրահապատ ավտոների և օդանավերի հանձնում: Բոլոր պայմանները փաստորեն ընդունվեցին:

Մենք չենք խոսում քաղաքի 30.000 անմեղ հայ բնակչության ոչընչացման մասին, որը օսմանյան կայսրության կողմից հայերի նկատմամբ կիրառվող ցեղասպանության քաղաքականության ընդհանուր շղթայի օղակներից էր:

Նշենք, որ հայկական որոշ զորամասեր մինչև վերջին հնարավորությունը պայքարել են թուրքական ներխուժման դեմ: Այսպես, 5-րդ հրետանային մարտկոցը, պորուչիկ Արզանյանցի հրամանատարությամբ, մինչև վերջ մնացել էր կրակային դիրքերում և արձակել 3800 արկ: Մարտկոցի սպան և 18 հրետանավորները զոհվել էին հրանոթների մոտ: Միայն կովի վերջին օրերին 3-րդ բրիգադի 300 զինվորներ

սպանվել կամ վիրավորվել էին, իսկ բրիգադի դեմ կալով թշնամու ուժերը, հենց նրա տվյալներով, կորցրել էին 3000 մարդ: Հայ զինվորների և սպաների կայունությունն ու անձնազոհությունն այդ օրերին միանգամայն հասկանալի էր: Բոլորը լքել էին քաղաքը: Արշավող թուրքերի հետ էր մուսավաթական խուժանը, որը օրերն ու ժամերը հաշվում էր վրեժխնդրի լինելու մարտյան պարտության համար:

Բաբուն գրավելուց հետո 5-րդ կովկասյան դիվիզիան, որի կազմի մեջ այդ ժամանակ մտնում էին 9, 10, 13, 106-րդ հետեակային զենգերը, 2-րդ հովաքական հեծյալ գունդը, 5-րդ հրետանային գունդը, 2-րդ հրետանային դիվիզիոնը, դիրքեր էր գրավում Բալաջարիում, Բինաղադի, Մասաջիրի, Խուրդալանի, Հեկիմալիի, Հաջիհասանի շրջաններում, Ապշերոնյան թերակղզու բախերում և Փուխա կայարանում: 15-րդ դիվիզիայի զորամասերն ուղարկվեցին գեպի Դերբենդ և Ղարաբաղ:

Այսպես ավարտվեց Բաքվի օկուպացումը թուրքական բանակի կողմից: Ինչպես նկատեցինք, քաղաքը զրոհող զորամասերը հիմնականում թուրքական կադրային զորքերն էին: Այսպես կոչված լեզգիների հեծյալ գունդը, ադրբեջանական աշխարհազորային մի քանի անկանոն ջոկատներն էական դեր չէին կարող խաղալ քաղաքը գրավելու համար մղած մարտերում:

Ընթերցողին հնարավոր մոլորությունից հեռու պահելու համար Բաքվի վրա թուրքական արշավանքը ներկայացնում ենք ամբողջությամբ, սկզբից մինչև վերջ, ներառյալ նաև այն ժամանակաշրջանը, երբ Ստ. Շահումյանն ու նրա զինակիցները այլևս չկային: Թուրքերի համար, ինչպես տեսանք, առանձին նշանակություն չունեի, թե ով էր Բաքվում կանգնած իշխանության գլուխ: Պատերազմը, որ վարում էին բոլշևիկ կոմիսարների գլխավորած կառավարության դեմ, նույնպիսի տենդով նրանք շարունակեցին նաև «Ցենտրոկասպիի», մենշևիկների և էսէռների գլխավորած կառավարության դեմ: Նույնպիսի կրքոտությամբ թուրքերը կռվել էին նաև Վորոնցով-Դաշկովի, մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչի և գեներալ Յուդենիչի գլխավորած ռուսական Վովկասյան բանակի դեմ (1914—1917): Տվյալ դեպքում Բաքվի վրա իրականացված ռազմական արշավանքը մենք դիտում և քննարկում ենք որպես օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականության հիմնական ուղղություններից մեկը:

Ռազմական գործողությունների նկարագրությունը քաղաքական իրադարձություններից շանջատելու համար հարկ է որոշ շեղում կա-

տարել և անդրադառնալ Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների ողբերգությանը:

Հուլիսին թուրքական կադրային ղորամասերը, օգտվելով կոմունայի զորքերի ոչ միասնական գործողություններից և հակահեղափոխական ուժերի ակտիվացումից, ավելի ակտիվացրին իրենց հարձակողական գործողությունները, նպատակ ունենալով որքան հնարավոր է շուտ զավթել Բաքուն: Պետք է ենթադրել, որ անգլիացիների հրավիրման շուրջը ծավալված վիճաբանություններին թուրքական հրամանատարությունը քաջատեղյակ էր և ամեն ջանք գործադրում էր յուրաքանչյուր տիրելու Բաքվին:

Հուլիսի վերջերին մարտական գործողությունները դարձանում էին մեծ մասամբ հօգուտ թուրքական ինտերվենտների: Հուլիսի 31-ին Ստ. Շահումյանի գլխավորած ժողկոմխորհուրդը, վճռականորեն դեմ լինելով անգլիացիների հրավիրմանը, էսէռա-մենշեկյան-մուսավաթական ուժերի ճնշման տակ հրաժարվեց իր լիազորություններից:

Օգոստոսի 12-ին դումարվեց Բաքվի բոլշևիկյան կադմակերպության կոնֆիրանսը, որը որոշում ընդունեց 26 կոմիսարներին, իրենց ընտանիքներով Բաքվից փոխադրել Աստրախան: Իս որքանով էր դա ճիշտ, այդ մասին հիտո:

Օգոստոսի 14-ին կոմունարները 17 նավերով, ունենալով զգալի քանակությամբ զորք, սպառազինություն և զինամթերք, Բաքվի նավահանգստից ուղղություն վերցրին դեպի Աստրախան:

Հայտնի է, որ կոմունարների հրաժարականից հետո, անգլիական իմպերիալիզմի աջակցությամբ Բաքվում հաստատվել էր «Ցենտրոկլասսպիի» դիկտատուրան, որտեղ վճռական դերը պատկանում էր էսէռներին: «Ցենտրոկլասպիի» դիկտատուրաները անգլիացիների պահանջով միջոցներ ձեռնարկեցին գտնելու և ետ բերելու կոմունարներին (անշուշտ, ոչ բարի նպատակով):

Օգոստոսի 14-ին այն նավերը, որոնց վրա գտնվում էին կոմունարները և կարմիր ղորամասերը, հանդիպելով ուժեղ փոթորկի, կանգ առան Կասպից ծովի Ժիլոյ կղզու մոտ:

«Ցենտրոկլասպիի» դիկտատուրաների հրամանով ռազմանավերը մոտեցան կղզուն: Կոմունարներին ղենքի ուժով հարկադրեցին վերադառնալ Բաքու: Հրետանային կրակի տակ կոմունարները ստիպված հանձնվեցին: Նավերը վերադարձվեցին Բաքու, որտեղ բոլորին (մի քանի հազար մարդ) զինաթափեցին, իսկ 35 ղեկավար գործիչների բանտար-

կեցին, այդ թվում Ստ. Շահումյանին, Ա. Զափարիձեին, Մ. Աղիզբեկովին, Գ. Կորզանովին, Ի. Ֆիոլետովին, Պետրովին և մյուս ժողովուրդներին:

Սկստեմք բերի 15-ին Ռուբակյան ղորերը ներխուժում են Բաքու: Կոմունարները դեռևս գտնվում էին բանտում: Էսէնները ցանկանում էին դատի տալ նրանց և ֆիզիկապես ոչնչացնել, սակայն մասսաների ճնշման տակ ստիպված էին ձևականորեն այլ որոշում ընդունել:

Սկստեմք բերի 14-ի գիշերը «Ցենտրոկասպի» արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Դալինի հրամանով կոմունարներին ազատել էին բանտից, բայց միևնույն ժամանակ զինված պահպանություններ նրանց հասցրին նավահանգիստ և նստեցրին «Քուրբան» շոգենավը, որի վրա 800 սովյալ զաղթականներ կային: Սկստեմք բերի 16-ին կոմունարներին բերեցին Կրասնովոդսկ: Շահումյանի ջանքերը, որ իրենց տանեն Աստրախան, ապարդյուն անցան:

Էսէնները Կրասնովոդսկում պրտովակցիոն լուրեր էին տարածում, թե իբր կոմունարներն առանց «Ցենտրոկասպի» զիկտատուրայի կառավարության թույլտվության հեռացել են Բաքվից, այսինքն՝ փախել են: Դա ձևական հիմք դարձվեց կոմունարներին բանտարկելու համար: Շահումյանը, Ֆիոլետովը, Կորզանովը, Պետրովը և Զեինը հեռախոսագիր ուղարկեցին Բաքու, որպեսզի զիկտատուրայի ղեկավարները հաստատեն, որ կոմունարները փախստականներ չեն: Չստանալով ոչ մի պատասխան, նրանք սկստեմք բերի 18-ին վճռական բողոք գրեցին Կրասնովոդսկ քաղաքի, այսպես կոչված, Գործադուլային կոմիտեին, պահանջելով վերջ տալ իրենց նկատմամբ գործադուլող կամայականություններին⁸⁴: Սակայն, ինչպես հետագայում պարզվեց, էսէներն ու անգլիական իմպերիալիստները փոխադարձ համաձայնություններ որոշել էին 26 կոմիսարների բախտը:

Սկստեմք բերի 20-ին 26 հերոս կոմիսարներին գնդակահարեցին Ախշակովյանյի ավազուտներում, Կրասնովոդսկից 207 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Այս փաստից հետևում է, որ սկսած օգոստոսի 1-ից Բաքվի ժողովրդական կոմիսարներն այլևս դրություն տերը չէին և ղուրկ էին իրադարձությունների զարգացման վրա ներգործելու ունակ հնարավորությունից:

Թվում է, թե Բաքվի կոմունայի օրերին էսէների ղործակերպի

⁸⁴ Այս բողոքի մասին տե՛ս Ստ. Շահումյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. 5, Երևան, 1978, էջ 250—257:

վրա առանձնապես չպէտք է դարմանալ: Զէ որ ժամանակավոր կառավարության նախագահ Ա. Փ. Կերենսկին ևս, որպէս էսէռական կուսակցության առաջնորդներից մեկը, բաղմիցս հռչակել էր «պատեհազմ մինչև հաղթական վախճան» լողունգը, ընդ որում այդ լողունգի կատարումը կապում էին դաշնակիցների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ուրիշների հետ: Բաքվի էսէռները չէին կարող Պետրոգրադի իրենց հոգևոր առաջնորդներից տարբերվող այլ գիծ ունենալ: Բաքվում էսէռները կարծես հավատացած էին, որ անգլիացիներին հրավիրելով, կապահովեն հաղթանակը թուրքերի նկատմամբ, բայց չարաչար սխալվեցին:

Անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրություն դարձնել նաև հետևյալ հանգամանքի վրա: Նշեցինք, որ կոմիսարներն օգոստոսի 1-ից այլևս դործի գլուխ չէին, իսկ թուրքերը Բաքու ներխուժեցին սեպտեմբերի 15-ին: Ստացվում է, որ կոմունարներին մեկուսացնելուց հետո Նուրի փաշայի դեմ կռիվը շարունակվել է մոտ 45 օր, ընդ որում այդ ընթացքում ռազմական գործողութայուններն ընդունել են ավելի վճռական բնույթ: Բաքվի գլխին կանգնած սպառնալիքը դալիս էր թուրքական նվաճողներից: Եթե թուրքական ներխուժման վտանգը չլիներ, չէր առաջանա նաև անգլիացիներին հրավիրելու պրոբլեմը, հետևապէս ներկուսակցական պայքարը կշարունակվեր այնպես, ինչպէս ընթացել է, ասենք, կինտրոնում՝ Մոսկվայում, Պետրոգրադում և կվերջանար այնպէս, ինչպէս վերջացել է այնտեղ՝ հօգուտ բոլշևիկների: Մենք շեշտը հատկապէս դնում ենք թուրքերից սպասվող վտանգի վրա, քանի որ դերմանացիները տվյալ ժամանակահատվածում Բաքվի ուղղությամբ (և ոչ միայն Բաքվի) ոչ մի լուրջ գործողութայուն չէին ձեռնարկել: Ավելին, նրանք, որոշ իմաստով, պայքարում էին էնվեր փաշայի դեմ (անշուշտ, ոչ հօգուտ Բաքվի սովետական իշխանության, այլ հօգուտ գերմանացիների, որոնք նույնպէս նպատակ ունեին տիրել Բաքվի նավթին):

Գ Լ ՈՒՆ Յ Ռ Ե Ր ՈՐ Դ

ԳՆԴԱՊԵՏ ԲԻԶԵՐԱՆՈՎԻՆ ԲԱՔՈՒ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ԵՎ
ԲԱՔՎԻ ԿՈՄՈՒՆԱՅԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

1. ԲԻԶԵՐԱՆՈՎԻ ԶՈՐԱՄԱՍԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒՄԸ ԻՐԱՆԻՑ ԱԴՐԲԵԶԱՆ

Բաքվի ուղղութեամբ թուրքերի դեմ մղած պայքարի կապակցութեամբ հաճախակի խոսւում է նաև զնդապետ Բիշերախովի հրամանատարութեամբ դործած ուսական-կադակային զորամասի բացասական դերի մասին:

Կանգ առնենք այդ հարցի վրա, նկատի ունենալով, որ այն փաստորեն մինչև օրս ինչպես հարկն է չի լուսաբանւիլ:

Բիշերախովի ջոկատը հանդիսանում էր Իրանից հեռացող ուսական զորքերի վերջապահը: Զոկատի էլակուացիայի ճանապարհն ընկած էր Բաքվից դեպի Հյուսիսային Կովկաս: Անկախ նրանից, Բաքվից նրան հրավիրում էին թե ոչ, միևնույն է, նա պետք է անցներ այդ քաղաքով կամ շրջանցելով այն, Բալաջարով մեկնէր Հյուսիսային Կովկաս:

Ստ. Շահումյանը, որպես իսկական լինինյան, ճիշտ էր կողմնորոշւում ժամանակի բարդ իրադրությունում և քաջ գիտակցում էր, որ տվյալ պայմաններում անհնար է սպասել կարմիր բանակի մեծաթիւ ուժերի ժամանմանը Բաքու: Նախ, նման զորքեր դեռ քիչ կային և պետք էին հեղափոխության օրրանի պաշտպանութեան համար կենտրոնում:

Ստ. Շահումյանը համոզւած էր, որ թուրքերը՝ գերմանացիների հովանաւորութեամբ, չեն հարգի ղինադադարի ու խաղաղութեան ոչ մի պայման, կշարժվեն դեպի Բաքու, իրենց պլանների համաձայն:

Այն ուժերը, որ ունեն Բաքվի սովետական իշխանութեւնը, անբավարար էին գերմանաթուրքական ինտերվենցիային հակահարված

տալու համար: Այստեղից Շահումյանի ու նրա ղինակիցների մտահոգությունը՝ ռեզերվներ, լրացուցիչ ուժեր որոնելու ուղղությամբ:

1918 թ. դարնանը արդեն պարզ էր ռուսական բանակի հին կադրերի օգտագործման ուղղությամբ Վ. Ի. Լենինի ծրագրի էությունը: Կամավերական սկզբունքից դեպի պարտադիր ղինվորական ծառայություն, պարտիզանշինայից դեպի կադրային, կանոնավոր, կարգապահ բանակի ստեղծում, սովետական իշխանության հանդեպ հին բանակի լոյալ զորք գրաված ռազմական մասնագետների, այդ թվում զնդապետների, գեներալների, ժովակալների, շտաբային ծառայության սպաների օգտագործում, դրան ղուղընթաց կարմիր հրամանատարների արագ պատրաստում՝ ռազմական ուսումնարանների ու դասընթացների լայն ցանցում, կոմունիստական կուսակցությանն ու պրոլետարական հեղափոխությանը նվիրված քաջարի մարդկանցից ռազմական կոմիսարների նշանակում բոլոր շտաբներում, զորամասերում, միավորումներում և ռազմաուսումնական հաստատություններում: Ահա մոտավորապես այն հիմնական սկզբունքները, որոնք բնորոշում էին կուսակցության լենինյան քաղաքականության էությունը՝ ռազմական շինարարության բնագավառում:

Վ. Ի. Լենինը Շահումյանին խորհուրդ էր տալիս իր գործունեությունը ղուղակցել ղիվանագիտական քայլերի հետ:

Իրադարձությունների ղարգացման ընթացքն ինքնին ստիպում էր Շահումյանին ղիմելու ինչպես հայկական աղգային խորհրդին, որի հետ նա համեմատաբար շուտ համաձայնության հկավ, նույնպես և գեներալ Բարաթովի կորպուսի այն ղորամասերի օգտագործմանը, որոնք գեո չէին հեռացել Ռուսաստանի խորքերը: Իհն էր հիմք տալիս Ստ. Շահումյանին հավատալու, որ Բիշերախովի ջոկատը կարող էր օգտակար լինել կոմունայի պաշտպանության համար: Անշուշտ, առաջին հերթին այն հանգամանքը, որ այդ ռուս ղինվորականները գերմանացիների ու թուրքերի դեմ 4 տարի արշունահեղ պայքար էին մղել ամենաղաժան պայմաններում և կարող էին նորից պայքարել: Որ դա այդպես է, կարող ենք հաստատել մի քանի մեջբերումներով՝ Բարաթովից ու Բիշերախովից¹:

1918 թ. օգոստոսի 28-ին Համալանից Բիշերախովին գրած իր ըն-

¹ Մեր տեղեկությունները մեծ մասամբ քաղված են ՍՍՀՄ կենտրոնական արխիվներից, որտեղ պահվում են Բարաթովին և Բիշերախովին վերաբերող ֆոնդեր: Բարաթովի մասին հարուստ տեղեկություններ կան նաև Վրացական ՍՍՀ պետական արխիվներում:

դարձակ նամակում Բարաթովը նշում է. «Աստված քեզ օգնի ավարտելու քո մեծ սխրանքը Ռուսաստանի փրկման գործում, վերականգնելու մեր Կովկասի անկախությունը թուրքերից ու գերմանացիներից և այն վերադարձնելու Ռուսաստանի գիրկը»²։

Մի այլ նամակում Բարաթովն իր մասին գրել է. «Ծննդով կովկասցի եմ, ծառայությանմ (ավելի քան 30 տարի) և հոգով երբեք նրան (Կովկասին—Ա. Հ.) չեմ լքել նաև կովկասյան բանակում, որում և ծընվել եմ, անցնելով ամբողջ ծառայությունս՝ սկսած հորունժից մինչև լրիվ գեներալ (Полный генерал), ես պետք է վերադառնամ իմ սիրելի և հարազատ Կովկաս»³։

Ղազվինից կնոջը (Թիֆլիս) հասցնագրած նամակում Բարաթովը բացի ընտանիքին վերաբերող հարցերից, անդրադարձել է նաև իր առաջիկա ծրագրերին։ Նրա ցանկությունն էր թեկուղ անպիացիների (Ռուսաստանի դաշնակիցների) օգնությամբ վերականգնել կովկասյան ռազմաճակատը, ապա պատրաստ էր հայկական, վրացական, ռուսական և անգլիական զորքերի զլուխ անցած «վերսկսել մարտական գործողություններն՝ ընդդեմ թուրքերի, որպեսզի կրկին Ռուսաստանին վերադարձվեն Բաթումը, Կարսը, Երևանը և Վանը»⁴։

Այստեղ ոչ մի կասկած չի կարող լինել այն մասին, որ Բարաթովը նկատի ուներ բուրժուականվածատիրական և ոչ թե Սովետական Ռուսաստանը։ Եվ դա Ստ. Շահումյանին քաջ հայտնի էր։

1918 թ. ապրիլի 26-ի թվակիր նամակում Բիշրախովը, ընդգծելով Իրանի հյուսիսում գործող Կուչուկ խանի հակառուսական կողմնորոշումը, կասկած է հայտնում, որ նա իր գործունեությամբ կարող է աջակցել գերմանաթուրքական ուժերի ներխուժմանը Կովկաս, ուստի անհրաժեշտ է համարում «ձեռնարկել բոլոր միջոցները կանխելու Բաքվի և էնզելիի վրայով գերմանացիների ու թուրքերի թափանցումը Կովկաս»⁵։

1918 թ. հուլիսի 17-ին հաղորդած հեռագրերից մեկում, ընդգծելով իր ապագա անկիթքը, Բարաթովը գրում էր, որ թուրք-կովկասյան ռազմաճակատը վերականգնելու գեպքում ինքը պատրաստ է կատարել ամենածանր ծառայությունը, «իսկ քաղաքացիական կռիվն մասնակցել

² ՍՍՀՄ ՊԿԻՊԱ, ֆ. 3718, ց. 2, գ. 2, թ. 12։

³ Նույն տեղում, գ. 21, թ. 22։

⁴ Նույն տեղում, գ. 29, թ. 33։

⁵ ՍՐՊԿԱ, ֆ. 39779, ց. 2, գ. 10, թ. 425։

չեմ ցանկանում»⁶։ Սա արդեն լրիվ արտահայտում է գեներալ Բարաթովի ներքին էությունը։

Այս կարգի մեջբերումներ կարելի է բերել տասնյակներով։

Պարզ է, որ Բարաթովն ու Բիշերախովը նույնպես լավ էին հասկանում, թե ում հետ գործ ունեն, բայց ղեկավարվում էին տվյալ ժամանակաշրջանում ստեղծված պայմաններին համապատասխան, պատաստ էին ամեն միջոց գործադրել Ռուսաստանի արտաքին թշնամիների դեմ։

Իսկ ի՞նչ պայմաններ էր առաջարկում Բիշերախովը, երբ նրան ուղղում էին հրավիրել Բաբուն՝ սովետական զորքերի հետ միասին կռվելու թուրքերի դեմ։ Ընդ որում սկզբում մտադրություն կար Բիշերախովին նշանակել Բաբովի սովետական իշխանության բոլոր զորքերի գլխավոր հրամանատար։

1918 թ. մայիսի 29-ին Ղազվինից Կորգանովին հասցեագրած նամակում Բիշերախովը հետևյալ կերպ է շարադրել իր պայմանները. «Հրամանատարական սլաշտոնի առանձնապես չեմ ձգտում, բայց եթե այդ անհրաժեշտ է ռուսական դործի համար, ապա ես որոշ պայմանների առկայության դեպքում կարող եմ համաձայնվել։ Նախ, հարկավոր է, որ հրավերը լինի Բաբովի բարձրագույն իշխանությունից, երկրորդ՝ հարկավոր է որոշակիորեն նշել իմ գործունեության այն շրջանակները, որոնց մեջ ոչ ոք չի խառնվելու, երրորդ՝ ցույց տալ իրավունքների և հարաբերությունների շրջանակները՝ մյուս բնագավառներում, չորրորդ՝ հարկավոր է ցույց տալ, թե նախատրամը ինչպես է համաձայնեցնելու իր գործողությունները բանակի հետ և հինգերորդ՝ հարկավոր է լիակատար և անառարկելի վստահություն։

Եթե կլինի լրիվ վստահություն սովետական իշխանության կողմից և եթե սովետական իշխանությունը վերը նշած պայմաններում ինձ կհանձնի երկրամասի բոլոր ռազմական և ռազմածովային գործերը և իր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով կօգնի ու կթիթեցնի աշխատանքը, այն ժամանակ, քանի որ ինձ առաջարկում են ընդունել զորքերի հրամանատարությունը հանուն Հայրենիքի բարօրության, հեղափոխության նվաճումների պաշտպանության, ապա ես կհամաձայնվեմ այդ առաջարկությանը»⁷։ Այնուհետև Բիշերախովը նշում է, որ եթե այդ պայմանները Բաբովի սովետական իշխանության ղեկավար-

⁶ Նույն տեղում, թ. 221։

⁷ Նույն տեղում, թ. 429—430։

րությունը չընդունի, ապա ինքը չի համաձայնվի իր վրա վերցնել պըլ-խավոր հրամանատարի պաշտոնը:

Հանրահայտ է, որ ցարական Ռուսաստանի բաղձամիլիտանոց բանակը միատարր չէր: Սպայակազմի ղեպի մասը սերված էր աշխատավորական կամ միջին մանրբուրժուական տարրերից և նրա մեծամասնությունը նվիրված էր Ռուսաստանին՝ հայրենիքին: Ստ. Շահումյանի նման խորաթափանց գործիչը չէր կարող չիմանալ ցարական բանակի ու նրա սպայակազմի այդ կողմը: Եվ նա շատ ղգույշ, որոշ վերապահումներով հանդեպ այն հղբակացության, որ, այնուամենայնիվ, ցարական զնդապետ Բիշերախովին, որն իրեն այնպես լավ էր դրսևորել գերմանացիների և թուրքերի դեմ մղված պայքարում, որի ուսասիրության վրա կասկածելն անիմաստ էր, կարելի է այժմ, թեև ուղ և ժամանակավորապես, օգտագործել նույն թշնամիների դեմ մղվող պայքարում:

Անշուշտ, այստեղ չէր կարող տեղի ունենալ Բաքվի սովետական իշխանության ղեկավարների որևէ քաղաքական կամ գաղափարական պիջոն:

Բիշերախովի վերը նշած պայմանների մասին խորհրդակցելով Շահումյանի հետ Բաքվի սովետական իշխանության ռազմածովային գործերի ժողկոմ Կորգանովը 1918 թ. հունիսի 4-ին հետևյալ ռազիոհեռագիրն ուղարկեց Ղազվին՝ Բիշերախովին: Բերում ենք հեռագրի լրիվ տեքստը.

«Բաքվի սովետական իշխանության կողմից Ձեզ պատասխանատու պաշտոնի կարող ենք հրավիրել հետևյալ պայմանների ընդունման դեպքում. առաջին՝ համառուսաստանյան սովետական իշխանության լիակատար ճանաչում, երկրորդ՝ ենթարկվել ռազմածովային կոմիսարի՝ որպես Բաքվի իշխանության օրդանի, վերահսկողությանը, երրորդ՝ ջոկատը պետք է բաղկացած լինի բացառապես ռուսաստանյան հանրապետության քաղաքացիներից, չորրորդ՝ հեղափոխական խիստ կարգապահություն, բայց ոչ ցարական բանակի ուժիմ, հինգերորդ՝ շարային և մարտական հրամանների մեջ ղինվորական կոմիտեները չեն խառնվում, սակայն նման հրամանները բարձր հրամանատարության կողմից հաստատվում են կոմիսարի ստորագրությամբ, հսկողության կարգով:

Միայն պահպանելով այդ պայմանները, Ձեր ջոկատը կարող է մասնակցել Անդրկովկասի հեղափոխության պաշտպանության համար

մղվող պայքարին և անձամբ Ձեզ կարող է առաջարկվել այս կամ այն պաշտոնը: Զոկատը էնդելլի ժամանակուն պես, նախնական բանակցությունների համար անձամբ եկեք Բաքու:

Ուղղամծովային ժողովրդական
կոմիսար ԿՈՐԳԱՆՈՎ»⁸:

Ինչևիցե, Բիշերախովը պետք է պաշտոնապես տար իր պատասխանը Բաքվի սովետական իշխանության ղեկավարներին՝ համաձայն է ծառայելու ռազմածովային ժողկոմի հրամանատարության ներքո, թե ոչ: Այդ հարցի պատասխանը Բիշերախովը տվել է հունիսի 8-ին: Այն Բաքու է հաղորդել ոմն Տեր-Պողոսյան:

«Առաջին՝ կոմիսար Կորգանովի առաջարկած պայմանի բոլոր կետերն ընդունում եմ: Ընդունում եմ ոչ թե նրա համար, որ կարող եմ ստանալ այս կամ այն պատասխանատու պաշտոնը, այլ նրա համար, որ ես ի դեմս սովետական իշխանության տեսնում եմ Ռուսաստանի վերկուրյունը: Երկրորդ՝ սահմանադիր ժողովի կամ Զեմսկի սոբորի հրավիրումը նպատակահարմար չեմ համարում, որովհետեւ այն, ինչ պիտի որոշի այդ սահմանադիր ժողովը կամ սոբորը, տեղերում ոչ ոք չի իրադրոժի, քանի զեռ ամբողջ Ռուսաստանի մասշտաբով սովետական իշխանությունը ուժեղ ու ամրապնդված չէ: Երրորդ՝ ամեն մի ելույթ կամ պայքար սովետական իշխանության դեմ համարում եմ վնասակար, հանցագործություն և դավաճանություն: Չորրորդ՝ ո՛չ իշխանության և ո՛չ էլ պատասխանատու պաշտոնի չեմ ձգտում: Հինգերորդ՝ ո՛չ քաղաքականությունից, և ո՛չ էլ սոցիալիզմից ոչինչ չեմ հասկանում, նոր կյանքի կառուցմանը նախապատրաստված չեմ: Վեցերորդ՝ ես կաղակ եմ, կարողանում եմ մի քիչ կռվել, մի քիչ հասկանում եմ ռազմական դրոժից և միայն այդքանը»⁹:

Կարծում ենք, որ այժմ ավելի քան հասկանալի է, թե ինչո՞ւ Շահումյանը, Կորգանովը և կոմունայի մյուս ղեկավարները ժամանակավորապես պետք է համաձայնվեին ընդունելու Բիշերախովի ջոկատի ծառայությունը:

Սակայն Իրանից Բիշերախովի ջոկատի Բաքու փոխադրմանը խոչընդոտում էին Կուչուկ խանի զինված ջոկատները: Ստ. Շահումյանը ստիպված էր հատուկ հեռագրով էնդելլիում դռնվող ռուսական ներկայացուցիչ Չեկյապինին միջոցով Կուչուկ խանին հաղորդել հետևյա-

⁸ Նույն տեղում, թ. 457:

⁹ Նույն տեղում, թ. 436—440:

լը. «Բիշերախօսվի ջոկատը, նրա գլխավորութեամբ, հանդիսանում է կողկասյան սովետական կարմիր բանակի մի մասը: Հաստատելով Ռուսաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության բարեկամական վերաբերմունքը իրանական ժողովրդի նկատմամբ և ցանկանալով այդ ժողովրդի փրկութունը իմպերիալիստական կառավարութունների գերութունից, որոնք ձգտում էին նվաճել Իրանը, խնդրում եմ խոչընդոտ չհանդիսանալ Բիշերախօսվի ջոկատի փոխադրմանը Ղազվինից մինչև Էնդեղի»¹⁰:

Սակայն խնդիրը միայն Կուշուկ խանի հետ չէր կապված: Բուրքական և գերմանական դադտնի հետախուզութունը տենդորեն գործում էր, Բեռլին և Կոստանդնուպոլիս հաղորդելով Սովետական Ռուսաստանի բախտի հետ կապված բոլոր իրադարձութունների մասին և հասկանալի պատճառով գերմանացիներն ու թուրքերը Բրեստ-Լիտվսկի սլաշմանագրից հետո չէին կարող անտարբեր լինել ռուսական կանոնավոր ղորամասերի միանալուն Բաքվի հեղափոխական բանակին: Ուստի նրանք օգտագործում էին Կուշուկ խանին և նրա բանդաներին՝ ընդգեմ Ռուսաստանի: Ղազվինից Էնդեղի Բիշերախօսվի ջոկատի փոխադրման ուղին լի էր բավական թիվ մեծ ու փոքր զինված ընդհարումներով և տհաճ իրադարձութուններով:

Հունիսի 25-ին Բիշերախօսվը Ղազվինից կրկին հեռագրեց Էնդեղի, պորուչիկ Ալիսալիին¹¹. հաղորդեցիք Բաքու, որ Իրանում գերմանացիներն ու թուրքերը բավական ակտիվացրել են իրենց գործունեութունը և հարձակումներ են գործում իմ ջոկատի վրա:

Բնորոշ է, որ այդ նույն հակառուսական ուժերը ամեն տեսակ պրովոկացիաներ և զրպարտութուններ էին տարածում Իրանում ռուսական ղորքերի ու նրանց սպաների նկատմամբ, չնայած, ինչպես հայտնի է, այդ ղորքերը Իրանից հեռացել էին բավական կազմակերպված ձևով: Բիշերախօսվը մի հեռագրում նշում է. «Ես չեմ վախեցել և չեմ վախենում ո՛չ Կուշուկ խանից, ո՛չ Իսլամի միավորման կուսակցութունից և ոչ էլ մուսավաթից, բայց ընդհարվելուց խուսափել եմ առաջ և խուսափելու եմ նաև առաջիկայում: Գերմանաթուրքական դաշինքը ուղում է իմ ջոկատի արյունը, ձգտում է խլել այն հրետանային մարտկոցները, որոնց Իրանից էվակուացնելը կազմում է իմ պարտքը: Բայց այդ դաշինքը ոչ մի մարտկոց չի ստանա, իսկ իմ ջոկատի ամեն մի

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 421:

¹¹ Նույն տեղում, թ. 54—66:

կաղակի համար, անգամ ամեն մի կաթիլ արյան համար նրանք շատ
թանկ կհատուցեն: Այս է իմ խոսքը, իսկ ես ինչ ասում, այն էլ
անում եմ»¹²:

Այժմ մի քանի խոսք Իրանից Բիշերախովի ջոկատի փոխադրման
պատմության մասին: Այստեղ, նախ, առաջին սլան է մղվում Կուշուկ
խանի հարուցած խռընդոտների հաղթահարումը, որպեսզի ուսաները
հասնեին Ռեշտ, էնզելի:

1918 թ. ապրիլի 2-ին Ղազվինից էնզելի հաղորդած հեռագրում
Բիշերախովը հայտնում է, որ ինքը գործադրել է բոլոր միջոցները՝
խուսափելու Կուշուկ խանի հետ ընդհարվելուց, բայց կարծես չի ստաց-
վում: «Զիջում եմ Կուշուկ խանին և համբերում,— գրել է Բիշերախո-
վը,— տանում եմ նրա բռնություններն ու ծաղրանքները: Հրամայել
եմ ոչ մի գեպըում առաջինը չսկսել կռիվը, սակայն, եթե Կուշուկ խա-
նի մարդիկ հարձակվեն, այն ժամանակ ես չեմ սպասելու որեւէ մեկի
թուլամտությանը»¹³:

Ապրիլի 4-ին Բարաթովի հրամանով պորուչիկ Ալիավին նշանակ-
վեց էնզելի քաղաքի նախահանգստի կայազորի պետ¹⁴ և դրանից հետո
թե՛ Բարաթովը, թե՛ Բիշերախովը և թե՛ Բաքվի սովետական իշխա-
նության ներկայացուցիչները հրկար ժամանակ իրենց կապը Իրանի
հետ հիմնականում իրագործում էին նրա միջոցով:

Հենց այստեղ էլ նշենք, որ ինչպես մինչև Անդրկովկաս ժամանելը,
այնպես էլ Իրանում եղած ժամանակ Բիշերախովը, նաև Բարաթովը
կապված էին անդլիացիների հետ, որպես ցարական Ռուսաստանի դաշ-
նակիցների և չէին կորցրել իրենց հույսերը, որ նրանց օգնությամբ
կկանխեն գերմանաթուրքական արշավանքը Կովկաս: Այդ մոլորու-
թյունները նրանց ուղեկցել են մինչև վերջ, որոնց գերի էին նաև որոշ
հայ ազգային գործիչներ:

Ապրիլի 7-ին Ղազվինից էնզելի հաղորդած Բիշերախովի հեռագրում
ասված է՝ «...Հաշվի առնելով արտաքին՝ թուրքական ռազմաճակատում
և ներքին՝ Բաքու-թաթարական ռազմաճակատում ստեղծված դրուժյու-
նը, ավելացրած Ելիզավետպոլի և Պետրովսկի ճակատները, պետք է
ենթադրել, որ ավելի շուտ կուժեղանա վտանգը, ուստի մեզ հարկավոր
է էնզելի հասցնել մեր դաշնակիցներին, որոնք այնտեղից կաջակցեն
մեր պայքարին՝ ընդդեմ կովկասյան երկրամասում գերմանաթուրքա-

¹² Նույն տեղում, թ. 56:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 23:

կան կողմնորոշման... Իմ կարճ խնդրով, առանց արտաքին օգնության կկործանվի և՛ հայկական հարցը և՛ սովետական իշխանությունը և՛ սոցիալական կողմնորոշումը թե՛ Բաքվում և թե՛ Երևանում»¹⁵։ Այս մոլորությունները հետևանք էին այն բանի, որ հայրենի երկրում տեղի ունեցած սոցիալ-քաղաքական բուռն վերափոխումների բուն իմաստն անհասանկի էին Բիշերախովի կարգի ու մակարդակի մարդկանց համար։

Ապրիլին Շահումյանն ու Կորգանովը կրկին բանակցություններ վարեցին Բիշերախովի ղորամասն Իրանից Բաքու հրավիրելու պայմաններին մասին։

Բիշերախովը հեռագրով հայտնում էր, որ «քաղաքական կյանքին չի խառնվում, հրամանատարական պոստի չի ձգտում և Բաքվի սովետից հրավեր չի խնդրել։ Հայտարարում եմ, որ ես աշխատելու եմ միայն պաշտպանելով այն պայմաններն ու երաշխիքները, որոնք ես առաջ եմ քաշել։ Իմ պայմաններն ընդունելու դեպքում երաշխավորում եմ լիակատար հաջողություն»¹⁶։ Ըստ երևույթին հեռագրերի նման փոխանակումից հետո համաձայնություն կնքվել էր, որովհետև դրան հաջորդել է Կորգանովի հետևյալ շտապ հեռագիրը Ղազվին՝ Բիշերախովին. «Թիֆլիսի կոմիսարիատը համաձայնվել է թուրքական երկու զունդ բաց թողնել Բաքու։ Հայկական զնդերը զբաղեցնում են Վերխովյակին, Լիսանովոն, Բայալետը, Երևանը։ Թիֆլիսում իշխում է գերմանական կողմնորոշումը. Բաքվի դեմ արշավանքն անխուսափելի է։ Այժմ հարկավոր է շտապել։ Աշխատեցեք արևելքը դուրս բերել (Իրանից—Ա. Հ.)։ Հաղորդեցեք, համաձայն եք, արդյոք, Ձեզ վրա վերցնել ղորքերի ընդհանուր հրամանատարությունը»¹⁷։

Իր փոխադրումները Ղազվինից էնդելի իրագործելու համար Բիշերախովին հարկավոր էր ավտոտրանսպորտ, որպիսին համարյա չկար, սուղ էր նաև վառելիքը, ուստի նա ապրիլի 21-ին հեռագրեց Ալիսովին (էնդելի). «Աստված սիրեք՝ բնիզին, բնիզին և դարձյալ բնիզին»¹⁸։

Մայիսի 15-ին Բարաթովի կորպուսի (ըստ էության նախկին կորպուսի, որովհետև այդպիսին փաստորեն հունվարի վերջերից չկար) շտաբից հայտնի դարձավ, որ Բիշերախովի ջոկատի համար կարելի է

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 29։

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 133։

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 63։

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 95—96։

առանձնացնել 25 բռնատար և 9 օժանդակ մասնադիտական ավտոմեքենա:

Մայիսի 20-ին, երբ թուրքերի հարձակումները համարյա բոլոր ուղղութիւններով ակտիւացել էին, Կորպանովը կրկին հեռագրեց էնդէլի, սրպետի Բիշերախովը, եթէ իրոք շահագրգռած է Կովկասի փրկութեան հարցով, արագացնի իր մեկնումը: Թուրքերը, գրավելով Ալեքսանդրապոլը, իրենց ձեռքն էին վերցրել Ջուլֆա տանող երկաթուղադիժը, որտեղից կարող էին հարձակվել և՛ Բաքվի և՛ Գիւլյանի վրա¹⁹:

Ի պատասխան դրան, Բիշերախովը հեռագրեց, որ մայիսի 23-ին կրկին էնդէլիում և խնդրեց իրեն տեղյակ պահել ընդհանուր իրադրութեան մասին²⁰:

Որքան էլ տարօրինակ թվա, սակայն, ինչ-ինչ հիմքերից ելնելով, Բիշերախովը գտնում էր, որ դրութիւնն ավելի մոռալ են ներկայացնում, քան իրականում կա, որ իբր թուրքերն ու ղերմանացիները 6 շաբաթից շուտ չեն կարող հասնել Բաքվի շրջան²¹, բացի այդ, որքան էլ ղարմանալի է, նա պահանջում էր, որ Բաքվից մեկ գումարտակ ուղարկվի էնդէլի, որն իբր հնարավորութիւն կտա անգլիացիներին ապահով զգալ էնդէլիի համար, իսկ իրենց զորքերն ուղարկել Բաքու՝ թուրքերի դեմ:

Այո, հեռագրում հենց այդպէս էլ ասված է. «Բաքվի թուլացման մասին կարիք չկա անհանդուստանալ, ևս կհասնեմ ժամանակին: Գումարտակի էնդէլի ժամանելը անգլիացիներին հնարավորութիւն կտա շատ ուժեր չօգտագործել Գիւլյանը ղեաղեցնելու համար և այն, ինչ հնարավոր է՝ կնհետեն Բաքվին օգնելու համար»²²:

Հաղիվ թիւ այս առաջարկութիւնը կարելի լինի հիմնավոր համարել, թէկուզ այն իմաստով, ինչպէս ինքը՝ Բիշերախովն էր հասկանում: Այն առավել ևս անկեղծ չի հնչում, եթէ հաշվի առնենք, որ հունիսի 4-ին Բիշերախովը փոխանակ «հասնելու Բաքու», ինչպէս ինքն էր խոստացել, հունիսի 23-ին դեռևս գտնվում էր Ղազվինում և էնդէլի հաղորդած հեռագրում կայազորի պետին խորհուրդ էր տալիս. «Եթէ Բաքվում գրութիւնը լուրջ է, ապա ևս կառաջարկեի ռազմական ուժերը, ռազմա-

¹⁹ Նույն տեղում, Թ. 112--113:

²⁰ Նույն տեղում, Թ. 117:

²¹ Նույն տեղում, Թ. 119:

²² Նույն տեղում, Թ. 122:

կան և առևտրական նավատորմը փոխադրել էնգելի և Պետրովսկ»²³։ Սա արդեն բոլորովին անհասկանալի է։

Վերջապես հունիսի 8-ին էնգելիից Բաբու հաղորդվեց, որ շուտով Բիշերախովը Ղազվինից կժամանի էնգելի, որ Կուլուկ խանը համաձայնվել է խաղաղ ճանապարհով բաց թողնել ռուսներին²⁴։

Հունիսի 12-ին Բիշերախովը ավելց հետևյալ հեռագիրը. «12-ին ստիպված եմ եղել ճեղքել (Կուլուկ խանի բնագծերի մասին է խոսքը— Ա. Հ.), ժամը 13-ին հակառակորդը դուրս է շարժվել իր ամրացված դիրքերից։ Հետապնդումը շարունակվում է։ Հակառակորդն ունի շատ սպանվածներ և վիրավորներ։ Վերցրել ենք զերիներ և շատ զենք ու այլ ավար»²⁵։

Հունիսի 16-ին Բաքվից ոմն Ջիզիթյան հեռագրել է էնգելի՝ Բիշերախովին, որ գերմանական զորքերը ափ են իջել Փոթիում, որ Սարգարապատի տակ հայերը ջախջախիչ հարված են հասցրել թուրքերին։ Միևնույն ժամանակ հեռագրում ասված է, որ հայերի դեմ թուրքերը դուրս են բերել 40.000-ոց բանակ, երբ հայերն ունեն ընդամենը 20.000 ակտիվ սվին։ Իհարկե այս թվերը չի կարելի ընդունել որպես ճշմարտություն։

Հունիսի 27-ին Շերուդակը Բաքվից էնգելի՝ Բիշերախովի հասցևով տվեց հետևյալ հեռագիրը. «Ենդրում եմ շտապ հաղորդել ջոկատի Ալյաթ գաղու օրվա մասին։ Արդյո՞ք նոր նավեր չեն պահանջվում։ Ցանկալի է ուղարկել Ձեր ներկայացուցիչներին՝ շենքերի պատրաստման, հանդիճանքի, գնդացիների, հրացանների ընդունման համար»²⁶։ Ինչպես տեսնում ենք, Բաքվի սովետական իշխանությունը, նրա ռազմական մարմիններն ամեն հնարավոր բան անում էին Բիշերախովի ղեկավար համար, հույս ունենալով, որ նա կօգնի թուրք-գերմանական արշավանքի դեմ պայքարելու համար։ Նույն օրը Շահումյանն անձամբ հեռագրեց Բիշերախովին, որ «Թերեքի ժողովրդական սովետից երեք պատգամավորներ են եկել Ձեր ջոկատին ուղեկցելու համար։ Արդյո՞ք կհրամայեիք, որ նրանք այստեղ սպասեն, թե գան էնգելի»²⁷։ Իհարկե մեզ համար պարզ չէ, թե նրանք ինչ պատգամավորներ էին, և ուր պիտի ուղեկցեին։ Չէ որ ամեն ինչ պայմանավորված էր Բաքվի ժողով-

²³ Նույն տեղում, թ. 154։

²⁴ Նույն տեղում, թ. 167։

²⁵ Նույն տեղում, թ. 180։

²⁶ Նույն տեղում, թ. 185։

²⁷ Նույն տեղում, թ. 186։

խորհի ու անձամբ ռազմածովային ժողկոմ Կորգանովի հետ, որը հոգում էր և՛ դիմավորողների և՛ ուղեկցողների մասին:

Հաջորդ օրը Շերտլդալը նորից հեռադրեց Բիշերախովին և նրան տեղյակ պահեց, որ արդեն կուտակված է 1000 փութ ձիերի կերի պաշար և կարելի է ձեռք բերել նույնպես 700 փութ խոտ, հանդերձանք, արկեր, հրացաններ անհրաժեշտ քանակությամբ կան, միայն անհամբեր սպասում են նրա գալու:

Ահա այսպիսին էր դրուժյունը մինչև Բիշերախովի ժամանումը Ադրբեջան: Վերջապես Բիշերախովի ջոկատը նավերով հուլիսի 5-ին ափ իջավ Ալյաթում: Դա այն ժամանակ էր, երբ կարմիր բանակի ղեկավարները մի շարք հարվածներ էին հասցրել թշնամուն, սակայն վերջինիս դերազանց ուժերի ճնշման տակ նահանջել էին:

Ի՞նչ էր ներկայացնում Բիշերախովի ջոկատը: Այդ մասին տեղյակները այնքան էլ շատ չեն: Ըստ որոշ աղբյուրների, նրա ջոկատն ուներ 1200—1500 սվին և սուր, 8 զրահապատ ավտոմեքենա, 4 օդանավ, որ ստացել էր Դենստերվիլից, բավական հարուստ զինամթերքի պաշար²³:

Սակայն գլխավորն այստեղ միայն քանակը չէ, այլ այն, որ այդ ղորամասը մարտերում կոփված էր, ուներ փորձված սպաներ և կրթուսեր հրամանատարներ: Չպետք է թերադնահատել նաև Բիշերախովի կարողությունները, որն իր զինվորների շրջանում որոշակի հեղինակություն ուներ: Այն համախմբված և կարգապահությամբ վարժված ղորամաս էր: Ալյաթից Բիշերախովը եկավ Բաբու, հանդիպեց Ստ. Շահումյանի, Կորգանովի ու մյուսների հետ և կոնկրետ բանակցություններ վարեց իր անկիւքների մասին:

Հուլիսի 5-ին վ. Ի. Լենինին հաղորդած հեռագրում Շահումյանը անդրադարձել է Բիշերախովի հետ ունեցած ղրուլցին. «Մենք ղրուցեցինք Լ. Բիշերախովի հետ, բոլոր վիճելի կամ վիճելի թվացող և կասկածելի կետերի շուրջ և հանգստացանք: Մենք այլևս չենք վախենում, որ նա կարող է զենք դառնալ անգլիացիների կամ դաշնակիցների ձեռքում, նա ևս մեզինք չի վախենում, չի վախենում այն բանից, որ մենք նրա ջոկատը զինաթափ կանենք, կգնդակահարենք ծովում մեր նավատորմի օգնությամբ և այլն: Նա ցանկացել է իր հետ վերցնել անգլիական զրահապատներ՝ անգլիական սպասարկող կազմով և օդանավեր, սակայն մենք ձեռնից տեղեկություն ենք ունեցել սպասուկիբ

²³ Նույն տեղում, թ. 189:

դրահապատների և օգնականների մասին և մենք նրան համոզեցինք հրաժարվել անգլիականից...»²⁹;

Չնայած մինչև Ադրբեջան ժամանելը լուրջ խոսակցություններ էին տեղի ունեցել Բիշրախովին գլխավոր հրամանատար նշանակելու հարցի շուրջը, բայց, ինչպես տեսանք, ինքը ևս միշտ ինչ-որ շափով անորոշ պատասխաններ է տվել այդ առաջարկությանը։ Այժմ խորհրդակցելով Ստ. Շահումյանի հետ, նա համաձայնում էր, որ դադեցնի ռադմաճակատի աջ թևը (թուրքերի կողմից ձախ թևը) և, Բաքու—Շամախի—Գյոլշալ—Կախլաթ—Թիֆլիս ճանապարհով հարձակվելով, դուրս գա մինչև ռադմավիրական ճանապարհը։ Նկատի ունենալով, որ ճանապարհին ոտքի կհանի լեռնականներին, մասնավորապես օսեթներին և կուժեղացնի իր զորամասը։ Ինքը՝ Բիշրախովը գլխավորներին հայտարարել էր, որ ռադմավիրական ճանապարհով գնալու են իրենց տները։ Չէ որ ամբողջ կովկասյան բանակը, իրոք, արդեն գնացել էր և անկախ բոլոր տեսակի հորդորներից, Բիշրախովի կազակները ևս ուղում էին տուն վերադառնալ։

Այստեղ մի հարց ևս ենթակա է պարզաբանման։ Ինչո՞ւ Բիշրախովը նավերով ժամանեց Ալյաթ և ոչ Բաքու։ Ոչ ոք նրան չէր խանդարի, եթե ժամաներ Բաքու։ Չէ որ Բաքվի իշխանություններն էին նրան հրավիրել։ Պետք է ենթադրել, թե նա չի ցանկացել, որ իր անձնակազմը շփվի հեղափոխական Բաքվի հետ։ Իրանի ռուս զինվորները որոշ շափով կտրված էին մայր երկրից, անտեղյակ էին շատ հարցերում և Բիշրախովին ձևանտու չէր, որ իր զինվորներն այդ բոլորի մասին տեղեկանային։ Մյուս կողմից, վախենում էր, որ սովետական իշխանության պայմանները չընդունելու դեպքում կարող էին իր զորամասը զինաթափ անել։

Ինչո՞ւ նա ընտրեց Թիֆլիս տանող խճուղին։ Ուլբե՞ր էին այն երեք պատգամավորները, որ հեղեղ էին Թիբեթից։ Ինչո՞ւ նա կապերը չէր կտրում Դենստերվիլից։ Արդյո՞ք ամեն ինչ չէր մտածված նախապես։ Արդյո՞ք երեք պատգամավորները չէին եկել և. Բիշրախովի մեծ եղբայր գնեբրալ Գ. Բիշրախովի մոտից, որը խռովություն էր բարձրացրել Թիբեթի շրջանում՝ ընդդեմ սովետական իշխանության։ Այն փաստը, որ իր ժամանումից հետո չանցած 20 օր Բիշրախովը դավաճանարար լքեց ռադմաճակատը, ինչ որ շափով հաստատում են վերը նշած մեր ենթադրությունները։

²⁹ Նույն տեղում։

Փաստը մնում է փաստ, որ որոշ ժամանակ թուրքերի դեմ կռիւ-
լուց հետո, երբ թուրքական-խալամական բանակը մոտինում էր Բաք-
վին, այդ ծայրահեղ լարված օրերին Բիշներախովի խոստումներից ոչինչ
չմնաց: Նա լքեց ռազմաճակատը և քաշվեց հյուսիս, որպեսզի պայ-
քարի սովետական իշխանութւյան դեմ: Սակայն կոմունայի անկումից
հետո միառժամանակ դեռևս օգնում էր «Յենտրոկասպիի» կառավա-
րութւյանը:

Կարող է հարց ծագել՝ արդո՞ք չէին սխալվել Ստ. Շահումյանը և
նրա ղինակիցները, հավատալով ցարական բանակի գնդապետին: Գըտ-
նում ենք, որ անիմաստ կլինի նման հարցադրումը: Վերը մենք արդեն
հիմնավորեցինք այն քաղաքական դրդապատճառները, որոնցով դե-
կավարւում էր Ստ. Շահումյանը: Մի՞թե քիչ ցարական գեներալներ ու
սպաներ են դավաճանել կարմիր բանակին բուն Ռուսաստանում մղ-
ված քաղաքացիական կռիւների ժամանակ: Այդ հանրահայտ է: Նման-
ներին, ինչպես ասում էր Լենինը, պարզապէս գնդակահարում էին,
բայց չէին նահանջում կուսակցութւյան գծից՝ հին բանակի ազնիւ ու
լոյալ զիրք զրաված սպաներին և գեներալներին օգտագործելու հար-
ցում:

Բիշներախովն այդ կարգի դավաճաններից էր և իր հետագա գոր-
ծունեութւյամբ ապացուցեց, որ կանգնած է սովետական իշխանութւյան
ակտիւ թշնամիների շարքերում, եղբոր կողքին:

Իսկ եթե չդավաճաներ, արդո՞ք հնարաւոր կլիներ թուրքերին դի-
մադրել, ձախողել նրանց արշավանքը:

Սա արդեն այլ հարց է, որին մենք կանդրադառնանք:

2. ԿՈՄՈՒՆԱՅԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՏՄԱՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Խոսելով Բաքվի կոմունայի և նրա պարտութւյան պատճառների
մասին, անհրաժեշտ ենք համարում նշել մի կարևոր հանգամանք, որը
որպէս կանոն շրջանցւում է որոշ հետազոտողների կողմից:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխութւյան հաղթա-
նակն ինքնին դեռևս չէր ամրապնդում կամ ապահովում հին կարգերի
լիակատար ջախջախումը և նորի հաստատումը: Հայտնի է, թե որպիսի
կրքոտութւյամբ, եռանդով, խիստ մեթոդներով էր պայքարում Վ. Ի. Լե-
նինը անարխիայի, կամայականութւյան, դատարկաբանութւյան, ան-
կարգապահութւյան, անգործութւյան դեմ՝ հանուն նրա, որպեսզի
երկրում կարգ ու կանոն ստեղծվի: Հիշենք թեկուզ այնպիսի արմատա-

կան միջոցառումների մասին, ինչպիսիք են՝ սովետական պետական ձկուն ապարատի ստեղծումը, հրաժարումը պարտիզանշինայից և կամավորության սկզբունքից, պարտադիր զինվորական ծառայության օրենքի հիման վրա բանվորագյուղացիական կարմիր բանակի ստեղծումը, հրամանատարների ու կոմիսարների նշանակումը (և ոչ թե ընտրություն), արտակարգ հանձնաժողովի ստեղծումը՝ հակահեղափոխության ու սաբոտաժի դեմ պայքարելու համար, երկրում ղեկավարման ֆունկցիաների աստիճանաբար կենտրոնացումը միանձնյա ղեկավարների ձեռքում, անխնա պայքարը անարխիստական տենդենցների ու դրանց կոնկրետ կրողների դեմ և այլն:

Վ. Ի. Լենինը հաշվի էր առնում, որ իշխանությունը նվաճելուց հետո առաջին պլանի պետք է մղվեն գործնական քայլերը, կազմակերպչական, տնտեսական, վարչական միջոցառումները:

Ձախ էսեռների և մենշևիկների նկատմամբ գործադրած միջոցառումները, սահմանադիր ժողովի ցրումը, հեղափոխության թշնամիների նկատմամբ կարմիր տեղերի կիրառումը վերը նշած մյուս արմատական միջոցառումների հետ միասին ապահովեցին սովետական կարգերի ամրապնդումը նախ կենտրոնում, ապա ծայրամասերում:

Քանի դեռ պայքարը շարունակվում էր տեղական համեմատաբար անկազմակերպ ուժերի դեմ, թերևս այդ մեթոդները որոշ չափով պիտանի էին, որովհետև իրենք, Կովկասի հակահեղափոխական ուժերն առանձնապես օժտված չէին բարձր կազմակերպվածությամբ, չունին հեղինակավոր առաջնորդներ: Դրությունը փոխվեց, երբ Բաքվի դեմ արշավանք ձեռնարկեցին թուրքական ու գերմանական կազդային բանակները, իրենց ուսլալ ու փորձված հրամանատարներով: Վերջիններս մասնագետ ռազմական կադրեր էին, որոնք մարտերը վարում էին ռազմական կարգ ու կանոնի համաձայն:

Երբեք չպետք է թերազնահատել թշնամու ուժերի օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ կողմերը: Եթե Բաքվի հեղափոխական իշխանության ղեկավարները չի էին վճռականությամբ՝ գործել հանուն սոցիալիզմի գաղափարների, ապա պակաս վճռականությամբ չէին օժտված նաև պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի և թուրանի գաղափարներով տարված էնվեր, նուրի փաշաներն ու նրանց զինակիցները: Թուրքական կազդային ղիվիզիան ու նրա շուրջը համախմբված իսլամական բանակը գործում էին ֆանատիզմի հասնող եռանդով: Բաքվի գրավումը էնվերի այն իդեալն էր, որի համար նա պատրաստ էր դիմելու ամեն մի փորձության: Նա դրանում էր տեսնում Կովկասը օսմանյան Թուր-

քիային բռնակցելու վաղեմի սլանների իրականացման գլխավոր գրավականը:

Որքանով էին Բաքվի սովետական իշխանության ղեկավարները հաշվի առնում այս հանգամանքը: Դատելով այն ելույթներից ու կոչներից, որոնցով լի է 1918 թ. Բաքվի բուլճարիկյան մամուլը, կարելի է ասել, որ այո՛, այն հաշվի էր առնվում, մանավանդ Ստ. Շահումյանի կողմից: Սակայն հաղիվ թե կարելի լինի հաստատել, որ դրա կարևորությունը բոլորն էին գիտակցում անհրաժեշտ խորությամբ: Եվ դրա համար քիչ հիմքեր չկան: Ավելի շատ հույսը դրվում էր հեղափոխական էնտուզիստների, քան այն բաղմամբիվ միջոցառումների վրա, որոնց համակողմանի կիրառումը կարող էր ապահովել կազմակերպված հակահարվածը թշնամու դեմ:

Անշուշտ, այստեղ առաջնակարգ նշանակություն ունեւր ռազմական գործին զիտակ կադրերի առկայությունը, մարդիկ, որոնք կարողանալին ճիշտ գնահատել իրադրությունը, ուժերի փոխհարաբերությունը, թշնամու և սեփական թույլ ու ուժեղ կողմերը, հարձակման համար ելման դիրքերի և պաշտպանության հարմար բնագծերի ընտրությունը, ռազմական տեխնիկայի, զենքի ու զինամթերքի նպատակասլաց բաշխումը, ռեզերվների ստեղծումը, բարձր պետերի հրամաններն ու կարգադրությունները ժամանակին կատարողներին հասցնելու կապի միջոցների ապահովումը, հանդերձանքի ու պարենի (սովյալ պայմաններում նաեւ ջրի) հայթայթումը, տրանսպորտի միջոցների մոբիլիզացիան, հեռախոսողության, ինժեներական ծառայության կազմակերպումը և այլն, առանց որի անիմաստ է պատկերացնել հաղթանակը, մանավանդ այնպիսի փորձված ու մարտունակ բանակների նկատմամբ, որպիսին թուրքականն ու ղերմանականն էին: Երբեմն թշուր կարծիք է տրտահայտվում թուրքական բանակի մարտունակության վերաբերյալ: Զպետք է մոռանալ, որ Օսմանյան կայսրությունը դարեր շարունակ կանգուն է մնացել հենց միայն ռազմական ուժի, իր բանակի սլիններին շնորհիվ և անկախ այն լուրջ ճգնաժամերին, որ ապրել են այդ պետությունն ու նրա բանակը, անգամ 1918 թ. նրա առանձին ղորաբանակներ օժտված էին թշնամու դեմ համառ պայքար մղելու ունակությամբ:

Բաքվի կոմունայի ղեկավարները, լինելով մտավորական գործիչներ կամ հեղափոխությանը նվիրված բանվոր-ծառայողներ, իրագրության անհրաժեշտ ու բաղմակողմանի վերլուծություն և հանձնարարականներ կարող էին և պետք է ստանալին ռազմական գործիչներից:

Բայց, ցալոք, նրանք ոչ բոլոր դեպքերում էին խորանում այդ հարցերում: Բաքվի նման մեծ ու տնտեսական-քաղաքական, ստրատեգիական տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցող քաղաքը փորձված թշնամու հարձակումից պաշտպանելու համար պահանջվում էին ավելի մեծ փորձի ու մտահոգիչոնի տեր ռազմական գործիչներ, որպիսիք, սակայն, տվյալ պահին համարյա չկային:

Դրությունն ավելի վատացավ, երբ Բաքվում տապալվեց Ստ. Շահումյանի ղեկավարած ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը և իշխանությունն անցավ էսէռների՝ «Ցենտրոկասպիի» ձեռքը: Այսպես կոչված դիկտատորներից և ոչ մեկը ի վիճակի չէր համաժողովրդական պայքար կազմակերպելու թուրքական ինտերվենցիայի դեմ:

Մենք բնավ մտադիր չենք որպես ճշմարտություն ընդունել թշնամիների բռնադատությունը: Անգլիական զենքերալ Դենստերվիլն իր երկրի, իր դասակարգի տիպիկ ներկայացուցիչն էր, այլ դեպքում նրան չէր հանձնարարվի իրականացնելու բրիտանական իմպերիալիզմի նվաճողական քաղաքականությունը իրանում և Կովկասում: Այդ բոլորից բացի, ինչպես ցույց են տալիս նրա հուշագրությունները³⁰, նա բավական ցինիկ անձնավորություն էր: Ու շնայած այդ բոլորին, մենք հենուկ ենք այն մտքից, որ նրա հուշագրություններում ճշմարտություն չկա:

Դենստերվիլը ծաղրում էր Բաքվի զորքերի ղեկավարներին և հորինում կամ կրկնում այն անեկդոտը, թե իբր Պետրովն ուներ 500 հրանոթ և 1000 արկ, այսինքն՝ ամեն հրանոթին ընկնում էր 2 արկ, մասնացույց անկողով, որ ավելի լավ է 2—4 հրանոթ ունենալ՝ 250—500 արկերով, քան 500-ը՝ 2-ական արկով: Խոսակող կարգ ու կանոնի բացակայության մասին, անգլիական զենքերալը հաստատում է, որ թուրքերը միշտ, երբ ցանկանային, հատկապես գիշերները, կարող էին զրավել քաղաքը, քանի որ ամեն գիշեր առնվազն մի քանի տեղամասերից տեղական զորամասերը թողնում էին իրենց պաշտպանության գծերը և գնում քաղաք: Այնուհետև գրում է, որ «քաղաքը լնի-լնցուն էր գերություններից ազատված ավատոր-գերմանական զինվորներով: Բացի դրանից, քաղաքի 80.000 թաթարական բնակչությունն, անկասկած, համակրում էր թուրքերին: Այդպիսով հակառակորդը լիակատար հնարա-

³⁰ Генерал-майор Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии 1917—1918 гг., с. 238.

վորութիւնն ուներ միշտ տեղյակ լինելու մեր զորքերի դասավորութեան մասին»³¹։

Թյուրիմացութիւնների տեղիք շտալու համար մենք թուրքական բանակի հարձակումը Բաքվի վրա նկարագրում ենք ամբողջութեամբ՝ սկզբից մինչև վերջ, անկախ նրանից, որ սկսած հուլիսի 31-ից փաստորեն իշխանութիւնը գտնվում էր էսէռների ու մենշևիկների ձեռքում։ Ուստի Դենստերվիլի «քննադատութիւնը» վերաբերում է «Յնատրոկսայի» ղեկավարներին, որոնք համակնութիւնն ունին հանդես գալու հեղափոխութեան շահերի անունից։

Դենստերվիլը նշում է, որ ղեկավարները ռազմաճակատի առաջին դժուար շէն լինում, հետևապէս իրերի իսկական դրութեանը տեղյակ չէին և հետո էին ղինվորական մասսայի վրա ներդրծելու ամենառեւակ մեթոդից։

Նախ Դենստերվիլը խորհուրդ էր տալիս հինգ ղիկտատորներին որեւէ մեկին առանձնացնել որպէս ղեկավար, առաջին դեմք։ Սակայն, ըստ դեներալի վկայութեան, «բոլոր հինգ ղիկտատորները միաձայն հայտարարել են, որ իրենցից և ոչ մեկը ի վիճակի չէ միանձնյա կերպով ղեկավարել»³²։

Այնուհետև նա հեղնանքով հիշատակում է անվերջ ժողովների ու նիստերի մասին, որոնք շատ մեծ ժամանակ էին խլում³³։

Օգոստոսի 31-ին Դենստերվիլը հրավիրվել էր ռազմական խորհրդի նիստի, որը ղեկավարում էր գեներալ Դոկուչանը և որին մասնակցում էին հինգ ղիկտատորները, Հայկական ազգային խորհրդի կազմը, բանվորների, գյուղացիների, ղինվորների ու նավաստիների խորհուրդների ներկայացուցիչներ և ուրիշներ։ Նա կրկին ականատես է եղել, թե ինչպէս Դոկուչանի ղեկուցումից հետո մեկ ժամ ելույթ է ունեցել մի շարքային նավաստի, որը քարը քարի վրա չի թողել զորահրամանատարի փաստարկումներն ու եղրակացութիւնները և իր սեփական «ստրատեգիան ու տակտիկան» է առաջարկել։ Դիկտատորներից յուրաքանչյուրն առաջարկել է պաշտպանութեան իր պլանը։ Այնուհետև ելույթ են ունեցել մյուսները, յուրաքանչյուրն առաջ քաշելով սեփական մտահղացումներն ու պլանները։ «Նրանցից յուրաքանչյուրն

³¹ Նույն տեղում, էջ 205։

³² Նույն տեղում, էջ 206։

³³ Նույն տեղում, էջ 236—237։

իրերի դրության մասին արտահայտում էր իր տեսակետը և պատրաստ էր խոսել այնքան ժամանակ, որքան կարող էր»³⁴։

Մենք, բնավ այն կարծիքին չենք, որ անգլիական գեներալը մեզ հրամցնում է լուկ ճշմարտությունը, սակայն, ցավով պետք է հաստատենք, որ իրականությունը համապատասխանող փաստերը քիչ չեն։

Կոմիտենների դերը ստորաբաժանումներում և ղորամասերում, որպես հեղափոխության առաջին շրջանի ոգուն համապատասխանող միջոցառում, անշուշտ, անհրաժեշտություն էր և առաջին փորձերից մեկը բանակի ղեմավարտացման, շարքային մարդկանց, աշխատավորությանը ներգրավելու ցարիզմի թողած բիրտ ժառանգության դեմ պայքարելու համար նաև բանակում։ Սակայն հանրահայտ է և այն, որ բանակը յուրահատուկ հասարակական օրգանիզմ է և պահանջում է միանձնյա կենտրոնացած ղեկավարություն ու անձնական պատասխանատվություն։

Էնտոլիազմն այստեղ պետք է սերտորեն ներդաշնակվի մեկ անձից նշնող հրամանների ու կարգադրությունների անառարկելի կատարման հետ։

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության ակա-նավոր գործիչ Ա. Ի. Միկոյանը հենվելով իր հիշողությունների և զրական, հրապարակախոսական աղբյուրների վրա, հաշվի առնելով Բաքվի կոմունայի միջազգային ու ներքին դրությունը, հանգել է այն եզրակացության, որ Ստեփան Շահումյանի ղեկավարությամբ 1918 թ. հուլիսի 29-ին Բաքվի էվակուացիայի ենթարկվելու մասին ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի ընդունած որոշումը պետք է համարել ճիշտ։ Միկոյանը գրել է. «Այս հուշերի ընթերցողների մոտ կարող են հարցեր ծագել, թե Բաքվի կոմիսարների ո՞ր որոշումները կամ արարքներն էին ճիշտ և որոնք՝ սխալ։ Ինչպե՞ս կարող էին դասավորվել հանգամանքները, եթե կոմիսարներն ընդունեին այլ որոշումներ և եթե նրանք գործեին այլ կերպ։ Այդ ամենը ինչպե՞ս կարող էր ազդել իրադարձությունների ընթացքի ու ավարտի և, ամբողջությամբ վերցրած, Բաքվի կոմունայի բախտի վրա»³⁵։

Ա. Ի. Միկոյանը նախ պատասխանում է կոմունարների կյանքի ու փրկության հնարավոր ուղիների հարցին և կարծես տալիս դրական պատասխան։ Ահա նրա բացատրությունը.

«Առաջին անգամ դա հնարավոր էր, երբ կոմիսարները Պետրովի ջո-

³⁴ Նույն տեղում, էջ 196—197։

³⁵ Ա. Ի. Միկոյան, Պայքարի ուղիով, գիրք առաջին, Երևան, 1972, էջ 312։

կատի հետ Բաքվից էվակուացվում էին Աստրախան: Եթե նրանք ժուլոյ կղզու մոտ չսպասեին զինված կարմիրքանակայիններով բռնված մյուս երկու նավերի մոտենալուն, կամ եթե նրանք կղզում թողնեին ռազմական գործերի ժողովրդական կոմիսար Կորդանովին, իսկ մնացած բոլոր կոմիսարները և մյուս քաղաքական ղեկավարներն առանց հապաղելու շարժվեին դեպի Աստրախան: Զէ որ «Ցենսորականայի» ռազմական նավատորմիկը նրանց շրջապատեց մեկ օր հետո, իսկ մեկ օրում նրանք կարող էին շտապ հեռանալ Աստրախանի ուղղությամբ: Այն ժամանակ բարձրացած փոթորիկը բարենպաստ էր նրանց համար: Բայց նրանք այդ բանը չարեցին՝ մնացածների հանդեպ քաղաքական ղեկավարների ունեցած պատասխանատվության զգացումից, ընկերական համերաշխության բերումով»³⁷:

Ա. Ի. Միկոյանն առաջ է քաշում նաև երկրորդ հնարավոր ուղին: Նա գտնում է, որ երբ «Թուրքմեն» շոգենավը, որի վրա գտնվում էին կոմիսարները, հաջողությամբ կտրվեց «Ցենսորականայի» նավերի քարավանից և ուղղություն վերցրեց դեպի Աստրախան, Բաքվի կոմիսարները կարող էին ղենքի ուժով անձնակազմին ստիպել, որ նավն այլևս չկանգնի և չսպասի, այլ շարունակի իր երթուղին դեպի Աստրախան»³⁸:

Այս եղրակացության հետ հազիվ թե հարկ լինի վիճել: Ա. Ի. Միկոյանի ելրահանգումը բավական տրամաբանական է: Առաջ քաշելով այդ թեզը, նա դրանում համոզված էր: Մենք ես մտադիր չենք վիճելու և համաձայն ենք նրա հետ, որ եթե կոմիսարներն այդպես վարվեին, կարող էին խուսափել աղետից: Բայց ընթերցողը կարող է առաջ քաշել սկզբունքային նշանակություն ունեցող օրինական մի հարց: Իսկ ինչո՞ւ կոմիսարները պետք է շտապեին էվակուացման հարցում: Արդյո՞ք այն հասունացած էր այն ժամանակ, արդյո՞ք բոլոր ուժերն ու հնարավորություններն էին ի սպաս դրվել սովետական իշխանության պաշտպանության համար:

Հենց իր՝ Ա. Ի. Միկոյանի՝ իրադարձությունների վարգացման ընթացքի նկարագրությունը, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ փաստեր բերում են այն ելրակացության, որ կոմիսարները շտապել են քաղաքը

³⁶ Միկոյանը նկատելիորեն մեղմացնում է իր մարտական ընկերոջ՝ Պետրովի մեղքը և դա հասկանալի է: Պետրովի ջոկատը զինված էր հրանոթներով, զնդացիներով: Այդ նավերի վրա հազարավոր կոմունիստներ կային և կարող էին պաշտպանվել, բայց չպաշտպանվեցին:

³⁷ Ա. Ի. Միկոյան, Պալբարի ուղիով, էջ 313:

³⁸ Նույն տեղում:

հանձնելու հարցում: Փաստերը ցույց են տալիս, որ պատերազմական զործողությունների բռն ծավալման շրջանում կոմիսարները համամատաբար քիչ են հայտնվել զորքերի շրջանում: 1918 թ. ամռանը, չնայած բազում անբարենպաստ հանգամանքներին, այնուամենայնիվ նրանք պարտավոր էին ավելի օպերատիվ և ավելի եռանդուն զործունեություն ծավալել՝ Բաբու քաղաքի պաշտպանության և նրա շրջապատի բնակչության մոբիլիզացիայի ուղղությամբ:

Մենք բարձր ենք գնահատում Ա. Ի. Միկոյանի եռանդն ու անձնուրացությունը որպես բրիգադի կոմիսար: Բայց Միկոյանը հենց ինքն է խոստովանում. «Իմ փորձը շատ քիչ էր»: Ըստ Միկոյանի նկարագրության, ամբողջ ժամանակ Քյուրդամիրից մինչև Բաքվի մատույցները փաստորեն որևէ ժողովրդական կոմիսար, նաև Կորդանովը, չի եղել հրամանատարական կետերում, չի ուսումնասիրել իրերի իսկական վիճակը: Ի՞նչ իրավունք ունեին Համալսասպն ու Ավետիսովը կամ Ղաղարովը նահանջի հրաման տալու, առանց ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի զիտության կամ առանց ռազմածովային գործերի կոմիսար Գ. Կորդանովի հրամանի: ՆՅԵ անգամ նրանք նման ինքնազուլուս քայլ են կատարել, ապա Կորդանովը կամ նրա ներկայացուցիչները կարող էին և պետք է տեղում պարզելին այդ հարցը և նոր ու ճիշտ ցուցումներ տալին: ՆՅԵ Համալսասպն ու Ավետիսովը համառոտին, ապա կարևոր էր և պետք էր նաև, որ որոշ փոփոխություններ կատարվեին զործող բանակի ղորամասերի հրամանատարների կազմում: Նման ոչինչ տեղի չի ունեցել: Փաստորեն Քյուրդամիրից հետո ղորամասերի հրամանատարներն ընդհուպ մինչև Բաքվի մատույցները թողնվել են իրենց կամքին:

Անկազմակերպվածության, ինֆորմացիայի բացակայության մասին է խոստովանում նաև այն փաստը, որ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդն առանց ստուգելու, իրո՞ք սպիտակ դրոշ բարձրացվել է, թե ոչ, որոշում ընդունեց էվակուացիայի մասին:

Շատ հիմքեր ունի Միկոյանը, երբ գրում է. «Այժմ ինձ թվում է, որ այն ժամանակ, 1918 թ. մենք ունալ հնարավորություն ունեինք դիմանալ մոտավորապես ևս 2—3 ամիս, անգլիացիներին չթողնել Բաբու և սևփական ուժերով հաջողությամբ պաշտպանվել թուրքական զորքերի դեմ՝ օգնություն սպասելով Աստրախանից»³⁹, ինչպես ցույց են տալիս վավերագրերը, նման օգնություն իրոք արդեն կազմակերպվում

³⁹ Նույն տեղում:

էր և այլ հարցով անձամբ դիտուում էր վ. Ի. Լենինը: Հայտնի է, որ երկու ամիս հետո Թուրքիան, ապա Գերմանիան պարտություն կրեցին Անտանտի պետութիւնների հարմածների տակ և, հասկանալի պատճառով, ընդհանուր դրութիւնը փոխվելու էր սովետական իշխանութեան օգտին: Անգլիական ինտերվենցիայի վտանգն անխուսափելի էր, բայց չէ որ այդ ինտերվենցիայի դեմ Սովետական Ռուսաստանի շատ քաղաքներ դիմացան և հաղթանակ տարան:

Մենք ևս խորապէս համոզված ենք, որ Բաքվի սովետական իշխանութեան ղեկավարները դեռևս կարող էին շարունակել պայքարը Թուրքերի դեմ, որոնք համարյա այլևս չէին կարող թիկունքից շուտափույթ նոր դիվիզիաներ փոխադրել Բաքվի մատուցները: Ինչ հնարավոր էր արդեն արել էին:

Էլ ավելի աններելի է Պետրովի գիծը, որը ջոկատի հետ տարել էր նաև ամբողջ ռազմական տեխնիկան, զենքն ու զինամթերքը, չէ որ կոմիսարներից հետո Թուրքերի դեմ կռիվը շարունակվել է մոտ 45 օր:

Խոսելով հայկական զորքերի վիճակի մասին՝ Բաքվի սովետական իշխանութեան կարմիր բանակի կազմում Թուրքական զավթիչների դեմ մղվող պայքարում, մեր պատմական գրականութեան մեջ հաճախակի դանց է առնվում այնպիսի կարևոր դրոժոն, որպիսին են Բաթումի կոնֆերանսում հայ ժողովրդի վրին Թուրքերի փաթաթած դաշնագրի դաժան պահանջները: Բաքվում գործող հայկական զորքերի ղեկավար սպայակազմի վրա ճնշում էին գործադրում Բաթումից և Երևանից: Նրանք չէին կարող լրիվ անկախ լինել Բաքվի ազգային խորհրդից, մյուս կողմից՝ նրանք ի պաշտոնն գտնվում էին Կորգանովի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ և պետք է կատարեին նրա շտաբից ստացվող հրամաններն ու կարգադրութիւնները:

Այստեղ ցանկանում ենք առաջին հերթին անդրադառնալ Բաթումի դաշնագրով հայկական զորքերի մասին ընդունած որոշումներին, հատկապէս շեշտը դնելով Բաքվում եղած զորքերի վրա:

Դաշնագիրը ստորագրելուն պէս խառնուրդ, Պապաջանովը և Քաչաղնունին հեռագրեցին գեներալ Նաղարեկովին, շարադրելով Թուրքերի հետ կնքած պայմանագրի բովանդակութիւնը և պահանջեցին.

- «1. Դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները Թուրքիայի դեմ:
2. Թուրքական հրամանատարութեան հետ բանակցութեան մեջ մըտնել երկու կողմերի զորքերն իրենց տարածքները վերադարձնելու մասին:

3. Թույլ տալ թուրքական զորքերին Դիլիջանի վրայով անցնելու դեպի Ղազախ:

4. Համաձայնության գալ Շեքեդ փաշայի հետ՝ զինադադարի վերաբերյալ⁴⁰:

Անշուշտ, թուրքերն առանց Բաթումի պայմանագրի ևս կարող էին իրենց զորքերը փոխադրել Դիլիջան—Ղազախ—Գանձակ, բայց նրանք աշխատել էին իրենց գործողություններն արդարացնել դիվանագիտական խաղերով:

Թուրքական հրամանատարությունը շարունակում էր իր ճնշումը դաշնակցության կուսակցության ղեկավարների վրա՝ Բաքվից հայկական զորքերը հանելու համար:

Հուլիսի 3-ին էսադ փաշան, դիմելով Հայկական հանրապետության ղեկավարին, գրել է. «Ես Ձեզ խնդրում եմ ձեռք առնել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ ասպահովելու համար հիշյալ զորքերի (Բաքվի Հայկական— Ս. Հ.) անջատումը բոլշևիկներից, համաձայն հաշտության պայմանագրի բովանդակության, և շուտափույթ ձեռք առնել համապատասխան արմատական միջոցներ՝ հայկական զորքերը ետ քաշելու Հայաստան»⁴¹:

Չանցած մեկ օր, հուլիսի 4-ին էսադ փաշան կրկին սպառնալից պահանջ ներկայացրեց՝ ինչ գնով էլ լինի, Բաքվից դուրս բերել հայկական զորքերը⁴²:

Ի պատասխան այդ վերջնագրի, հայկական պատվիրակությունը Բաթումից աղերսագին պատասխանում էր, որ Քյուրդամիրի վրայով Բաքու գործողված իրենց երկու պատվիրակներին չի հաջողվել տեղ հասնել, ուստի «Հայկական աղգային խորհուրդը Թիֆլիսից մեր մեկնումից առաջ որոշել է պատվիրակներ Բաքու ուղարկել Վլադիկավկազի վրայով»⁴³:

Հուլիսի 6-ին Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցավ թուրք-հայկական խառը հանձնաժողովի նիստ, ուր քննարկվեցին Բաթումի դաշնագրից բխող մի շարք հարցեր: Նախագահող Քյադիմ Կարաբեքիրը մի անգամ ևս ամենայն սրությամբ առաջ քաշեց Բաքվից հայկական զորքերը դուրս բերելու պահանջը:

«Թուրքական հանձնաժողովի մոտ գտնվող 1918 թ. հունիսի 11-ի

⁴⁰ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թ. 51:

⁴¹ Նույն տեղում, գ. 79, թ. 61:

⁴² Նույն տեղում, թ. 63:

⁴³ Նույն տեղում:

լրացուցիչ պայմանագրի № 11 հոդվածի և հայկական հանձնաժողովի մոտ գտնվող 1918 թ. հունիսի 4-ի պայմանագրի այդ նույն հոդվածի հիման վրա,— ասված է խառը հանձնաժողովի արձանագրությունում,— օսմանյան հանձնաժողովն առաջարկեց հայկական ուժերը անհապաղ էվակուացնել Բաքվից»⁴⁴,

Հայերը կրկին բացատրում էին, որ Բաքվի հետ երկար ժամանակ ոչ մի կապ չկա, ուղարկված պատվիրակները տեղ չեն հասնում, ուստի խնդրում էին, որպեսզի թուրքական հրամանատարությունը Բաքվից հայկական զորքերը դուրս բերելու մասին գեներալ Նազարբեկովի հրամանը տեղ հասցնի թուրք պատվիրակների միջոցով:

Այս բոլորից հետո դժվար չէ պատկերացնել Բաքվի հայկական զորքերի ծանր վիճակը: Ստացվում է վերին աստիճանի հակասական, խճճված իրավիճակ: Սարիղամիշի, Կարսի տակ հայկական զորքերի հրամանատարությունն իր գործողություններում կաշկանդվում էր Թիֆլիսից ստացվող անհամար կարգադրությունների, իսկ այժմ Բաքվի հայկական զորքերը՝ նույն Չխենկելու, Օդիշլիձեի որոգայթներով հրավիրված Բաթումի կոնֆերանսի որոշումների պատճառով: Այն տարբերությամբ միայն, որ այս անգամ ցանկանում էին ամեն ինչ անել հենց իրենց՝ հայերի ձեռքով:

Իհարկե, բացառված չէ, որ ղինվորական իշխանությունները հրաժարվեին քաղաքացիական իշխանությունների՝ ազգի շահերին հակասող կարգադրությունները կատարելուց:

Այդպիսի օրինակ է Անդրանիկ Օղանյանի վարքագիծը, որն իր զորախմբով ըմբոստացավ դաշնակցական կառավարիչների հակառդովրդական քաղաքականության դեմ՝ Բաթումի դաշնագրի առիթով: Նրա դալրույթն այնքան ուժեղ էր, որ հրաժարվեց այդ կառավարության հետ որևէ գործ ունենալ:

Բաքվում հայկական զորքերի գլուխ կանգնած կադրային սպաներից և ոչ մեկը, ինչպես նաև նախկին խմբապետ, տվյալ դեպքում բրիգադի հրամանատար Համադասյալ Սրվանձալյանը, նման դիրք չգրավեցին: Իշխում էին երկպառակությունը, տատանումները, անորոշությունը, ոչ հստակ կողմնորոշումը, դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Բայց և այնպես, անգամ այդպիսի պայմաններում, ի պատիվ Բաքվի հայկական զորքերի, պետք է ասել, որ նրանք համարյա չկատարեցին դաշնակցականների ցուցումները և կռվեցին մինչև վերջ:

⁴⁴ Նույն տեղում, ք. 68/200, ց. 1, գ. 79, թ. 65—66:

Բնալ նպատակ շունենալով քննարկել Բաքվի կոմունայի պարտութեան բոլոր պատճառները և սահմանափակելով միայն մի քանի, մեր կարծիքով, առավել կարեւոր կռիւներով, կարելի է հանգել հետեւյալ եզրակացութեաններին:

1. Բաքվում սովետական իշխանութեանը, իսկ հետագայում «Յնտրոկասպիի» ղեկաւարտութեան 1918 թ. տապալել է թուրքական կադրային ղեկիւղիաների և նրանց օգնող մուսաւաթական ուժերի անմիջական հարկածների տակ:

Անգլիացիներն իրենց մի քանի հարյուր ղեկւորներով, դեներալ Դենստերմիլի հրամանատարութեամբ, էական փոփոխութեան չէին կարող մտնել կողմի կողմերի ուժերի փոխհարաբերութեան մեջ:

Համազասպի և մյուսների տատանումները վճռական պահերին (որոնց մասին նշում է Միկոյանն իր հուշերում), կամ Բիշերասովի զորամասի լքումը, որը երբեմն առաջին պլան է մղւում կոմունայի պարտութեան պատճառները վերլուծելու ժամանակ, չի կարելի համարել կոմունայի պարտութեան գլխաւոր պատճառ:

Օսմանյան կայսրութեան, նրա ղեկւած ուժերի գլխաւոր հրամանատարութեան կողմից պլանավորւել էր ստրատեգիական օպերացիա՝ գրավել Բաքուն ինչ գնով էլ ուղղում է լինի:

Այդ օպերացիայի իրականացման համար էնվեր, Վեհիբ և Խալիլ փաշաները ստեղծել էին ղեկւած ուժերի անհրաժեշտ խմբավորումներ, ապահովել էին Բաքու արշաւող ուժերի թւերն ու թիկունքը, օգտագործելով հակառակորդի թույլ կողմերը՝ մարտերով, գրոհներով գրավել Բաքուն:

Անշուշտ սա էլ հենց գլխաւոր պատճառն է:

2. Ռազմական ղեկավարութեան ոչ ճկունութեանը, անփորձութեանը, հատկապես, հետախուզութեան թույլ լինելը նպաստաւոր պայմաններ էին ստեղծում թուրքական ուժերի հաջողութեան համար:

3. Մուսաւաթական տարրերից կազմւած, այսպես կոչւած, գեներալ Ալի ալա Շիխինսկու կորպուսը որպես այդպիսին գոյութեան չունէր, բացառութեամբ մի քանի ոչ կանոնաւոր աշխարհազորային անկազմակերպ ղեկւած խմբերի, որոնք էական դեր չէին խաղում: Ինքը՝ գեներալ Շիխինսկին, Նուրի փաշայի կողմից գրվել էր շատ յուրովի վիճակում, որովհետեւ Նուրի փաշան, չնայած իրեն հռչակել էր խաւանական բանակի հրամանատար, սակայն այդպիսի բանակ իրականում գոյութեան չունէր: Բանակ հասկացողութեանը կապւած է մի քանի կորպուսների, մոտ 5—10 ղեկիւղիաների հետ: Այդպիսին չէր,

այսպէս կոչված, իսլամական բանակը, բայց և այնպէս, Նուրի փաշան բանակի զորահրամանատար էր համարվում, որպէսզի գններալ Շիխ-լինսկու գոյութիւնը շունեցող կորստուհի կամ սաղմնավորման պրոցեսում գտնվող զորամասերի փորձառու և հմուտ հրետանավոր գններալին ենթարկի իրեն: Այսպիսի դեպքում կարող էին քարոզել, թէ Բաքվի բոլշևիկների դեմ կռիւմ է մուսաւաթական կորսուսը, իսկ թուրքերը միայն օգնում են իրենց արշունակիցներին: Գործնականում Մյուրսել բեյն իր մարտական բոլոր հրամանները ստանում էր Նուրի փաշայից և ոչ թէ Շիխլինսկուց: Արդեն նշել ենք, որ Ադրբեյջանի աշխատավոր ժողովուրդը չէր արձագանքում Նուրի փաշայի կոչներին:

4. Էսէնները, դաշնակցականները, մենշևիկները և նրանց հարող կուսակցութիւններն ու քաղաքական հոսանքներն իրենց պառակտիչ գոբծողութեամբ խանգարում էին կոմունայի ղեկավարութեանը՝ հիմնական ուժերը կենտրոնացնելու ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում: Ըստ էութեան հենց այդ հանդիսացավ այն հիմնական պատճառը, որ Շահումյանն ու իր մոտիկ ղինակիցները հայտարարեցին՝ ցած կղնենք մեր լիազորութիւնները:

5. Հայկական զորքերի առկայութիւնը կոմունայի բանակում (մոտավորապէս 70 %) պատահական չէր: Դրանց գերակշռող մասը թշնամու դեմ կռիւլ է հերոսաբար, անձնուրաց: Հազարավոր հայ ղինվորներ և ավելի քան 100 սպաներ զոհվեցին իրենց մարտական դիրքերում, կռիւի դաշտում:

Բաքվի ուղղութեամբ թուրքական ինտերվենցիայի դեմ հայկական զորքերի գոբծողութիւնն, ըստ էութեան, այն պայքարի շարունակութիւնն էր, որ հայկական զորամասերն ունեցան Սարդարապատում, Ղարաբաղիսայում և Բաշ-Աբարանում:

Հայկական զորքերի պայքարը ռոշակիորեն պետք է անջատել ազգային խորհուրդներում նստած պատահական, երբեմն արկածախնդիր տարրերից և դաշնակցութեան պարագլուխներից:

Անառարկելի պատմական ճշմարտութիւն է, որ փառաբանելով Բաքվի կոմունան, առաջին հերթին փառաբանում ենք նրա պայքարը հանուն սոցիալիստական հեղափոխութեան, իսկ այդ պայքարին մասնակցում էին նաև հայկական զորքերը:

Նկնելով վերը նշած փաստերից, մենք Բաքվի ուղղութեամբ թուրքերի դեմ հայկական զորքերի պայքարը բնութագրում ենք որպէս հեղափոխական և ազգային ազատագրական պայքարի յուրովի դրսևորումներից մեկը: Սակայն Բաթումի պայմանագրի հետևանքով ստեղծ-

ված իրավիճակը դժվարացրեց հայկական զորքերի ընդհանուր դրու-
թյունը, իսկ նրանց որոշ ղեկավարների տատանումները բացասաբար
անդրադարձան ռազմական գործողությունների ընթացքի և կլբի վրա:

6. Մուսավաթական և այլ հետադիմական ուժերի բաղմակողմանի
օժանդակությունը ռազմական, քաղաքական և բարոյական տեսակե-
տից ուժեղացրեց նուրի փաշայի բանակը և թուլացրեց կոմունայի
ուժերը:

7. Որպես կոլոդ կողմ, թուրքական բանակը, շնայած քանակով
փոքրաթիվ էր, բայց ավելի կազմակերպված էր և գործում էր ավելի
փորձառու և հմուտ զինվորականների ղեկավարությամբ: Գտնվելով
օտար հողում, թուրք զինվորները այլ կլք շունին, քան լինել կողք-
կողքի և կատարել իրենց պիտերի հրամանները: Նույնիսկ դասալքու-
թյունը, թուրքական բանակի այդ խոցը, այստեղ համարյա բացառվել
էր: Նուրի փաշան, Մյուրսել բեյն իրենց հետախուզության և լայն ցանց
ընդունած գործակալների միջոցով քաջատեղյակ էին Բաքվում տիրող
դրությունը և կարմիր զորքերի վիճակին, մի բան, որը հեշտացնում էր
նրանց գործը:

8. Բիշերախովի զորամասի լքումը, նրա դավաճանությունը ակըն-
հայտ է և որոշակի բացասական հետևանքներ թողեց, սակայն մենք
հակված չենք դրան տալու մեծ նշանակություն, քանի որ այլ նպաս-
տավոր պայմանների դեպքում Բիշերախովի վարքագիծը ծանր հետե-
վանքներ չէր ունենա, որոնց մասին արդեն խոսել ենք:

9. Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը գերմանացիների ու
թուրքերի հետ իր լայն կապերով, ինչպես նաև ռազմական, նյութա-
կան օժանդակությամբ, նպաստում էր հակահեղափոխությանը և ին-
տերվենցիային:

Ահա մոտավորապես այն պատճառները, որոնցով պայմանավոր-
ված էին թուրքերի հաջողությունը և սովետական իշխանության ան-
հաջողությունը Բաքվում՝ 1918 թ.: Եվ շնայած այդ անհաջողությանը,
Բաքվի կոմունայի զորքերի հերոսական պայքարը թուրքական ինտեր-
վենցիայի և ներքին հակահեղափոխության դեմ, ժողովրդական կոմի-
սարների խորհրդի ձեռնարկած սոցիալ-քաղաքական միջոցառումները,
ճիշտ արտաքին քաղաքականությունը, անխզելի կապը սովետական
Ռուսաստանի հետ, բուրժուազգայնական կուսակցությունների դեմ
մղած անհաշտ պայքարը և, որ ամենակարևորն է, իր՝ կոմունայի առ-
կայությունը տվյալ ժամանակ, որպես հեղափոխական շարժումների
վառ հաղթանակների գագաթնակետ Անդրկովկասում, հավերժ մտել
են հին կարգերի դեմ մղված պայքարի պատմության մեջ, որպես այդ
պայքարի ամենափայլուն էջերից մեկը:

**ԲԱԹՈՒՄԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ
ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՈՒՄ ԵՎ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ**

Բաթումի տխրահռչակ պայմանագրից հետո Հայաստանի վիճակը կարելի է բնութագրել որպես մի նոր, ծանր ողբերգություն: Այն ողորմելի փշրանքները, որ նետել էին թուրք փաշաները դաշնակցության պարագլուխներին, պետք է դիտել որպես Օսմանյան կայսրության դավերով ու խորամանկություններով լեցուն քաղաքականության մի նոր էջ: 1918 թ. Արևմտյան Հայաստանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Համամլուում, Ղարաբլիխայում, Բուլնիս-խաչենում և այլուր կատարած արյունառուշտ զործողություններից հետո թուրք կառավարիչներն ու փաշաները Բաթումի պայմանագրով ցանկացած մի նոր արարողություն հորինել, սուրն ու գնդակը կարճ ժամանակով մի կողմ դնել և իրենց զոհին հոշոտելը ծածկել դիվանագիտական շղարշով:

Մի քանի խոսքով հիշեցնենք այդ պայմանագրի բովանդակությունը, որը պաշտոնապես կոչվում է՝ «Հաշտության և բարեկամության պայմանագիր Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև»: Կնքվել է 1918 թ. հունիսի 4-ին, Բաթումում: Հայտնի է, որ թուրքերի պատվիրակությունը գլխավորում էին հալիլ բեյն ու Վեհիբ Մահմեդ փաշան, իսկ Հայաստանի պատվիրակությունը՝ Ալ. Խատիսյանը, Ռ. Քաջաղնունին և Մ. Պապաջանովը: Պայմանագրի 1-ին հոդվածով երկու երկրների միջև հաստատվում էր «հաշտություն և մշտական բարեկամություն»: 2-րդ հոդվածով որոշվում էին Օսմանյան կայսրության սահմանները Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ, ընդ որում Հայաստանի Հանրապետություն կոչվողը ընդամենը Երևանն ու նրա շրջակայքն էին: 4-րդ և 5-րդ հոդվածներով թուրքերը պարտավորվում էին ղենքի ուժով օգնել Հայաստանի կառավարությանը երկրի ներսում՝ «կարգն ու հանգստությունը

ապահովելու համար», իսկ Հայաստանի կառավարությունը պետք է պայքարեր ամեն տեսակ «բանդաների» դեմ (խուսքը, իհարկե, վերաբերում է հեղափոխական ու աղգային ազատագրական շարժումների ճնշմանը)։ 6-րդ հոգվածով նախատեսվում էր հարգել մուսուլմանների կրոնն ու սովորույթները Հայաստանում։ 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ և 10-րդ հոգվածները նվիրված են դեսպանների, հյուպատոսների նշանակմանը, ատեւրական պայմանագրերի կնքման կարգին, տրանսպորտի միջոցների օգտագործմանը, սահմանային ուժիմին և այլն։ 11-րդ հոգվածով թուրքերը Հայաստանի ղեկավարներից պահանջում էին անհապաղ էվակուացնել հայկական զորքերը Բաքվից, որոնք կոմունայի զորքերի կազմում կռվում էին թուրքական բանակի դեմ։ 12-րդ հոգվածում ասված է. «Բրեստ-Լիտովսկում Օսմանյան կայսրության ու նրա դաշնակիցների և Ռուսաստանի միջև կնքված հաշտության ընդհանուր և լրացուցիչ պայմանագրերի դրույթները, որքանով որ դրանք չեն հակասում ներկա պայմանագրին, ուժի մեջ են պայմանավորվող կողմերի համար»¹։

Ահա մոտավորապես թուրքերի պահանջները, որոնք իրականում հայ ժողովրդին զրկում էին համարյա բոլոր տարածքներից, պաշտպանության միջոցներից, նրկաթուղիներից և նրան դարձնում շղթայված գերի, որի հետ թշնամին կարող էր վարվել ցանկացած ձևով։

Ամեն ազդում ունի իր հակազդումը։ Ծիշտ է ասված։ Ժողովրդի ընդերքում թաքնված են կարծես գերբնական ուժեր, որոնք ծայրահեղ սպառնալից պայմաններում իրենց զգացնել են տալիս։ Դա դիմադրության, գոյատևման, սևիական արժանապատվության դիտակցման ուժն է։

1918 թ. ամռանը Բաթումի ստրկացուցիչ պայմանագրի դեմ ըմբոստացել են և՛ Ղարաբաղում և՛ Զանգեզուրում, և՛ այլուր, ուր ուժեղ էին աղգային ինքնագիտակցությունը և դրան շունչ տվող գործիչները։ Նրանցից է հայ ժողովրդի աղգային-ազատագրական շարժման ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Անդրանիկ Օղանյանը։ Հատկապես մեծ է նրա դերը Զանգեզուրի դավառի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում։ Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում առանձին լուսաբանել այդ հարցը։

Վերևում ասվեց, որ Ալեքսանդրապոլից նահանջելուց հետո Անդ-

¹ Տե՛ս ՆՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, դ. 11, ք. 99—100, Տե՛ս նաև «Հայաստանը միջաղգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Երևան, 1972, էջ 531—537։

րանիկն իր ջոկատով մերթ հայտնվել է Ջալալօղլիում (Ստեփանավան), մերթ Դսեղում: Իր կամքից անկախ նա շկարողացավ մասնակցել Ղարաբիլիսայի կոիվներին և Նազարբեկովի հրամանով մայիսի վերջերին տեղափոխվեց Դիլիջան: Հենց այստեղ էլ նա իմացավ Բաթումի սլավոնադրի, մասին և առաջինն ըմբոստացավ այդ ողբերգության դեմ: Անդրանիկը շմասնակցից Ղարաբիլիսայի, Սարգսրապատի ճակատամարտերին, բանի որ կատարելով կորպուսի հրամանատարի հրամանը, պետք է լիներ հենց այնտեղ, որտեղ եղել է՝ Ջալալօղլիում և Դսեղում: Կապը կորպուսի շտաբի և ենթակա ղեկավարների միջև խիստ խախտված էր: Հովհաննես Թումանյանը հաստատում է, որ երբ Անդրանիկն, այնուամենայնիվ, սլատրաստվում էր շարժվելու դեպի Ղարաբիլիսա, վրա հասավ Ղարաբիլիսայի անկման բոլոր: Այնպես որ նա մեղավոր է, որ այդ օրերին Ղարաբիլիսայում չէր:

Այսպիսի 30-ին Անդրանիկը Դիլիջանում տեղեկություն ստացավ դաշնակցական կառավարության և Թուրքիայի միջև Բաթումում կընքված հաշտության մասին, որի ստորագրուցիչ բնույթը խոր դայրույթ պատճառեց նրան: Նա անհապաղ հեռագրից կորպուսի հրամանատար Նազարբեկովին. «Այս հաշտության պայմաններով դարերովն ստրկության շղթան Դուք Ձեր ձեռքով Ձեր վիզը ու Ձեր ոտքերը ընցուցիք, մինչև երեք օր դրկեցեք ուժ բռնելու համար զիրքերը»²: Այս նշանակում է, որ Անդրանիկը չցանկացավ պատասխանատու լինել հայ ժողովրդին ստրկացնող պայմանագրի համար: Պետք է ենթադրել, որ Անդրանիկը հիմքեր ուներ կարծելու, որ պաշտպանության դործի լավ կազմակերպման և հմուտ պետական ղեկավարության դեպքում կարելի էր թշնամուն հակահարված տալ և «սեփական ձեռքով» «սեփական վիզը շղթա չհագնել»:

Անդրանիկին մնում էր սեփական որոշում ընդունել իր հետագա անհիլիքների մասին: Եվ նա որոշեց թողնել Անդրկովկասը, Իրանի վրայով անցնել Միջագետք, օգնության ձեռք մեկնել հայ դաշնակաճությանը և միանալ անգլիական զորքերին՝ Թուրքիայի դեմ պատերազմը շարունակելու համար: Ինչպիսի ցույց են տալիս Անդրանիկի նամակներն ու գրությունները, նա պատերազմի սկզբից մինչև վերջ հավատացած էր, որ դաշնակիցները (Անտանտ) հաղթելու են դերմանական բլոկին, հետևապես և Թուրքիային, դրա հետ միամտորեն կապելով նաև հայկական հարցի լուծումը: Անդրանիկը շատ է կրկնել. «Ես մեկ իդեալ և մեկ նպատակ ունեի. հարվածել մեր դարավոր թշնամուն: Ասկե դուրս

² ՀՍՍՀ ՊԿՊՍ, Գ. 370, ց. 1, գ. 11, թ. 30:

իսկ պետութեան կամ կառավարութեան դեմ շարժումի մը հակառակ մնացի մինչև վերջ»³։ Գործին ոչ լավատեղյակ կամ անտեղյակ մարդիկ երբեմն Անդրանիկին վերագրում են «անդլոֆիլութուն»⁴։ Դա պարզապես նշանակում է չհասկանալ հարցի էութունը։ Անդրանիկը ոչ մի պետութեան կամակատար կամ ծառա չի եղել։ Որոշելով հեռանալ Հայաստանից, նա նորից կովի էր դնում նույն Հայաստանի թըշնամու դեմ։ Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս նա դիմեց իր զորամասի անձնակազմին. նա ցանկանում է արդյոք հաշտվել այն անլուր զորկանքների ու տառապանքների հետ, որ սպասվում էին իրեն։ Բոլոր զինվորները տվեցին իրենց համաձայնութունը՝ կովել մինչև վերջ և պատվով մեռնել, ծունկի չգալ թշնամու առջև։ Եվ Անդրանիկը որոշեց չհաշտվել ո՛չ դաշնակցական կառավարութեան, ո՛չ էլ Բաթումի հաշտութեան հետ։ Նա վճռեց հեռանալ Հայաստանից, որպեսզի նորից վերադառնա, բայց առանց վրին շղթա ունենալու։ Թե որքան էր ունալ այդ պլանը, դա բոլորովին այլ հարց է։

Սկսվեց Անդրանիկի զորամասի մարտական ու դժվարին նրթը. Դիլիջան (հունիսի 1), Ելենովկա (հունիսի 2—3), Նոր Բայազետ (հունիսի 8), Մարտունի (հունիսի 10), Դարալագյազ, Մալիշկա (հունիսի 15—16), Նախիջևան (հունիսի 17—19), Զուլֆա (հունիսի 20), խոյ (հունիսի 22—23)։

Իմանալով Անդրանիկի մտադրութունների մասին, նրա շարասյանը միացան նաև հայ գաղթականներ, որոնց թիվն աստիճանաբար ավելանալով, հասավ մոտ 20.000-ի, իսկ զորամասը բաղկացած էր մոտ 4000 մարդուց։ Շնորհիվ հիանալի կազմակերպվածութեան և կարգ ու կանոնի, այդ ոչ միատարր շարասյունը հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարութուններ, հասավ Զուլֆա, առանց նույնիսկ փոքր միջադեպ ունենալու տեղական, այդ թվում նաև ադրբեջանական բնակչութեան հետ։ Զուլֆայի կամուրջն անցան մարտով, հմուտ կերպով շրջապատելով և գերելով Արաքսի կամուրջը պահպանող թուրքական պահակախումբը։

Վրա հասան այդ վայրերին հատուկ շոգերը։ Զրի պակասութունն անհամեմատ զգալի էր։ Անհնար էր նման պայմաններում կազմակերպել սննդի գործը։ Չունենալով արտաքին աշխարհի հետ համարյա ոչ մի կապ և որևէ տեղեկութուն Ուրմիայի ու խոյի շրջաններում գտնվող

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում։

Թուրքական ուժերի մասին, Անդրանիկն առաջ էր շարժվում, հույսը
 դնելով միայն սեփական հետախուզության տվյալների վրա, հուլիսի 12
 կիլոմետր հեռու զանվոդ Սեյիտ-Ավուր գյուղի մոտերքից եկող հրետա-
 նային համադարկերը որոշ չափով անակնկալի բերեցին նրան։ Նա
 հույս ուներ Սալմաստի շրջանում իր շուրջը համախմբել մոտ 8000 ա-
 սորիներին և 20.000 վանեցի զաղթականների, որոնց օգնությամբ պետք
 է ճեղքել Թուրքերի պաշտպանությունը Բաղդադի ուղղությամբ և միա-
 նար Թուրքիայի դեմ կռվող անպիսկան զորքերին։ Դա, իրոք, բավա-
 կան հանդուգն մտահղացում էր, որին, սակայն, բախտ չէր վիճակված
 իրականանալու։ Ամբողջ դժբախտությունն այն էր, որ եթե անգամ իրա-
 կանանար, այդ պլանից, վերջին հաշվով, ոչ մի օգուտ չէր կարելի
 սպասել։ Անդրանիկը ճիշտ տեղեկություն չուներ, թե այդ օրերին անգ-
 լիացիները որտեղ են դառնում և ինչ մարտական խնդիր են կատա-
 րում։ Շուտով հուլիսի շրջանում սկսվեցին Թուրքական զորքերի ակտիվ
 գործողությունները։ Առանց վարանումի կտրելի էր ասել, որ նախիջեա-
 նի ու Զուլֆայի Թուրք զործակալները ժամանակին իրենց հրամանա-
 տարությունը տեղյակ էին պահել Անդրանիկի պլանների մասին։ Եվ,
 վերջապես, Զուլֆայի մոտ Արաքսի կամուրջի դրավումը չէր կարող
 անհայտ մնալ։ Թշնամու հետ լուրջ ընդհարումը տեղի ունեցավ հու-
 նիսի 23-ին Շևկթան-Ավայ և Դիաթեզին գյուղերի մոտ։ Թուրքական
 հարձակվող ստորաբաժանումներից մեկը ընդհուպ մոտեցավ զաղթա-
 կանների շարասյանը, որոնք իրենց սայլերով, զրաստներով, հրեխա-
 ներով, հարյուրավոր հիվանդներով ծանր բեռ էին դարձել զորամասի
 համար։ Անհասկանալի էր Անդրանիկի այդ լմտածված քայլը, առանց
 որևէ լուրջ նյութական բազայի և ասպահովության տեղաշարժել այդ
 անկաղմակերպ մասսային։ Սկսվեց զաղթականության խուճապը, որն
 իր հերթին ազդում էր նաև զորամասի մարտիկների վրա։ Այդ մար-
 տում հաչերից սպանվեց 70 մարդ, որոնց թվում մեկ հարյուրապետ
 Ինչպես հետո պարզվեց, Թուրքերն ունեին գերակշռություն, նախօրոք
 գրավել էին լավ դիրքեր, ամրացել, նյութապես ասպահովված էին,
 ունեին հրետանի։ Նրանց կազմակերպած դիմադրությունն ու հարձա-
 կումը ստիպեց Անդրանիկին նահանջել դեպի Զուլֆա։ Թուրքերը հենց
 դաշնակցական կառավարության միևնույն ժամանակ լավ դիտին, որ Անդ-
 րանիկը գտնված է դաշնակցության հետ, գործում է միայնակ, առանց
 որևէ թիկունքի և օգնության, հանգամանք, որը նրանց մղում էր ավելի
 վճռական քայլերի դիմելու և վնասագերծելու իրենց հին և անհաշտ
 թշնամի Անդրանիկին։

Նահանջելով դեպի Զուլֆա, Անդրանիկի առաջին խնդիրն էր գաղթականությունը տեղաբաշխել հայկական գյուղերի վրա, իսկ զորամասով շարժվել դեպի Գողթան գավառը: Շոգը, փոշին, հակասանիտարական վիճակը, տաք սենդի պականությունը, ոչ մաքուր ջրի օգտագործումն արդեն իրենց ծանր հետևանքներն էին թողել: Խոլերան անխնա հնձում էր վիճվորներին ու գաղթականներին: Անդրանիկը ևս լուրջ հիվանդացավ և, ինչպես վկայում է բժիշկ Վ. Հովակիմյանը, նա, առողջանալու հույսից զրկված, հայտնել է. «Դուք ամեն ինչ արեցիք, այժմ թողեք ամեն ինչ իր բնական ընթացքին»:

Հունիսի 25-ին զորամասը և գաղթականության մի մասը մոտեցան Արաքսի ափին գտնվող Յաջի աղբբեջանական գյուղին, ուր տեղավորված էր թուրքական 40 հոգուց բաղկացած վիճվորների (ասկյարների) մի խումբ, 2 հրանոթով, որը փակում էր Անդրանիկի զորամասի ճանապարհը: Նա բանադնաց ուղարկեց, պահանջելով ճանապարհ տալ խաղաղ կերպով անցնելու դեպի Գողթան: Այդ խնդրանքին հետևեց նախ՝ թուրքերի 10.000 ռուբլի ոսկու պահանջը և ապա՝ համազարկը դեպի Անդրանիկի վիճվորներն ու գաղթականությունը շարասյունը: Այդ պրովոկացիոն գործողությունը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ: Սկսվեց փոխադարձ հրաձգություն, զինված ընդհարում, որից տուժեցին երկու կողմերն էլ, առաջին հերթին Յաջի խաղաղ բնակչությունը և հայ գաղթականությունը: Այդ խիստ ցավալի միջադեպը թուրքական էմիսարների և մուսավաթական տարրերի գործունեության ու պրովոկացիայի անխուսափելի արդյունքն էր, ողբերգական երևույթ՝ երկու հարևան եղբայրական ժողովուրդների կյանքում: Ինչպես գրում են իրենց հիշողություններում այդ միջադեպի մասնակիցները, Անդրանիկը, որն այդ պահին ծանր հիվանդ էր, խիստ վրդովված և հուզված էր իրադարձության նման ընթացքի համար: Նա միշտ խուսափել է նման միջադեպերից, հատկապես Անդրկովկասում, իսկ առավել ևս այժմ, զրուներվելով դժվարին պայմաններում, նրան բոլորովին ձեռնտու չէր որևէ նոր բարդացում հարևան ժողովուրդների միջև: Առաջիկայում անցանկալի ընդհարումներից խուսափելու համար նա որոշեց փոխել իր երթուղին, շարժվել միայն հայկական գյուղերով և վճռականորեն խուսափել որևէ միջադեպից:

Այդ օրերին հալիլ բեյի զորքերը Թուրքիայից արդեն առաջ էին շարժվում դեպի Նախիջևան, իսկ նրանց գործակալներն ամեն ինչ

անում էին, որպեսզի կովկասում, մերձակատային գոտիներում առավելագույն չափով ազդամիջյան անախորժություններ հրահրեն իրենց արշավանքը հեշտացնելու համար: Նախիջևանի հայությունը շատ լուրջ հիմքեր ունեւր անհանգստանալու համար: Նա Անդրանիկին խնդրեց մնալ տեղում, խոստանալով նյութական օգնություն և զինվորներ: Հուլիսի 3-ին Անդրանիկը եղավ Ցղնա գյուղում, իսկ հուլիսի 12-ին իր շտաբով տեղափոխվեց Ապրակունիս գյուղը: Հուլիսի 13-ին Ապրակունիսի վանքում Անդրանիկը հրավիրեց ռազմական խորհրդակցություն և որոշեց իր հետագա անելիքներն այդ օրերին ստեղծված վերին աստիճանի լարված ու բարդ պայմաններում: Պետք է խոստովանել, որ Անդրանիկը, որ սկզբունք ունեւր լսել իր ենթականերին, ունկնդրել շարքային մարդկանց, ղարմանալի կերպով կարողացավ ճիշտ կողմնորոշվել և ճիշտ որոշումներ ընդունել: Այստեղ նա իրադրությունը դնահատել է հետեյալ կերպ.

1. Դաշնակցության կուսակցության ղեկավարությունը վաղուց ի վեր կորցրել է իր հեղինակությունը, մահաւանդ Բաթումի պայմանագրից հետո, և վերադարձը դեպի դաշնակցություն, մեկընդմիշտ նրա համար բացառւում էր:

2. Նա քիչ թե շատ հավատացած էր, որ դաշնակիցները, որոնք դեռևս շարունակում էին կռիւ գերմանական բռնկի դեմ, պետք է որ ջախջախեն Ռուբրիային, հետեւապես, չէին կարող արեւմտահայերին չվերադարձնել իրենց օջախները: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց Խոյի կռիւլը, Անդրանիկը փաստորեն ոչ մի տեղեկություն չունեւր Մերձավոր Արևելքում դաշնակիցների զորքերի տեղադրւածան ու պլանների մասին:

3. Միակ ունալ ուսը հայ ժողովրդի համար մնում էր Սովետական Ռուսաստանը, որի ներկայացուցիչները կովկասում ամենից առաջ հանդիսանում էին Բաքվի կոմիտարները՝ Ստ. Շահումյանի ղեկավարությամբ: Տալով իրադրության նման վերլուծությունը, Անդրանիկը միաժամանակ ընդունեց երեք կարևոր պատմական որոշում, որոնք, հիւրավի, պատիւլ են բերում նրան:

ա. Նա նախիջևանի գաւառը հայտարարում է Սովետական Ռուսաստանի անբաժան մասը և իր զորամասը լիովին դնում ռուսական հանրապետության կենտրոնական կառավարության տրամադրության տակ⁷:

⁷ Նույն տեղում, գ. 21, թ. 6:

բ. Որպեսզի թուրքական ներխուժման վտանգի պայմաններում տեղի հակառուսական ու մուսավաթական տարրերը չկարողանան բարդություններ ստեղծել ղորամասի գործողությունների և Սովետական Ռուսաստանի դեմ, Անդրանիկը կտրականապես պահանջեց ղինաթափել տեղի ամբողջ բնակչությանը, անկախ աղգային պատկանելութունից: Այս հրամանը հանդիպեց տեղի հետադիմական տարրերի ուժեղ դիմադրությանը:

Որոշում ընդունելով նախիջևանը Սովետական Ռուսաստանի անբաժան մասը դարձնելու մասին, Անդրանիկը միաժամանակ հեռագրով տեղյակ պահեց Ստ. Շահումյանին, խնդրելով նրա օգնությունն ու կարգադրությունը:

Հուլիսի 5-ին, գտնվելով Ցղնա գյուղում, նախ խստագույն հրաման արձակեց ջոկատում կարգ ու կանոնը լիովին վերականգնելու մասին: Երկարատև երթերն ու դժվարությունները, անշուշտ, իրենց կնիքն էին դրել ջոկատի կարգապահության վրա: Մի կերպ տեղավորելով դաղթականությանը, նա վաշտապետներից նշանակեց պարետներ, որոնք, բացի ղինվորականներին հսկելուց, պատասխանատու էին նաև տեղական բնակչության կյանքի անվտանգության համար:

«Երկրորդ գումարտակի հրամանատար Սմբատը,— ասված է հրամաններից մեկում,— նշանակվում է Ցղնա գյուղի և շրջանի կոմիտեի պատերազմական լիազորություններով, որին պարտավոր են ենթարկվել թե՛ սպաներն ու ղինվորները և թե՛ տեղական ժողովուրդը»⁸: Հուլիսի 14-ին Անդրանիկն ավելի հանգամանորեն ղբաղվեց իր ղորամասի ստորաբաժանումների վերադասավորման ու տեղաբաշխման հարցով:

Ապրակունիսում տված հրամաններից պետք է նղրակացնել, որ նա մշտապես ղբաղվում էր իր ուժերի ու սպայակաղմի վերադասավորման հարցերով, ցանկանալով յուրաքանչյուր ստորաբաժանման ղլուխ ունենալ վստահելի ու հեղինակաղոր մարդ:

Ահա այդ հրամաններից մեկի մի քանի կետերը. «Պար. 1. Զոկատային հարյուրյակներից կաղմված է հարվածային ղոնդ. հիշյաղ ղնդի հրամանատար է նշանակված պորուչիկ Պավել Խլանովիչ Վիշինը, նրա օղնական՝ 2-րդ հարյուրյակի հրամանատար Փիլոսը, համհարդ՝ Ս. Ղաղարյանը: 100-յակներն այսուհետև կոչվելու են հիժյաղ վաշտեր: Գնդի կաղմի մեջ մտնում են 1-ին հեժնաղաշարը, հրամանատար՝ Զերեջի, 2-րդը՝ Նղիշև, 3-րդը՝ Հասրաթ, 4-րդը՝ Շաղարշ,

⁸ Նույն տեղում:

5-րդը՝ Հարություն: Ամեն մի վաշտում պետք է լինեն հավասար քանակությամբ հեծյալներ:

Պար. 2. Ընտրվել է համաջոկատային ռազմագաշտային դատարան: Դատարանի նախագահ ընտրված է 3-րդ գումարտակի հրամանատար Ռ. Բոնապարտյանը, բարտուղար՝ ջոկատային համհարզ պորուշիկ Ղազարյանը, անդամներ՝ 1-ին գումարտակի հրամանատար Բորտը, 2-րդ գումարտակի հրամանատար Սմբատ Զեքեջին և Արտուշխան Շադրինսկին, նրանց կից թեկնածուներ են մարտկոցի հրամանատար պրապորշիկ Շավարշ Վարդապարյանը և Փիլոսը:

Պար. 3. Ինձ ենթակա ջոկատի տնտեսական մասի պետ նշանակվել է Արտուշխան Շադրինսկին, նրա օգնականը՝ Հակոբ Տարոնցին և Հովհաննես Կոռջյանը:

Պար. 4. Կազմվել է ջոկատի կապի անձնախումբ: Պետ՝ պրապորշիկ Զախարչենկո⁹:

Այնուհետև հրամանում խոսվում է կապի վաշտի օգտագործման, թուր կրելու իրավունքի (միայն հեծյալներին), ղինվորներին ըստ վաշտերի ամրացնելու և կամայականություններին վերջ տալու, սպայական ժողովներ գումարելու կարգի մասին, ինչպես նաև կարգադրում էր, որ առանձին վաշտերից ու գումարտակներից իր մոտ մշտապես լինեն սուրհանդակներ (կապի միջոց), հրամանները արագորեն և ճշտությամբ ենթակա պետերին փոխանցելու համար¹⁰:

Այս հրամանը բավական լավ պատկերացում է տալիս Անդրանիկի, որպես զորավարի պործունեության, նրա կազմակերպչական ու ղինվորական կարողությունների վերաբերյալ, բայց այդ մասին կխոսենք առանձին: Նկատի ունենանք, որ նրա ջոկատում հայերից բացի, կային նաև ռուսներ ու ասորիներ, որոնք նույնպես սիրով ծառայում էին Անդրանիկի նման զորավարի մոտ, Անդրանիկը ղինվորներից պահանջում էր ազգային խորականություն չդնել, չփչացնել ցանքերը, թույլ չտալ անօրինական որևէ արարք կամ կամայականություն տեղական բնակչության նկատմամբ, մեղավորներին սպառնալով մահապատժով:

Հուլիսի 14-ին Ապրակունիս գյուղից նա տվել է իր պատմական հեռագիրը Սո. Շահումյանին, որտեղ ասված է. «Անառարկելիորեն ենթարկվելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին, նախիջևանի գավառը, որը ներկայումս գտնվում եմ իմ ջոկատով, հայտարարում եմ Ռուսաստանի հանրապետության անբաժանելի մասը: Խնդրում եմ հայտնել

⁹ Նույն տեղում, գ. 11, թ. 10:

¹⁰ Նույն տեղում:

ում որ հարկն է, որ ես իմ ջոկատով այսօրվանից գտնվում եմ Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարության արամադրության տակ և հնթարկվում նրան: Կաշխատեմ արդեւակել թուրքական ղորքերի մուտքը Նախիջեանի դավառը: Սպասում եմ պատասխանի և կարգադրության: Գինկրաւ մայրը Անդրանիկ»¹¹: Այս ղեկավարացիայի բովանդակութեանն ու նպատակասլացութեանը միանգամայն ակներեւ է: Շահումյանը դեմ էր «ճակատի մերկացմանը», Անդրանիկն իր վրա էր վերցնում դեպի Նախիջեան թուրքերի մուտքը արդեւակելը, այսինքն՝ գործնականում թույլ շտալ մերկացնելու ճակատը: Սա պատմական կարեւոր փաստ է և դրա կողքով չի կարելի անցնել անտարբերութեամբ: Նրա ղեկավարացիան և ամբողջութեամբ վերցրած անելիքները Նախիջեանում ձեւակերպւած են նույն հուլիսի 14-ի հրամանում, որով Անդրանիկը կազմակերպւորեն ձգտում էր ամրացնել իր դիրքերը: Հրամանում ասված է. «Այսօրվանից ջոկատիս հետ միասին ինձ հայտարարում եմ Ռուսաստանյան հանրապետության կենտրոնական կառավարության հպատակը և անցնում նրա լիակատար արամադրության տակ»¹²: Նույն հրամանում ասված է, որ Նախիջեանի դավառը Սովետական Ռուսաստանի անբաժան մասն է: Գաւառը հայտարարվում է ռազմական դրութեան մեջ և բնակչութեանն առաջարկվում ղինաթափ լինել: Ռուսաստանի «հանրապետութեանը շճանշողները նրա թշնամիներն են, Ռուսաստանին շաջակցողները կհամարվեն դավաճանողներ, կհայտարարվեն օրենքից դուրս ու կենթարկվեն անողորմ պատմի»¹³:

Սրանք լուրջ իրադարձութեաններ էին աչն ժամանակվա Նախիջեւանի դավառի կյանքում: Ընդ որում չպետք է մոռանալ, որ Անդրանիկը նման հրաման արձակելով, անշուշտ, չէր կարող հաշվի չառնել դավառի առանձնահատկութեանները: Մի հրամանով, իհարկե, դժվար էր նոր կարգեր հաստատել, սովետական իշխանութեան ստեղծել մի երկրամասում, ուր ակտիւ գործող հետադիմական ուժերն իրենց թիկունքում ունեին ոչ միայն մոլեռանդ, կրոնական հավատով վարակված բնակչութեան, այլև մի քանի տասնյակ իլլումար հեռու տեղավորված թուրքական ղիվիղիաներ, որոնք պատրաստ էին ամեն բողոք հարձակման անցնել և արշան մեջ խեղդել աչն ամենը, ինչը ռուսական էր կամ նրան նպաստող:

Հուլիսի 17-ին Շահումյանը հեռագրեց Վ. Ի. Լենինին և հաղորդեց

¹¹ Նույն տեղում, գ. 45, թ. 5:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում (բնագիր):

Անդրանիկի որոշման բովանդակությունը Շահումյանը միաժամանակ վ. Ի. Լենինին տեղյակ էր պահում, որ Անդրանիկի հեռագրին ինքը պատասխանել է՝ ողջունել նրա որոշումը և առաջարկել «ղիմանալ»։ Խնդրում եմ Ձեր պատասխանը»¹⁴, — վերջացնում է հեռագիրը Ստ. Շահումյանը։

Այժմ հիշեցնենք հետևյալ հեղինակավոր հաղորդումները Անդրանիկի որոշման կապակցությամբ։

Հուլիսի 18-ին «Бакинскому рабочи́й» թերթը, որն այն ժամանակ Անդրկովկասի ամենամասնաչափ հեղափոխական թերթն էր, իր էջերում բնակչությանն աղջարարում էր. «Հայտնի պարտիզան Անդրանիկը չի ենթարկվում ազգային խորհրդին, չի ճանաչում Հայաստանի անկախությունը»¹⁵ և պաշտպանում է ռուսական կողմնորոշումը։

Չնայած Հայաստանի կառավարությունը համաձայնության էր եկել Թուրքիայի հետ, Անդրանիկն իր ջոկատով շարունակում էր պայքարել Թուրքերի դեմ»¹⁶։ Վերջին պարբերությունը շատ կարևոր էր Բաքվի ընկերների համար, քանի որ միանգամայն հասկանալի էր այն վտանգը, որ սպասվում էր գերմանաթուրքական արշավանքի հետևանքով՝ Բաքվի և ամբողջ Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների համար։

Շահումյանն, անտարակույս, իր մերձավոր զինակիցների հետ խորհրդակցելուց հետո, հուլիսի 20-ին հեռագրեց Զուլֆա. «Ժողովըրդական հերոս Անդրանիկին. Ձեր հեռագիրը ստացա։ Լրիվ տեքստը հաղորդեցի Մոսկվա՝ Կենտրոնական կառավարությանը։ Իմ կողմից հանձնաք Քաջաղնունին և մյուսները Ձեզ նման լինեն, հայ գյուղացիությունն այժմ այսպիսի ողբերգություն չէր ապրի։ Ողջուն հաղորդեցիք Ձեր զորշի ներքո կռվող բոլոր քաջ զինվորներին և ամբողջ աշխատավոր բնակչությանը, որը կրկնակի տառապում է թե՛ Թուրքական սլիփից և թե՛ ազգային առաջնորդների դավաճանությունից։ Չնայելով ոչ մի դժվարության, կոչ եմ անում Ձեզ չիջեցնել հեղափոխական դրոշմ։ Բաքվի պրոլետարիատը Ռուսաստանի իշխանության ուժգին աջակցությամբ հերոսական պատերազմ է մղում բեկական բանդաների դեմ՝ Քյուրդափրի և Աղսուի ուղղությամբ։ Երբ մենք հաղթենք Թուրքերին,

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 40, թ. 5։

¹⁵ Այստեղ, անշուշտ, պետք է ճիշտ հասկանալ. Անդրանիկը ճանաչում էր և ուզում էր անկախ, ազատ Հայաստան, բայց ոչ այնպիսին, ինչպիսին ստեղծել էին զաշնակցականներն անկախության բողի տակ։

¹⁶ «Бакинский рабочий», № 5, 18 июля 1918 г.

խաներին ու բեգերին, վրացական իշխաններին ու հայ բուրժուազիային, այն ժամանակ ամբողջ Անդրկովկասի միավորված գյուղացիները և բանվորներն իրենց ընդհանուր համագումարում կհաստատեն սովետական իշխանություն և նորից կկապվեն Ռուսաստանի մեծ հեղափոխության հետ։ Ուրախ կլինեի Ձեզ անհրաժեշտ աջակցություն ցույց տալու հնարավորության համար։ Թերևս Դուք ուղիներ գտնեք կապի համար։

Կովկասի գործերի արտակարգ կոմիսար և Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ ՍՏ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ՝

Շահումյանի հեռագիրը ցույց է տալիս, որ Բաքվի կոմիսարները լցված էին վճռականությամբ՝ պայքարելու թուրքերի դեմ և այն բոլոր ուժերը, որոնք հանդես էին գալիս այդ լուրջ վտանգի դեմ, դիտվում էին որպես առաջադեմ, օգտակար։ Շահումյանը միաժամանակ մտահոգվում էր որևէ կերպ օգնել Անդրանիկին, սակայն հայտնի են այն դժվարությունները, որ կային այդ բնագավառում։ Դրանք, հիրավի, ծանր օրեր էին և՛ Բաքվի և՛ ողջ Սովետական Ռուսաստանի համար։ Այդ դժվարությունները ղգում էր նաև Անդրանիկը։

Անդրանիկի զորամասը փոքրաթիվ էր, սակայն նրա հեղինակությունը ժողովրդական լայն ղանգվածների շրջանում արտակարգ մեծ էր, ուստի նրա այդ որոշմանը լայնորեն արձագանքեցին ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև Ռուսաստանում, Մոսկվայում։

Արգեն հուլիսի 24-ին «ИЗВЕСТИЯ» թերթը՝ գրում էր. «Բաքվից հաղորդում են, որ հայկական նշանավոր հասարակական գործիչ, շեփնիկ Անդրանիկից ստացվել է ռադիո-հեռագիր, որով նա հայտարարում է, որ ինքը լիակատար կերպով ենթարկվում է Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությանը, պարտավորվում է կատարել նրա բոլոր կարգադրությունները և իր տրամադրության տակ հղած բոլոր ուժերով նրկանի նահանգի նախիջևանի դավառը պաշտպանել թուրքական իմպերիալիզմի ասպատակությունից»։

Անդրանիկը Թուրքիայում հայերի ապստամբության կազմակերպիչներից է, համբավավոր մի հերոս, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում ժողովրդական ղանգվածների մեջ։ Ժողովրդին նա հայտնի է «Քաջ Անդրանիկ» մականունով։ Նրա մասին հորինվել են մի շարք ժողովրդական երգեր, որոնցում փառաբանվում է նրա հերոսությունը։ Նա

¹⁷ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, «ИЗВЕСТИЯ», № 155 (419), 1918.

մարտական մեծ փորձ ունեցող մարդ է: Հեղինակավոր անձանց կարծիքով Անդրանիկն օժտված էր ստրատեգիական խոշոր տաղանդով»¹⁸: Նույն հարցին «Եզվիստիան» անդրադարձել է նաև հուլիսի 26-ի համարում: Այդ հոդվածում Անդրանիկը բնութագրվում է որպես հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման խոշոր առաջնորդներից մեկը, որի «սիրտը բաբախում է հայ գյուղացիության սրտի հետ ներդաշնակ», որի մասին ժողովուրդն այլ կերպ չի խոսում, քան «Մեր Անդրանիկը», «Քաջն Անդրանիկ»: «Ես ղինվոր եմ, ասում է Անդրանիկը իր մասին, ճնշվածների ու ստրկացվածների բանակի ղինվորը և որտեղ պայքար կա ազատության համար, պայքար կա իշխողների դեմ, այնտեղ էլ իմ սուրն է»¹⁹:

Նշելով Անդրանիկի անխնայ կասկած ժողովրդի հետ, նրա վայելած սերն ու հարգանքը ամենատարբեր հասարակական խավերում, թերթը նշում է. «Պատահական չէ նրա վճիռը՝ աշխատել Սովետական Ռուսաստանի հետ համերաշխ. դա դարավոր ստրկությանից դուրս նեւալող, իր թշնամիներին ու բարեկամներին ճանաչած հայ գյուղացիության վճիռն է: Ահա թե ինչու այս իրադարձությունը Սովետական Ռուսաստանի խոշոր հաղթանակն է»: Այսպիսով, ընդամենը 10 օրվա ընթացքում, հուլիսի 16-ից մինչև 26-ը, Նախիջևանից մինչև Մոսկվա, Պետրոպոլսկ Կամսկի և Երևանից Անդրանիկի որոշման բովանդակությունը: Ամենուրեք ձիշտ մեկնաբանվեց նրա որոշումը, այն դիտվեց որպես նրա նախորդ գործունեության տրամաբանական շարունակությունը:

Անդրանիկը ոչ միայն որոշում էր ընդունում, այլև գործնական ու վճռական միջոցառումներ մշակում այն իրագործելու համար: Այդ բոլոր միջոցառումներից, անշուշտ, ամենազովարը և գլխավորը թուրքական արշավանքի կանխումն էր Նախիջևան—Ջանգեղուր—Ղարաբաղ ուղղությամբ և երկրորդը, տեղի մուսավաթական, հետադիմական ուժերի դիմադրության հաղթահարումը:

Բայց նախքան այս բոլոր խնդիրների իրագործումը, Անդրանիկին հարկավոր էր իր 5000-անոց ջոկատը (էլ չենք խոսում գաղթականության մասին) ապահովել զենքով, զինամթերքով, պարենով, հանդերձանքով: Զինքի և զինամթերքի հարցը լուծվել էր մասամբ, ընդհանուր նահանջի ժամանակ՝ ռուսական բանակի թողած պահեստների հաշվին: Զիշտ է, հա չէր կարող թույլ և անբավարար արանսպորտի պայմաններում վերցնել այնքան պաշար, որ բավարարեր երկար ժա-

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ «Известия», № 155 (421), 1918:

մանակի պահանջները, սակայն որոշ պաշար պահում էր: Շատ դժվար էր նախիջևանի գավառում լուծել նաև սննդի պրոբլեմը: Ժողովուրդն աղքատ էր: Արդեն պատերազմի 4-րդ տարին էր, քիչ էին աշխատավոր ձեռքերը: Գյուղացիներն իրենց ունեցած ոչ մեծ պաշարները պահում էին մեծագույն խնամքով, կրեհմն թաքստոցներում և, իհարկե, հեշտությամբ չէին համաձայնվում այդ խնայողություններից բաժին հանել ուրիշներին: Այդ հողի վրա երբեմն տեղի էին ունենում անախորժ դեպքեր: Ենթադրենք Անդրանիկի ջոկատից մեկ տասնյակ կամ մեկ հարյուրյակ ժամանում էր որևէ գյուղ և պետք է գիշերեր այնտեղ: Խնչ կարգ գոյություն ուներ նրանց տեղավորման համար: Գյուղի ավագը կամ վաշտապետը (մի ժամանակ նախիջևանում և Զանգեզուրում կային այդպիսիները՝ վաշտապետներ) պարտավոր էր ղինվորներին բաժանել ըստ տնտեսությունների, որոնք ստիպված էին կերակրել նրանց և օթեան տրամադրել: Եթե այդպես չէր ստացվում, հիսնյակը կամ 100-յակը գիշերում էր դաշտում, այգում, իսկ գյուղը պարտավոր էր մարդկանց ապահովել սնունդով, իսկ ձիերին կերով: Այս բոլորը հաճույքով կամ խանդավառությամբ չէ, որ կատարվում էր:

Անդրանիկը պլանավորելով իր երթը որևէ ուղղությամբ, հաշվի էր առնում բոլոր դժվարությունները: Նա նախօրոք ուղարկում էր բանագնացներ կամ իր լիազոր ներկայացուցիչներին, որպեսզի անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանք տարվի այն բնակավայրերում, ուր պետք է ժամանեին ստորաբաժանումները:

1918 թ. հուլիսի 17-ին վաշտապետներին տված հրամաններից մեկում Անդրանիկը գրել է. «Հրամայում եմ մնալ Կղնութում և բանակի համար 1500 լավաշ հավաքել, 1000 զույգ տրեխ (չարուխ) պատրաստել տալ: Բանակը վաղը երեկոյան կլինի Կղնութում»²⁰: Սա հետաքրքիր և շատ բան ասող փաստաթուղթ է: Մարդիկ օրերով քայլում էին քարքարոտ ճանապարհներով, կիզիչ արևի տակ կամ լեռնային հեղեղների, տեղատարափ անձրևի պայմաններում և պարզ է, որ տրեխը, որ կրում էին շատ գինվորներ, չէր դիմանա, ուստի նրանք մնում էին ոտաբոքիկ: Հիմա գանք 1500 լավաշին և 1000 զույգ տրեխներին: Լավաշի հարյուր հեշտ էր, մի կերպ կհավաքվեր: Եթե ընդունենք, որ մի կովի կամ եղան կաշվից առավելագույնը կարող է ստացվել 10—12 զույգ տրեխ, ուրեմն պետք էր մոտ 100 խոշոր անասունի կաշի: Գյուղի տանուանի վիճակն այսպիսի դեպքերում ծայրահեղ ծանր էր: Նա կարող էր ար-

²⁰ ՀՅՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, թ. 2:

ժամանաւ Անդրանիկի խտտագոյն պատմներին, ելլի շաղահովեր հրամանի կատարումը: Այդպիսին էին ժամանակները: Ուրիշ էլք չկար:

Ոչ պակաս դժվարին էր նաեւ տեղի բնակչության զինաթափման հարցը: Ամենուրեք գործում էին պանիսլամական, պանթուրքական գործակալները, որոնք հազար ու մի ձեւերով ժողովրդի մեջ տարածում էին ամեն տեսակ ահաբեկիչ լուրեր թուրքերի անխուսափելի արշավանքի մասին: Թշնամական տարրերը տեղի մուսուլմանական բնակչությանը տրամադրում էին, թե Անդրանիկը զինաթափում է նրանց՝ հետագայում բոլորին կոտորելու համար: Ուստի տեղի աղգային կոմիտեներն առանձնապէս շէին ընդառաջում Անդրանիկին, հայէրը զինվորներ չէին տրամադրում, աղբիւշանցիները զինաթափ չէին լինում: Արժեւ այդ կապակցութեամբ հիշատակել Մ. Կ. Խան Դիարբեքիրսկու և Դ. Կ. Նախիջևանսկու ստորագրութեամբ Անդրանիկին հասցեագրած մի ղեկուցագիրը: Դրանում աղգային (մուսուլմանական) կոմիտեի նախագահը և Նախիջևանի քաղաքագլուխը Անդրանիկին նախ տեղյակ էին պահում, որ Զուլֆայի մոտ թուրքերի հայտնվելը խուճապ է առաջացրել բնակչության մեջ և այն պատվիրակութունը, որ պետք է ներկայանար Անդրանիկին, դժվարանում է տվյալ պահին անցնել Ապրակունիս: «Ինչ վերաբերում է ժողովրդի զինաթափմանը,— գրում էին նրանք,— կոմիտեն պատիւ ունի տեղյակ պահելու Ձեզ, որ արդի տաղնապալից ժամանակներում, երբ բնակչութունը տնարխայի հետեանքով ահաբեկման է ենթարկւած և համարյա չի ճանաչում մեր իշխանութունը, զրա հետեանքով ոչ գիտակից տարրը, վստահ չլինելով իր անվտանգության ապահովմանը, հազիւ թե կատարի մեր պահանջը զինաթափման վերաբերյալ: Մյուս կողմից, ընդհանրապէս նման միջոցառումն ավելորդ է, քանի որ մենք, մուսուլմանական բնակչութունս, պահպանել ենք ամենախիստ չեզոքութունը և ոչ մի կերպ չենք միջամտելու Ձեր ներքին գործերին, ինչպիսիք էլ դրանք լինեն, քանի որ խաղաղ բնակչութունը ոչ մի քաղաքական գործի մեջ չպետք է խառնվի: Եւնելով վերոհիշյալից մենք միջնորդում ենք Ձերդ գերազանցութեանը, պաշտպանել այստեղ մուսուլմանական բնակչության շահերը, որպէս խաղաղ բնակչության և ապահովել նրանց հնարավոր էքսցեսներին: Մենք հայտարարում ենք, որ Ձեր կանչին համապատասխան մեր պատվիրակութունը միշտ պատրաստ է ներկայանալու Ձեզ»²¹: Զեկուցագրի վերջում Խան Դիարբեքիրսկին և Խան Նախիջևանսկին, այնուամենայնիւ, արեւելյան նուրբ զիւլանագի-

²¹ Նույն տեղում, Բ. 1:

սուբյամբ զգուշացնում էին, որ իրենք չեն կարող երաշխավորել, որ «մութ մասսան» զինաթափման մասին կարգադրության կատարման կապակցությամբ կարող է դիմել այնպիսի քայլերի, որոնք կարող են «աւելիք տալ զոհերի»²², ուստի խնդրում էին Անդրանիկին՝ խորհուրդ տալ այդ գրությունից դուրս գալու մասին²³:

Այսպիսի զեկուցագիր Անդրանիկը ստացել է մի քանի անգամ և, ինչ խոսք, նրա համար դժվար էր դիմել որևէ վարչական միջոցի՝ զինաթափման վերաբերյալ: Նրան մնում էր բավարարվել եղած միջոցներով և մի քանի ավելի սահմանափակ կարգի ձևնարկումներով՝ իր թիկունքն ապահովելու համար:

Փաստորեն, տվյալ ժամանակաշրջանում նա մի տեսակ իշխանություն էր նախիջեանում տիրող անիշխանության մեջ:

Անդրանիկի բոլոր միջոցառումները տվյալ պահին մեկ հիմնական նպատակ էին հետապնդում՝ տարրական կարգ ու կանոն հաստատել գավառում, վերջ տալ անարխիային, եղբայրասպան-աղվամիջյան զինված ընդհարումներին, թալանին ու կոլտպուտին և, ըստ իր հնարավորությունների, ինչպես նա գրել էր Ստ. Շահումյանին, թուրքերի արշավանքի դեպքում արգելակել նրանց առաջխաղացումը: Ինչ խոսք, այսպիսի լուրջ խնդրի կատարումը նա կարող էր ապահովել միայն այն դեպքում, եթե մեկուսացված շխնհր: Բաքվից, Նրեանից ու Թիֆլիսից նա այլևս սպասելիքներ չուներ: Ավելին, նա իր զինվորներին արգելել էր անցնել գաղնակցական հանրապետության սահմանները: Հետագայում, երբ նախիջեանից տեղափոխվել էր Զանգեզուր, իր այդ որոշումը նա օրինականացրել էր հատուկ հրամանով: 1918 թ. հուլիսի 30-ի հրամանով նա նորից էր հիշեցնում զինվորներին Նրեանի կառավարիչների հետ իր դժտության պատճառների մասին: «Նկատի ունենալով, որ տաճկական և հայկական կառավարությունների հաշտության սլայմանագրով պետք է հայկական կառավարությունը ունենա մեկ զինվորական զորքից ոչ ավելի, թուրքական զինվորական իշխանության պահանջմամբ զինաթափ պիտի արվի ամբողջ ջոկատը, որպես տաճկահայ առանձնահատուկ մի զորամաս, նկատի ունենալով, որ զինաթափ լինելուց հետո տաճկահայ գաղթականության և զորամասերի ֆիզիկական դոյությունը վտանգվում է, առաջարկում եմ չգնալ Հայկական Հանրապետության սահմանների մեջ և ոչ մի պայմանով

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

դիմաթափ չլինել»²⁴։ Անդրանիկը չցանկացողներին հրամայում էր գն-
քերը հանձնել և հեռանալ ջոկատից, իսկ մնացածներին՝ ենթարկվել
դիմվորական խիստ կարգապահությանը։ Նա դեռ հույս ուներ, որ և՛-
րոպական մեծ տերությունները կմտածեն հայ ժողովրդի մասին, իսկ
իրեն մնում էր մի կերպ դիմադրել, մինչև Թուրքիայի պարտությունը։
Առաջարկելով իր պայմանները և բացելուց տեղյակ պահելով իր
մտահղացումների մասին, Անդրանիկը հրամանի վերջում սպառնալից
տոնով գրում էր. «Այս պայմանները չընդունելու դեպքում հարկադր-
ված եմ հանուն թուրքահայ մնացած վերջին բնկոր գաղթականության
և զորամասերի ֆիզիկական ու բարոյական ապահովության, գեներ-
վայր չդնել մինչև վերջին շունչը»²⁵։ Հիշենք, որ այս հրամանը գրվել է
հուլիսի 30-ին, երբ Անդրանիկն այլևս Նախիջևանում չէր գտնվում,
սակայն հրամանի բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ Նախիջևա-
նում և Զանգեզուրում եղած ժամանակ Անդրանիկի և դաշնակցական
կառավարության ղեկավարների միջև հարաբերությունները ծայրահեղ
սրություն էին հասել և նա այլևս չէր կարող հույս ունենալ Նրեանի
կառավարիչների ուրե՛ օգնության վրա։ Թուրքերի գերազանց ուժերով
Նախիջևանի վրա շարժվելու դեպքում Անդրանիկը ոչ մի լուրջ բազա
չուներ դիմադրելու համար։

2. ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՆԱՀԱՆՁԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

Շուտով սկսվեց այն, ինչից երկյուղում էր Անդրանիկը՝ խալիլ փա-
շայի զորքերի հարձակումը Նախիջևանի ուղղությամբ։

Անդրանիկը չէր հասցրել կարգի բերել զորամասը, գեուկս լիո-
վին չէին կարգավորվել հարաբերությունները տեղի ազգային կաղմա-
կերպությունների հետ, երբ վրա հասան ծանր ու դաժան օրեր՝ թուրքա-
կան զորքերի արշավանքը դեպի Նախիջևան։ Նախիջևանի գավառի
պաշտպանության համար Անդրանիկը դիմում էր գերմարդկային ճի-
ղիրի։ Համեմատաբար փոքրաթիվ զորքերով նա կարողացավ որոշ
տեղամասերում լուրջ հակահարված կաղմակերպել, ապահովել հայ-
կական դշուղերի բնակչության գոնե մի մասի տեղափոխումը դեպի
Շահրուզի կողմերը։ Սակայն, ի վերջո, թուրքերի բացարձակ գերա-
կշռությունը, նրանց ցույց տված տեղի մուսավաթական տարրերի
աջակցությունը, նրա պիմադրությունը չէին կարող պսակել հաջո-
րությամբ։

²⁴ Նույն տեղում, գ. 13, թ. 1։

²⁵ Նույն տեղում, թ. 2։

Ինչպես հաստատում են վավերագրերը²⁶, հուլիսի 19-ին և 20-ին արդեն նկատվում էր թուրքական առաջապահ զորքերի շարժումը դեպի Նախիջևանի մատույցները։ Ուշ երեկոյան հրաձգություն սկսվեց քաղաքի հայկական թաղամասի վրա։ Շահթախտից շարժվող խշնամու առավել խոշոր ստորաբաժանումները զրոհում էին զորանոցների շենքերը, որտեղ գտնվում էին արկերի ու այլ զինամթերքի պաշարները։ Թուրքական կանոնավոր զորքերին միացան տեղի մուսավաթական տարրերը։ Զորանոցների շրջանում գտնվող հայկական սակավաթիվ ստորաբաժանումները (մոտ 400 մարդ, 6 դնդացրով և մեկ հրանոթով) մի քանի անգամ դիմեցին հակազորահի և ետ մղեցին թուրքերի հարձակումը։ Սակայն այն պահից, երբ թուրքական հրետանու կրակով հրդեհներ բռնկվեցին զորանոցներում ու պահեստներում և թուրքերը գերակշռող ուժերով վերսկսեցին հարձակումը, պաշտպանվողները հարկադրված եղան նահանջել։ Քաղաքի հայ բնակչությունը, թողնելով ողջ ունեցվածքը, դիմեց փախուստի։ Քաղաքում մնացին մի քանի տասնյակ զառամյալներ ու հիվանդներ, ովքեր չէին հասցրել փախչել։ Հուլիսի 19-ին թուրքական զորքերը ներխուժեցին քաղաք։ Նրանց մեկ օր իրավունք էր տրվել անսպառիժ վարվել հայերի հետ՝ թալանել, կոտորել, այրել, քանդել, սպանել, բռնաբարել։ Հայտնի է նաև, որ հարյուրավոր խաղաղ հայ բնակիչներ են ոչնչացվել Նախիջևանի աղի հանքերում։

Անդրանիկը միջոցներ էր ձեռնարկում մի կերպ փրկելու հայ բնակչությանն ու զաղթականությունը, որը ոչ լրիվ էր հաջողվում։ Փաստաթղթերի մանրամասն ուսումնասիրությունը, այդ օրերի իրադարձությունների անմիջական մասնակիցների բավական հարուստ հիշողությունները լիովին հաստատում են, որ Անդրանիկի ջոկատի ստորաբաժանումներից և ոչ մեկը ոչ մի ադրբեջանական պետության չի մտել ու խաղաղ բնակչությանը վնաս չի հասցրել։

Այս բոլորից հետո ուրոշ հեղինակներ, որոնք հավակնություն ունեն տալու Նախիջևանի 1917—1920 թթ. պատմությունը, զանց են առնում պատմական փաստերը և միտումնավոր աղավաղում դեպքերի ընթացքը։ Գուցե այդ հեղինակները համոզվեն մեզ, որ ամլյալ կոնկրետ պայմաններում Սովետական Ռուսաստանի կողմն անցնելու կամ թուրքական արշավանքին դիմադրելու ուղղությամբ Անդրանիկի ծրագրերը ինչ-որ չափով հակասում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների շահերին կամ դեպի Զանգեզուր—Ղարաբաղ, ասպա Բաքու շարժվելու և կոմունային

²⁶ Նույն տեղում, ֆ. 121, ց. 1, գ. 32, թ. 37։

օգնելու մասին Անդրանիկի որոշումն իրոք վնասում էր Նախիջևանի գավառի աշխատավորության շահերին:

Այդ ամենը օրյակախմբին ու մարքս-լենինյան դիրքերից գնահատելու համար պահանջվում է հրաժարում պանթուրքիզմի ու պան-իսլամիզմի վնասակար ազդեցությունից, իրադարձությունները գնահատել, ելնելով պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական կոնկրետ պայմաններից, հիմք ունենալով 1918—1919 թթ. ունալ իրավիճակը և ոչ թե զբաղվել «փաստեր» հորինելով՝ ոչ մաքուր ակունքից եկող վրույթները հաստատելու նպատակով:

Ի դժբախտություն Անդրանիկի, նրան վիճակված չէր, ոչ իր մեղքով, իրականացնելու այնքան համարձակ որոշումը: Շուտով խալիլ բեյի կորպուսի առաջավոր ղեկավարներն անցան Արաքսը, գրավեցին Զուլֆան ու Նախիջևանը: Տեղական մուսավաթական տարրերը, որոնք մինչ այդ արդևակեղ էին զինաթափման մասին Անդրանիկի որոշման կատարումը, այժմ թե առնելով թուրք հրոսակախմբերից, «հրոսաբար» ավերում ու ոչնչացնում էին հայկական գյուղերը, կոտորում անգն բնակչությանը: Հայ գաղթականությունը ձգտում էր Անդրանիկի օգնությունից մի կերպ շարժվել՝ ուր կարող էր: Ծանալարհները լեկ-լեցուն էին անկաղմակերպ ամբոխով:

Հուլիսի 23-ին, հաշվի առնելով սակաված ծանր վիճակը, և ուժերի բացարձակ անհավասարությունը, Անդրանիկը որոշեց երեք երթուղով շարժվել դեպի Զանգեզուր, հետագայում նպատակ ունենալով Ղարաբաղով գնալ Բաքու՝ օգնելու կոմունալին: Հիմնական շարասյունը Անդրանիկի ղեկավարությամբ կատարում է ասես սովորական երթ՝ Կապուտջուղի լեռնանցք (մոտ 4000 մ բարձրությամբ), Օխչի սար, Քաջարան, Վ. Հանդ, Ղափան, ապա Տաթև, Գորիս: Հուլիսի 21-ին հետևակը, հեծելազորը, հրետանին և գաղթականությունը լեռնային անանցանելի ճանապարհներով հասան Ղափան: «Բոլորն էլ հոգնած, փոշոտված, անոթի, սպառված, սեպած... գաղթականների մեծ մասն անճանաչելի դարձած են... կոշիկները պատռված, գլխարկները արձակված, հագուստները փոշոտված, պատառոտված, շատերն այլևս չեն կրնար քալել...», — գրել է դեպքերի մասնակից, Անդրանիկի քարտուղար Քաջունին²⁷:

Տեղին է նշել, որ այդ զինված և անզին շարասյունը դժվարին երթուղին անցավ մոտ 40 ազդեցական գյուղերով և ոչ մի անա-

²⁷ Տե՛ս «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 80:

խորժուրդուն տեղի չունեցաւ: Անդրանիկը հունիսի 10-ը չէր տալիս, որ հյուրասիրութեան նպատակով իրենց դիմաւորող ազգայնականները ոչխար կամ ալ անասուն մորթին: Զանգեզուրում եղած ժամանակ, հենց առաջին իսկ օրերից, Անդրանիկը թե՛ խոսքով և թե՛ գործով ցուց տալիս, որ ինքը ոչ մի կերպ չի հանդուրժի ազգամիջյան որեւէ ընդհարում հայ և ադրբեջանցի աշխատավորութեան միջև:

Անդրանիկը միտինգի վայրը ժամանեց ձիով և իջնելով ձիուց ջերմորեն բարեկց բոլորին՝ հայերեն ու ադրբեջաներեն: Մոտենալով մի ադրբեջանցի կնոջ, նա դրկեց նրա 3 տարեկան երեխային, հարցրեց անունը, ապա պատվիրեց շամիշ ու հուշ բերել նրա համար: Անդրանիկը դիտել խոսել ժողովրդի հետ նրա սրտին մոտ թեմայով ու հասկանալի լեզվով: Նրա ճառի հիմնական մասը նվիրւած էր հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների դարավոր բարեկամութեանը: «Ձեր արած մատաղը, — մատնացուց է անում նա մորթած ոչխարը, — թող օգնի, որ այս 3 տարեկան երեխաները (նա գրկած պահում էր ադրբեջանցի երեխային — Ս. Հ.) հավերժ բախտավոր և բարեկամարար ապրեն»:

Ն. Քաջունին նկարագրում է այդ հուզիչ ակտորանի բոլոր մանրամասնութունները: Միտինգում խոսք վերցրեց Մահմեդ Սաթըր օղի Զաֆարովը, որը հայերեն ու ադրբեջաներեն ողջունեց Անդրանիկին և բարեկամութեան կոչ արեց. «Յաշաւըն Ադրբեջան վե էրմանիլար խալիս դոստուլուշի» («կեցցե հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդները բարեկամութեան թշուր»):

Անդրանիկը հյուրընկալվեց Մահարլամ Զալիլ օղլու տանը²⁸, նրա ընտանիքը և հարազատները հյուրասիրում էին Անդրանիկին և երկար զրուցում ամենաջերմ մթնոլորտում: Այս և նման տասնյակ փաստեր խոսում են այն մասին, որ Անդրանիկի հասցեին թշնամական լազերից եկող խոսակցութեանները զրպարտութեան են, անհիմն ու շինծու:

²⁸ Հեղինակը անձամբ ծանոթ էր Մահմեդ Զաֆարովին և Մահարլամ Զալիլին, որոնց երեխաները սովորում էին հայ երեխաների հետ: Քաջունին ճիշտ և տեղին է հիշատակում այդ փաստերը:

1918 թ. օգոստոսի 3-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 1-ը Անդրանիկն իր ղորամասով գտնվում էր Գորիսում և Սիսիանում: Այդ ժամանակաշրջանը նշանավոր է մի շարք իրադարձություններով:

Ղափանի, Գորիսի և Սիսիանի շրջանների վրա կախված էր ահա-վոր վտանգ: Խալի բեյի զորքերը, գրավելով Նախիջևանը, սպառնում էին Բիշանաղի լեռնանցքով թափանցել Սիսիան: Նուրի փաշան հարձակ-վելով Ղարաբաղի վրա և գրավելով Շուշին, սպառնալիք էր ստեղծել նաև Գորիսի և Զանգեզուրի ողջ գավառի համար: Ավելի ճիշտ, նա ար-գեն հարձակում էր ձեռնարկել: Թուրքական բանակի մյուս թևը Մու-ղանի վաշտավայրի կողմից շարժվելով դեպի Ղափանին սահմանակից Զանգեզուրի շրջանը, սպառնում էր ներխուժել Ղափան:

Զանգեզուրը կտրված էր Երևանից, Բաքվից, Ռուսաստանից: Նա ոչ մի տեղից և ոչ մի օգնություն չէր սպասում: Այդ գավառի բնակ-չությունը պետք է ինքնուրույն վճռեր հետևյալ հիմնական խնդիրները. 1. պաշտպանվել, 2. կերակրել ու հագցնել մոտ 30.000 դաղթականնե-րին, որ եկել էին ամեն կողմից (խակ ամենից շատ՝ Նախիջևանից, Գողթանից), 3. ապահովել Անդրանիկի 4000 հոգուց բաղկացած զոր-քը սննդով, հանդերձանքով, իսկ ձիերին՝ կերով: Ի պատիվ Զանգե-զուրի հերոս ժողովրդի, պետք է ասել, որ այդ երեք ծանր խնդիրներն էլ նա կատարեց պատվով, մեծագույն զոհողությունների ու զրկանք-ների գնով:

Անդրանիկի գործունեությունը խիստ բաղձալիցումանի էր: 1. Նա, ամենից առաջ, պետք է կարգավորեր հարաբերությունները տեղի ազ-գային խորհրդի հետ, որի կազմում կային և՛ խելացի, հայրենասեր մարդիկ և՛ Երևանի դաշնակցական կառավարության համակիրներ: 2. Հոգալ որբերի մասին, միջոցներ հայթայթել նրանց կերակրելու համար, տեղավորել ըստ դուրերի: 3. Վերակազմել, վերակառուցել զորքը, մասնավորապես այն բանից հետո, երբ նրա համարյա կեսը Սմբատի ղեկավարությամբ ցանկություն հայտնեց Դարալագյազով անցնել Երե-վան՝ շարունակելու հարազատների որոնումները (մեծ մասը մշեցիներ էին): 4. Կազմակերպել գավառի ռազմական պաշտպանության գործը զորամասի և գավառի զինքի ընդունակ մարդկանց ջանքերով: 5. Զեռ-նարկել բոլոր միջոցները գավառում բարիդրացիական հարաբերու-թյուններ հաստատելու տեղի աղյուրեջանական բնակչության հետ, թույլ չտալ, որ թշնամու գաղտնի ու բացահայտ էմիսարները թափանցեն

գաժառու և պրովոկացիայի ենթարկեն աղբբեջանական բնակչությանը: Անդրանիկը առաջին անգամ էր գտնվում նման պայմաններում: Նա զգում էր իրեն հանձնարարված գործի ծանրությունը: Եվ պետք է ասել, որ նա հիմնականում կատարեց այդ խնդիրը, դրսևորելով ռազմական ու պետական գործչին վայել վարչական ու կազմակերպչական ձիրք:

Երբ պարզվեց, որ Գորիսի շրջանի նյութական միջոցները սահմանափակ են զորքին ու ձիերին պահելու համար, մյուս կողմից, Սիսիանի բնակչությունը Նախիջևանի կողմից թուրքերի ներխուժման սպառնալիքի տակ խնդրում էր օգնություն, Անդրանիկը որոշեց պնակ այնտեղ: Տեղյակ լինելով Գորիս—Սիսիան ճանապարհի ձախ կողմում գտնվող աղբբեջանական Աղուզի և Վաղուզի գյուղերում թուրք էմիր-սարների ու նրանց տեղական կողմնակիցների ակտիվ գործունեության մասին, Անդրանիկը հնարավոր անախորժություններից խուսափելու համար այնտեղ առաքեց իր ներկայացուցիչներին, տեղի բնակչությանը խնդրելով առիթ չտալ որևէ միջադեպի: Բնակչության մեծ մասը հիմնականում հակված էր խաղաղ ճանապարհ տալ Անդրանիկի զորամասին, մանավանդ վերջինիս հետևում էր գաղթականության սովոր դանդաղ, մեծ մասամբ երեխաներ: Սակայն թուրք էմիրներին և մուսավթականների հորդորներով տարված երիտասարդության մի մասն արդեն զենքն առած դիրքեր էր բռնել ճանապարհի աջ և ձախ կողմերում: Անդրանիկի զորամասի առաջապահ ստորաբաժանումը ենթարկվեց անակնկալ համազարկերի: Եղան սպանվածներ ու վիրավորներ: Ինչպես վկայում են ռուս սպաներ կապիտան Բորտը, պորտուգիկ Կոլմակովը, բժիշկ Վաղարշակ Հովակիմյանը, ինտենդանտ Ռորզոմ Գևորգյանը, զորամասի քարտուղար Եղիշև Քաջունին և բազմաթիվ այլ ականատեսներ, Անդրանիկն այդ անակնկալից խիստ զայրացել ու վշտացել էր: Նրան բոլորովին անցանկալի էր այդ միջադեպը, մանավանդ, որ մինչ այդ նա մի քանի խիստ հրամաններ ու կոչեր էր արձակել գալառում աղգամիջյան ընդհարումները բացառելու համար: Սակայն, ինչպես Յաջիում, նույնպես և այստեղ նա ստիպված էր կրկին կրակով պատասխանել, առանց գյուղերը մոռնելու: Ականատեսներն ու վավերագրերը հաստատում են, որ Աղուզիի բնակչության մի մասի դաշտ դուրս գալուց հետո Անդրանիկը հրամայել էր ոչ մեկին ձեռք չտալ: «Մի՞թե մենք էլ թուրքեր ենք» — բացականչել է բազմիցս Անդրանիկը, երբ ականատես է եղել որևէ անախորժ միջադեպի հարձան ժողովուրդների հարաբերություններում: «Մեզ թվում է,— գրել է Անդրանիկը,— որ ամեն գիտակից ու խելոք մարդ պետք է ցոռադրի

բոլոր ջանքերը, որպեսզի նման հարցերը մեր ժողովուրդների միջև լուծվեն ոչ թե անմեղ արյուն թափելով, այլ խաղաղ սկզբունքների վրա»²⁹։ Այնուհետև Անդրանիկը բոլոր բնակիչներին, անկախ ազգային պատկանելությունից, առաջարկեց գտնվել իրենց գյուղերում ու օջախներում, ոչ մեկին իրավունք չվերապահելով նեղելու մյուսին։

Բազմաթիվ վավերագրերից ու վկայություններից կցանկանայինք վկայակոչել Անդրանիկի ջոկատի 1-ին գումարտակի հրամանատար կապիտան Բորտի և գնդացրային վաշտի հրամանատար պորուչիկ Կոլմակովի 1918 դեկտեմբերի 12-ին «Кавказское слово» թերթում տպագրած բողոքը՝ ուղղված այն զրպարտիչներին, ովքեր Անդրանիկին մեղադրում էին Աղուդի և Վաղուդի գյուղերում տեղի ունեցած միջադեպի համար։ Ռուս սպաները, որոնք պատերազմի ավարտից հետո հեռացել էին Անդրանիկի ջոկատից, իմանալով, որ «Ադրբեջան» թերթում խիստ աղավաղված ձևով է նկարագրվել հիշյալ եղելությունը, հատուկ նամակ գրեցին, որն անմիջապես հրապարակվեց։ Ի՞նչ էին գրում ռուս սպաները, որոնք բոլորովին հեռու էին աղգամիջյան վեճերին խառնվելու մտքից։ Նկարագրելով Անդրանիկի ջոկատի երթուղին Դիլիջանից Զուլֆա և հետո՝ Նախիջևան—Ջանգեղուր, նրանք նշում են, որ Ղափանում Անդրանիկը գնդակահարել է մի դաղթականի՝ ադրբեջանցի գյուղացուց անասուն գողանալու համար։ Դառնալով Աղուդիի միջադեպին, սպաները նշում են. «Ճանապարհը բացելու մասին Անդրանիկի խնդրանքին նրանք (Աղուդիի բնակիչները— Ս. Հ.) պատասխանել են, որ ուրախ են ապրել հաշտ ու խաղաղ, սակայն թուրք ասպարները և Դիլիսի Սուլթանովը հրամայել են կրակ բացել և ոչ ոքի ճանապարհ չտալ, այն ժամանակ ջոկատը ստիպված եղավ նույնպես կրակ բացել»³⁰։ Նամակի հեղինակները վկայում են, որ օգոստոսի 12-ին, շարժվելով Շուշիից դեպի Գորիս, մուսավաթական ժանդարները շրջապատել և 7-օրյա մարտից հետո հողմացրել են արել Կալա-Դարասի հաշիական գյուղը, որից հետո վերջնադիր են ներկայացրել Գորիս՝ Անդրանիկին, որ եթե նա ղինաթափ չլինի, ապա Գորիսի հետ կվարվեն այնպես, ինչպես վարվել են Կալա-Դարասիի հետ³¹։ Այս և նման դեպքերը առիթ հղան գոշանալու և մորիլիզացնելու ուժերը։ Այնուհետև ռուս սպաները

²⁹ ЗУУЗ ԳԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, ք. 1.

³⁰ «Кавказское слово», 18 декабря 1918 г.

³¹ Նույն տեղում։

մերկացնում են թուրքական բանակի գաղանությունները խաղաղ ռնակ-չության նկատմամբ և լիովին արդարացնում Անդրանիկի գերմարդկային ճիգերը՝ դոնե հնարավորին չափ պահպանել ժողովրդի բեկորները, ամեն կերպ խուսափելով վիճված ընդհարումներից:

1918 թ. վերջին Անդրանիկը Զանգեզուրում (Սիսիանում) փաստորեն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել գավառի վարչական-ռազմական իշխանությունը:

1918 թ. օգոստոսի 11-ին Անդրանիկը հատուկ շրջաբերական էր ուղարկել Զանգեզուրի և Մեղրիի բնակչությանը, զգուշացնելով թուրքական բանակի սարքած որոգայթներից, որ չխաբվեն ու չդիմաբափվեն: «Զեր կողմանե.— դրում էր նա,— անձնատուր և զինաթափ լինելը ամբողջ Ղարաբաղը այդ դորժը պիտի նկատի դավաճանություն հայ ազգի դեմ»³²:

Օգոստոսի 22-ին հրաման տրվեց Սիսիանի շրջանի 25—30 տարեկան տղամարդկանց մորթիլիացնելու մասին, զգուշացնելով, որ եթե նրանք ինքնապաշտպանություն չկազմակերպեն, ապա թուրքերի կողմից շրջանը ասպատակության կենթարկվի³³: Սեպտեմբերի 7-ին մանրամասն ցուցումներ տրվեցին Գորիսի ինքնապաշտպանության կազմակերպման մասին, հստակորեն սահմանվեցին Անդրանիկի և ազգային խորհրդի իրավունքներն ու պարտականությունները³⁴:

Սեպտեմբերի 13-ին Գորիսից ժամանած պատվիրակությունը Անդրանիկին խնդրում էր վերադառնալ և ղեկավարել Ղարաբաղից արշավող, թուրքական բանակի դեմ կռվելու պատրաստ հայկական զորքերին: «Մենք մեր ամբողջ ֆիզիկական ուժով ձեր տրամադրության տակ ենք, պատրաստ ձեզ հետ դորժելու ու ձեզ հետ մեռնելու»,— գրում էին Գորիսի ազգային խորհրդի ղեկավարները³⁵:

Սեպտեմբերի 14-ին Անդրանիկը պատասխանեց. «Վաղը՝ 15-ին սեպտեմբերի, կես օրի ժամը 10-ին կշարժվեմ դեպի Գորիս: Ամսուր 17—18-ին կլինեմ Գորիս: Աշխատեցեք ամեն դեպքում պահպանել ու պահել ֆրոնտը: Գնե՛րալ մայր Անդրանիկ»³⁶:

Սեպտեմբերի վերջին Ղարաբաղից Նուրի փաշան սպառնալից տոնով նամակ ուղարկեց Անդրանիկին, որը տվեց հետևյալ պատասխանը.

³² ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 14:

³³ Նույն տեղում, գ. 47, թ. 14:

³⁴ Նույն տեղում, գ. 67, թ. 8:

³⁵ Նույն տեղում, գ. 33, թ. 20:

³⁶ Նույն տեղում, գ. 7, թ. 2—3:

«Կարգացի Զեր 15 օգոստոսի թվակիր հայտարարությունը: Իրա-
զեկ դարձա նաև իմ մասին ձեր դրած զրպարտություններին: Ես ձեր
դրածի նման պարտված չեմ և ձեր առջևից փախուստ տված չեմ: Ընդ-
հակառակը, այսօր իմ առաջ բարոյապես պարտված եք, որովհետև
հավանական է, որ հիշում եք Սասունում, Մուշի վանքում, Մուշի գո-
մերում ունեցած պատերազմներում 40 անձնուրացների (ֆիդայի) դի-
մաց հազարավոր զորքերի փախուստը, Բալկանյան պատերազմը, Բիթ-
լիսի նվաճումը և վերջին՝ Խոյի մատուցներում Զեր լքած թնդանոթ-
ներն ու զնդացիրները: Եթե չեք հիշում, կարող եք հարցնել Յավեր
փաշային»³⁷: Նուրի փաշան ակնարկում էր, որ Անդրանիկն իբր կա-
շառված է անգլիական կառավարության կողմից և նրանից ռսկիներ
է ստանում: Դրան Անդրանիկը պատասխանում էր խոր դայրույթով.
«Աշխարհում եթե կաշառակերության ակտով վարակված երկիր կա,
այն էլ ձեր երկիրն է և ձեր կառավարությունը, ձեր պաշտոնյաները:
Դուք ձեզ հերոս եք համարում, սակայն համաշխարհային պատմու-
թյունը ցույց է տալիս, որ դուք հերոս եք միայն անմեղ ու անզին
ժողովրդի հանդեպ. այս մեկը ես շատ լավ գիտեմ»³⁸: Անուհետև Անդ-
րանիկը, հենվելով անցյալի բաղմաթիվ փաստերի վրա, նշում էր, որ
Նուրի փաշայի «խաղաղասիրական» հորդորները միայն որոգայթներ
են՝ անմեղ մարդկանց ծուղակի մեջ գցելու և արյան մեջ խեղդելու հա-
մար: Անդրանիկը չէր վախենում Նուրի փաշայի մարտահրավերից և
գրում էր. «Աստծո կամեցողությամբ շատ մոտ ժամանակում մենք
իրար կհանդիպենք»³⁹:

Հոկտեմբերի 2-ին Խնձորեսկ գյուղի հասարակության կողմից հա-
տուկ պատվիրակություն եկավ Անդրանիկի մոտ և նրան հանձնեց մի
հայտարարություն, որի մեջ ցավով նշվում էր թուրքերի կողմից Ղա-
րաբաղը զրավելու, ինչպես նաև Խնձորեսկ, Տեղ ու հարևան գյուղերի
բնակչության հաստատակամ որոշման մասին՝ դիմադրել և արդեւակի
թշնամու մուտքը Զանգեզուր: «Մեր այս անհողողդ որոշումը ի կա-
տար ածելու համար մենք ձեզ ենք ընտրել, անհուն դուրսադն, քաջ
Անդրանիկ, մեր ղեկավարն ու ուղեցույց աստղը: Մահ դավաճաննե-
րին ու աղպաղավներին: Մենք պատրաստ ենք ձեր բոլոր պահանջները
կատարել» — ասված է այնտեղ: Հայտարարության տակ Խնձորեսկի
հասարակության անունից ստորագրել է Հայրապետ Առուշանյանը:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում, գ. 33, թ. 2—3:

Հոկտեմբերի 6-ին, արդեն որպես Զանգեզուրում գտնվող բոլոր զինված ուժերի հրամանատար, Անդրանիկը պահանջեց կատարել իր և աղզային խորհրդի կարգադրությունները՝ կապված գավառի պաշտպանության կազմակերպման հետ⁴⁰:

Հոկտեմբերի 18-ին հասուկ կոչ հղվեց գավառի ողջ բնակչությանը, որտեղ հանգամանորեն տրված են համաշխարհային պատերազմի ողջ սարսափները, նրա հետևանքները հայ ժողովրդի համար: Հատկապես նշվում էր Թուրքիայի նվաճողական ու հեռուն գնացող պլանների մասին: «Մտնելով Կովկաս, նրանք (թշնամիները — Ս. Հ.) կիրառեցին հնուց մնացած ասացվածքը. «բաժանիր, որ տիրես», վրացիներին լարեցին հայերի և թուրքերի դեմ, հայերին՝ վրացիների դեմ, թուրքերին՝ հայերի ու վրացիների դեմ... Ստեղծվեցին երեք հանրապետություններ և այն էլ այնպիսի սահմանավորումներով, որ այդ հանրապետությունների միջև ընդհարումները անխուսափելի են: Հայաստանի հանրապետության տերիտորիան իբրև գերեզմանատուն բավական ընդարձակ է, բայց ապրկելու համար՝ անհնար»⁴¹: Կոչում փոփոխ օրինակներով մատնանշված են ստեղծված քառսի մեղավորները: Հիշեցվում է սպառնացող վտանգը: Կոչը վերջանում է հետևյալ խոսքերով. «Եկեք կուռ շարքերով, իբրև մի հողի, մի մարմին դարձած խմբվեք մեր պաշտելի աղզային հերոս Անդրանիկի շուրջը և կուրծքներս դեմ առնք թշնամուն: Զանգեզուրի, Սիսիանի, Ղափանի հայ կտրիճներ, զուր Իսրայել Օրինների, Դավիթ Բեկերի հաջորդներ, պատմական այս անդառնալի օրերին ձեր փառավոր ու լուսատու էջերը պիտի տաք մեր սերնդին»⁴²:

Զանգեզուրի բնակչության հիմնական զանգվածներն այդ օրերին բարոյաքաղաքական տեսակետից գտնվում էին յուրովի դժվարին կացության մեջ, համարյա կտրված լինելով դրսի աշխարհից, նրանք չգիտեին, թե որտեղ ինչ է տեղի ունենում: Նույնիսկ Բաքվի կոմունայի գոյության, նրա հերոսական պայքարի մասին քիչ բան գիտեին: Անդրանիկը բավարարվում էր կցկատուր տեղեկություններով: Սակայն երբեմն ինքն իրեն հարցնում էր, թե ինչու է եկել Զանգեզուր, որն է իր ծրագիրը, ինչ պիտի անի: Այդպիսի մի ինքնավերլուծության արժեքավոր վավերագրերից է 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին Զանգեզուրի ժողովրդին ուղղված այն նամակը, որտեղ նա կրկին անդրադառնում էր

⁴⁰ Նույն տեղում, Թ. 42:

⁴¹ Նույն տեղում, գ. 47, Թ. 12:

⁴² Նույն տեղում:

դադթականության ու որբերի հարցին: Այդ վավերագիրն արժեքավոր է նաև նրանով, որ այնտեղ Անդրանիկը մի անգամ ևս շիտակությամբ հայտարարում է Դիլիջանից իր հեռանալու պատճառների մասին: Նա գրում է, որ Բաթումի պայմանագրից հետո «այլևս իմ և իմ զորամասի ներկայությունը Հայաստանի սահմաններուն մեջ անհնար համարելով, սարերն ու ձորերը և անջրդի ամայությունները չափեցի, հասնելու համար անգլիական դաշնակից բանակին, որով կհուսայի փրկել Տաճկահայաստանի ծաղիկ բեկորները: Բախտը չժպտաց սակայն և նախիջևանի շուրջ տեղի ունեցած ընդհարումներն վերջ: Ես և իմ զորամասը անցանք պատմական Ղարաբաղի լեռները, մեր ըմբոստ ոգիններին աղատ պահելու օտարի ստորացուցիչ ճնշումներն»⁴³: Անդրանիկը նկարագրում է իր մուտքը Ղափան, Գորիս, Սիսիան, տեղի բնակչության վերաբերմունքը դեպի գաղթականությունը, նշում է, որ իրագործությունների զարգացումն ընդունեց այնպիսի ընթացք, որ Սիսիանի, Գորիսի, Ղափանի բնակչությունը որոշեց միասնաբար կռվել օտարի դեմ և պաշտպանել իր չքնաղ լեռնաշխարհը: «Այս մոբիլիզացված ժողովրդին և իմ բանակին մնում էր մեղ հետ կապել բուն պատմական Ղարաբաղը, որ, սակայն, նախքան այդ ընկալ թուրքերի տիրապետության տակ»⁴⁴: Անդրանիկը չէր թաքցնում իր նպատակը՝ շարժվել դեպի Շուշի, օգնել Ղարաբաղի հայությանը: Դրա համար շատ հիմնավոր պատճառներ կային: Նա, բացի պատմական-քաղաքական ընդհանուր պատճառներից, խան-խոյսկուն ուղղած նամակում գրում է, թե ինչպես Ջաբուղի կիրճում մուսավաթական տարրերի կողմից գերգրված մութ ամբողջ սրախողխող է արել Կովկասյան ռազմաճակատից դեպի Ղարաբաղ՝ տուն վերադարձող մի քանի հարյուր հայ ղինվորների, թե ինչպես այդ նույն ճանապարհներին մի քանի տասնյակ հազար հայ գաղթականներ ոչնչացվեցին, որոնց մեղքը միայն այն էր, որ ապաստան էին որոնում որևէ անկյունում: Այս բոլորը նրան բարոյական իրավունք էր տալիս մտածելու Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև նորմալ հարաբերություններ ստեղծելու մասին:

Երբ նոյեմբերի 19-ին Բաքվից լուր ստացվեց դաշնակիցների հաղթանակի մասին, գեներալ Թոմսոնը ներկայացուցիչներ ուղարկեց պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու համար և Անդրանիկը դադարեցրեց այն: «Այդ հիման վրա, — գրում է նա, — ևս դադարեցուցի որևէ ռազմական գործողություն և խոստացա ապագային ևս

⁴³ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 379, ց. 1, գ. 30, թ. 5:

⁴⁴ Նույն տեղում:

չկրկնել և վերադարձա Գորիս... Հետեւաբար հրամայում ևմ իսկույն
ենթ դադարեցնել թշնամական գործողությունները...»⁴⁵։ Տեղյակ
պահելով այդ որոշման մասին, Անդրանիկը կտրականապես պա-
հանջում էր կատարել իր հրամանը և դադարեցնել նույնիսկ
ամեն տեսակի հրաձգություն⁴⁶։ «Նախազգուշացնում ևմ,— ասված է
նոյեմբերի 23-ի հրամանում,— որ ամեն տեսակի ինքնակամ ելույթ-
ներ, ում կողմից էլ դրանք նկատվեն, խստիվ կճնշվին, իսկ մեղա-
վորները կպատժվեն ռազմական ժամանակի օրենքներով»⁴⁷։

Մի կարեւոր փաստ ևս, որի շուրջն արժե խոսել և գնահատական
տալ։ Ինչո՞ւ դադարեցնել ռազմական գործողությունները։ Արդյո՞ք
Անդրանիկը կարող էր շարժվել դեպի Շուշի և ազատագրել այն։ Նթի
Անդրանիկի սրտի խորքում միայն վրեժի ցասումն էր խոսում, մի՞թե
մի անգլիացի մայորի ցուցումը կարող էր նրան արգելափակել այլևս
առաջ շարժվելու, չէ որ նրան աչք ժամանակ խանդարող չկար։ Այս
հարցերի պատասխանները սերտ առնչություն ունեն Անդրանիկի կեր-
պարի բնութագրման հետ։ Անդրանիկը մեծ դիմանադետ կամ քաղաքա-
գետ չէր։ Նթե նա զենք էր վերցնում, կովի էր դիմում, միայն նրա
համար, որ անարդարացի կերպով արյուն թափողներն արժանի պա-
տիժ ստանան։ Հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի հովանավորությամբ, նրա
դաշնակիցներ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ միասին կովում էր Գեր-
մանիայի ու նրա դաշնակից Թուրքիայի դեմ։ Ի թիվս շատ շատերի
Անդրանիկը ևս համոզված էր, որ դաշնակիցները հաղթելու են, որոնց
հետ և հույսեր էր կապում Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրման
հարցում։ Այժմ դաշնակիցները հաղթել էին։ Էլ ինչո՞ւ կովել։ Նախ նա
գիտեր, որ իր բանակը մի կաթիլ է աշխարհի զինված ուժերի ծովում։
Երկրորդ, քանի որ աշխարհի մասշտաբով դադարեցվում էին արյունա-
հեղությունները, նշանակում է հայ ժողովուրդն էլ, որպես ամենաշատ
տառապած ժողովուրդներից մեկը, առաջինն էր շահագրգռված վերջա-
պես շունչ քաշելու։ Իսկ մնացած հարցերի որոշումը պետք էր սպասել
մեծ տերություններից, խաղաղության, հաշտության կոնֆերանսներից։

Պատերազմը մոտենում էր ավարտին։ Հոկտեմբերի 30-ին Թուր-
քիան ստորագրեց Մուդրոսի զինադադարի պայմանները։ Նոյեմբերի
9-ին Գերմանիան ճանաչեց իր պարտությունը և ստորագրեց մարշալ
Ֆոշի ներկայացրած զինադադարի պայմանները։

⁴⁵ Նույն տեղում, ֆ. 370, ց. 1, դ. 50, թ. 9—10։

⁴⁶ Նույն տեղում։

⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 15։

Պատերազմի ավարտը Անդրանիկի համար և՛ բերկրանք էր և՛ տառապանք։ Նա դեռևս լրիվ ուշքի չէր եկել, չէր կողմնորոշվել ստեղծված իրադրությունում։ Նա վերստին տանջալից երկմտանքի մեջ էր։ Արդյոք դաշնակիցները Արևմտյան Հայաստանի տարածքը չեն թողնի Թուրքիային։ Հայերը, որ մոտ մեկ և կես միլիոն զոհ էին տվել պատերազմում, բարոյական իրավունք պիտի ունենային՝ իրենց հատուցումը պահանջելու։ Այդ հույսերով էլ Անդրանիկը դադարեցրեց ռազմական գործողությունները, վերադարձավ Գորիս, ապա՝ Սիսիան։ Շուտով նրա մոտ եկան անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչներ մայոր Գիպսոնը և կապիտան Սիրայսը, որոնք խնդրի ունեին դաշնակիցների անունից ամենուրեք պահանջներ ներկայացնել՝ բացել ճանապարհները և դադարեցնել ռազմական գործողությունները։ Պայմանավորվեցին, որ մինչև 1919 թ. մայիսը Անդրանիկն իր ղորամասով կմնա Զանգեզուրում և ոչ մի ռազմական գործողություն չի ձեռնարկի։

Այն փաստը, որ Անդրանիկը չէր բարձրացել այնպիսի մակարդակի, որ ըմբռներ Մեծ Հոկտեմբերի հետևանքով աշխարհում ստեղծված նոր իրադրությունը, և սկզբում դեռ հույսը չէր կտրել դաշնակիցներից, դա նրա դժբախտությունն էր և ոչ մեղքը։

Նոյեմբերի 17-ին Իրանից Բաքու փոխադրվեց անգլիական հետևավակային բրիգադը, որը գլխավորում էր անգլիական զինեռալ Թոմսոնը։ Նրա շտաբում կային նաև Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներ։ Դեկտեմբերի 15-ին Բաթում ժամանեցին անգլիական ղորքերը։ Դեկտեմբերի 25-ին Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության համաձայնությամբ անգլիական ղորքերը մտան Թիֆլիս։ Թուրքերը պետք է նահանջեին իրենց գրաված տարածքներից, այդ թվում Կարսից, Սարիղամիշից, Բաթումից, Արդահանից, Բաքվից և այլն։ Դեկտեմբերի 29-ին զինեռալ Թոմսոնը հայտարարեց, որ անգլիացիներն ամեն տեսակ աջակցություն ցույց կտան հան-խոյսկու կառավարությանը։

Զնայած շուտով հայտնի դարձավ Օսմանյան կայսրության պարտության լուրը, բայց դեպի Զանգեզուր թուրքերի արշավանքը չդադարեց։

Նոյեմբերի վերջերից մինչև դեկտեմբերի 1-ը Անդրանիկն իր ղորամասով և Գորիսի շրջանում մորիլիզացված բնակչությամբ Զաբուղի մոտ լուրջ հակահարված հասցրեց թշնամուն, գրավեց Ղարաղշլաղը ու մտադիր էր շարժվել դեպի Շուշի և օգնության ձեռք մեկնել Ղարաբաղի բնակչությանը։ Մինչ այդ Ղարաբաղից Անդրանիկի մոտ էին եկել մի քանի պատվիրակություններ, խնդրելով նրա օգնությունը։ Անշուշտ,

Անդրանիկը Զաբուլի կռիւից հետո հնարավորութիւն ունէր շարժվելու դեպի Շուշի, սակայն, ինչպէս նշեցինք վերը, դեկտեմբերի 2-ին Բաք-վից՝ անգլիական զինեւրալ Թոմսոնից և մուսաւաթական խան-խոյս-կուց պատվիրակութիւն եկաւ Անդրանիկի մոտ, որը պաշտոնապէս հայտնեց դաշնակիցների հաղթանակի և գերմանաթուրքական բռնկի պարտութեան մասին:

Անդրանիկին սպասում էին նոր հիասթափութիւններ: Տարբեր ճանապարհներով նա իմացաւ, որ անգլիացիները հովանաւորում են Բաքվի մուսաւաթական կառավարութեանը, որը, բացի Ղարաբաղից, լուրջ պահանջներ էր ներկայացնում նաև Զանգեզուրի նկատմամբ:

Այդ օրերին Անդրանիկը խիստ զբաղւած էր գաղթականութեան հարցով, կարգի էր բերում զորամասը, միաժամանակ լրջորեն մտա-հոգւում հետագա ճակատագրի համար: Եւ, հիրավի, ի՞նչ պետք է նա անէր: Պատերազմը ավարտուի էր: Նրա զորամասի ղինւորներն ու սպաները բնականորեն շահագրգռւած էին տուն վերադառնալու հա-մար, իսկ արեւմտահայ ղինւորները շարունակելու էին հարազատների որոնումները: Անդրանիկը, որ իր հարաբերութիւնները լիովին խզել էր Երևանի դաշնակցական կառավարութիւնից, բոլորովին մտադիր չէր վերականգնելու կապերը: Անուամենայնիւ հարկաւոր էր զորամասը պատվով ցրել և նրա ունեցւածքը հանձնել հայ ժողովրդին: Այդ տե-սակէտից էջմիածինը Անդրանիկի աչքում մնում էր որպէս հեղինա-կութիւն, ուստի նա որոշեց գնալ Արարատեան դաշտ, ունեցւածքը հանձնել էջմիածնի եկեղեցուն, պատվով ճանապարհ դնել իր հաւա-տարիւմ մարտական ընկերներին, որից հետո միայն որոշել անձնական հարցերը: Պետք է ենթադրել, որ դեռևս Սիսիանում եղած ժամանակ նա արդեն մտածել էր Հայաստանից հեռանալու մասին: Հակառակ Գիպոնի խորհրդին՝ Երևան գնալ Շուշի—Եւլլախ—Գանձակ—Թիֆլիս—Ղարաբաղիստ գծով, Անդրանիկը որոշեց մեկնել Գարալագյազ—Գաւա-լու երթուղով, որը և նա իրականացրեց: Նախօրոք համապատասխան կարգադրութիւններ արեց գաղթականութեան ապահովման մասին, հա-վաքելով նրանց համար մոտ 4000 փութ հացահատիկ, և խնդրեց տեղի ղեկավարներին հոգալ այդ դժբախտ ամբոխի կարիքները:

Անդրանիկին Գորիսում և Սիսիանում ճանապարհում էին մեծ հան-դիսավորութեամբ: Ճանապարհին Անդրանիկն անգլիական մայրորդին ակնարկում էր, որ հայ ժողովուրդը կովելով Թուրքիայի դեմ, ուժերից վեր ճիգեր է դրժագրել, այս կամ այն չափով նպաստելով դաշնակից-ների հաղթանակին, իսկ այսօր հաղթող Անգլիան, որն ունի վիթխարի

նյութական ուսուցանելու, չի բարեհաճում գոնե այդ թշվառ ու սովյալ մարդկանց փրկության մասին, նա ցույց էր տալիս դաշտում կանաչեղենով կերակրվող գյուղացիներին և դայրույթով բացականշում. «Դուք չեք թույլ տար, որ կալինք մեր երկրին ու մեր կյանքին համար ու սովամահության ամոթալի մահվան կրատապարտեք մեզ: Եթե դուք ըսեք այո, և՛ ե՛ս և՛ մեր խնամած ալ ընծի ըսի, թե իմ ցեղիս հանգեպ արդարություն կա, ես պիտի ժխտեմ վայն իր ներկայությամբ»⁴⁸:

Ապրիլի 12-ին Անդրանիկը հասավ Դավալու, ուր նրան դիմաձեռնելու էին եկել դաշնակցության ներկայացուցիչները: Անդրանիկը կըտրականապես մերժելով նրանց հյուրասիրությունը և Երևան մեկնելու հրավերը, շարժվեց դեպի էջմիածին:

Մի քանի օր էջմիածնում մնալուց հետո նա, իրոք, պատվով ու հանդիսավորությամբ ցրեց իր զորամասը, ունեցվածքը հանձնեց վանքին և մեկնեց Թիֆլիս: Թիֆլիսում կրկին հյուրընկալվեց Հովհաննես Թումանյանին, այցելեց մենշևիկյան կառավարության մինիստր Գեդեշկորին և դատապարտեց այդ կառավարությանը Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների միջև թշնամություն սերմանելու համար, պահանջեց վերջ տալ երկաթուղային հաղորդակցության արգելքներին Թիֆլիսի և Երևանի միջև, որի պատճառով Ռուսաստանից եկող հացը չէր հասնում սովամահության գիրկը նետված հայ ժողովրդին:

1919 թ. մայիսին Անդրանիկը Թիֆլիսից մեկնեց Բաթում, ապա Կոստանդնուպոլիս, Փարիզ, Լոնդոն, ԱՄՆ:

Նախիջևանի և Զանգեզուրի դավառներում 1918—1919 թթ. տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական կռիվներն իրենց մասշտաբով և կոմոզիտիվությամբ ուժեղությամբ ուրուշակիորեն տարբերվում էին այն ռազմական գործողություններից, որ այդ նույն ժամանակներում մղվել էին Երզնկա—Էրզրում—Սարիղամիշ—Կարս—Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ղարաբաղի սա, ինչպես նաև Գյանջա—Քյուրդամիր—Բաքու, Օլթի—Բաթումի և այլ ուղղություների վրա:

Նախիջևանի և Զանգեզուրի դավառներում, մասամբ նաև Ղարաբաղում չկային միաժույլ կադրային ո՛չ ռուսական և ո՛չ էլ հայկական զորամասեր: Թուրքերը հարձակվում էին կանոնավոր զնդերով ու դիվիզիաներով, իսկ հայերը պաշտպանվում էին ներքին ուժերով, աշխարհազորով, պարտիզանական կարգի խմբերով, վաշտերով: Անգամ Անդրանիկի, այսպես կոչված, «հարվածային զորամասը» կադրային զորամաս չէր, որպիսի հասկացությունը առնչվում է պետական հաս-

⁴⁸ «Մշակ», 3 սեպտեմբերի 1937 թ.:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Կովկասյան ռազմաճակատը, որպես առաջին համաշխարհային պատերազմի թատերաբեմերից մեկը, ուներ իր առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին պատերազմող երկու խմբավորումների տերությունների նվաճողական պլանների բնույթով, նպատակներով, ինչպես նաև ազգային բարդ հարաբերություններով:

Չնայած առանձին անհաջողություններին, ընդհանուր առմամբ ռուսական զորքերն Արևմտյան Հայաստանում և Իրանում 1914—1917 թթ. իրենց մարտական խնդիրը կատարել էին հաջողությամբ: Գրավելով ռազմաստրատեգիական նշանակություն ունեցող այնպիսի բազաներ ու ելման դիրքեր, ինչպիսիք էին Տրապիզոնը, Էրզրումը, Նրզնկան, Վանը, Մուշը, Բիթլիսը, Թավրիզը, Խոյը, Համադանը, Քերմանշահը, Խանեկեն և կարևոր ճանապարհների բազմաթիվ հանգույցներ, ռուսական հրամանատարությունն իրադարձությունների զարգացման այլ պայմաններում կարող էր իրականացնել իր հեռուն գնացող պլանները Մերձավոր ու Միջին Արևելքում:

Փետրվարյան բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությունը սկզբբունքային փոփոխություններ չմտցրեց ռազմաճակատներում, բայց փոխարենը արագացրեց բանակի կարգապահության անկումն ու կազմալուծումը:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանը հեղափոխական ճանապարհով դուրս եկավ պատերազմից: Նրիտանսարդ սովետական իշխանությունը Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ հռոմեոս ջանքեր գործադրեց թևկուղ ժանր դնով, այնուամենայնիվ, հասնել հաշտության և ձեռնամուխ լինել սովի ու ավերածության վերացմանը երկրում:

Արևմուտքում փաստորեն վերացվեցին ռազմաճակատները՝ Հյուսիսարևմտյան և Հարավարևմտյան: Ըստ էության ցրվեց հին բանակը և ստեղծվեց նոր՝ բանլորագյուղացիական կարմիր բանակ, որը և իր վրա վերցրեց սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանության դրոժը:

Միանգամայն այլ բախտ էր վիճակված ռուսական Կովկասյան ռազմաճակատին:

Վ Ե Ր Ջ Ա Ր Ա Ն

Կովկասյան ռազմաճակատը, որպես առաջին համաշխարհային պատերազմի թատերաբեմերից մեկը, ուներ իր առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին պատերազմող երկու խմբավորումների տերությունների նվաճողական պլանների բնույթով, նպատակներով, ինչպես նաև ազգային բարդ հարաբերություններով:

Չնայած առանձին անհաջողություններին, ընդհանուր առմամբ ռուսական զորքերն Արևմտյան Հայաստանում և Իրանում 1914—1917 թթ. իրենց մարտական խնդիրը կատարել էին հաջողությամբ: Գրավելով ռազմաստրատեգիական նշանակություն ունեցող այնպիսի բաղանիք ու ելման դիրքեր, ինչպիսիք էին Տրապիզոնը, էրզրումը, Նրզնկան, Վանը, Մուշը, Բիթլիսը, Թավրիզը, Խոյը, Համադանը, Քերմանշահը, Խանեկին և կարևոր ճանապարհների բաղամթիվ հանգույցների, ռուսական հրամանատարությունն իրադարձությունների զարգացման այլ պայմաններում կարող էր իրականացնել իր հիմուն գնացող պլանները Մերձավոր ու Միջին Արևելքում:

Փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը սկզբբունքային փոփոխություններ չմտցրեց ռազմաճակատներում, բայց փոխարենը արագացրեց բանակի կարգապահության անկումն ու կազմալուծումը:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանը հեղափոխական ճանապարհով դուրս եկավ պատերազմից: Նրիտասարդ սովետական իշխանությունը Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ հռչակեց զանքեր գործադրեց թեկուզ ծանր դժուր, այնուամենայնիվ, հասնել հաշտության և ձեռնամուխ լինել սովի ու ավերածության վերացմանը երկրում:

Արևմուտքում փաստորեն վերացվեցին ռազմաճակատները՝ Հյուսիսարևմտյան և Հարավարևմտյան: Ըստ էության ցրվեց հին բանակը և ստեղծվեց նոր՝ բանվորագյուղացիական կարմիր բանակ, որը և իր վրա վերցրեց սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանության դրոժը:

Միանգամայն այլ բախտ էր վիճակված ռուսական Կովկասյան ռազմաճակատին:

Ձեռականոթրեն միառժամանակ այս ռազմաճակատը պահպանում էր իր շտաբն ու ստորաբաժանումները, սակայն իրականում նախկին կովկասյան զործող բանակն այլևս գոյություն չուներ:

Այն գիտաւոր, որ 1918—1920 թթ. Անդրկովկասում չէր հաստատուել սովետական իշխանութիւն, իր խոր կնիքը դրեց նաև տվյալ թատերաբեմում ծավալված ռազմաքաղաքական զործողութիւնների բնույթի ու դրանց մասշտաբների վրա: 1917 թ. վերջերին և 1918 թ. սկզբներին Կովկասյան ռազմաճակատից և Իրանից ռուսական զորքերը նահանջում և լքում էին իրենց բնագծերը: Նորաստեղծ ազգային զորամասերը, որոնց մեջ ղեկավարում էր հայկական բանակային կորպուսի զորքերն էին, ի վիճակի չէին լրիւ վերադնեն ընդգծելը: Ընդ որում այդ բնագծերը, ի տարբերութիւն արեւմտյան ռազմաճակատների, անցնում էին ոչ թի 1914 թ. պետական սահմաններով, այլ գտնւում էին օսմանյան Թուրքիայի և շահական Իրանի տիրապետութիւնների խորքերում:

1918 թ. Անդրկովկասում ծավալված դասակարգային և ազգային հարաբերութիւնների առանձնահատկութիւններից մեկը՝ կենտրոնախույս ուժերի ակտիւացումն էր: Մենշևիկների, մուսավաթականների և դաշնակցականների՝ Ռուսաստանից անջատվելու քաղաքականութիւնը հանգեցրեց մեծագույն աղետների՝ նրկրամասի ժողովուրդների, մասնավորապէս հայ ժողովրդի համար: Հատկանշական է, որ Անդրկովկասի նվաճման համար պայքարում էին Օսմանյան կայսրութիւնը, կաշմերական Գերմանիան և Անտանտի տերութիւնները:

Թուրքիան, ղեկավարվելով պանիսլամիզմի-պանթուրքիզմի ռազմատենչ գաղափարախոսութեամբ, օգտուելով իր աշխարհադրական դիրքից, ռազմական հնարավորութիւններից, գործակալների լայն ցանցից, հանդես եկավ ռազմական ինտերվենցիայի կազմակերպման և իրականացման գլխավոր դերում:

1918 թ. Անդրկովկասի տարածքում ծավալված ռազմական գործողութիւնները կապված էին թուրքական բանակի արշավանքների հետ: Երզնկա, Էրզրում, Սարիղամիշ, Արդահան, Ալեքսանդրապոլ, Սարդաբապատ, Ղարաբախ, Բաշ-Աբարան, Բաթում, Գանձակ, Բաքու և այլուր տեղի ունեցած մարտերում հայերը, ռուսները, վրացիները և մյուսները ինչպէս և Բաքվի սովետական իշխանութեան բանակը կովկասէն առաջին հերթին թուրքերի դեմ: Բաքվի սովետական իշխանութեան դեմ կռւում էին թուրքական կադրային զինքերը և հասկանալի պատ-

ճառով նրա տապալման հիմնական պատճառը թուրքական իսլամական բանակի հետևողական և վճռական գործողություններն էին:

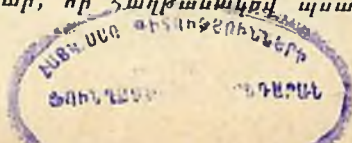
Ուժերի փոխհարաբերության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ թուրքերի հաջողությունները միշտ չէ, որ պայմանավորված էին օբյեկտիվ գործոններով: Մեծ դեր են խաղացել նաև սուբյեկտիվ գործոնները:

Ամենից առաջ նկատի ունենք երկրամասի ուժերի շլատվածությունը, ալպայնական, էսասիրական կրքերի բորբոքումը, քաղաքական, պետական և ռազմական ղեկավարության ցածր մակարդակը, իսկ շատ ղեկավարում՝ պարզապես անճարակությունն ու անկազմակերպվածությունը: Այն, ինչ տեղի ունեցավ Սարդարապատի տակ, Ղարաբախի խառնուրդ, Բաշ-Աբարանում, Զանգեզուրում, որպես հաջողությամբ պսակված ինքնապաշտպանական զոտեմարտեր, նման հաջողությամբ կարող էր կատարվել նաև Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Բաքվում, Եթև գրսեւորվեր կազմակերպվածություն, ուժերի համախմբվածություն և միասնություն:

Չնայած հայ ժողովուրդը մեծ զոհողություններ կրեց և պատերազմական գործողությունները հիմնականում ծավալվեցին Հայաստանի տարածքում, չնայած թուրքերի ատելությունն ամենից առաջ ուղղված էր հայ ժողովրդի դեմ, այնուամենայնիվ, նա ի վիճակի եղավ դրսևորելու զարմանալի կենսունակություն, տաղանդ, կազմակերպչական կարողություն, կարողացավ ստեղծել բանակային կորպուս՝ իր ղիվիլիաններով, բրիգադներով, գնդերով, որոնք թեև որոշ պարտություններ կրեցին, բայց հասան նաև հերոսական հաղթանակների: Բաքվի սովետական իշխանության զինված ուժերի անձնակազմի և հրամկազմի հիմնական կորիզը նույնպես հայեր էին:

1918 թ. բարդ իրադարձություններն ուսանելի եղան երկրամասի աշխատավորության համար: Ամենագլխավոր եզրակացությունը, որին հանգեցին Անդրկովկասի ժողովուրդների լուսավոր դեմքերը, արմատական շրջադարձն էր դեպի Սովետական Ռուսաստանը, պայքարը կենտրոնախույս ուժերի դեմ, հանուն նրա, որպեսզի Անդրկովկասի ժողովուրդները միշտ լինեն եղբայրական ռուս ժողովրդի հետ:

Սովետական Ռուսաստանը, կոմունիստական կուսակցությունը և նրա առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը ուշի-ուշով հետևում էին Անդրկովկասում տեղի ունեցող պայքարի ընթացքին և ժամանակին նեցուկ դարձան տեղի բոլշևիկյան կազմակերպություններին՝ սովետական կարգերի համար նրանց մղած պայքարում, պայքար, որ հաղթանակով պսակվեց 1920—1921 թվականներին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Վ. Ի. Լենինի աշխատություններ

- Վ. Ի. Լենին — Պրոլետարիատի խնդիրները մեր հեղափոխության մեջ, Եկժ, հ. 31, էջ 181—227:
- Վ. Ի. Լենին — Պատերազմ և հեղափոխություն, Եկժ, հ. 32, էջ 98—132:
- Վ. Ի. Լենին — Պայքար քայքայման դեմ և պատերազմը, Եկժ, հ. 34, էջ 246—250:
- Վ. Ի. Լենին — Զեկուցում հաշտության մասին հոկտեմբերի 26-ին (նոյեմբերի 8-ին), Եկժ, հ. 35, էջ 13—19:
- Վ. Ի. Լենին — Դժբախտ հաշտության հարցի պատմության շուրջը, Եկժ, հ. 35, էջ 284—295:
- Վ. Ի. Լենին — ռեակցիոնական կոմիտեի քաղաքական հաշվետվությունը մարտի 7-ը, Եկժ, հ. 36, էջ 3—32:
- Վ. Ի. Լենին — «Զախ» երեսայության և մանր բուրժուականության մասին», Եկժ, հ. 36, էջ 347—386:
- Վ. Ի. Լենին — Կենտրոնական կոմիտեի հաշվետվությունը մարտի 18-ին, Եկժ, հ. 38, էջ 165—189:
- Վ. Ի. Լենին — Բուրժու պայքարի՝ Դենիկինի դեմ, Եկժ, հ. 39, էջ 54—78:
- Վ. Ի. Լենին — Կենտրոնական կոմիտեի քաղաքական ղեկուցումը դեկտեմբերի 2-ին 1919 թ. ԽԿ(Բ)Պ համառուսաստանյան 8-րդ կոնֆերանսին, Եկժ, հ. 39, էջ 415—451:
- Վ. Ի. Լենին — Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիա կազմելու առաջարկի նախագիծը, Եկժ, հ. 33, էջ 136:
- Վ. Ի. Լենին — Հեռագիր Ս. Գ. Շահումյանին 14.02.1918, Եկժ, հ. 35, էջ 359:
- Վ. Ի. Լենին — Ս. Գ. Շահումյանին 29.06.1918, Եկժ, հ. 35, էջ 369:
- Վ. Ի. Լենին — Խաղիոգիր Ս. Գ. Շահումյանին 22.07.1918, Եկժ, հ. 35, էջ 374:

2. Արխիվներ

1. ՀՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (ՊԿՊԱ):

Ֆոնդեր № 57, 88, 94, 95, 98, 101, 113, 114, 126, 199, 200, 223, 244, 276, 278, 289, 290, 370, 403:

2. Центральный государственный Военно-исторический архив (ЦГВИА СССР): фонды № 69, 521, 1300, 2003, 2168, 13227, 13234.
3. Центральный государственный архив Октябрьской революции и высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР (ЦГАОР): фонды № 571, 601, 1318.
4. Центральный государственный архив ГрузССР: фонды № 2, 4, 17, 243, 279, 338, 520, 1087, 1104, 1438.

3. Գլխավոր և օգնական ծառայողներ

- «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане 1917—1918 гг.». Баку, 1957.
- «Борьба за победу Советской власти в Грузии 1917—1921», Тбилиси, 1958.
- «Брест-Литовская конференция», изд. МИА, М., 1924.
- «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении». Е., 1960.
- «Военная деятельность А. Ф. Мясникяна — 1917—1925гг.». Банбер Айастанի архивнери (Вестник архивов Армении), № 44, 1976.
- «Военные моряки в борьбе за власть советов в Азербайджане и Прикаспии 1918—1920 гг.». Баку, 1971.
- Гарибджанян Г. Б. — В. И. Ленин и большевистские организации Закавказья, Е., 1967.
- «Геноцид армян в Османской империи» под редакцией М. Г. Нерсисяна, Е., 1966.
- «Директивы Главного командования Красной армии (1917—1920)», М., 1969.
- «Директивы командования фронтов Красной армии (1917—1922)», т. 1, 2, 3, М., 1971, 1972, 1974.
- «Документы внешней политики», т. 1, 7 ноября 1917 — 31 декабря 1918, М., 1957.
- «Документы внешней политики», т. 2, 1 января 1919 — 30 июня 1920, М., 1958.
- «Документы внешней политики», т. 3, 1 июля 1920 — 18 марта 1921, М., 1959.
- «Документы по истории борьбы за победу Советской власти в Азербайджане (1917—1918)», т. 1, Баку, 1949.
- «Константинополь и проливы» (по секретным документам б. министерства иностранных дел), т. 2, М., 1926.
- «Раздел Азиатской Турции» (по секретным документам б. министерства иностранных дел), М., 1924.
- Саркисян Е. К. — Экспансионистская политика Оттоманской империи в Закавказье накануне и в годы мировой войны, Е., 1962.
- Сборник программ политических партий в России, № 24, Пгр., 1917.

4. Ուսումնասիրություններ, ճեպագրվածներ, ճիշդություններ

- Աղայան Ս. Պ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976:
- Արզումանյան Մ. Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973:
- Իսահանյան Խ. Հ. Ստեփան Շահումյան — Կյանքի և զործունեության վավերագրական տարեգրություն, 1878—1918 թթ., Երևան, 1968:
- Կալոյան Կ. Ա. Անգրիկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961:
- Թուրունյան Լևոն, Հուշեր, վավերագրական իրողություններ արհավիրքի և ազատագրական պայքարի տարիներին, Բեյրութ, 1973:
- Խատիսյան Ալ. Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը: Բ տպագրություն, Բեյրութ, 1968:
- Հակոբյան Ա. Մ. Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թ., Երևան, 1948:
- ՃՀայ ժողովրդի պատմություն», հ. 7, գլուխ 1, 1967, Երևան:
- Հաբուրյունյան Ա., Հ. Անդրանիկը որպես մարտիկ և զորավար (Պատմա-բանասիրական հանդես), № 1, ՀՍՍՀ ԴԱ, 1965):
- Հաբուրյունյան Ա. Հ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմա-գիվանագիտական պատմությունից, ՃՀայաստան» հրատ., 1983:
- Հաբուրյունյան Ա. Հ. Էրզրումի ճակատամարտի քաղաքական և ստրատեգիական նշանակությունը (Քրաներ Հայաստանի արխիվների», № 1, 1968):
- Հաբուրյունյան Ա. Հ. Շահերի միասնությունն ու հակասությունները Անտանտի տերությունների ներքում 1917—1918 թթ., (Քրաներ Հայաստանի արխիվների», № 1, 1964):
- Հաբուրյունյան Ա. Հ. Պատմական ճշմարտությունը Սարգարապատի ճակատամարտի մասին (Քրաներ Հայաստանի արխիվների», № 3, Երևան, 1978):
- Հաբուրյունյան Ա. Հ. Ռուսական բանակի ղեկի մասին Անտանտի սխտեմում 1914—1917 թթ. (Վրբեր», № 5, 1966):
- Հաբուրյունյան Ա. Հ. Սարիղամիշի ճակատամարտի ղեկը թուրքական ներխուժման ձայնողման զործում Անդրկովկասում (Քրաներ Հայաստանի արխիվների», № 2, 1967):
- Շահումյան Ստ. հատ. 4, էջ 211—320:
- Պոլանյան Տիգրան Հ. Հայկական լեզուներ — պատմական հուշագրություն, ԱՄՆ, 1965:
- Վրացյան Ս. Հայաստանի հանրապետություն, Փարիզ, 1928:
- Տեր-Պետրոսյան Հովն. Ջեյմս Պրալս և հայերը, Կահիրե, 1975:
- Փափազյան Վահան. Իմ հուշերը. հ. Բ. Բեյրութ, 1952:
- Армянский сборник — Веселовский Ю., Дживелегов А., Кара-Мурза С., Костанянц К., Симеонянц А., Свящ Тотомянц В., Чобанян А., М., изд. Звезда.
- Арутюнян А. О. — Кавказский фронт 1914—1917 гг., Е., 1977.
- Бар Б. Э. Нольде — Внешняя политика, Пгр., 1915.
- Бетман Гольвег — Мысли о войне, М.—Л., 1925.
- «Брест-Литовская конференция», изд. МИА, М., 1924.
- «Всемирная история», т. 7, 1960.
- Гая-Гай — Империалистическая война 1914—1918 гг. (рукопись).
- Готтлб В. В. — Тайная дипломатическая война во время первой мировой войны, М., 1960.

- Давид Ллойд Джордж — Военные мемуары, т. 6, М., 1937.
- Данилов Ю. Н. — Великий князь Николай Николаевич, Париж, 1930.
- Данилов Ю. Н. — Россия в мировой войне, Берлин, 1924.
- Джордж Бьюкенен — Мемуары дипломата, М., 1922.
- «Дневник Николая Романова», — Красный архив, т. 20, 21, 1927.
- «Записки Джемал пашы, 1913—1919 гг.», Тифлис, 1923.
- «История дипломатии», т. 3, М., 1965.
- «История первой мировой войны 1914—1918 гг.», т. 1, 2, изд. «Наука», М., 1975.
- Ишханян Б. — Развитие милитаризма и империализма в Германии, Пгр., 1917.
- Корсун Н. Г. — Первая мировая война на кавказском фронте, М., 1946.
- Лидель Гард — Правда о войне 1914—1918 гг., М., 1935.
- Лудшевйт Е. Ф. — Турция в годы первой мировой войны, М., 1966.
- Миллер А. Ф. — Очерки новейшей истории Турции, М., 1948.
- «Мирный договор — между Россией с одной стороны и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией с другой», М., 1918.
- Нотович Ф. И. — Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны, М.—Л., 1947.
- Палеолог Морис — Царская Россия накануне революции, М., 1923.
- Покровский М. Н. — Империалистическая война, М., 1931.
- Пурталес — Между миром и войной, М.—Пгр., 1923.
- Раевский А. — Партия Мусават и ее контрреволюционная работа, Баку, 1929.
- Рорбах П. — Война и Германская политика, М., 1915.
- Рубенштейн Е. И. — Крушение Австро-Венгерской монархии, М., 1963.
- Руткевич Н. — О роли русского фронта в период первой империалистической войны 1914—1918 гг., «Исторический журнал».
- Сабанин Андрей — Россия и лига наций 1920—1921—22 гг., М., 1924.
- Сазонов С. Д. — Воспоминания, Париж, 1927.
- Сеф С. Е. — Революция 1917 г. в Закавказье, Тифлис, 1927.
- «Страны Ближнего и Среднего Востока», ОГИЗ, 1944.
- «Страны Среднего Востока и Южной Азии», Ташкент, 1961.
- Февральская революция 1917 года — документы ставки Верховного главнокомандующего и штаба главнокомандующего армиями северного фронта, Красный архив, т. 21, 1927.
- Фомм Фердинанд — Воспоминания (война 1914—1918 гг.), М., 1939.
- Шихлинский Али Ага — Воспоминания, Баку, 1944 (изд. Аз. филиал АН СССР).

5. Բարգմանություններ քուրճ հեղինակներից

Տվյալ աշխատության համար օգտագործվել են թուրք հեղինակների այն աշխատությունները, որոնց թարգմանությունը պահվում է Հայկական ՍՍՀ պատմության պետական կենտրոնական արխիվում: Դրանք ուսանողները թարգմանություններ են և չեն ընդգրկում տվյալ աշխատության լուրջ հարցերը, այլ միայն այն գլուխները կամ էջերը, որոնք առնչվում են 1918—1920 թթ. իրադարձությունների հետ՝ Անդրկովկասում: Կան նաև հայերեն թարգմանություններ: Ռուսերեն թարգմանությունները կատարել է պա-

Հետի փոխգնդապետ Լ. Ա. Ռազուշինը Այդ կարգի բոլոր տերստերը և բաղումները մշակված ու իմի նն հավաքված որպես առանձին «Հավաքածու»՝ ՀՍՍՀ պատմության արխիվի № 45 ֆոնդի կազմում:

Ստորև նշում ենք տվյալ «Հավաքածու»-ից մեր կողմից օգտագործված աշխատություններից միայն մի բանիսը:

«Армения и армянский вопрос до, во время и после войны», Париж, 1922.

Қырзыоглу М. Фахреттин — История Карса, т. 1, Стамбул, 1953.

Қазым Карабекир — Как мы вели мировую войну, книга 3, Освобождение Эрзинджана и Эрзурума, 1939, Стамбул.

Нермин Айген — Группы крови турок и исследование о связи групп крови с антропологическими характеристиками, Анкара, 1946.

Полковник Беркук — Наши действия на северном Кавказе в мировой войне (1918).

Раштю бей — подполковник в отставке — 5-я Кавказская пехотная дивизия на путях к Баку, 1934.

Сади Кочаш — Армяне в истории и турецко-армянские отношения, Анкара, 1967.

Тахсин Юнал — Турецкая политическая история с 1700 по 1958 гг. Анкара, 1958.

Т. Илмаз Озтуна — История Турции от ее начала до наших дней, т. 2, Стамбул, 1964.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արրահամյանց 249
Աղիղրեկով Մ. 240, 270
Աթանեսյան 181
Աթաև 88
Ալեքսեև 30, 31
Ալի Իսխան յաշա 209
Ալի Նալի բեյ 228
Ալխաովի 278—280
Ախմետեևի 89, 91
Ահմեդ Իզեթ 21
Ահմեդ Խամդի 231, 235
Ահմեդ Ռզա բեյ 246
Աղամալյան Տ. 125, 126
Ամիրխանով 178
Ամիրյան Ա. 214
Ամուրյան Ա. 185
Այդինյանց 249
Անդրանիկ (Անդրանիկ Բորոսի Օղանյան)
66, 81, 89, 122—124, 126, 128—
136, 139, 171, 191, 192, 195—198,
295, 300—330
Ապրեսով 88, 200
Առաքելյան Հ. 60
Առուշանյան Հ. 324
Ասիլով 265
Ասլանյան 265
Ասո 191
Ավանեսով Վ. 100, 104
Ավետիսով 214, 244, 292
Ավտոնով 215
Արարատով 137
Արեշով 88, 127, 138—145, 159, 161,
189, 190, 192
Արզանյանց 248, 267
Արզուբյան 52, 66, 88, 190

Արշակ 191
Արսենյանց Վանո 191
Բաբախանյան 265
Բազրատունի 260
Բաղդասարով 137, 177, 200
Բաղրամյան Հ. Ք. 7, 186, 193, 194,
204
Բարաթով Ն. Ն. 12, 13, 22, 52, 59—61,
63, 273—275, 280
Բեգլի Ահմեդ 150, 153, 155
Բեթանբեկով 130, 131, 133
Բեյրութով 87
Բեյ-Մամիկոնյան 88, 143—145, 190,
200, 204
Բերկուկ Ի. 170
Բժշկանց Հ. (Գալ) 66
Բիշերախով 232, 242—244, 251, 252,
259, 265, 266, 272—276, 278—
296, 298
Բլազոնրավով Ա. Ա. 48—50
Բյուկենեն Դ. 35, 36
Բոնասարտյան Ռ. 307
Բորտ 307, 320, 321
Բրուսիով 31
Գաբաև 149
Գամազով 77, 88
Գանին 243
Գարեգին Նախկուպուս, 179
Գբելյան 249
Գեզեչկորի 52, 329
Գևորգաձև, 156, 157, 165
Գիսկոն 327
Գլեբով 207

- Դոյսման 39
Դորեմիկին 30
Դրիգորյան 106
Գուղն 21
Դեորգյան Թորգոմ 320
Դեորգով 265
- Դալի-Ղազար 138
Դալին 270
Դանիով 3ու. ն. 27, 30, 31
Դալիթ-Բեկ 324
Դենստերովիլ 61, 62, 247, 252, 258, 260, 283, 284, 288, 289, 296
Դեն 146—148, 152—156, 158, 159, 161—163
Դիարբեքիրսկի Մ. Կ. 314
Դոլուխանով (Դոլուխանյան) 133, 136, Դոկուշան 247, 251, 260, 289 177, 181, 183
Դոնսույ 39
Դովլաթով 247
Դրազումիրով 36
Դրաքենկո 89, 126
Դրո (Դրաստամատ Կանայանց) 66
Դումերգ 35
- Եղնիկ Վարդապետ 180
Ելիսեն 20
Եղիազարով Ստ. 88
Եղիշ 306
Եֆրեմով 138, 164
Զալինով 88, 177, 183
- Զախարչենկո 307
Զավեն Եպիսկոպոս 179
Զավրին 133, 211
Զիխնի բեյ 220, 230, 246, 254
Զինկիշ 89, 133, 134
Զոլոտարյով 141
Զին 240, 270
- Էդլեր 148
Էնվեր 22, 57, 169, 172—174, 206, 207, 209, 210, 238, 271, 286, 296
Էսադ Կաշա 294
- Թեոդիկ 133
Թոթովենց Վ. 125
Թումսոն 325, 327, 328
Թորգոմ 125, 132
Թսրոսյան 126
Թուրունջյան 191, 192
Թումանյան Ն. 301, 329
Թուրշյան Ն. 179, 180, 183—187, 263
- Ժամկոչյան 133
- Իրրահիմ Էֆենդի 220
Իշխանյան 265
Իսահակյան Ա. 168
Իսկանդերով 214
Իսրայել Օրի 324
Իլանով 30
- Լանխ Լ. 133
Լեբեդինսկի 55, 90, 126, 140, 150, 152, 156, 165
Լենին Վ. Ի. 25, 33, 34, 65, 84, 102, 199, 216, 232, 238, 240, 273, 283, 285, 286, 293, 308, 309, 331, 333
Լյուդենդորֆ 172, 210
Լոսով 171, 172, 192
Լուդշովսկայ Ե. Ֆ. 209, 213, 214
Լեանդովսկի 51, 156
- Խալիլ բեյ 93, 170, 234, 254, 254, 296, 299, 304, 315, 317, 319
Խալիմ Պերտե բեյ 253
Խան-Խոյսկի 92, 212, 237, 238, 325, 327, 328
Խատիսյան Ալ. 129, 166, 167, 192, 298, 299
Խարամով 70
Խոշանեթով 247
- Մամոյան 167
- Կադիշ 214
Կալեդին 51
Կալիտին 11
Կարաբեքիր 169, 209, 294

- Կարակիշիմով 88
 Կարամիշև 147, 148
 Կարաբեշիշև 180
 Կարճիկյան 150
 Կերենսկի Ա. 70, 271
 Կլիմ 181
 Կոլմակով 320, 321
 Կոլոուսով 57, 58
 Կոնձերովսկի Պ. Կ. 31
 Կոջանյանց 103
 Կոռնիով 51
 Կովտանով 88
 Կորզանով 77, 83, 88, 188, 195, 204,
 214—216, 225, 227, 239, 246, 270,
 275—277, 280, 281, 283, 291—293
 Կորովկով 136
 Կոխլենկո 85, 86
 Կոռչյան Հ. 307
 Կրասնով 51
 Կրեսին 172
 Կուլերյակին 117, 124, 129, 132
 Կուշուկ 274, 277—279, 282
 Զախովերով 133
 Զամազասս 247, 251, 258, 266, 292,
 296
 Զամիդ 96
 Զաչինսկի 232
 Զասարթ 306
 Զարություն 307
 Զարությունյան Ա. Հ. 4, 65, 148, 157,
 158, 294, 318, 321, 324
 Զարությունով 241, 247
 Զևյուրոս 258
 Զովակիմյան Վ. 304, 320
 Զովսեփյանց Ար. 88, 183
 Զրաշյա 249
 Զուլիտս Կեսար 28
 Զաղարյան Մուշեղ 191, 194, 203
 Զաղարյանց Ս. 306, 307
 Զաղարով 214, 234, 247, 251, 259,
 292
 Զամբարյան 265
 Զարիրջանյան 335
 Զորղանյան Գ. 117, 119, 120, 122, 129,
 142, 143, 149, 150, 193
 Մանուկյան Ա. 203
 Մաղալով 207, 208
 Մասլով 87
 Մասլովսկի Ե. Վ. 13, 129
 Մարմարյան Ա. 124—126, 125
 Մարտիրոսյան Մ. 184
 Մարբս Կ. 215
 Մահմեդ-բեյ 228
 Մելիք-Շարությունյան 103
 Մելիք-Միրզախանով 128, 130, 131
 Մելիք-Մուրադով 88
 Մելիք-Շահնաղարյան 88
 Մելիք-Շահնաղարով 249
 Մելիք-Ստեփանյան 249
 Մելիքյան 103
 Միսնիսորյան Վ. 129, 176
 Միկոյան Ա. Ի. 213, 214, 231, 234,
 242—244, 290—292, 296
 Միշլահսկի 68
 Միցկևիչ 147
 Միքելյանց 103
 Մխիթարյան 176, 215
 Մյասնիկյան Ա. Ֆ. 84
 Մյուրսել բէյ 174, 207, 216, 228, 229,
 235, 245, 255, 267, 297, 298
 Մնոցականյան Ա. Ն. 84
 Մովսեսյան Գ. 194, 204
 Մորել 80, 117—120, 128, 130, 133,
 134, 141, 143, 150—152, 156, 158,
 162, 176
 Մուսիկ 266
 Մուստաֆա Խիմի փաշա 209
 Մուստաֆա Քեմալ 21
 Մուրադ 119, 120, 125, 131, 133, 138,
 248
 Յաղուրով Ա. Ս. (Յաղուբյան) 104
 Յաղուր Շեքի փաշա 169, 174, 209
 Յանուշկևիչ 67
 Յավեր փաշա 324
 Յուդենիշ 50, 114, 165, 268

Յուդեա 137, 183

Յուսուֆ բեյ 231

Նազարբեկով Ֆ. Ի. 60, 78—80, 86—
92, 116, 117, 126—129, 135—140,
148—150, 152—154, 156—161, 163—
166, 171, 173, 176, 179, 181—183,
185, 187—192, 195, 196, 199, 200,
202, 293, 295, 301

Նազարյանց 70—73

Նախիջևանսկի Դ. Կ. 314

Նժդեհ Գ. 203, 204

Նիկոլայ 11 29—32, 35, 67, 112—114

Նիկոլայ Նիկոլաևիչ 113, 114, 268

Նուրի 92, 206—209, 212, 218—222,
225—229, 233, 235—238, 245, 249—
251, 256, 257, 262, 263, 267, 271,
286, 296, 298, 319, 322, 323

Շադրինսկի Ա. 307

Շախմադյան Ա. 38

Շահումյան Ս. 108, 188, 198, 199, 206,
216, 227, 232, 237, 238, 240, 241,
244, 261, 268—270, 272, 273, 276,
277, 280, 282—285, 287—290, 297,
305—310, 314

Շավարշ 306

Շատիրով 79, 82, 87, 156, 165

Շարդինե 89

Շեքուղան 242, 282

Շիխլինսկի Ա. Ա. 89, 91, 208, 212, 229,
296, 297

Շլիֆեն 26, 27

Շյուքրյու բեյ 251

Շենուր 176, 185

Շորոմ 89

Շևրեզ փաշա 294

Տալանգարյան 153

Տախմախլե 137, 188

Տարուխյան Լ. 185

Տելյապինին 277

Տեոնոպոլսի 12

Տիչերին Գ. 102

Չիլենկելի 145, 148—152, 154—161,
166, 167, 170, 188, 295

Չոլուս Դավիթ 191

Չուխարով 88

Պաշկուդ Մ. 35

Պապաջանով 69, 70, 145, 293, 299

Պալլուշի 262, 263

Պեարոս Մեծ 7

Պետրոսյան 265

Պետրով 238, 242, 243, 260, 261, 263,
270, 288, 290, 291, 293

Պերեկրեստով 136, 178, 181, 182

Պողան 88

Պոլիվանով 28, 30

Պոլուխին 261

Պրժևալսկի 12, 42, 43, 37, 114, 117,
165

Պուտնով 88

Ջալիլ Մահարամ 319

Ջամիլ-Ջավադ 174

Ջամուս 142

Ջանիդադյան 126, 133

Ջավիդ 162

Ջափարիձե 240, 242, 261, 270

Ջաֆարով Մահմեդ Սաթրո օղլի 318

Ջեբեչի Սմբատ 306, 307, 319

Ջեմիլ-Ջահիդ բեյ 253, 255

Ջիդիթյան 282

Ջև դ փաշա 197

Ռամիշվիլի 166

Ռասուլ Ջադե 232

Ռանսկի 195

Ռուշտյու բեյ 216, 222, 227, 245, 249

Ռոձյանկո 32

Ռոմանով Ն. Ա. 27, 29, 67, 68

Սարրի Լիսենդի 210

Սադունով Ս. Դ. 113

Սարիբեկով 178

Սահակյան Ավ. 166, 167, 248

Սամարցի 88, 137, 194

Սամսոնով 26

Սանդերս Լ. 207
 Սելիճ Բեյ 246
 Սեպուհ 138
 Սերգե 249
 Սիլիկով 88, 136, 137, 150, 177—184,
 186, 187, 199, 200
 Սիլին 137, 177, 181
 Սիրայտ 327
 Սկլարեիշ 87, 145
 Սմիթ 89
 Սորոկով 183
 Սորոկին Զ. Ի. 39
 Ստալին Ի. 99, 107, 206
 Ստեպանով 251
 Ստոլիպին 67
 Մառյանսկին 129, 130
 Սրվանձադյան Համազասպ 66, 214, 234,
 295
 Սուլթանով Բիլբեկ 321
 Մոխոմիլինով 67
 Վարդազարյան Շ. 307
 Վալդան 149
 Վեհեր փաշա 21, 54, 55, 117, 119, 122,
 126, 150—152, 160—162, 166, 167,
 169, 204, 207, 209, 210, 218, 219,
 226, 233, 249, 296, 299
 Վեքիլյան Ալ. (Վեքիլով) 88, 181, 184
 Վիշինսկի 48, 142, 144, 156, 158
 Վիշին Պ. Ի. 306
 Վոլսկի 16
 Վորոնցով-Դաշկով 29—31, 66, 67, 268
 Վրացյան Ս. 129
 Տարոնցի Հակոբ 307
 Տեր-Ակոբով 145, 150, 156, 205
 Տեր-Գրիգորյանց 103

Տեր-Մովսեսյան 195
 Տեյ-Վոլոդյան 277
 Տերեան Վ. 100
 Տոկարժևսկի Ե. 213, 238, 239, 249
 Տոնիև 102, 103
 Տվլդդիսկերով 129, 133
 Տրոցկի Լ. Դ. 238, 239
 Ունչիև 88
 Փաշայան Զ. 178, 183
 Քափազյան Վ. 158
 Փիլոս 306, 307
 Փիրումյան Դանիել Բեգ Ա. 147, 180
 184, 185
 Փիրումով Պ. 88, 137, 147, 178, 187
 187
 Քալանթարով 147
 Քաջազնունի Զ. 166, 167, 293, 299, 309
 Քաշունի 317, 318, 320
 Քաֆաֆյան Ա. (Քեոֆ) 66
 Քիշմիշ 88
 Քյազիմ Բեյ 55—58, 151, 161, 162
 Քոլլինգստոն 259
 Քոշարյան 265
 Քուշուկ խան 63
 Օբրադցով 82
 Օզանովսկի 11
 Օդիշեիձև 54, 55, 76, 77, 80, 123,
 125, 140, 149—152, 156, 157, 165,
 188, 295
 Օսման Բեյ 246, 253
 Օրբելյան 265
 Յերդինանդ Յոշ 23, 326
 Յիուկտով Ի. 270

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբասթուման 166
 Աբխազիա 210
 Ագադիր 130
 Ադրբեջան 9, 10, 142, 192, 206, 207, 219, 227, 232, 233, 237, 238, 261, 263, 272, 283, 284, 299
 Աթնիս 17
 Ալաբաշի 221
 Ալազյազ 176
 Ալաշկերտ 15, 37, 68, 93, 112, 140, 207
 Ալաչա 130, 132
 Ալավերդի 10
 Ալեքսանդր II-ի ամրոց 147
 Ալեքսանդր II-ի ճանապարհ 145
 Ալլաթ 169, 245, 246, 252—254, 283, 284
 Ախալցխա 9, 11, 139, 141, 172, 173, 175, 211
 Ախալքալաք 90, 139, 141, 171, 172, 211, 220
 Ախալա 19
 Ախլաթ 80
 Ախհամազլու 109
 Ախչակույմա 270
 Ահմեդի 256, 257
 Ադրբա 149, 153, 155, 163
 Ադրուլազ 190
 Ադղամ 9, 237
 Ադղաշ 228, 229
 Աղջաղալա 153
 Աղստաֆա 210, 221, 228
 Աղսու 233, 235, 236, 309
 Աղուդի 320, 321
 Ամերիկա (ԱՄՆ) 23, 28, 89, 267, 327, 329
 Անդրիա 27, 28, 35, 39, 61, 89, 94, 243, 271, 326, 328
 Անդրկովկաս 4—6, 8—10, 41, 42, 44, 52, 60, 64—66, 81, 86, 89, 91, 93—95, 100, 105, 112, 114, 115, 123, 124, 141, 146, 148, 149, 151, 152, 157, 158, 162, 163, 165—167, 170—172, 187, 192, 198, 211, 212, 215, 217, 276, 279, 298—301, 304, 309, 310, 316, 329, 332, 333
 Անի 175
 Անկարա 9
 Աշկալա 129
 Աշնակ 205
 Աշտարակ 110, 175
 Ապարան 110, 175, 200
 Ապշերոնյան թերակղզի 268
 Ասրակունիս 305—307, 313
 Աստարա 213
 Աստաֆա 174
 Աստրախան 42, 238—240, 269, 270, 291, 292
 Ավդիրիկ 173, 189
 Ավստրո-Հունգարիա 26, 37, 116
 Արագած 184
 Արազ 130
 Արարատյան դաշտ 9, 176, 179, 196, 203, 328
 Արարս 10, 169, 177, 178

Արդաճան 11, 15, 86, 121, 142, 145,
146, 149, 173, 175, 188, 210, 211,
220, 327, 332
Արդասա 10
Արդվին 9
Արինվարա 130
Արմավիր 15, 50, 59, 106, 107
Արմենիքենդ 256, 258, 264, 266
Արշիկ 130
Արշուտ 191, 193
Արիալալ 10, 152, 159, 160, 163, 170,
176, 179
Արեւելյան Անատոլիա 124
Արեւելյան Հայաստան 95, 96, 101, 169,
173
Արեւելյան ճակատ 27, 28, 36—38, 48,
75, 89, 91
Արեւելյան Պրուսիա 26
Արեւմտյան Հայաստան 15, 20, 23, 38,
45, 46, 91, 95, 96, 101, 113, 114,
122, 173, 299, 326, 327, 331
Աֆղանստան 170

Բարերդ 125, 133
Բաթում 9, 10, 14, 15, 22, 47, 51, 57,
83, 92, 96, 121, 140, 145, 166,
168—170, 172, 173, 192, 196, 199,
200, 206, 209—212, 218—220, 226, 228,
251, 274, 293—295, 297—302, 305,
325, 327, 329, 332
Բալաջար 42, 241—243, 245—247,
250—252, 256—259, 263, 266, 268,
272
Բաղդադ 12, 61, 210, 303
Բայազետ 10, 12, 15, 17, 79, 280
Բայրուրդ 10, 16, 17, 55, 120, 128,
129
Բայիլ 258
Բանիկ 235
Բաշ-Ապարան 175, 177, 184, 186—
188, 192, 201, 204, 205, 220, 297,
332, 333
Բաշքիլիսա 17
Բաշքյույ 16, 145
Բարդու 229

Բարդուսի 142—144
Բարու 5, 6, 8—10, 22, 42, 50—52,
58, 60, 62, 63, 92—94, 99—101,
105—108, 141, 158, 168, 169, 172,
174, 187, 189, 197, 201, 205—207,
209—220, 224, 225, 227—229, 231—
233, 235—240, 242—264, 266—272,
274—298, 300, 305, 309, 310, 314,
316, 317, 319, 324, 325, 327—330,
332, 333, 340
Բելլի Աճմեդ 138, 150, 153, 155, 163
Բելիրդեհան 143, 145
Բելլիա 23
Բեյրութ 129, 192
Բելուկդադ 251
Բելյուր-Քերեմեթի 133
Բեռլին 27, 96, 150, 171, 172, 210
Բեսարաբիա 102
Բերդ 122
Բզովդալ 195, 196
Բիբի-Էյրաթ 252, 259
Բիզերկան 146
Բիթլիս 21, 79, 112, 121, 323, 331
Բինա 253
Բինադադ 253, 268
Բինգյուլ-Դադ 12
Բիշանադ 10, 170
Բիշարի 62
Բլազդոդարին (Խճուղի) 146, 147, 153
Բողհզուշ 173
Բոլնիս-Խաչեն 222, 299
Բոյուր-Բեկի 149
Բոսֆոր 10
Բորժոմ 9
Բորչալու 174, 220, 226
Բրեստ-Լիտովսկ 23, 38, 53, 93, 94,
116, 151, 163, 166, 170, 171, 172,
211, 300, 307
Բուլղարիա 10
Բուկիլիս 147

Գալիցիա 26
Գանեբյուլ 149
Գանձակ 109, 141, 209, 212, 244, 328,
333

Գևորգիկ 15, 59, 106
 Գերմանիա 23, 26—28, 34, 37, 93, 97,
 116, 193, 210, 218, 293, 305, 326,
 332
 Գիլյան 281
 Գիդի 132
 Գյաղա-Մայմկա 195
 Գյանջա 214, 215, 219—229, 232, 233,
 235, 237, 245, 246, 248, 251, 253,
 254, 329
 Գյարգյառ 44, 195, 220
 Գյուղ 131
 Գյուղալ 224, 226—231, 284
 Գյուլ Յոխուշ 189, 190
 Գյուղեն 243, 252, 253, 256
 Գյուլագարակ 195
 Գյուլիբուլաղ 171
 Գյուլման-Կոնսկ 16
 Գյումրի 162
 Գյումուշխանա 21, 56, 112
 Գյունդեմիր 19
 Գյունեյ 149
 Գողթան 304, 319
 Գորի 9
 Գորիս 9, 10, 15, 93, 170, 237, 317,
 319—322, 325—328
 Գրենադերյան շրջան 146
 Գրոզնի 15

 Դալան-Գյուլ 185
 Դաղստան 212
 Դանալուս 16
 Դանիա 267
 Դավալու 109, 328, 329
 Դարալագյազ 109, 110, 302, 319, 328
 Դարանգուլյան լճեր 259
 Դարդանեյ 10, 209
 Դեհեր 17
 Դեյդարաբադ 16
 Դերբենդ 11, 15, 213, 214, 251, 268
 Դեր-Ջոր 95
 Դիատեզին 303
 Դիգյա 253
 Դիզա-Գյավեր 16
 Դիլիջան 9, 88, 174, 176, 189—191,

193, 196, 197, 199—203, 205, 209,
 294, 301, 302, 321, 324
 Դիլման 16, 17, 37, 87, 96, 207
 Դիրաբու 171
 Դյուզբենդ 171
 Դոլլամ 221
 Դոն 16, 106
 Դոնբաս 106
 Դոնի-Ռոստով 182
 Դորոպիկ 16
 Դսեղ 191, 195, 198, 301
 Դուտախ 19
 Դևե-Ռոյնի լեղնաշղթա 121

 Ելենովկա 302
 Ելիզավետպոլ 8, 10, 20, 59, 90, 93,
 105, 123—125, 170, 174, 188, 189,
 201, 205—210, 212, 215, 279
 Եկատերինոդարի շրջան 106
 Եկատերինովկա 223
 Եղվարդ 200
 Ենգիջա 143, 145, 146
 Ենիքյո 17, 120, 129
 Եվգենհովի 17
 Եվլախ 9, 10, 15, 170, 207, 216, 228,
 328
 Եվպատորիա 43
 Եվրոպա 23, 139
 Երզնկա 10—12, 15—17, 22, 45, 46,
 68, 76, 77, 80—82, 87, 90, 92, 93,
 112, 115—122, 125, 131, 136, 144,
 149, 172, 176, 178, 179, 187, 329
 331, 332
 Երևան 5, 8—10, 12, 15, 52, 59, 65,
 82, 84, 87, 88, 93, 105, 109, 110, 136,
 137, 139, 141—158, 168, 171, 174—
 177, 182—187, 199—201, 205, 206,
 220, 235, 274, 280, 293, 299, 310,
 314, 315, 319, 328—330
 Եփրատ 118—120

 Զաբուղ 188, 325, 327, 328
 Զանգեզուր 109, 110, 188, 300, 311,
 314—319, 321, 325, 327—330, 333
 Զանգի 241

Զարաթուստ 9, 11, 15, 208, 226, 228,
231, 237

Զեյթուն 137, 178

Զեյլվա 179, 183

Զենջան 62

Զերարյան լեռնանցք 8

Զիզամ 221

Զնին 142

Էդլեր 118

Էլեռա 16, 17

Էյբաթ 241, 243, 257

Էնզելի 10, 16, 43, 62, 93, 274, 277—
282

Էշմիածին 9, 87, 88, 109, 110, 136,
150, 175, 177, 179, 181, 184, 187,
201, 328, 329

Էստոնկա 147

Էրզրում 9—13, 15, 17, 18, 22, 26, 27,
37, 45, 46, 48—50, 54—56, 60,
68, 76, 79, 80, 90, 92, 96, 113, 116—
126, 128—136, 139, 140, 143, 147,
149

Թաթլու 221

Թալիշի լեռներ 8

Թալլարուխ 196

Թաշուզիլ 128

Թավրիզ 10, 15, 17, 62, 79, 168, 169,
207, 210, 331

Թարթառ 237

Թափաղուզակ 171

Թարյա-Դարասի 132

Թելավ 11, 15

Թեհրան 62, 150

Թեմեզին 16

Թեմիրխանշուրա 15, 73

Թեոդոսիա 51

Թերեք 106, 284

Թեքեյ 17

Թիֆլիս 5, 8—10, 22, 39, 42, 44, 45,
48, 50, 52, 53, 57, 58, 60, 68, 73—
75, 78—80, 82, 83, 86—88, 91, 93,
95, 99, 100, 105—107, 114, 118,
121, 122, 126—128, 132, 134, 136,

137, 140, 142, 144, 145, 149, 150,
152, 156—161, 163, 165, 167, 169,
171—176, 181, 182, 188, 190—192,
202, 206, 207, 210, 214, 218, 220,
225—227, 232, 251, 258, 274, 280,
284, 294, 295, 314, 327—330

Թխջանին 119

Թոուզ 221

Թոփառլու 171

Թուրքիստան 11, 16, 17, 43, 75, 83,
116

Թուրքիա 38, 51, 53, 54, 65, 66, 76,
93, 94, 96, 97, 109, 112, 114, 126,
129, 139, 172, 206, 210, 211,
217, 219, 233, 287, 293, 301, 303,
305, 309, 310, 315, 324, 326—328,
332

ժիլոյ 269

ժենե 168

Իզդիր 10, 12, 15, 87, 177, 178, 205

Իլխիարի 171

Ինզելրի 10

Իսափանք 130

Իրան 5, 8, 10, 12, 13, 15, 16, 18,
20, 22, 23, 36—38, 42, 51, 59, 60,
62, 63, 79, 112, 114, 169, 258, 267,
217, 219, 233, 287, 293, 301, 331,
332

Իրանական Աղրընջան 37, 66, 91, 121,
135, 140, 169, 199

Իրխանդ 195

Իրկուտակ 104

Իտալիա 23, 28

Հարինսկ 106

Հաղարե 147

Հնաստան 27

Հնինգրադ 5

Հնքորան 169, 217

Հիսանովո 280

Հյատեր 16, 19

Հոկրատան 237

Հոնդոն 60, 63, 99, 150, 329
 Հոռի 88, 139, 141, 189, 193, 197, 198
 հալբերիկա 16
 հալդան 228
 համուրև 19
 հան 118, 120
 հան-Դիրեյ 143
 հաշմալ 251, 252
 հասավյուրտ 15
 հարկով 103
 հարպուտ 22
 հերոսնի նահանգ 103
 հղնաուզ 178
 հնձորեսկ 323
 հնուս 16, 17, 79—81, 87, 113, 137,
 140, 146, 176, 183
 հնուսդալա 12, 18, 19, 22
 հոյ 10, 17, 302, 303, 305, 323, 331
 հոչա-Հասանի հովիտ 249, 251, 259
 հորունթի 274
 հորդալան 237, 241, 242, 244—247,
 249, 250
 հազան 239
 հաշա-Դարասի 321
 հալև 19
 հալինինո 174
 հալիտա 16, 55
 հախևթ 9, 284
 հաղզվան 9, 87, 94, 96, 211
 հապդադ 129
 հապուտջուղ 37
 հասպից ծով 10, 15, 269
 հարալազ 208
 հարասու 21
 հարին 125, 133—134
 հարճիլա 118
 հարմարաթար-Շամիրամ 178
 հարմունջ 16, 17, 19, 79
 հարպատներ 26
 հարս 8, 9, 11, 13, 15, 46—48, 90,
 93, 101, 121, 129, 134—136, 141—
 158, 159—174, 187—189, 202, 211,
 217, 219, 220, 274, 295, 299, 327,
 329, 333

հարսալա 147, 152, 154, 161
 հերիդ 16
 հերլ 212
 հզնութ 312
 հիզի 22
 հիդևոյ 147
 հիլինկար 19
 հիսլովոդսկ 15, 107
 հիրիսկ 16
 հիև 102, 103, 150
 հլիսադալա 19
 հլուխորի 8
 հլլալկուտա 21
 հլուլի (Հաշիոմար) 18
 հլումկլում վադիկ 17—19
 հորի 251, 253, 255
 հորուլթ 15
 հորթր 10
 հոխանով 147
 հոդր 177
 հոշ 183
 հոսլ 17, 140
 հոսլենհազեն 150
 հոստանդնուպուլիս 9, 10, 57, 124, 126,
 129, 150, 171, 209, 219, 252, 278,
 329
 հովկաս 37, 38, 41, 52, 54, 66, 67, 69,
 70, 72, 73, 87, 92, 96, 102, 103,
 106, 108—110, 112—114, 121—
 124, 142, 151, 158, 168—173, 174,
 210, 211, 215, 216, 218, 229, 236,
 238, 239, 274, 281, 286—288, 305,
 324
 հորզմա 129, 130
 հրասնովոդսկ 43, 52, 270
 հրեստովի լեռնանցք 8
 հուրան 51, 52, 215
 հուշի 221
 հուրֆուզու 19
 Հազարապատ 176
 Համադան 14, 16, 61, 62, 273, 331
 Համամու 15, 173, 175, 189, 190—
 193, 196, 299

Հայաստան 6, 7, 10, 86, 87, 94, 101,
103—105, 107, 108, 112, 129, 170,
181, 185, 191—194, 199, 201, 206—
211, 237, 294, 299—302, 309, 314,
324, 325, 328

Հայդաուի 195

Հայդարաբադ 17

Հանս 17

Հաջիհասան 244, 253, 256, 257, 259,
268

Հաջիդարու 216, 232, 253

Հաջիդարա 194, 195

Հաջի-Օմարի 16, 17, 19

Հասանդաւա 17, 134

Հարամ-Վարդան 149, 153, 155, 163

Հեկմալի 268

Հեռավոր Արևելք 104

Հերար 236

Հերդիկ 16

Հյուսիսային Կովկաս 10, 41, 44, 51, 59,
82, 87, 91, 100, 106, 107, 127, 170,
210—212, 215, 216, 243, 272

Հյուսիսային Պարսկաստան 169, 199

Հեղկաստան 170

Հորովերան 16

Հոռմ 150

Հադախ 43, 88, 93, 139, 141, 174—
176, 188, 189, 193, 200, 207, 209,
311, 315, 317, 319, 322, 323, 325,
327—330

Հադվին 16, 62, 79, 274—282

Հալթադի 190

Համարու 109, 183

Համիլլու 146, 178

Հարաբադ 88, 139, 233, 237, 268, 300,
311, 316, 317, 319, 322, 323,
325, 327—330

Հարարուլադ 9

Հարադյոդ 146

Հարադադ 147

Հարախալի 174

Հարադալա 146, 147

Հարադլադ 327

Հարաուրդան 17, 140, 142 143

Հարաբիլիսա 10, 17—19, 22, 44, 138,
140, 143, 168, 171, 173—176, 184,
186—199, 202—205, 219, 220, 252,
297, 299, 301, 328, 329, 332, 332,
Հախան 9, 10, 317, 319, 321, 324, 325.

Հիլարամ 15

Հիլադ 196

Հրիմ 102, 103, 212

Հրիս-բուլադ 110

Հուրա 217, 229, 251

Հուրդուլդի 137, 178

Ճորուխ 10

Մադալիսար 19

Մադրաս 236

Մադրիդ 150

Մադրա 153, 156, 164

Մազուրյան լճեր 26

Մալիշկա 302

Մալիբի 132

Մակու 47, 90, 140, 177, 178

Մահուրա 146

Մամախաթուն 10, 16, 17, 21, 112,
117, 119, 120, 128, 129, 131

Մանադկերտ 19, 87, 140

Մանիկա 16

Մամիսուն 8

Մաշտաղա 251, 254

Մառնեուլ 174

Մասաջիր 255, 257, 268

Մասիս 169

Մարադա 236, 241

Մարգարա 177

Խարդաբյան 253, 254

Մարտունի 302

Մեզդի 19

Մելիբենդ 236

Մեծ Քափանակ 171, 189

Մեծ Քյանդ 173

Մեզրի 322

Մեկեթի 19

Մերդնենկ 142, 145, 146, 153, 173

Մերձավոր Արևելք 24, 60, 93, 94, 121,
122, 305, 331

Միխայիլի ամրոց 147
 Միխայիլովկա 9
 Միջազեւոր 22, 61, 94, 114, 121, 140,
 207, 210, 301
 Միջերկրական ծով 94
 Միջին Ասիա 5
 Միջին Արեւելք 331
 Միջինեկերտ 140
 Մյուսուսու 224, 225, 230, 233
 Մոգիլն 31
 Մոզդոկ 15, 83
 Մուլլափիա 102, 103
 Մոսկվա 5, 104, 105, 107, 125, 238,
 239, 271, 309, 310, 311
 Մոսուլ 12, 22, 62, 114, 169, 207, 212
 Մուդրոս 326
 Մուղղուլուկ 132
 Մուղանի գաղաթափայլ 169, 319
 Մուլնոյ բարձունք 153
 Մունկիրլայ 132
 Մուշ 21, 112, 121, 323, 331

Յալջի 304, 320

Յալչիկ 15
 Յախիջեան 10, 11, 99, 93, 109, 141,
 169, 170, 177, 205, 210, 302—308,
 310—317, 321, 325, 329, 330

Ն. Ախտա 196, 200, 201

Նավթուղ 188

Նիկողաւ 43

Նիկոլանկա 220

Նյու-Յորք 20

Նովոռոսիյսկ 15, 51

Ն. Պակովկա 153

Նոր Բայազետ 15, 109, 110, 200, 201,
 302

Նոր Սէլիմ 133, 143, 144, 146

Նոր-Վասիլեկա 235

Նուխի 9, 90, 228, 229, 231, 237

Շարանդաղ 248

Շահալի 190, 191, 196

Շահբուդի 315

Շահթախդ 316

Շամախի 9, 11, 15, 217, 224, 225,
 233, 234—236, 246, 284

Շամխոր 107 123, 221, 228

Շայթանդաղ 46, 76

Շարադիշ 235

Շարաֆխան 16

Շարմանդաղ 264

Շարոդիլիա 241

Շարուր 177

Շարուր-Գորալազդաղի դալաւ 109, 110,
 211

Շէյթան-Ավայ 303

Շորապան 9

Շվեդիա 267

Շուլալեւր 9, 90

Շուշի 9, 10, 90, 93, 141, 170, 229,
 237, 319, 321, 325—328

Չալազարյան լեռներ 153

Չալան 16

Չաշան լեռ 189

Չարդախլու 118

Չէլիկ 16, 18, 119, 129

Չէլիք 17, 117

Չերքէրիս 19

Չիաթուրի 10

Չիրախլա 173

Չիրլուրա 15

Չորթորոխ 17

Չորս 119

Չուխանլի 236

Պասլի 146

Պատամդար 236

Պարսկական ծոց 210

Պարսկաստան 61

Պետերբուրգ 29

Պետրապոլլա 17

Պետրոգրադ 31, 32, 34, 35, 67, 69,
 72—74, 99, 114, 115, 149, 271,
 311

Պետրովկա 151

Պետրովսկ 9, 42, 52

Պետրովսկի (Հրապարակ) 248, 279, 281

Պիր Ահմեդ 16
 Պյատիգորսկ 15
 Պոանտոմ 17
 Պոնտսի մարզ 113
 Պոտսդար 248
 Պորտ-Արատր 26
 Պրիլուկ 220
 Պրոխլադնի 146, 153
 Պուլիկ 130

Ջալալօղլի (Սահիանալան) 44, 136,
 139, 171, 189, 191, 193, 195, 220,
 301

Ջաջուռ 174, 189, 190

Ջերբաիլ 9

Ջերմուտ 146, 153

Ջելվիկս 17

Ջերմուկ 143

Ջուլֆա 9, 10, 15—17, 22, 51, 52, 59,
 93, 169, 171, 172, 190, 199, 206,
 210, 220, 221, 233, 281, 302—304,
 309, 311, 313, 317

Ջեիլի 16

Թեշա 62, 63, 279

Թիոն 9, 10

Թոմանովո 156, 163

Թոռս 147

Թոստով 15, 50, 59

Թումինիա 102, 103

Թուսաստան 9, 23, 25, 27, 34, 35, 37,
 38, 51, 53, 54, 59, 63, 64, 66, 72,
 86, 89, 97—99, 101, 102, 104, 107,
 108, 116, 124, 165, 166, 212, 215,
 216, 232, 238, 240, 243, 261, 262,
 273—279, 285, 293, 298, 307—311,
 316, 319, 326, 329, 331—333

Թեադուր 22, 62, 112

Սաբունլի 256

Սազիր 216

Սադախլա 188, 220, 227

Սալիկան 19

Սալմասդ 303

Սալան 9, 11, 214, 217, 235, 244, 245,

247, 249, 250, 252—254, 258, 263,
 267

Սալունիկ 26

Սախլուրի 9

Սակկիզ 62

Սամարեդի 9, 15

Սալու 19

Սանահին 192, 193, 220

Սանչան 17—19

Սաջմարջի 132

Սասուն 324

Սարայ 17

Սարգսրապատ 110, 168, 174—176,
 178—180, 182—188, 192, 199, 203,
 204, 263, 282, 297, 301—333

Սարիխալ 257

Սարիզամիշ 9, 13, 15, 17, 18, 37,
 44—46, 50, 51, 66, 68, 76, 79,
 88, 90, 93, 96, 121, 135, 136—146,
 148—150, 169, 172, 178, 187, 188,
 207, 295, 327, 329, 332

Սևրաստիա 118

Սևմյոնովկա 200, 205

Սեյլաթ Ալաուզ (լեռ) 146, 149

Սեյիտ Ակուր 303

Սենե 16, 62

Սևրբիա 23

Սիրիր 75, 83, 104

Սիդիրին 236

Սիմֆերոպոլ 103

Սինոպ 10

Սիսիան 10, 170, 319, 320, 322, 324,
 325, 327, 328

Սլավյանսկ 15

Սղեախ 9, 11, 15

Սյուլլիենսկ 16

Սոդուալի 132

Սովալին 17

Սովետական Ռուսաստան տե՛ս Ռուսաս-
 տան

Սոուջրուլադ 16, 17, 169

Սոֆիա 150

Սպիտակ 173, 174

ՍՍՀՄ 7, 116, 129

Ստամբուլ 57

Հեղինակի կողմից

5

Գ լ ո լ խ ա ռ ա ջ ի ն — Ռազմական ուժերի վոխմարաբերությունն ու տեղաբաշխումը

1. Կռվկասյան ռազմաճակատի աշխարհագրական պայմանները 8
2. Ռուսական բանակի խմբավորումները 11
3. Զանապարհների և այլ հազարակցության ուղիների էտապային տեղամասերի պաշտպանական զորքերի և սահմանապահ ու թիկունքի պաշտպանության զորքերի տեղաբաշխումը 14
4. Առաջավոր դժի զինքի ու զինամթերքի պահեստների տեղաբաշխումը 16
5. Ռուսաստանի զորամասերի ու հաստատությունների տեղաբաշխումը 18
6. Փոխադրական միջոցները 20
7. Թուրքական զորքերի խմբավորումները 21

Գ լ ո լ խ ե Ր Կ Ե Ռ Դ — Ռուսական բանակի կազմավորումն ու նախաշրջանը 25

1. Բանակի կազմավորման պատճառները 25
2. Բանակի զորացրման ուղղությամբ Կռվկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության միջոցառումները և ճակատի մերկացումը 38
3. Թուրքական հրամանատարության որոգայթները, խուճապի ուժեղացումը 53
4. Ռուսական էքսպեդիցիոն կորպուսի նախաշրջանը և անդիպացիների առաջխաղացումը 60

Գ լ ո լ խ ե Ր Ե Ռ Դ — Թուրքական արշավանքի սկիզբը: Բանակի ազգայնացման պրոբլեմը և Հայկական կորպուսի ստեղծումը 65

1. Կամավորական ջոկատներից մինչև բանակային կորպուսի ստեղծումը 65
2. Իրադարձությունների ծայրաստիճան լարվածությունը ռազմաճակատում և բարձր հրամանատարության արտակարգ միջոցառումները 90
3. Հայկական առանձին բանակային կորպուսն ու նրա կազմակերպությունը 86
4. Պատմական առաքելությունը: Հնարավոր էր այն կատարել, թե ոչ 90

Գ լ ո լ խ չ Ո Ր Ե Ռ Դ — Հայ ժողովրդի գոյության պաշտպանության հարցերը ռազմական տարբեր կազմակերպությունների ծրագրերում ու գործունեության մեջ 95

1. «Համահայկական ռազմական լիգան» 95
2. Ռազմական կոմիսարիատները, ազգային խորհուրդները և նրանց գործունեությունը 99

Գ լ ո լ խ հ ի ն գ ե Ր Ե Ռ Դ — Թուրքական արշավանքը Հայաստան և հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական կոիվները 112

1. Նրզնկայի զինադադարը 112

2. Երզնկայի շոկատի կոիվներն ու նահանջը	116
3. Մարտեր էրզրումի պաշտպանության համար և նրա անկումը	121
4. Հայկական կորսուսի հրամանատարության միջոցառումները էրզրումի անկումից հետո զորքերի խմբավորումների ստեղծման ու սեղարաշի- ման ուղղությամբ	136
5. Սարիղամիշի անկումը	140
6. Անդրկովկասյան սկյւի դիրքորոշումը և Կարսի ողորդողությունը	146
7. Բուրբական զորքերի հետագա հարձակումները Ալեքսանդրապոլ—Երևան և Ալեքսանդրապոլ—Ղարաբիլիսա ուղղությամբ: Սարդարապատի և Ղա- րաբիլիսայի ճակատամարտերը	168
Ա. Սարդարապատի ճակատամարտը	168
Բ. Ղարաբիլիսայի ճակատամարտը	189
Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Կ Ե Ր Ո Ղ— Թուրքական արշավանքը Բաքվի սովետական իշխանու- թյան դեմ և ինքնապաշտպանական կոիվները Ադրբեջանի տարածքում	206
1. Թշնամական ուժերի խմբավորումները և Բաքվի սովետական իշխանության դիմումը ուժերը	206
2. Բաքվի սովետական իշխանության ռազմական ստրատեգիան	214
3. Բաքվի վրա հարձակվելու թուրքական հրամանատարության պլանները	216
4. Բարրարսուսիյունների շարունակումը հայ բնակչության նկատմամբ	222
5. Պատերազմական զործողությունների ընթացքը հունիսին	224
6. Խազմական զործողությունների ընթացքը հուլիսին և հետագա իրադար- ձությունները	232
7. Օգոստոսյան ծալրաստիճան լարված օրերը և կոմունայի զորքերի հերո- սությունները	243
8. Բուրբական հրամանատարության նոր միջոցառումները Բաքուն զրավե- լու համար	251
9. Բուրբերի վերջին գրոհները և Բաքվի անկումը	256
Գ Լ Ո Ւ Խ յ Ո Ր Ե Ր Ո Ղ— Կեդապետ Բիշերախովին Բաքու հրավիրելու հարցի և Բաքվի կոմունայի պարտության մի քանի պատճառների մասին	272
1. Բիշերախովի զորամասի փոխադրումը Իրանից Ադրբեջան	272
2. Կոմունայի պարտության մի քանի պատճառների մասին	285
Գ Լ Ո Ւ Խ ո Ր Ե Ր Ո Ղ— Բարումի պալմանագիրը: Ինքնապաշտպանական կոիվ- ները Նախիջևանում և Զանգեզուրում	299
1. Կրկին Նախիջևանում, Անդրանիկի համարձակ որոշումները	299
2. Բուրբական հարձակումը և Անդրանիկի նահանջը Զանգեզուր	315
3. Համառ պայքար Զանգեզուրում՝ հանուն զոյառեման	319
Վ Ե Զ Ա Ր Ա Ն	331
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	334
Ցանկեր	339

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐՎԵՆՑԻԱՆ ԱՆԴՐՈՎԿԱՍ

1918 Թ. ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՍԿԱՆ ԿՈՒՆԵՐԸ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարիչ Յու. Հ. Առաքելյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գոթմակալյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. Մանուչարյան
Սրբագրիչ՝ Գ. Ս. Ստեփանյան

ИБ 702

Հանձնված է շարվածի 19.01.1984 թ.: Ստորագրված է տպագրության 2.11.1984 թ.:
ՎՖ 04714: Չափը 60×84¹/₁₆: Թուղթ 1: Տառատեսակ «Գրքի սովորական», բարձր տպա-
գրություն: Պայմ. 20,69 մամ., 20,69 ներկ. մամ., տպ. 22,25 մամուլ: Հրատ. 19,8
հաշվարկ մամուլ: Հր. № 6175: Տպաքանակ 20000: Պատվեր 69: Գինը 1 ռ. 50 կոպ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության լի., 24 դ:
Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24г.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի գունավոր տպագրության տպարան, Նրևան-82, Աղմիրալ Իսակովի պողոտա
48:

Типография цветной печати Госкомитета по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Арм. ССР. Ереван—82,
пр. Адмирала Исакова, 48.

ԳՍՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0263203

A $\frac{\pi}{71946}$